تذکرہ مشاہیر سندھ

Marfat.com

Collection of Prof. Muhammad Iqbal Mujaddidi
Preserved in Punjab University Library.

پروفیسر محمد اقبال مجددی کا مجموعہ
پنجاب یونیورسٹی لائبریری میں محفوظ شدہ

Marfat.com

Marfat.com

LIBRARY.
Muhammad Iqbal Mujaddidi
LAHORE.
997
26/12/75

تذڪرہ مشاهير سنڌ

تاليف

مولانا دين محمد وفائي مرحوم

مقدمو ۽ حاشيا

سيد حسام الدين راشدي

سنڌي ادبي بورڊ ـ حيدر آباد

١٩٧٤ع

Marfat.com

ڇهريون ڇاپو سال ۱۹۷۴ع تعداد ۱۰۰۰

(سنڌي ادبي بورڊ جا حق واسطا قائم)

12946 5

قيمت: ويهه رپيا

ملڻ جو هنڌ:
سنڌي ادبي بورڊ جو بڪ اسٽال
حيدرآباد سنڌ، پاڪستان.

مسٽر علي نواز وفائي، وفائي پرنٽنگ پريس، پاڪستان چوڪ ڪراچيءَ ۾ ڇپيو ۽ سنڌي ادبي بورڊ جي سيڪريٽريءَ مسٽر غلام ربانيءَ ان کي شايع ڪيو.

Marfat.com

فهرست

مهاڳ .... سيد حسام الدين راشدي

الف

١- ابراهيم بکري، سيد ... ۴٦
٢- ابراهيم ٺٽوي، قاضي ... ١٣٧
٣- ابراهيم بن عمر سنڌي، شيخ ... ٧۴
۴- ابراهيم ڪلهوڙو سنڌي، شيخ ... ٧۴
٥- ابراهيم سنڌي (شطاري) قاري ... ٧٥
٦- ابو اسحاق ابراهيم سنڌي موصلي ... ٢٣
٧- ابوبڪر سنڌي ... ٦٩
٨- ابوبڪر هالائي، مخدوم ... ١١٦
٩- ابو حنيفه بکري، قاضي ... ٢٥
١٠- ابو عبدالمالڪ محدث سنڌي ... ٢١
١١- ابو علي سنڌي ... ٢١
١٢- ابو محمد سالم سنڌي، حافظ ... ١٩
١٣- ابو محشر سنڌي ... ١٢
١۴- ابو نصر بن عبدالله سنڌي ... ٧٧
١٥- ابوالبقا بکري، مير ... ٧٣
١٦- ابوالبقا ٺٽوي، ملا ... ١١٥
١٧- ابوالحسن ٺٽوي، مخدوم ... ١٢۴
١٨- ابوالحسن ڏاهري، مخدوم ... ١١٩
١٩- ابوالعطا سنڌي ... ٧٨
٢٠- ابوالفتح ٺٽوي ... ١٣٠
٢١- ابوالفضل بن طاهر ٺٽوي ... ١١۴
٢٢- ابوالقاسم امير خان ٺٽوي، مير ... ١٣٨

Marfat.com

٢٣-	ابوالقاسم نثوي ، مخدوم ...	١٣٢
٢٤-	ابوالقاسم خان زمان نثوي ، مير ...	١٣٨
٢٥-	ابوالقاسم سلطان نثوي ، مير ...	١٥٢
٢٦-	ابوالقاسم شڪر الاهي نثوي ، سيد ...	١٢٦
٢٧-	ابوالقاسم نمڪين هروي بکري ، مير ...	١٤٣
٢٨-	ابوالمڪارم شهود نثوي ، مير ...	١٣٤
٢٩-	احمد بخاري بکري ، سيد ...	٢٥
٣٠-	احمد بکري ، بابا ...	٦٨
٣١-	احمد نثوي ، ملا ...	١١٢
٣٢-	احمد ڪتابي نثوي ، مخدوم ...	١١٥
٣٣-	احمد ملوي ، حاجي ...	١٧٧
٣٤-	احمد هالائي ، مخدوم ...	٧١
٣٥-	اسدالله بکري ، مير ...	١١٧
٣٦-	اسحاق بکري ، ملا ...	١٤٢
٣٧-	اسحاق سنڌي قلندر پاتائي ...	١٠٦
٣٨-	اسماعيل سومرو ، مخدوم ...	٧٠
٣٩-	امام اوزاعي ...	١٧
٤٠-	امام الدين راشدي ، حاجي ...	١٧٦
٤١-	امام الدين مجددي شڪارپوري ، خواجه ...	١٦٨
٤٢-	امين الدين خان حسين نثوي ، مير ...	١٢٨
٤٣-	امين محمد ثاني هالائي ، مخدوم ...	١٧٤
٤٤-	آدم شاه سکري ، ميان ...	١٠٧

ب

٤٥-	بلال باغباني ، مخدوم ...	٦٣
٤٦-	بلبل ، شمس الدين ...	١٩٦

Marfat.com

٣٧- برهان‌الدين بکري، مولانا ... ٢٨
٣٨- بيکس، روهڙائي، محمد محسن ... ٢٤٠

ج

٤٩- جلال‌الدين ٺٽوي، مولانا ... ٣٦
٥٠- جمال خاتون، بي بي ... ٦٢

ح

٥١- حسن حيدر آبادي، مولوي ... ٢٤٥
٥٢- حسن‌الله پاٽائي، صديقي، مخدوم ... ١٨٧
٥٣- حسين، اصفهاني شهيد، سيد ... ١
٥٤- حسين علي خان ٽالپر، مير ... ١٧٦
٥٥- حزب‌الله شاهه راشدي ... ١٨٢
٥٦- حميد درٻيلي، شيخ ... ٨٤

خ

٥٧- خضر سيوستاني، شيخ ... ٦٠

د

٥٨- درويش بابو سنڌي ... ٦٧
٥٩- دين محمد صديقي سيوستاني، مخدوم ... ٨٦

ڊ

٦٠- ڊيان سنڌي ... ٨٥

ر

٦١- رحمت‌الله درٻيلي، شيخ ... ٨٢
٦٢- روح‌الله بکري، مخدوم ... ٨٧
٦٣- رستم علي بکري رامپوري، مولوي سيد ... ١٩٠

س

٦٤- ساهڙ لنجار انڙپوري، مخدوم ... ١٤٢

Marfat.com

ش

٦٥- شهاب‌الدين سهروردي پاٽائي ... ٣٥

٦٦- شهاب‌الدين واصل سنڌي، مخدوم ... ٥٦

ص

٦٧- صاحبڏنو شڪارپوري، آخوند ... ١٩٩

٦٨- صوبدار خان ٽالپر، مير ... ١٩٣

٦٩- صدرالدين بکري ... ٢٨

ط

٧٠- طاهر بن يوسف پاٽائي، محدث ... ١٠٢

٧١- طيب ٺٽوي، شيخ ... ٩١

٧٢- طيب سنڌي پاٽائي، شيخ ... ٩١

ظ

٧٣- ظهيرالدين بکري، مولانا ... ٣٢

ع

٧٤- عبدالله بنگلديرائي، مولوي ... ٢٨٦

٧٥- عبدالله ٽپٽائي، مولوي ... ٢٨١

٧٦- عبدالله ڪبير پاٽائي، مفتي ... ١٥٦

٧٧- عبدالله بن قاضي ابراهيم، درٻيلي ... ٩٩

٧٨- عبدالله متقي درٻيلي، محدث ... ١٠١

٧٩- عبدالرحمان سکري، مولوي ... ٢٢٥

٨٠- عبدالرحمان سنڌي، سيد ... ٢١٧

٨١- عبدالرحمان نئي آبادي، مولوي ... ٢٢٢

٨٢- عبدالرحيم مجددي، آغا ... ٢٢٦

٨٣- عبدالغفور همايوني، مولانا ... ٢٣٩

٨٤- عبدالواحد (قاضي محمد احسان) سيوستاني ٢٠٣

Marfat.com

٨٥- عبدالواحد بوبڪائي ، مولوي ... ٢٨١

٨٦- عثمان بوبڪائي ، حڪيم ... ٥٧

٨٧- عثمان لاڙڪائي ، فقير ... ٢١٥

٨٨- عثمان متعلوي ، مخدوم ... ٢٠٠

٨٩- علي بن محمد بکري ، سيد ... ٢٩

٩٠- علي محمد فقير ، قاضي ... ٢٢٣

ف

٩١- فصيح‌الدين لاهري ، قاضي ... ٣١

٩٢- فريد بکري ، شيخ ... ٩٥

ق

٩٣- قائم سنڌي پاٽائي ، شيخ ... ٩٣

٩٤- قائم شڪارپوري ، حاجي ... ١٥٧

٩٥- قليچ بيگ ، مرزا ... ٢٣٦

م

٩٦- مبارڪ پاٽائي ، شيخ ... ٤٠

٩٧- محمد اشرف ڪامارو ، پير ... ٥

٩٨- محمد ٺٽوي ، علامي ... ٤٤

٩٩- محمد چشتي بکري ، خواجه، سيد ... ٥٦

١٠٠- محمد رضائي سنڌي ... ١٠٩

١٠١- محمد سنڌي ، تاج‌العاشقين ... ٥٥

١٠٢- محمد سيوستاني ، مخدوم ... ٢٥٢

١٠٣- محمد شريف راڻيپوري ... ١٦٥

١٠٤- محمد صديق سيتائي ، مولوي ... ٢٨٠

١٠٥- محمد عارف سيوستاني ، مخدوم ... ٢١٣

١٠٦- محمد عارف شڪارپوري ... ٢١٤

Marfat.com

١٠٧- محمد فاضل سنڌي ... ١٥٧
١٠٨ محمد قاسم ڳڙهي ياسيني ، مولوي ... ٢٨٣
١٠٩- محمد معين ٺٽوي ، علامہ ... ١٥٨
١١٠- محمد، ميان مير ، سوستاني ، ... ٤٨
١١١- محمد هالائي ، مولوي الحاج ... ٢٦٩
١١٢- محمد هاشم ڳڙهي ياسيني ، مولوي ... ٢٧٣
١١٣- محمد ياسين راشدي ، پير جهنڊي وارو ... ٢٦٦
١١٤- محمد يعقوب همايوني ، خليفو ... ٢١١
١١٥- مصري شاهہ نصرپوري ... ٢٢٩
١١٦- مظهرالدين راشدي، ابوالبقا، پير ... ٢٤٧
١١٧- موسيٰ احمدائي ، شيخ ... ٢٨
١١٨- ميران محمد شاهہ ٺکڙائي ، سيد ... ٢٤١

ن

١١٩- نظام‌الدين مجددي شڪارپوري، خواجہ ... ٢٥٦
١٢٠- نصيرالدين نوشهرائي ... ٢٧٦

و

١٢١- وجيهہ سنڌي ، ميان ... ٣٧
١٢٢- وهيو چانيہ، مخدوم ... ٣٨

ه

١٢٣- هدايت‌الله شاهہ راشدي ، ٺلائي، پير ... ٢٨٢

ي

١٢٤- يوسف نانڪ ... ٢٧٩

انڊيڪس

نالن جي فهرست ١–٤١
قبيلن جي فهرست ٤٢
ڪتابن جي فهرست ٤٣–٥٣
شهر ۽ ڳوٺ ٥٤–٦٠
مدرسا ۽ ادارا ٦١
مصادر ٦٢–٦٣

Marfat.com

مهاڳ

مولانا دين محمد وفائي زندگيءَ جي پوين سالن ۾ ٽي ڪتاب لکڻ شروع ڪيا هئا:

١) لطف اللطيف
٢) شاهه جو مطالعو
٣) تذڪرهٔ مشاهير سنڌ

پهريون ڪتاب لکي پورو ڪيائون، ٻيو آخري مرحلي ۾ هيو جو پاڻ زندگيءَ کي وداع چئي راهه رباني ورتائون. ٽيون ڪتاب، جو سنڌ جي نظر ۾ نهايت اهم ۽ سنڌ جي سلسلي ۾ هڪ علمي ڪارنامون شمار ٿيڻ وارو هيو، سو "تذڪره مشاهير سنڌ" هيو جنهنکي فيبروري ١٩٤٦ع کان لکڻ شروع ڪيو هئائون ۽ زندگيءَ جي پوئين ڏينهن تائين مواد گڏ ڪندو ۽ لکندو ٿي رهيو. انهيءَ ڪتاب جا پنج نوٽ بوڪ پورا ڪري چڪو هيو جو اوچتو ڪنهن جي سڏ تي چڱڙن هيو ۽ ڪتاب سنڌس اسد ۽ پروگرام مطابق پورو ٿي نه سگهيو، مسودو انهن جو تئين رهجي ويو.

مولوي صاحب مرحوم انهيءَ تذڪري جي سلسلي ۾ وقت بوقت توحيد ۽ آزاد جي ذريعي سنڌ جي علم دوستن کي مواد لاءِ اپيلون ڪندو رهيو جن مان پهرين اپيل هيءَ آهي:

١) تذڪرهٔ مشاهير: "توحيد" ۾ تذڪره ذڪر مشاهير ته وقت بوقت ايندو رهندو آهي. مگر اڄ تائين مون لاءِ توحيد ۾ ياد ڪيو ويو آهي جو مون کي ارادو آهي ته سنڌ جي صوفين، عارفن، عالمن، شاعرن، حاڪمن ۽ ٻين مشهور ماڻهن جا احوال هڪ ڪتابي صورت ۾ جمع ڪري رکان... آهي وڏا ۽ مشهور ماڻهو سنڌ ۾ دفن ٿيل ...

Marfat.com

ٻاهر هجن، پر بنيادي طرح سنڌي هجن. ان سلسلي ۾ ٺٽو هڪ وڏو مردم‌خيز شهر نظر اچي رهيو آهي. جنهن ۾ سوين عالم ۽ عارف ۽ شاعر ۽ صوفي ٿي گذريا آهن. هن وقت اگرچه ٺٽي ۾ ڪوبه اهڙو علم وارو ماڻهو ڪونه آهي جو منهنجي هن ڪم ۾ پوري پوري امداد ڪري، تاهم الله تعاليٰ تي توڪل ڪري ڪم شروع ڪري ڏنو اٿم. سون ڪي هن ڪم ۾ هيٺين شهرن جي علم دوست ماڻهن جي امداد جي ضرورت آهي، ٺٽو، سيوهڻ، روهڙي (يعني آجڙيل بکر)، کهڙا تعلقه گمبٽ، شهدادڪوٽ وارن بزرگن جا جانشين، ڪوٽ عالمو، شڪارپور، ٻاٽ تعلقه دادو، مورو، ڪڇيرو، ٻوبڪ، درٻيلو، ٽکڙ، وغيره وغيره. ڪوبه علم دوست بزرگ پنهنجن وڏن بزرگن کي جيڪڏهن زنده جاويد رکڻ گهري ٿو ته هو احسان فرمائي هيٺين ترتيب موجب پنهنجن وڏن ۽ بزرگن جو احوال لکي موڪلي ته نهايت خوشي سان تذڪره ۾ قبول ڪيو ويندو.

ولادت جو سال، وفات جو سال، ڪٿي علم حاصل ڪيائين، نظم ۽ نثر ۾ ڇا لکيائين، جيڪڏهن صوفي عارف هو ته ڪنهن جو مريد هو ۽ سندس به ڪي مريد هئا ڇا؟ شاعر هو ته سندس ڪلام جو مختصر نمونو، مصنف هو ته سندس ڪتابن جي فهرست. اميد ته هن گذارش تي توجه فرمائي اسانجي امداد ڪئي ويندي.

(دين محمد وفائي — توحيد مارچ ١٩٤٥ع)

مٿين لکت مان ظاهر ٿو ٿئي ته مولانا صاحب مرحوم کي تذڪري لکڻ جو خيال ته اڳ کان هيو پر پهرين اپيل

Marfat.com

هن مارچ ١٩٤٥ع ۾ مواد موڪلڻ لاءِ پنهنجي شخصي رسالي توحيد ۾ ڪئي. لڪن لاءِ جيڪي اعجاز ڏنا ويا آهن سي نيت علمي آهن. ڪانئن ۽ ڪرامتن تي نه مولانا جو اعتقاد هيو نه پنهنجي ڪتاب ۾ انهيءَ خرافات کي جاءِ ڏيڻ تي گهريائين.

بي اپيل هن توحيد جي ٻئي مهني يعني اپريل واري پرچي ۾ هن ريت ڪئي:

٢) **تذڪره مشاهير سنڌ:** مون کي مدت کان وني ارادو ٿيل آهي ته سنڌ جي مشهور بزرگن جون حياتيون ۽ تذڪرا ڪتاب جي صورت ۾ جمع ڪيا وڃن. ڪجهه سال ٿيا ته ڪيترن بزرگن جا تذڪرا جمع ڪيا ويا، مگر افسوس جو آهي ڪنهن صورت ۾ گم ٿي ويا آهن، گهڻي تلاش ڪان پوءِ به دستياب نه ٿيا، جنهن جو افسوس دل ٿي دل ۾ رهجي ويو آهي.

هن سال گذريل جنوري ١٩٤٥ع کان انهيءَ ڪم کي دوباره شروع ڪيو ويو آهي. هڪ طرف تاريخ جي ڪتابن مان مدد ورتي وڃي ٿي ته ٻئي طرف سنڌ جي علمي خاندانن جي قلمي ڪتاب خانن جي به تلاش جاري آهي. ازان سواءِ سنڌ جي علمائن ۽ بزرگن جي اولاد کان به سندن سلف صالحين جي سوانح حيات جي هٿ ڪرڻ ۾ امدادون حاصل ڪيون وڃن ٿيون. هن سلسلي ۾ ٺٽي ۽ منباري، سيوهڻ ۽ روهڙي جا سفر به ڪيا ويا آهن، جنهن جا نتيجا خاطرخواه نڪري رهيا آهن. هن ڪم جي هيءَ بالڪل ابتدا آهي ۽ هي ڪم تمام وڏو ۽ اهم آهي. حقيقت ۾ هن ڪم لاءِ هڪ پوري جماعت جو مجڻ گهرجي، جا پوري تندهيءَ سان ڪم کي لڳي

Marfat.com

رهي مگر مان الله جي توڪل ڪري سنڌ جي تاريخ جي ٿي هن ضروري باب جو ڪم شروع ڪري ڏنو آهي. انهيءَ سلسلي ۾ هڪ سؤ کان وڌيڪ سنڌ جي بزرگن جون حياتيون قلمبند ڪري چڪو آهيان ۽ اٽڪل پنج سؤ بزرگن جون سوانح عمريون ذهن ۾ موجود آهن. جن مان ڪي قلمي ڪتابن ۾، ڪي جدا جدا ورقن تي، ڪي قديم بياضن ۾، ڪي سنڌي بزرگن جي تصنيفات ۾ منتشر طريقه تي موجود آهن، جن کي جمع ڪرڻ ۽ آڻڻ جو ڪم آهسته آهسته جاري آهي.

هن ڪم شروع ڪرڻ کان پوءِ ڪم جي ڏکيائي ۽ وسعت جو هيٺين ڳالهين مان اندازو ڪري سگهجي ٿو.

١) ڪتابن جي فراهمي ۽ خريداري.
٢) آڏارا ڪتاب هٿ ڪرڻ.
٣) سنڌ جي علمي خاندانن سان خط و ڪتابت ڪرڻ.
٤) قلمي مضامين کي ترتيب ڏيڻ ۽ ڪاغذ جي صفحه تي آڻڻ.
٥) قلمي ڪتبخانن جي مطالعه لاءِ سفر ڪرڻ وغيره.

ان سڀني ڪمن کي پوريءَ طرح نباهڻ لاءِ هڪ جماعت جي گهرج آهي ۽ خرچ لاءِ امداد جي ضرورت. مگر مان هن وقت تائين نه ڪنهن کان پيسن جي گهر ڪئي آهي ۽ نه ئي وري ڪي ماڻهو جماعت جي صورت ۾ منهنجي مدد ڪري رهيا آهن. الله تعاليٰ تي توڪل ڪري ڪم شروع ڪيو ويو آهي، اهو ئي حقيقي مالڪ توفيق بخشيندو ۽ هن ڪم کي پڄاڻيءَ تائين پهچائيندو، ان وچ ۾ جيڪڏهن از خود ڪن علمي ذوق وارن احبابن امداد ڪئي ته الله تعاليٰ جي مهرباني ۽ فضل شمار ڪيو ويندو.

Marfat.com

منهنجي فقط هي گذارش آهي تہ سنڌ جا اهل علم پنهنجن وڏن بزرگن جون حياتيون قلمبند فرمائي موڪلڻ جي عنايت ڪن تہ هن ڪتاب "تذڪره مشاهير سنڌ" ۾ درج ڪيون وڃن. والسلام وَما توفيق الا بالله.

دين محمد وفائي ايڊيٽر روزانہ آزاد و توحيد ڪراچي (١)

هن مضمون مان ظاهر آهي تہ مولانا ڪجهہ وره اڳ ڪم جي ابتدا ڪري چڪو هيو، ليڪن اهو مسودو وڃائجي ويو ۽ دوبارو مسودي جو آغاز جنوري ۱۹۴۵ع کان ڪيو ويو. سندس هيٺين مضمون مان معلوم ٿئي ٿو تہ جيڪو بياض گم ٿي ويو سو در اصل حضرت پير سائين محمد رشدالله قدس سره جهنڊي وارن انهيءَ ڪم لاءِ مولانا کي عطا ڪيو هيو، جنهن جي گم ٿيڻ تي مولانا ڏک ۽ تاسف جو اظهار ڪيو آهي. هيٺ انهيءَ سلسلي جو آخري مضمون ڏجي ٿو جيڪو تذڪري جي اسڪيم تي نسبتاً زياده روشني وجهي ٿو.

۲) **تذڪره مشاهير سنڌ:** ورهن کان وٺي مونکي خيال هو تہ سنڌ جي مشهور ولين، عالمن، شاعرن ۽ حاڪمن جون حياتيون گڏ ڪريان. آن سلسلي ۾ ڪجهہ قدر تذڪره ۽ سوانح عمريون ڪن بزرگن جون قلمبند بہ ڪيون هيم. مگر گذريل سال ڪراچي وارن ڪتابن مان ڪو نامراد ماڻهو انهيءَ تذڪرن جو مجموعو يا مسوده چورائي هليو ويو ۽ منهنجي ڪيل محنت برباد ٿي ويئي جنهن جو ڏاڍو افسوس رهيو. وڌيڪ افسوس هن ڪري بہ ٿيو جو جنهن بياض تي مسودو لکي رهيو هوس سو ڪتاب مونکي حضرت عارف بالله پير سائين محمد رشدالله قدس سره جهنڊي وارن

---

(١) ماهوار رسالو "توحيد" اپريل ۱۹۴۵ع ربيع الثاني ۱۳۶۴هہ صفحہ ۳۱ تا ۳۲

Marfat.com

جو عطا ٿيل هيو ۽ خاص آنهيءَ ڪم لاءِ عطا ڪيو هئائون، مگر ڪم ٿيل شيءِ جو آخر ڪيترو افسوس ڪري سگهجي ٿو، مجبوراً ماٺ ڪري ويٺي.

ان ڪانپوءِ گذريل سال جي جنوري ١٩٤٥ع ۾ هن ڪم ڏانهن دوباره توجه ڪيو ويو ۽ پوري پڪي ارادي سان الله تعاليٰ تي توڪل ڪري ڪم شروع ڪيو ويو ۽ الله تعاليٰ ان سلسلي ۾ اسباب به پيدا ڪندو ويو. برابر ڇهن مهينن جي لڳو لڳ ڪم جاري رکي ڪانپوءِ وري رنڊڪون پيون ۽ گذريل سال جو ڪجهه حصو ڏاڍو پريشان حالي ۾ گذريو. الله تعاليٰ جي ٻاجهه ۽ رحمت کان سواءِ پيو ڪوبه حيلو وسيلو ڪونه هو، تنهنڪري رات ڏينهن دعائون گهرندي مس مس مشڪلات جو خاتمو ٿيو ڪجهه طبع ڪي قرار مليو آهي ته وري ٻين علمي ۽ دنيا ئي ڪمن سان گڏ هن ڪم کي به شروع ڪيو ويو آهي.

مولانا سنڌي رح جو ارشاد

هڪ دفعي حضرت مولانا عبدالله سنڌي قدس سره سان علامه محمد معين ٺٽوي جي تصنيفات جو ذڪر نڪتو ته پاڻ فرمايائون ته: ڪهڙو نه چڱو ٿئي جو سنڌ جي عالمن جون حياتيون جمع ڪيون وڃن؟ عرض ڪيم ته: اهو پڪو ارادو آهي! پاڻ فرمايائون ته: ڏاڍو نيڪ ارادو آهي ۽ انهيءَ ڪم کي پوري همت سان جاري رکيو وڃي. انهيءَ زماني ۾ سيد رستم علي بکري رامپوري جو احوال رسالہ توحيد ۾ پڙهيو ٿيو ته پاڻ پڙهي ڏاڍو خوش ٿيا ۽ فرمايائون ته سنڌ وارن جو لاڳاپو حضرت شاه ولي‌الله سان ثابت ٿئي ٿو.

Marfat.com

حضرت مولانا جي وفات ڪانپوءِ بار بار سندن اهو ارشاد دل ۾ چڀندو رهيو جنهنڪري وڏيڪ پڪـي ارادي سان الله تعاليٰ ڏي رجوع ڪري هي ڪم شروع ڪيو ويو آهي. و بالله التوفيق .

هن وقت تائين الڪل ١٥٠ بزرگن جا اوائل اسلام ڪان وٺي اڄ تائين تذڪرا جمع ڪيا ويا آهن جن جو مسودو مرتب ٿي چڪو آهي ۽ ان ڪان سواءِ الڪل ٽن سون صوفين ۽ عالمن ۽ شاعرن جي حياتين جي احوال جو مواد سامهون رکيل آهي ۽ وڌيڪ تلاش به جاري آهي، ڪم ڏاڍو ڏکيو ۽ گهڻو ڪٺن آهي ، اڪيلـي سر الله تي توڪل ڪري جاري رکيو ويو آهي .

حضرت مولانا ابوالڪلام سان مشورو

تازو ٤ فيبروري ١٩٤٦ع(١) جي جڏهن مولانا سيد احمد ابوالڪلام دهلوي ڪراچي ۾ تشريف فرما ٿيو تڏهن سندس خدمتم مشاهير سنڌ جي تذڪره لکڻ جو ذڪر ڪيو ويو ، مشورو ورتو ويو ته اوائل اسلام جي بزرگن جا احوال ڪٿان جمع ڪيا وڃن؟ پاڻ فرمايائون ته: عربي ڪتابن ۾ سنڌين جا نالا گهڻا ٿي اچن ٿا . خصوصاً حديث جي اسماء رجال جي ڪتابن مان مدد ورتي ويندي ته سنڌي گهڻا ٿي ملندا . ان باري ۾ تذڪره علامہ ذهبي مفيد ڪتاب آهي ۽ آثار البلاد

---

(١) حضرت مولانا مرحوم جن انهيءَ زماني ۾ اللهبخش شهيد ۽ جي ايم سيد جي درميان ثالث ڪرائڻ آيا هئا، پاڻ شاردا مندر ۾(جيڪو هن وقت انجمن ترقي اردوءَ جي قبضي ۾ آهي) وڃي ماڙيءَ ۾ لٿل هئا . اتي وٽن مولوي صاحب سان گڏجي ويس ۽ مولانا محمد صادق، مولانا وفائي ۽ هن احقر مولانا جي پٺيان سانجهيءَ جي نماز پڙهڻ جي سعادت حاصل ڪئي .

Marfat.com

قزويني ۾ به ڪي سنڌي شاعر آهن . وڏيڪ فرمايائون ته آءٌ ڪلڪته پهچان ته پوءِ خط لکي يادگيري ڏيارجو ته اوهان کي ڪتابن جا حوالا نوٽ ڪرائي موڪليا ويندا .

علامه معين ٺٽوي بابت فرمايائون ته : هو شاه ولي الله جو شاگرد هو ۽ سندس هڪ ڪتاب " دراسات اللبيب " ڇپجي پڌرو به ٿيو آهي، وڌيڪ فرمايائون ته پراڻي زماني جا ماڻهو هٿ نه اچن ته پوءِ انهن تي اڪتفا ڪئي وڃي جيڪي هوڻين زماني ۾ ملي سگهن . مولانا فرمايو ته: سنڌ اسلام جو دروازو آهي، ان جي رهاڪن کي وسارڻ نه گهرجي .

هن سلسلي ۾ مونکي ڪتابن جي ڏاڍي گهرج پوي ٿي . ڪراچي ۾ علامه داؤد پوٽي جي لئبريري ۽ عزيزم پير سيد حسام الدين راشدي جي لئبريري ڏاڍيون ڪارآمد آهن. مگر ان کانسواءِ سنڌ جي ٻهراڙي ۾ جو ڪيترا علمي خاندان آهن تن جي امداد جي سخت ضرورت آهي . سنڌ ۾ ڪيترا قلمي ڪتب خانا به پيا آهن جن مان به هن ڪم لاءِ ڪيترو ئي مواد ۽ مدد ملي سگهي ٿي ; مگر افسوس جو ڪتب خانن جا مالڪ يا گذريل صالحن ۽ عالمن جا اولاد هن ڪم ڏانهن توجه نٿا فرمائين .

منهنجي گذارش آهي ته جيڪڏهن سنڌ جا علمي خاندان هن ڪم ۾ منهنجي فقط هيتري امداد ڪن جو پنهنجن بزرگن جا احوال قلمبند ڪري موڪلين ته هڪ حد تائين هن ڪم ۾ مونکي وڏي امداد ملي وڃي ۽ ڪم سولائيءَ سان اڳتي وڌندو رهي، باقي ڪتاب جي ڇپائي ۽ ڪن جاين ۽ ڪن دستاويزن جا فوٽا ڪيائڻ ۽ انهن جا بلاڪ ٺهرائڻ هڪ وڏو

Marfat.com

تڪليف ۽ خرچ طلب ڪم آهي تنهن لاءِ ڪو اهل دل دولتمند ماڻهو گهرجي يا ڪا جماعت هجي جو انهيءَ ڪم کي منهن ڏئي! باقي مان اڪيلي ماڻهو جي حوصلي کان اهو ڪم ٻاهر آهي!. ممڪن آهي ته الله تعاليٰ ڪنهن انهيءَ قسم جي علمي ذوق واري انسان کي اڳتي وڌائي ۽ هو هن ڪار خير جي امداد لاءِ نڪري نروار ٿئي ۽ خاطرخواه طريقي ني هي ڪم جي سر انجامي ۾ دلچسپي وٺي.

هن سلسلي ۾ خط و ڪتابت سنڌي طرحمنهنجي نالي تي هيلين ايڊريس تي ڪرڻ گهرجي. (مولوي دين محمد وفائي، ايڊيٽر روزانه ”آزاد“ ڪراچي).

هن نوشتي مان ظاهر ٿئي ٿو ته مولوي صاحب حضرت پير سائين جهنڊي وارن کان پوءِ مولانا سنڌيءَ ۽ حضرت مولانا ابوالڪلام آزاد مان پڻ مشورو ڪيو ۽ انهن بزرگن جي تائيد حاصل ڪئي.

مٿئينءَ لکت مان اهو به معلوم ٿئي ٿو ته مولوي صاحب جي ذهن ۾ ڇپائي ۽ ترتيب جو ڪهڙو نه عمدو نقشو موجود هيو.

مولانا صاحب جنهن وقت اهو ڪم شروع ڪيو انوقت واقعي ڪم پهاڙ جيڏو معلوم ٿي ٿيو، ڇاڪاڻ ته انهيءَ وقت سنڌ جي تاريخ جا اصلي مصادر ۽ مأخذ ڇپيا ڪونه هئا بلڪ انهن لاءِ اها ڄاڻ به ڪانه هئي ته ڪٿي ڪٿي آهن، موجود به آهن يا مورڳو ئي زماني جي گردش جو نذرانو ٿي ويا؟ بهرحال جن ڪتابن تي مولانا جو هٿ پهتو انهن مان مواد گڏ ڪرڻ شروع ڪري ڏنائين، جهڙيءَ طرح ايندڙ صفحن منجهان معلوم ٿيندو ته ڪيترا مشاهير هن جلد ۾ اهڙا آهن، جن جو احوال تحفةالڪرام، مقالات‌الشعرا ۽ بيگلار نامه جهڙن ڪتابن تان ورتل آهي، ڇپيل ڪتابن ۾ نزهة الخواطر جا انوقت تائين

Marfat.com

ٻي جلد ڇپجي چڪا هئا، جن مان ڪم ورتو ويو آهي، اهڙيءَ ريت غوثي جي گلزار ابرار نان سنڌي بزرگن جون سوانحون ورتيون ويون آهن، ڪي مجمل ۽ ڪي مڪمل.

مولانا وقت بوقت سنڌ جو سير ڪندو هيو، عالمن ۽ سنڌ جي قديم علمي خاندانن سان سنڌس گهڻي ڏيٺ ويٺ ۽ اچڻ وڃڻ هيو، مولانا صاحب اهڙي گهراڻن جي خطي بياضن ۽ ڪتابن منجهان جيڪي سوانحون ورتيون يا مرتب ڪيون آهن، سي ٿي در حقيقت هن تذڪري جو قيمتي ۽ اهم ترين حصو آهن، ممڪن آهي ته اڄ اهي بياض يا خطي ڪتاب برباد به ٿي چڪا هجن. انهيءَ نموني جو ڪي قدر مواد ايندڙ صفحن ۾ به ملندو، ليڪن باقي جلدن ۾ وڌيڪ قيمتي سوانح حيات موجود آهن. در حقيقت اهو ئي مولانا جو ڪارنامو ۽ سنڌ مٿان سندس اڻ وسرندڙ احسان آهي.

خدا بخشيس مرحائت جنهن وقت اهو تذڪرو لکي رهيو هيو، انوقت آءٌ به ساڳي قسم جي تذڪري لاءِ هڪ لمبي فهرست تيار ڪري رهيو هيس ۽ مونکي پڻ مواد جي جاکوڙ هئي، مولوي صاحب مون وٽان ڪتاب ڪڻي ويندو هيو ليڪن ڪيترن آزين ۽ نيزارين بعد به پنهنجو مسودو مونکي ڏسڻ نه ڏيندو هيو، جڏهن ملندو هيو تڏهن مونکي ڪجائڻ ۽ هر ڪائڻ لاءِ هميشه پنهنجي تذڪري ۽ پنهنجي مواد لاءِ وڏيون وڏيون ڳالهيون ڪري پاڻ لطف حاصل ڪندو هيو.

مولانا ۽ منهنجي وچ ۾ اها علمي "ونجهه ونـي" سندس زندگيءَ جي آخريءَ گهڙيءَ تائين قائم رهي. جنهن شام جو اسان ٻنهي سائين شيخ‌عبدالمجيد صاحب جي گهر ۾ آخري ملاقات ڪئي ۽ مولوي صاحب رات جو سکر اُسهيو ڇا، بلڪ موت جي سفر تي وڃي رهيو هيو، انهيءَ شام جو مونسان پڪو واعدو ڪيائين ته موٽي اچڻ تي مسودو

Marfat.com

بہ ڏيکاريندو ۽ صلاح مشورو بہ گڏجي ڪنداسون. ليڪن الله پاڪ کي هن دنيا ۾ ٻيهر اسانجو ميلاپ ڪرائڻون ڪونہ هيو.

سندس وفات کان پوءِ مولوي صاحب جي ڪتب خاني جا چند خطي ڪتاب ۽ مسودا منهنجي تحريڪ تي سندس لائق فرزند عليمنواز وفائي صاحب کان سنڌي ادبي بورڊ خريد ڪيا. پلا ياڳ جو انهيءَ ذخيري ۾ "مقالات الشعرا" جو اهو نسخو پڻ نڪري آيو جيڪو مصنف جي پنهنجي هٿ اکرين هيو، جنهن تان مولوي صاحب جي حياتيءَ ۾ مون پنهنجي لاءِ نقل ڪرايو هيو، اهڙيءَ طرح انهيءَ قيمتي ذخيري ۾ "تذڪره مشاهير سنڌ" جي مسودي جا پنج نوٽ بڪ بہ موجود هيا.

مقالات الشعرا انهيءَ ذخيري جو پهريون ڪتاب هيو، جيڪو مون ١٩٥٧ع ۾ شايع ڪيو، اهڙيءَ ريت ساڳي ذخيري جو هي "تذڪره مشاهير سنڌ" ٻيو ڪتاب آهي جنهنجو پهريون جلد منهنجي ذريعي ڇپجي رهيو آهي. افسوس آهي جو مولوي صاحب سڪر اسهڱ وقت جيڪو مون سان وعدو ڪيو هيو، سو انهيءَ صادق القول هن فاني جهان ڇڏڻ کان پوءِ مون سان وفا ڪيو، نہ ڇڙو ايترو باڪ قدرت جي طرفان انهيءَ مسودي کي ڇپڻ جو ڪم بہ راقم جي حوالي ٿيو. قدرت جا ڪم آهن! جنهن وقت مولانا مرحوم مسودي ڏيکارڻ لاءِ مون کي پئي هيجائي مزا وٺندو هيو ان وقت ڪنهن تي ڄاتو تہ سندس زندگيءَ بعد انهيءَ جو هڪ هڪ ورق منهنجي وس ۾ هٿ پڄنديءَ ۾ هوندو!

مرحوم مولانا صاحب تذڪري ۾ متداول ڪتابن تان يا انهن ڪتابن مان جيڪي انهيءَ وقت تائين شايع ٿيل ڪونہ هئا، احوال ورتو آهي. ظاهر آهي تہ سنڌ جي تاريخ يا بزرگن ۽ عالمن جي حياتي

Marfat.com

متعلق هن وقت اسين هزارين قدم اڳتي وڌي چڪا آهيون، ۽ ايتري تحقيقات ٿي چڪي آهي جو خود انهن بزرگن متعلق نئون ۽ وافر مواد موجود ٿي ويو آهي، مثلا:

١) برهانپور جي سنڌي بزرگن متعلق "برهان پور کے سندهي اولياء" ۾ ڪامل سوانحي مواد گڏ ٿي ويو آهي.

٢) ابوالقاسم نمڪين ۽ انجي خاندان متعلق "تذڪره اميرخاني" هڪ مڪمل ڪتاب آهي.

٣) ابوالقاسم خان زمان ۽ سندس خاندان لاءِ "چنيسر" نامہ جو مقدمو ڪتبن ۽ تاريخ جي لحاظ سان مڪمل مواد جو حامل آهي.

٤) ارغونن ۽ ترخانن ۽ مغل حاڪمن لاءِ "تحفة الڪرام" جي راقم الحروف واري ايڊيشن، "مڪلي نامون" — "روضة السلاطين" — "ميرزا غازي ترخان اور اسکی بزم ادب" وغيره ڪتابن ۾ مڪمل ترين معلومات موجود آهي.

٥) اهڙيءَ طرح سنڌي ادبي بورڊ پيا جيڪي عربي ڪتاب، فارسي ديوان ۽ تذڪرا شايع ڪيا آهن، انهن جا مقدما ۽ متن تحقيق، تفصيل ۽ تاريخي لحاظ کان ڪافي ۽ شافي آهن.

گويا مولانا صاحب جن جيڪو سوانحي اجمال جمع ڪيو، مٿين ڪتابن ۾ انجو تفصيل موجود آهن.

تذڪري کي جڏهن مون ڇاپڻ لاءِ هٿ ۾ کنيو تہ ڪيئي ڏينهن سوچڻ ۾ لڳي ويا، ڪتاب ۾ حاشين جي صورت ۾ اضافا ڪجن يا نہ؟ جيڪڏهن ڪجن تہ اهي ڪيتريءَ حد تائين تفصيلي هجن؟ نيٺ پنهنجي وقت ۽ سيڙپ کي نظر ۾ رکندي مون فيصلو ڪيو تہ:

١) ڪتاب جي ترتيب اها ئي رکجي جيڪا مسودي ۾ آهي.

٢) تمام مختصر ۽ ضروري حاشيا لکجن احوال ۾ اضافا نہ ڪجن.

Marfat.com

۳) عبارت جي تصحيح نہ ڪجي، مولوي صاحب مرحوم هڪ ئي شخص لاءِ ڪٿي جمع ۽ ڪٿي واحد جو صيغو استعمال فرمايو آهي، ۽ نثر ۾ پڻ ائين پيو لڳي ڳويا مرتب نہ آهي، جنهن مان صاف ظاهـر آهي تہ مولوي صاحب اهـي نوٽ بڪ فقط يادداشت طور لکيا هئا ۽ سموري موادگڏ ڪرڻ بعد نئين سر ترتيب ڏئي پنهنجي اصلوڪي انداز تحرير ۾ انهيءَ مسودي کي ڪتابي صورت ۾ آڻين ها .

مون عبارت کي سواءِ چند جاين جي جيئن جو تيئن رهڻ ڏنو آهي .

۴) مولانا صاحب گهڻو ڪري فارسي لفظن کي اصلوڪي صورت ۾ آندو آهي . انهيءَ دور جو دستور بہ اهو ئي هيو ، مثلا : مسوده، تذڪره ، مرتبه ، نثر ، مدينہ، مڪہ، همسايہ، مصرع، ڪوڪ، هن دور ۾ اهو انداز متروڪ ٿي چڪو آهي .

۵) معلوم ٿئي ٿو تہ مولانا صاحب ترتيب ڏيڻ وقت ”نزهة الخواطر“ جي نموني تي صدين هيٺ سوانحي مواد مرتب فرمائي ها . سندن فهرست ۽ پڻ اهڃاڻن مان اهو ئي ظاهر آهي .

ليڪن مون اصلي صورت قائم رکندي ترتيب اهائي قائم رکي جيڪا نوٽ بڪن ۾ موجود آهي . شروع ۾ حروف تهجـي جي تحت نالن جي فهرست ڏني وئي آهي جيئن سوانح ڳولهڻ ۾ مشڪل درپيش نہ اچي .

افسوس ۽ ارمان آهي جو مولانا وفائيءَ سان سندس زندگيءَ بيوفائي ڪئي . جڏهن علمي احاط ۽ وسيلن جي احاطڪان زمانو مايوس ڪندڙ ۽ اونداهو هو، تڏهن مولانا صاحب مسلسل علمي جهاد ڪندو رهيو ۽ انهيءَ تاريڪيءَ جي سمي ۾ تحقيق ۽ تلاش جو ڏيو ٻاريندو

Marfat.com

آيو ۽ جڏهن علم ۽ تحقيق جي ميــدان ۾ آسانيون عنقريب پيدا ٿيڻ واريون هيون، ۽ سندس محنتن جي بارآور ٿيڻ جو زمانو ويجهو اچي رهيو هيو، عين انهيءَ وقت اجل جي بيرحم هٿ کيس جهٽي اسان کان جدا ڪري ڇڏيو . جيڪو حقيقت ۾ سنڌ جي علمي دنيا لاءِ ايڏو ئي وڏو سانحو آهي جهڙو سياسي ميدان ۾ دولهه دريا خان جي شهادت يا مولوي صاحب جي زماني ۾ الهه بخش شهيد جو سنڌ کان جدا ٿي وڃڻ.

سائين جي.ايم. سيد پنهنجي دور ۾ ”سنڌي ادبي بورڊ“ جنهن مراد سان ناهيو هيو، انهيءَ جڏهن تحقيقي معيار تي ڪم شروع ڪيو انوقت مولانا هن دنيا ۾ موجود نه هيو، ورنه ڇمار ٽيهه ٿيس ها ته اڄ تائين سنڌ کي پاڻ به گهڻو ڪجهه ڏئي سگهي ها ۽ تحقيق ۽ تاريخ جي سلسلي ۾ سنڌ جيڪي اڳتي قدم وڌايا آهن، پنهنجي تاريخ کي روايتي ڏن چڪر کان ڪيڏي نئون موڙ ڏنو آهي، يا مواد جي جيڪا فراهمي ٿي آهي، سا ڏسي هوند سرهو ٿئي ها ته سندس آرزو – جنهن لاءِ هن سموري زندگي پاڻ پتوڙيو هيو – هاڻ پوري ٿي رهي آهي ۽ جيڪو سلو سنڌ جي تاريخ ۽ تحقيق جو پوکيو هيائين سو اڄ ڦولار تي آهي ۽ سنڌ پاڪستان جي سڀني صوبن بلڪ خود پاڪستان کي علمي ميدان ۾ پنهنجي شاندار ماضيءَ کي اجارڻ ۾ گهڻو بلڪ تمام گهڻو پٺتي ڇڏي چڪي آهي. الحمد لله علي ذالڪ!

هنن صفحن ۾ مسودي جي پهرين ڪاپي پهرين جلد جي نالي سان شايع ڪئــي وڃي ٿي. اجــان چار ڪاپيون باقــي آهن جن ۾ ٣٤٨ (١) سوانح موجود آهن. اها خبر فقط خاوند کي آهي ته انهيءَ

١- جلد ٢–٩٢ ج — ٨٨ (جملو ٣٤٨)
ج ٣–٧٨ ج — ٩٠

Marfat.com

رهيل مواد جي شايع ڪرڻ جي سعادت منهنجي زندگي منهنجو نصيب ڪندي يا نه! بهرحال جيئن رب ڪريم گهريو تيئن ٿي ٿيندو.

آخر ۾ آءٌ عزيزم علي نواز وفائيءَ جو ٿورائتو آهيان جنهن پنهنجي ٿي پريس ۾ پنهنجي والد جو هي ڪتاب ڇاپيو ۽ ادبي بورڊ وارن کي جس آهي جو هنن ڪتاب جي ڇاپي جي منظوري ڏني. پڇاڙيءَ ۾ شڪايت نه پر حڪايت طور فقط هيترو عرض ڪندس ته جيڪڏهن وفائي صاحب پنهنجي روايتي رفتار سان هي ڪم ڪري ها ته اج تائين سمورو تذڪرو ڇپجي وڃي ها، پر پنهنجن سان ڪهڙا ليکا ڪيا.

حسام الدين راشدي

ڪراچي ١١-٨-١٩٦٤ع

Marfat.com

Marfat.com

متن

تذکرهٔ مشاهیر سند

LIBRARY,
Muhammad Iqbal Mujaddidi
LAHORE.

Marfat.com

Marfat.com

١- سيد حسين اصفهاني شهيد

سيد حسين اصفهاني ’خالص‘ تخلص هڪ وڏو شاعر ۽ حج جي ارادي سان پنهنجي وطن مان نڪري واپسيءَ ۾ هندستان اچي پهتو. اهو زمانو محي‌الدين اورنگزيب عالمگير جي قدرشناسي ۽ علم نوازيءَ جو هو، سيد صاحب سنڌ مان لنگهي بادشاه جي خدمت ۾ دکن وڃي پهتو، بادشاه سندس قابليت ۽ علمي لياقت تي موهجي پيو، شروع ۾ دربار ۾ ملازم مقرر ٿيو مگر پوءِ ستت ئي پاڻنا جو ڪمشنر١ مقرر ڪيو ويو ۽ ’امتياز خان‘ جي لقب سان دربار شاهيءَ مان سرفراز ٿيو. شاه صاحب پاڻنا ۾ ملازمت ڪندي تمام گهڻي دولت ۽ مال جمع ڪيو ۽ گهرو ساز و سامان بي شمار گڏ ڪيائين.

بادشاه جي وفات کان پوءِ هو هندستان کان دل برداشته ٿي پيو ۽ اورنگزيب جي فرزند شاه عالم جي ايام حڪومت ۾ ايران ڏانهن واپس ٿيڻ جي اِرادي سان اسان جي سنڌڙي واري بکر ۾ اچي منزل ڪيائين جتي علامه مير عبدالجليل بلگرامي، جو پنهنجي وقت جو وڏي ۾ وڏو عالم، شاعر ۽ فاضل (هو) صوبه بکر جي انتظام لاءِ سرڪاري طرح واقعات نويسي جي وڏي عهدي تي ممتاز هو. سيد صاحب جون علامه سان ملاقاتيون ٿيون ۽ ڪيترا ڏينهن گڏجي گهاريائون.

سنڌ جي هيٺين پاڱي ۾ ميان نور محمد٢ عرف خدايار خان ڪلهوڙي جو راڄ هو جو دهلي وارن کي ڪجهه ڍل ادا ڪري آرام سان وقت گذاري رهيو هو. هن کي ڪن جاسوسن ٻڌايو ته: بکر ۾ هڪ سيد مسافر پهتو آهي جو ايران جي ارادي سان سنڌ مان لنگهي وڃي ٿو.

١- عظيم آباد (پٽنه) جو ديوان. ڏسو شمع انجمن ص ١٤١.
٢- ميان يار محمد (متوفي ١١٣٠ھ) حاڪم هو.

Marfat.com

وٽس لکين روڪ رپيا ۽ لکن جو سون ۽ بي نظير جواهر ۽ ڪمخواب جا ڪپڙا ۽ ٻيو بي شمار مال آهي. زر ۽ جواهرات جو اهو احوال ٻڌي ميان نورمحمد(؟) جو وات پاڻي پاڻي ٿيڻ لڳو، ڏاڍي لالچ پيدا ٿيس ۽ لوڀ اچي لڳس ته ڪيئن به ڪري اهو خزانو ۽ مال اسباب هٿ ڪجي. ميان صاحب انهن رٿن ۾ هو ته ڪن ماڻهن اهو سمورو احوال وڃي علامه عبدالجليل کي ٻڌايو. علامه مرحوم سيد حسين صفاهاني کي اڳيتي وڏڻ کان منع ڪئي ۽ مٿس زور آندو ته اتان يا ته واپس وڃي يا وري ٻئي رستي کان وطن جو رخ رکي. پر سيد صاحب هڪ به نه ٻڌي، سر تريءَ تي رکي موت جي ميدان ڏانهن وڌيو. جڏهن سيوهڻ ۾ پهتو تڏهن ميان يارمحمد خدا يار خان ڪلهوڙي جا موڪليل ڏاڙيل به قضا قدر وانگي پهچي ويا، هڪ رات وجهه وٺي هن مسافر مظلوم سادات کي شهيد ڪري سمورو مال اسباب ڪٺي رمندا رهيا.

اهو دردناڪ حادثو سال ١١٢٢ھ ۾ ٿي گذريو. علامه عبدالجليل مرحوم سندس شهادت جي تاريخ هيٺين فقره مان ڪڍي آهي:

آه! آه! امتياز خان ١

١١٢٢ھ

سيد صاحب جو هڪ ديوان٢ ۽ ٻيا ڪيترا شعر آهن. مير قانع ٺٽوي 'مقالات الشعرا' ٣ ۾ هن جا ڪيترا شعر نقل ڪيا آهن. نواب سيد صديق حسن خان محدث پنهنجي فارسي 'ڪچڪول' ۾ هن جو هڪ نظم دنيا جي مختلف ماڻهن جي حالات ۽ ارادن بابت نقل ڪيو آهي.

١- ڏسو سرو آزاد ص ١٣٩ اهو الزام غلط آهي ميان يارمحمد جي پنهنجي لکت پڙهو- تاريخ ڪلهوڙا اڙدو ج ١ ص ٣٠٨ بحواله نورس بهار.

٢- مختصر ديوان - ڪلمات الشعرا ص ٣٤. ديوان جا نسخا بانڪي پور، انڊيا آفيس ۽ برلين ۾ آهن.

٣- ڏسو مقالات ص ١٨٨ - ١٩٣.

Marfat.com

نظم ١ جو مطلب هي آهي ، دنيا ۾ جو بہ ماڻهو آهي ان جو مطلب زر طلبي آهي . ماڻهن جي جدا جدا قسمن مان هيٺ ڏيکاريل ماڻهو قابل ذڪر آهن : وزير، صوفي ، عالم، ڪيميا گر ، طبيب ، ڪاتب ، معشوق ۽ شاعر . جيئن تہ فرمائي ٿو:

وزير !

آن وزيريکه، بسی عاقل و دانـا باشد — کار او با همه کس رفق و مدارا باشد

مخلص شاه هـوا خـواه رعايـا بـاشد — اين همه از پیٔ آنست ، که زر ميخواهد

يعني تہ: وزير صاحب هڪ وڏو داناءُ آهي ۽ سندس سمورا ڪم مروت ۽ نرمي جهڙا آهن ۽ بادشاه ۽ رعيت جو بہ ڏاڍو خيرخواه آهي ، پر اهو سڀ ڪجهہ هن لاءِ آهي جو کيس ريين جي گهرج آهي .

صوفي !

صوفیٔ صاف، که در صومعه مسکن دارد — در بغـل مصحف و سبحه بگردن دارد

صلح کل با همه از شيخ و برهمن دارد — اين همه از پیٔ آنست، که زر ميخواهد

يعني تہ : حجري ۾ ويهندڙ صوفي، جو بغل ۾ قرآن ۽ ڪنڌ ۾ تسبيح رکي ٿو ۽ هندو مسلمان سان صلح ڪل جي روش وني ٿو ، اهو سڀڪجهہ هن لاءِ ڪري ٿو تہ کيس روڪڙ جي گهرج آهي .

عالم !

فاضلی، کو همه در فکر فروع است و اصول — گاه انديشهٔ معقـول کنـد گـه منقـول

مردمـان را همه خواند بخداءٌ و رسـول — اين همه از پیٔ آنست، که زر ميخواهد

عالم کي جو فروع ۽ اصول جو فڪر لڳل ۽ معقول، منقول جي ڳڻتي اٿس ۽ ماڻهن کي خدا ۽ رسول جي راه ڏي سڏي رهيو آهي ، اهو سڀ ڪجهہ هن لاءِ آهي جو هن کي زر جي گهرج آهي .

١- نظم جي انهيءَ نموني لي شهر آشوب چيبو آهي .

Marfat.com

ڪيمياگر!

کیمیاگر، که همین رنج برد در عالم سازد از شیشهٔ دل در نفسی کوزه دم
خویشتن را بگدازد ز تف آتش غم این همه از پی آنست، که زر میخواهد

يعني: ڪيمياگر جو دنيا ۾ ڏاڪڙا ڪري رهيو آهي ۽ دل جي شيشي واري ڪوزه مان دم ڪڍي رهيو آهي، پاڻ کي گهٽين جي باهه ۾ ڳاري رهيو آهي، اهو سڀڪجهه هن لاءِ ڪري رهيو آهي جو زر ٿي گهرجيس.

طبيب !

آن طبیبی، که تراکیب و معاجین سازد بعبارات حکیمانه سخن پردازد
هردم صبح بقاروره نظر اندازد این همه از پی آنست، که زر میخواهد

يعني: طبيب جو مرڪبات ۽ معجون ٺاهي رهيو آهي ۽ حڪيمانہ انداز ۾ گفتگو ڪري ٿو، صبح جو اٿي پيشاب چڪاسي ٿو، اهو سڀڪجهه هن ڪري ڪري رهيو آهي جو کيس ڏوڪڙن جي گهرج آهي .

ڪاتب !

خوشنویسی، که شب و روز کند عشق جنون گردنش دال و سرش واو و تنش گردد نون
دیده‌اش صاد و لبش باء و دلش باشد خون این همه از پی آنست، که زر میخواهد

يعني : ڪاتب جو رات ڏينهن چريائيءَ جي مشق ڪري رهيو آهي جنهن ڪري سندس گردن دال وانگي ۽ مٿو واؤ وانگي بدن نون وانگي، بيٺو ٿي چڪو آهي . سندس اکيون صاد وانگي ڪليون پيون آهن ۽ چپ باء وانگي ۽ دل گهٽي ڪان رت ٿيل اٿس، اهو سڀ ڪجهه هن لاءِ جو رپين جي گهرج اٿس .

معشوق !

نازنینی، که [بود] نادرهٔ حسن و جمال گه کند ناز تغافل زده و غنج و دلال
گه کند خون دل عشاق بامید وصال این همه از پی آنست، که زر میخواهد

بي مثل معشوق جو هيترو ناز نخرو ۽ بي پرواهي ڪري عاشقن جي دلين کي ميلاپ جي دلاسن سان خون ڪندو رهي ٿو، اهو سڀڪجهه هن لاءِ آهي جو زر جي گهرج آهيس .

Marfat.com

شاعر !

شاعري، کو همه دم مدح و ثنا مي‌گويد   روز و شب نيک و بد شاه و گدا مي‌گويد
گاه گر مدح کند گاه هجا مي گويد   اين همه از پيءِ آنست، که زر ميخواهد

يعني تہ شاعر جو ڳلا ۽ تعريف ڪندو رهي ٿو، شاه و گدا ڪي رات ڏينهن نيڪ ۽ بد چوندو ڦري ٿو، ڪڏهن ڪنهن جي واکاڻ ڪري ٿو تہ وري انجي ڳلا ڪري ٿو، اهو سڀ هن لاءِ آهي جو ڪيس ريا گهرجن ٿا.

خالص !

خالص‌اين‌خفت‌وخواري‌وغم‌و درد و محن   در غريبي کشد و ياد نيسارد ز وطن
هر زمان تازه کند طرح دگرگونه سخن   اين همه از پيءِ آنست، که زر ميخواهد

يعني مان 'خالص، جو هيتري خواري خرابي ۽ ڏک ڏاکڙا سفر جي حالت ۾ ڪيدي رهيو آهيان ۽ وطن کي وساري ويٺو آهيان هن وقت نوان نوان بول بولي رهيو آهيان، اهو سڀڪجهہ هن لاءِ آهي جو زر جي گهرج اٿم.١

٢- پير محمد اشرف قريشي ڪامارو

ضلع حيدرآباد ۾ ڪامارو شريف نالي هڪ واهڻ آهي جو هموقت

١- وڌيڪ ڏسو: شمع انجمن ص ١٤١ - سرو آزاد ص ١٣٩ - منتخب‌الاشعار ص ٨ - مخزن‌الغرايب ١:١٠٨ - مقالات مولانا شفيع (مثنوي گلستان خيال) - فهرست برٽش ميوزم - انڊيا آفيس - اسپرنگر - تذڪرة المعاصرين حزين - تذڪره حسيني ص ٢ - رياض‌الشعرا واله - شام غريبان ص٩٥٥ - مجمع‌النفائس - عمادالسعادت - ڪلمات‌الشعرا لاهور ٣٤ - صبح گلشن ١٤٩ - الذريعہ ١: ٢٨٤ - نتايج‌الافڪار ٢٢٠ - قانع ٨٨ - تاريخ ڪلهوڙا ١: ٣٠١ - مفتاح‌التواريخ ص ٢٩٢ - فرهنگ سخنوران ص ١٨٣. نسب نامو هن طرح آهي: مير بوعلي (مشهدي) بورياء نشين - مير باقر خورچي صفاهاني - حسين خالص - مير قاسم بنگالي خالص جو پوٽو هو (مفتاح‌التواريخ - عمادالسعادت - مخزن‌الغرايب).

Marfat.com

جوڌپور ريلوي تي انهي نالي اسٽيشن بہ آهي ۽ پوسٽ بہ ڪامارو شريف آهي. انهي ننڍڙي واهڻ جي شهرت جناب مخدوم محمد اشرف صاحب رحہ جي نالي سان ٿي جو هڪ سؤ ورهہ اڳ انهي شهر ۾ آچي رهيو ۽ وقت جو عارف متشرع متوڪّل ۽ صاحب نظر هو. پير مخدوم آشرف رحمةالله عليہ جي ڪلام مان معلوم ٿئي ٿو تہ ڪاماري جو شهر هن صاحب جي اچڻ کان بہ اڳ آباد هو ۽ مخدوم صاحب ڪهڙن سببن ڪري انهي واهڻ کي اچي وسايو انجو تفصيل معلوم نہ ٿي سگهيو آهي. 'رسالہ محمد اشرف' ۾ هيٺين ريت ڪاماري جو ذڪر آيل آهي :

جمعہ جي ڏينهن جوڙ، ڪي مانداٺا مينهن جا،
قادر ڪاماري جا اچي بنا بوڙ،
صاحب سنڌ وسائيين چڏ گسر ڪر گوڙ،
اوهيرا آب جا مٿي چنن چوڙ،
ٻڪا پراڻ ڪنڌئين، آٽي ڪنيڙن جا ڪوڙ،
ٻڪا تن جا توڙ، جن سانديو آن اشرف چوي.

ٻئي هنڌ فرمائي ٿو:

ڪُر ڪٿي ڪاماري تي ڪر وسڻ سان وس،
جي ڏوڳاهي ڏبريون ڪيون، تن جو ڪر ترس.

انهي ڳوٺ ۾ ڪڏهن اچي رهيا انجو پتو ڪونہ ٿو پوي سواء هن جي تہ مخدوم محمد اشرف صاحب جا وڏا بزرگ - جي شيخ بهاء الدين زڪريا ملتاني جي نسب مان هوا - تن جي باقاعده آمد و رفت هئي، بلڪ هن بزرگ جي والد شيخ محمد غوث، بڪيرن جي شهر ۾ - جو تعلقي تنڊو الهيار ۾ آهي- اتي وفات ڪئي جتان پوء سندس جنازي کي ڪٿائي ڪاماري ۾ دفن ڪرايو ويو.

Marfat.com

پير محمد اشرف جو سلسله نسب هيئين ريت آهي:-

محمد اشرف، ولد محمد غوث، ولد شيخ محمد اشرف، ولد محمد سليمان، ولد شيخ راجن، ولد خان محمد، ولد شيخ رحمت الله، ولد شيخ قطب الدين ، ولد شيخ يحيٰ ، ولد جعفر هادي ، ولد شاه محمود ، ولد پير محمد، ولد شيخ ابوبڪر عرف منگير شاه، ولد مولانا خليل خواجه، ولد شيخ عماد الدين محمد سجاد، ولد شيخ رڪن الدين المعروف اسماعيل شهيد، ولد شيخ صدرالدين ابوالمڪارم ، ولد شيخ بهاءالحق والدين محمد زڪريا ملتاني قدس سره.

پير محمد اشرف صاحب جي والد محمد غوث جي سنڌ ۾ مخدوم قائم الدين قريشي بڪيرائي ۽ سيد محسن شاه ونجهيري واري سان ارادتمندانه نسبت هئي ، جنهن ڪري ئي هو سنڌ ۾ رهندو هو. اهڙيءَ طرح پير محمد اشرف جي والده جو مقبره تعلقه ٽنڊو باگي جي ديهه مٽا ۾ هڪ چوکنڊ هيئنان مشهور آهي. پائنجي تو ته پير محمد غوث يا ان کان به اڳ ۾ سندس والد يا ڏاڏي جو به سنڌ سان تعلق رهيو جو آخر ۾ پير محمد اشرف پنهنجي والد جي وفات کان پوءِ سنڌ کي دائمي وطن ڪري اختيار ڪيو. سندس والد جي وفات جي تاريخ خليفه گل محمد صاحب هالائي هيئين مصرعن مان لڌي آهي:

(١) سن وصلش سروش غيب حقم   چه نکو گفت: قطب اعظم حي

١٢٣٠ھ

(٢) سال وصلش هاتف حق خوش بمن   گفت: بيشڪ، غوث دادي بدي

١٢٣٠ھ

پير محمد اشرف هميشه ڪاماري شريف مان سفر ڪري ڪڻهري، روهڙي، گهوٽڪي ، پرچوندي ۽ رياست بهاولپور اتاڙي ملتان رجي رسندو هو، جنهن ڪري انهيءَ آمد و رفت ۾ سودن ماڻهو انهي نس سان

١- ١٥٥٠ \ ٣٢٠ (شڪ) == ١٢٣٠ .

Marfat.com

سندس معتقد ۽ مطيع بڻجي ويا. ۽ خاص طرح رياست بهاولپور ۾ نواب صادق محمد خان اول سندس نالي ۾ هڪ جاگير بہ مقرر ڪئي جا اڄ تائين زمينداريءَ جي صورت ۾ موضع گلو پير واري جي نالي سان مشهور آهي ۽ سندس پوين جي سنڀال ۾ آهي. انهيءَ بار بار سفر ڪري پرچونديءَ واري حافظ صاحب محمد صديق عليہ الرحمتہ ۽ جناب پير صاحب پاڳاري جي خاندان سان بہ دوستانہ تعلقات قائم ٿي ويا.

پير محمد اشرف صاحب جي حياتي ۾ سندس بي نظير صبر ۽ بي مثال عارفانہ تحمّل جو هڪ اهڙو واقعہ ٿي گذريو آهي جو سندس ڪماليت تي پوري دلالت ڪري ٿو. راڄي خاناڻي جي ڳوٺ ۾ ڏينهن ڏٺي سندس نوجوان فرزند صالح ۽ نيڪ بخت کي قريشي قوم جي ڪن پيرن بي گناه نهايت بيدرديءَ سان شهيد ڪري ڇڏيو. هڪ زبردست واقعہ ٿي گذريو ۽ يقين هو تہ ٽالپرن جي راڄ سبب خون جو پوري انصاف سان تدارڪ ٿيندو ۽ پير صاحب هو بہ وڏي هلندي وارو. پر جڏهن سندس فرزند جا قاتل اچي سندس پيش پيا ۽ معافي ورتائون تہ هڪدم معاف ڪري ڇڏيائون. اِنهيءَ سموري واقعہ کي جناب خليفہ گل محمد هالائي هيٺين ريت فارسي زبان ۾ منظوم ڪيو آهي:

او غلام غوث آل حضرت غوث زمان
ابن صالح پیر اشرف (شاه) آن قطب جهان
بود آن نو باوهٔ بستان معنی دلکشا
پس پذیر آور قلوب خلق چون در جسم جان
رشک می بردند بر وی دشمنان اهل قریش
از حسد واز بغض طینت بود کایشان را نهان
روز عید انور میان شهر راجه تالپر
بعض حال حاسدان در گفتگو گشته عیان
اندر آن روز آن جوان چون شد برون از شهر او
... ...

Marfat.com

در جواری شهر بر آن دوست حق باران تیغ
در رسیده از قضای آسمانی ناگهان
چون امام پاک حضرت سید شهداء حسین
کشته شد آن بیگنه از دست ظلم ظالمان
بین کرم ابش، که چون بر قتل اعداء دست یافت
عفو کرد از بهر حق خون ذبیح بی گمان
ای خوشا پسر (جوان) کو شد شهید بیگنه
شد بشهدا در ریاض جنت رحمان چمان
ای خوشا منصب پدر کو بر رضا مشکور ماند
در اجر اعلی عفو اصلح بدست آورد آن (؟)
جستم از دل ماہیت سال شہادت وی که چونست ؟
گفت هاتف : کای شهید کربلا مقتول دان ۱
۱۲۵۴ھ

انهي حادثہ تي صبر ڪندي ھن بزرگ هيٺئين ڪلام ۾ پنھنجو حال اوريو آهي جنهن مان سندس صبر ۽ تحمّل جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو :

۱) مچ عاشق تون برسر جيڪا رب جي رضا،
ٿي شاڪر ڪر شڪر، جا ٻٽي سا ٻٽي،
سا سيوڻي حق، جا واحد ڪي وٽي،
ره سدائين خوشتر ماڻ صبر جا مزا.

۲) جا ٿيٽي سا ٿيندي جي ڪلمن جي روئين،
محبوبن ڪي معلوم، چا چھو ٿو چوين،
ڪير ٽيري ڪنھنس جا قادر جي قضا.

۳) انڪ اصل کان لکيو پارڻ بوء پيو،
ڪوه ڪجين ٿو، ڪيرين ڏيد ڏوه ڏيو،
درد گھٽ دل اندر سڪ جي لھنڊوُن سزا.

۱- سال ۱۲۳۴ نکري ٿو.

Marfat.com

٤) اشرف روز ازل کان ٿيو جف‌القلم،
ٿي رضا تي راضي قابو ڪوڙي قدم،
آڳو پاڻ اپر ڏيندئي خير جزا.

هن ڪلام ۾ رضا تي راضي رهڻ ۽ پاڻ‌کي داجاءِ ڏيڻ جو جيڪو فلسفو بيان ڪيو ويو آهي ان کان وڌيڪ بيان ڪري نٿو سگهجي. سنڌي زبان ۾ جنهن خوبي ۽ جنهن فصاحت سان رضا بقضا جو مختصر لفظن ۾ بيان ٿيل آهي سو هڪ ذوق سليم وارو ماڻهوئي سمجهي سگهيٿو. سڀ کان وڌيڪ هن ڳالهه تي روشني پوي ٿي ته سنڌ ۾ هڪ سو ورهه اڳ ڪهڙي سنڌي ڳالهائي ۽ نظم ۾ آندي ويندي هئي.

پير محمد اشرف صاحب هڪ چڱو شاعر هو، سندس رسالو١٩١٤ع ۾ جناب حضرت حاجي پير خان محمد صاحب قريشي خانقاه ڪامارو شريف جي اهتمام سان ڇپجي چڪو آهي. توحيد جي مدير، اصل قلمي نسخو پير صاحب مرحوم جي دستخط(وارو) بہ نظر مان ڪڍيو آهي. ڪلام سنڌي ۽ سرائڪي زبان ۾ آهي. ڏوهڙا، مولود ۽ ڪافيون ۽ مداحون ۽ ٻين قسمن جو ڪلام آهي. يعني ته جيئن سنڌ ۾ جهوني زماني ۾ شاعريءَ جو رواج هو ان جا سمورا صنف پير صاحب جي ڪلام ۾ موجود آهن. گهڻن جاين تي شاه ڀٽائي وانگي وحدت وجود جو ذڪر آيل آهي ۽ ان سان گڏ غير خدا کي ندا ڪرڻ جي مضمون جا بہ شعر آهن جن جي تاويل اسان وٽ اصل ڪانہ آهي. انهن حقيقتن کان چشم پوشي ڪندي هن اقرار کان رهي نٿو سگهجي تہ پير صاحب جو ڪلام سنڌي زبان جو خزانو آهي ۽ سنڌي جي ساخت جنهن سنگ بنياد تي رکي وئي آهي تنهن ۾ پير صاحب جي ڪلام کي حصدار چئجي تہ ان ۾ ڪو مبالغو ڪونہ ٿيندو. سندس ڪلام درگاه جي سون مريدن کي ياد آهي جو خصوصاً سندس عرس جي موقعہ تي بنا سرود جي

Marfat.com

سريلي آواز سان ڳايو ويندو آهي ۽ اهل ذوق اُن مان روماني لطف ۽ لذت حاصل ڪندا آهن.

هي بزرگ ذڪر اذڪار ۽ شريعت جي پابندي جي تلقين ڪندي ١٤ ربيع الاول آچر رات سومهڻي جي وقت سنه ١٢٧٧ھ ۾ وفات فرمائي دارالبقا ڏانهن راهي ٿيو. سندس مقبره واري گنبد تي هيٺيون قطعه تاريخ ڪاشي جي سِرن تي منقش آهي:

فغان از وفات ولیٔ خدا
که مثلش نبوده درین شش جهات

محمد علم اشرف اش شد خطاب
چو اسم و خطابش برابر صفات

نیاید به تحریر وصفش اگر
شود خامه اشجار و دریا دوات

خلف ماند زو در جهان نام نیک
که نیکی ز نیکان بود باقیات

کلامش بود عارفان را چو قوت
بوسانش بود طالبان را برات

دلم گفت سال وصالش بحق
محمد بود اشرف کاینات ١

١٢٧٧ھ

پير صاحب مرحوم پوئتان هڪ دختر يادگار ڇڏي ويو هو، جنهن جي شادي پنهنجي هڪ ويجهي عزيز پير جان محمد صاحب سان پنهنجي حياتيءَ ۾ ڪرڻ فرمائي هوائين، جو سندس وفات کان پوءِ اهو بزرگ ئي درگاه جو متولي ٿيو ۽ درگاه جي موجوده مسجد جي تعمير (جي) از سر نو مرمت انهي بزرگ جي ڪرايل آهي. اها مسجد سڀ کان پهريان ١٢٦٣ هجري ۾ مرحوم پير محمد اشرف صاحب تعمير ڪرائي جنهن جي تاريخ تعمير هيٺين مصرع مان نڪري ٿي:

قبه پر نور بودی مسجد اشرف گفته ٢

١٢٦٣ھ

١- سال ١٢٧٦ نڪري ٿو.

٢- مولوي صاحب مرحوم متن ۾ پهريون ١٢٦٣ ڪيو آهي ۽ تاريخ هيٺان ١٢٦٤ درج ڪئي وئي آهي پر مصرع مان سال ١٢٧٣ نڪري ٿو.

Marfat.com

ان ڪانپوءِ مسجد کي ڪاشي ۽ نقاشي جي ڪم سان مزين ڪرڻ ۽ هڪ هال وڌائڻ جو ڪم پير حاجي جان محمد مرحوم ڪرايو جو ١٣٢٤ هجري ۾ ختم ٿيو. مسجد تي ڪاشيءَ جو ايڏو بي نظير ڪم ٿيل آهي جو يقين سان چئي سگهجي ٿو تہ سموري سنڌ ۾ انجو مثال ڪونہ ملندو.

مسجد هڪ تمام وڏي صحن تي اڏيل آهي ۽ ڏه در، ڏه حوض وضوءِ ڪرڻ لاءِ موجود آهن ۽ گهڻو ڪري پورن وقتن تي نماز باجماعت ٿيندي رهي ٿي جنهن نعمت کان عموماً پيرن درگاهون محروم آهن. هي درگاه صوفيانہ بدعات ۽ پيرن واري رسومات کان بلڪل پاڪ آهي. هاڻوڪو پير صاحب جناب حاجي خان محمد پيري مريدي کان گهڻو ڪري بالاتر رهي پنهنجي دست بازو جي پورهئي تي قناعت ڪري سنڌ جي پيرن لاءِ هڪ قابل عمل مثال قائم ڪيو آهي. الله تعاليٰ سندس عمر ۾ برڪت ڪري ۽ سندس اولاد کي صلاحيت بخشي. حقيقت ۾ اهڙن ماڻهن جو وجود سنڌ ۾ هڪ غنيمت آهي.

٣. ابو معشر سنڌي

ابو معشر نجيح بن عبدالرحمٰن ٻي صدي هجري جي مشهور حديث جي راوين مان آهي، پنهنجي وطن سنڌ جي نسبت ڪري 'السندي' ۽ جاءِ قيام جي ڪري 'مدني' سڏجي ٿو، ۽ ڪنهن جنگ ۾ گرفتار ٿي حجاز آيو هيو ۽ اتي وڪيو ويو. ڪيس ام موسيٰ بنت منصور خريد ڪيو ۽ پوءِ بنو هاشم جي ميراث ۾ آيو، جنهن کان پوءِ ڪجهہ عرصہ گذرڻ بعد نيم آزاد ٿيو ۽ بنو مخزوم جو شرطي آزاد بڻيو، جنهن کان پوءِ مقرر رقم ادا ڪري آزاد ٿيو.

ابو معشر جنهن بہ خاندان ۾ رهيو اتي علم جي تحصيل ڪندو

Marfat.com

رهيو، سندس آقائن بہ ڪيس علم پرائڻ ۾ مدد ڏني ايستائين جو آخر هو ممتاز عالمن ۾ ڳڻجڻ لڳو ۽ ايترو علمي مرتبہ حاصل ڪيائين جو ماڻهن کي مٿس عرب هجڻ جو ڏوڪو ٿيڻ لڳو ۽ خود سندس حياتيءَ ۾ ئي انهي ڳالهہ تي بحث هليو. چنانچہ ڪن تہ هن کي يمني نهرايو، جنهن تي پاڻ اهي ڳالهيون ٻڌي ۽ ترديد ۾ چياءِ :

’بنو هاشم جي غلامن مان هجڻ منهنجي لاءِ زياده محبوب ۽ (لائق فخر) آهي اِن کان جو منهنجو نسب بنو حنظلہ (تميمن) مان هجي!‘

ان کانپوءِ خطيب بغدادي سندس صاحبزادي محمد ١ بن ابي معشر جو هي قول نقل ڪيو آهي :

’ابو نعيم چيو تہ: اسانکي فضل بن هيمون بغدادي چيو تہ مان محمد بن ابي معشر کان ٻڌو تہ هو چوندو هو تہ منهنجو پيءُ سنڌي هو‘

ابو معشر سنڌي، علم حديث، مغازي ۽ فقہ ۾ خاص درڪ رکندو هو. سندس حديث جي استادن ۾ محمد بن ڪعب قرظي، سعيد بن ابي سعيد مقبري، ابو بردہ ابن ابي موسيٰ، هشام بن عروہ، موسيٰ بن يسار، نافع مولي ابن عمر، محمد بن منڪدر، ۽ محمد بن عمر وغيرہ هوا. ’جامع ترمذي‘ ۾ سندس روايتون موجود آهن ۽ انهن روايتن ۾ سندس شيخ جو نالو سعيد بہ آهي، گمان هو تہ اهو سعيد بن مسيب آهي، چنانچہ ابن حجر ’تهذيب التهذيب‘ ۾ انهي جاءِ تي سعيد بن مسيب کي بہ سندس حديث جي شيخن ۾ شمار ڪيو آهي، پر ذهبي ’تذڪرة الحفاظ‘ ۾ انجي سعيد بن مسيب کان روايت ڪرڻ جي ترديد ڪئي آهي ۽ ’جامع ترمذي‘ ۾ انجي شيخ جو جيڪو نالو اچو اهي انکي سعيد مقبري لکيو آهي.

١- ڏسو حوالا ۽ احوال: رجال السند و الهند از اطهر مبارڪپوري ۽ هي ڪتاب ص ٢٠٦.

Marfat.com

سندس شاگردن ۾ بہ جليل‌القدر علمائن ۽ امامن جا نـالا اچن ٿا :
چنانچہ محمد بن ابي معشر، عبدالرزاق ، ابـو نعيم ، محمد بن بڪـار، منصور بن ابي مزاحم ، ليث بن سعـد ، عبدالله بن ادريس ، هشيم ، ابن مهدي‌اِ، ابو نصر هاشم بن قاسم ، وڪيع ، ابن منصور ، عاصم بن علي ، ابوربيع زهـراني . ۽ فن حديث ۽ فقہ جي مشهور امام سفيان ثـوري سميت سندس شاگردن مان هوا.

ائمہ فن سندس علمي مرتبہ جو اعتراف ڪيو آهي، اگرچہ حافظہ جي ڪجھہ قدر ڪمزوريءَ ڪري محتاط محدثن سندس روايتن وٺڻ ۾ احتياط ڪيو آهي ، مگـر اهو بہ چيو ويو آهي تہ اها حـالت ڪبس پڇاڙي عمر ۾ ٿي هئي. علامہ ذهبي ان لاءِ چوي ٿو :

’هو پنهنجي حافظ جـي ڪمزوريءَ هوندي بـہ علم جو مخزن هو ،

امام احمد بن حنبل فرمائي ٿو :

’فن مغازي ۾ بصيرت رکندو هو ، سچو هو ، پر سلسلہ اسناد (سندن جو سلسلو) ياد رکي نہ سگهندو هو‘

خطيب بغداديءَ جو چوڻ آهي:

’فن مغازيءَ جي وڏن واقف ڪارن مان هو‘

ابو معشر سنڌيءَ جو ايتري علم فضل هوندي بہ تلفظ درست نہ ٿيو هو ۽ انجي تلفظ مان سندن قديم وطن جي يـاد تازي ٿينـدي هئي.

ابو نعيم چوي ٿو:

’ابـو معشر سنـڌي هـو ۽ انجـي عـربي لفظـن جو تلفظ صحيح نہ هيو، جئن تہ هو ’حدثنا محمد قعب‘ چوندو هو تہ قعب مان مراد ڪعب ٿيندي هئي‘

اهـو جـليل‌القـدر نـو مسلم سنـڌي عالـم پنهنجـي حافـظہ جـي

Marfat.com

ڪمزوريءَ سبب جرح جو نشانو بڻيو، امام بخاري ۽ امام مسلم پنهنجي صحيحين ۾ انهيءَ ڪري سندس روايت ڪانہ ورتي آهي. ابو داؤد ۽ نسائي بہ سندس ضعف بيان ڪيو آهي پر بقول علامہ ذهبي: امام نسائي پنهنجي 'سنن' ۾ ان جي روايت سان حجت آندي آهي ۽ امام ترمذي تہ سندس حديثون بہ درج ڪيون آهن، پر ايتري تصريح ڪري ڇڏي اٿاءِ تہ بعضي اهل علم انجي حافظہ تي حرف آندو آهي. امام احمد بن حنبل بہ سندس حديثون ڪڍهن ڪڍهن لکندو هو مگر ضعف اسناد جي ڪري ان کان روايت نہ ڪندو هو. اهڙيءَ طرح يحيٰي بن معين ۽ ٻين ائمہ فن سندس حديثن کي ضعيف سڏيو آهي. سندس تڪذيب ۾ سواءِ هڪ غير معروف روايت جي ٻيو ڪو بہ قول موجود ڪونہ آهي. اها روايت بہ ابو جزءَ نصر بن طريف جي آهي، مگر ٻين اهل علم وري اها روايت بيان ڪري انجي ترديد بہ ڪري ڇڏي آهي. اهوئي سبب آهي جو حديث جا امام ۽ ثقات، انجي قوت حافظہ جي ڪمزوريءَ هوندي بہ انجون روايتون قبول ڪندا هئا، ڇاڪاڻ تہ ڪن ٻين هو تہ سندس حافظہ حديث جي متن کي نقصان نہ پهچائي ۽ فقط سندن جي سلسلہ ۾ ڪانئس غلطيون ٿين ٿيون، مگر ان ۾ بہ هو ڄاڻي واڻي غلط بياني ڪونہ ڪندو هو، جيڪا روايت بيان ڪندو هو صحيح ۽ حق سمجهي بيان ڪندو هو. چنانچہ ابن عدي فرمائي ٿو تہ:

'ڪانئس ثقات روايت ڪن ٿا ۽ انجي ضعف نجي جي هوندي بہ سندس حديثون لکيون ويندڀون هيون'

خليل جو چوڻ آهي تہ:

'ابو معشر کي علم دين ۽ تاريخ ۾ هڪ جهڙو مرتبہ حاصل هو. ائمہ فن سندس تاريخي روايتن کي قبول ڪري انهن سان حجت ورتي آهي ۽ حديث جي روايتن ۾ سندس تضعيف ڪئي آهي'

Marfat.com

علم حديث کانسواءِ، فن مغازي جو بہ امام مڃيو ويو آهي، سندس تصنيفات مان 'ڪتاب المغازي' مشهور آهي ۽ مختلف ماڻهن انکان روايت ڪئي آهي. مولانا شبلي مرحوم مقدمہ سيرت ۾ هيٺين لفظن سان سندس ذڪر ڪري ٿو:

'ابو معشر نجيح المدني (١٧٠هه) ۾ هشام بن عروه جو شاگرد هو. ثوري ۽ واقدي ان کان روايت ڪئي آهي. توڙي جو محدثين روايت حديث ۾ سندس تضعيف ڪئي آهي پر سيرت ۽ مغازيءَ ۾ سندس جلالت شان جو اعتراف ڪيو آهي. امام احمد بن حنبل چوي ٿو تہ: هو هن فن ۾ صاحب نظر آهي. ابن نديم سندس 'ڪتاب المغازي' جو ذڪر ڪيو آهي، سيرت جي ڪتابن ۾ سندس عام جام ذڪر اچي ٿو،'

ابو معشر جو رنگ ڪڻڪ ونو ۽ جسم موٽو هو، خليفہ مهدي سندس علم ۽ فضل جو قدر دان هو، مهديءَ جي ساڻس محبت جو هڪ هيءُ بہ سبب هو جو ابو معشر مهديءَ جي ماءُ جو غلام بہ رهي چڪو هو، جيڪا اُم موسيٰ بنت منصور جي نالي سان مشهور هئي. هن ١٦٠هه ۾ ڪيس پاڻ سان مدينہ مان عراق آندو ۽ وري ١٦١هه ۾ بغداد آڻي پڙهايو ۽ آخر علم ۽ تعليم جي خدمت سندس سپرد ڪئي جنهن کان پوءِ هن مستقل قيام اتي ئي اختيار ڪيو. وفات کان بہ سال اڳ سندس حواس ۾ ڪجهہ فرق پيدا ٿي پيو هو، رمضان ١٧٠هه ۾ وفات ڪياءِ، خليفہ هارون‌الرشيد سندس جنازه جي نماز پڙهائي ۽ بغداد جي 'مقبره ڪبير' ۾ اهو سنڌ جو فخر دفن ٿيو. ١

١- وڌيڪ ڏسو: ابن نديم تذڪرةالحفاظ ١: ٢١٢ - تهذيب التهذيب - ڪتاب‌الانساب ص ٣١٣ - تاريخ خطيب ١٣: ٤٢٧-٤٢٨ - بهار نمبر ستاره سنڌ - سيرت النبي ١: ٢٢ معارف ١٩٤٢: ١٢ زبيد احمد ص ١١ ص ٣٥ - معارف اسلاميہ لاهور جلد ٢ - نزهةالخواطر ١: ٤٥

Marfat.com

۴- امام اوزاعي

شيخ الاسلام عبدالرحمان بن عمرو امام اوزاعي، انهن ائمه اسلام مان آهن جي فقه جي هڪ مذهب جا باني آهن. شام ۽ اندلس ۾ عرصه دراز تائين سندس پيروئن يا مقلدن جو ڪثير تعداد رهيو. فقه ۽ تاريخ ۾ اڄ تائين اهو مذهب معلوم ۽ مشهور آهي. امام اوزاعي۱ سنه ۸۸هه ۾ پيدا ٿيو ۽ ۱۵٦هه ۾ وفات ڪري ويو، نسلا سنڌي هيو. علامه ذهبي ۽ ابن حجر عسقلاني لکن ٿا ته: ان جو خاندان سنڌ جي قيدين مان هو. امام اوزاعي دمشق جي ڪنهن ڳوٺ ۾ پيدا ۲ ٿيو ۽ اخير عمر ۾ بيروت م اچي رهيو. سندس شيخن ۽ شاگردن جي هڪ وڏي لسٽ آهي جن مان چند مشهور اڪابر هيٺ لکجن ٿا.

شيخن مان:

عطاء بن ابي رباح (مفتي مڪه)، قتاده شداد، نافع مولي بن عمر، امام زهري ۽ محمد بن سيرين وغيره آهن. ۳

شاگردن مان:

امام مالڪ، شعبه، (سفيان) ثوري، ابن مبارڪ ۽ يحيٰي بن سعيد قطان وغيره آهن. وري سندس شيخن مان زهري يحيٰي بن ڪثير ۽ قتاده وغيره به ان کان روايتون ڪيون. سندس فضل ۽ علم جي نسان م

۱- الاوزاع ديهه آهي دمشق جي نواح ۾ يمن کان اڏي انهي ديهه ۾ اچي ويهي قبيلن (اوزاع) سببان اهو نالو پيو. (دائره معارف اسلاميه ۳: ۵۳۵).

۲- اوزاعي (بن عمرو بن محمد ابوزرعه الاوزاعي) بعلبڪ (۸۸هه) ۾ پيدا ٿيو. وفات بيروت ۾ ۱۵٧ (سبع و خمس و مائه) ۾ ڪيائين. (هدية العارفين ۱: ۵۱۱).

۳- احنف بن قيس ۽ صعصعة بن صوحان کان به روايت ڪئي اٿائين.

(ريحانة الادب ۱: ۱۲۹)

Marfat.com

اڻم فن جون وڏيون وڏيون روايتون موجود آهن. ابن مهدي چوي ٿو:

’ حديث جا چار امام آهن، اوزاعي، مالڪ ، ثوري ۽ حماد بن زيد. شام ۾ سنت جي سمجهڻ وارو اوزاعي کان وڌيڪ ٻيو ڪو به ڪونه هو ‘

امام احمد بن حنبل فرمائي ٿو :

’ هڪ ڀيري سفيان ثوري ۽ اوزاعي، امام مالڪ وٽ ويا، جڏهن واپس وريا ته مالڪ چيو : انهن ٻنهي مان هر هڪ پنهنجي سنگتيءَ کان علم ۾ زياده آهي، پر انهن مان پهريون (يعني ثوري) علم ۽ مذهب جي امامت جي اهليت نٿو رکي ۽ ٻيو (يعني اوزاعي) امام بڻجڻ جي صلاحيت رکي ٿو ‘

ابو اسحاق فرازي لکي ٿو :

’ مان انهن ٻنهي شخصن يعني اوزاعي ۽ ثوري کان زياده ڪنهن کي نه ڏٺو. انهن مان اوزاعي شخصيت عامه جو مالڪ آهي، جيڪڏهن مونکي چيو وڃي ته مان امامت لاءِ ڪنهن کي چونڊيان ته مان هوند ثوري ۽ اوزاعي کي منتخب ڪريان ها ۽ پوءِ وري ٻنهي مان اوزاعي کي چونڊيان ها ‘

امام اوزاعي جي ساري زندگي علم ۽ دين جي خدمت ۾ گذري ١ .

١- آخر ۾ بيروت ۾ اچي ساڪن ٿيو ۽ باقي زندگي اتهن درس ڏيندي گذاريائين ڪتاب السنن ، ڪتاب المسائل (فقه) ڪتاب التفسير ۽ حديث وغيره ۾ سندس تصنيفات آهن (ريحانة الادب ١: ١٢٩ - هدية العارفين ١:٥١١) اهي ڪتاب زماني جي گردش ضايع ڪري ڇڏيا. (دائره معارف اسلاميه ٣:٥٣٥)، محاسن المساعي في مناقب الاوزاعي (قاهره ١٣٥٢هـ) سندس سوانح ۾ آهي. مٿس مفصل مضمون انسائيڪلوپيڊيا آف اسلام ۾ (١: ٧٧٢) ۽ انجي اردو ترجمي دائره معارف اسلاميه ٣: ٥٣٥ ۾ پڙهڻ گهرجي.

سندس شاگردن مان الوليد بن مزيد (٢٠٣هـ) کي مٿانهون درجو حاصل آهي. فقه اسلاميءَ ۾ قديم شامي فقه، جو اسڪول اوزاعيءَ جي نالي سان منسوب ٿيو. شام، مغرب ۽ اندلس ۾ اهو سلسلو رائج هيو ۽ ٽئين صدي هجريءَ ۾ انجي جاءِ مالڪي مذهب ورتي.

Marfat.com

دنيوي جاه و جلال کان ڪيس نفرت رهندي هئي، قضا جو عهده ڪيس پيش ڪيو ويو مگر انڪار ڪيائين. خليفه منصور، بنو اميه جي قتل عام تي ڪانئس راءِ پڇي، حق جي جيڪا ڳالهه هئي سا منهن تي چٽي ڏناءِ. منصور بحث ڪيو، امام اوزاعي ڪيس جڏهن پنهنجي دليلن سان لاچار ڪري ڇڏيو تڏهن سندس اکيون ڪاوڙ کان سرخ ٿانئڻ جهڙيون ٿي ويون ۽ يڪدم ڪيس مجلس مان نڪري وڃڻ جو حڪم ڏناءِ. دربار خلافت کان نڪري جڏهن ڪجهه پري آيو ته پٺيان هڪ سوار ڪيس پوءِ تان ڊوڙندو نظر آيو، سمجهيائين ته سر وڃڻ اچي ٿو، هو اتي ئي ويهي دوگانه نفل پڙهڻ لڳو تاڪه آخري وقت سجدي شڪر ادا ڪندي گذري. جڏهن سلام واريائين تڏهن شاهي سوار دينارن جي ٿيلهي سندس خدمت ۾ پيش ڪئي جنهن کي هن قبول ڪيو، مگر گهر پهچڻ کان اڳ ئي وراهي ڇڏيائين.

امام اوزاعي ۽ امام اعظم رحمة‌الله تعاليٰ ٻئي همعصر هوا، امام اعظم به سندس قدر ڪندو هو ۽ سندس علم جو معترف هو، امام اوزاعي جي وفات حمام ۾ اوچتو باه لڳڻ ڪري ٿي، وفات جي سن ۾ اختلاف آهي، مورخن عموماً سن ١٥٦هه ١ لکيو آهي.

٥- حافظ ابو محمد سالم سنڌي

ابومحمد خلف بن سالم، مخاطب به محمود سنڌي. حديث جي حافظن مان هو، ڪيس سنڌ مان عرب آندو ويو هو. آل مهلب جو غلام رهندو آيو، پوءِ علم جي تحصيل ڪياءِ ۽ حديث ۾ نالو پيدا ڪيائين.

١- ١٠٧ - ١٠٨ - ١٠٩ (ريحانة‌الادب ١:١٢٩) سندس مقبرو قبلهءِ مسجد (ديهه حنتوس) ۾ دروازه بيروت سان لڳ آهي. (ريحانة‌الادب ١: ١٢٩).

Marfat.com

بغداد جي محله محزمي ۾ قيام هيس جنهن ڪري 'محزمي' جي نسبت سان مشهور ٿيو. خطيب لکي ٿو:

'ذهبيءَ جو بيان آهي تہ: 'خلف بن سالم ابو محمد محزمي مهالبہ جي موالي مان هو ۽ سنڌي هو. خلف بن سالم حافظ محمود ابو محمد سنڌي، موالي آل مهلب بغداد جي وڏن حديث جي حافظن مان هو.

ابن حجر بہ کيس 'السندي البغدادي الحافظ' لکيو آهي.

سندس حديث جي شيخن ۾ هينيان محدث آهن جن کان هن روايتون بيان ڪيون آهن: هشيم بن بشير، يحيٰ بن سعيد قطان، عبدالرحمان بن مهدي، اسماعيل بن عليہ، سعد بن ابراهيم بن سعد، يعقوب بن ابراهيم، محسن بن عيسيٰ، ابو نعيم فضل بن وڪيل، محمد بن جعفر غندر، يزيد بن هارون، وهب بن جرير، عبدالرزاق بن همام ۽ ابن نمير.

هينيان سندس شاگرد آهن: اسماعيل بن ابي حارث، حاتم بن ليث، يعقوب بن شيبة، احمد بن ابي خثيمہ، جعفر طيالسي، عباس دوري، يعقوب بن يوسف مطوعي، حسن بن علي معمري، احمد بن حسن بن عبدالجبار صوفي، ابوالقاسم بغوي، احمد بن علي آباءَ، عثمان دارمي، امام احمد بن حنبل، يحيٰ بن معين، حميدي، يعقوب بن شيبہ ۽ حمزه ڪناني سندس توثيق ڪئي آهي. امام نسائي پنهنجي سنن ۾ هڪ واسطہ سان سندس روايت درج ڪئي آهي.

نهايت ساده دل هو ۽ مختلف علمن ۾ پوري مهارت رکندو هو، سومر ڏينهن ٢٢ رمضان ٢٣١هہ ٦٩ سال جي عمر ۾ بغداد ۾ وفات ڪيائين. ١

١- ڪتاب ڏسو: تاريخ خطيب ٨: ٣٢٩ - تذڪرة الحفاظ ٥: ٢٥ - تهذيب التهذيب ٥: ١٥٢ زبيد احمد ص ١ - ستاره سنڌ بهار نمبر وغيره.

Marfat.com

٦- ابو عبدالملڪ محدث سنڌي

ابو عبدالملڪ محمد، ابو معشر سنڌيءَ ١ جو لائق فرزند هو ۽ پنهنجي زماني جي زبردست عالمن مان هڪ هو. خليفه مهدي انهي کي به مديني مان بغداد آندو. علم حديث مان پيءُ وانگر هي به بهره ور هو، بغداد ۾ ابن ابي ذئب، ابوبڪر هذلي سان سندس ملڻ ثابت آهي. پنهن جي والد جو 'ڪتاب المغازي' انهن کان روايت ڪيو اٿائين. سندس شاگردن مان سندس صاحبزادو داؤد ۽ حسن ڪانئس روايت ڪن ٿا. ان کان سواءِ ابو حاتم محمد بن ادريس رازي، محمد بن لث جوهري ۽ ابو يعلي موصلي ڪانئس حديثون روايت ڪيون آهن ۽ ابو حاتم به انجي تصديق ڪئي آهي. ٩٩ سال جي عمر ۾ ٢٤٤هه ۾ وفات ڪيائين. (رسالہ معارف) ٢

٧- ابو علي سنڌي

شيخ روزبهان بقلي (و- محرم ٦٠٦هه) شرح شطحيات٣ ۾ آندو آهي ته ابو علي سنڌي شيخ بايزيد بسطامي جو استاذ آهي. بايزيد فرمايو آهي ته مان ابو علي کان توحيد ۾ فنا جو علم سکي رهيو هوس ۽ ابو علي

١- ڏسو هي ڪتاب سوانح نمبر ٣

٢- مولوي صاحب مرحوم معارف رسالي مان ورتو آهي . هن ...... مفصل احوال 'رجال السند و الهند' ۾ (ص ٢٣٨) ڏسڻ گهرجي ...... به انهيءَ ۾ ڏسجن .

٣- شرح شطحيات پروفيسر هنري ڪوربن جي تصحيح سان تهران ...... ١٩٦٦ع ۾ ...... آهي. ان ۾ صفحه ١٣ تي ۽ صفحه ٧٧ کان ٧٨ تائين ابو علي سنڌيءَ جو ذڪر آهي. راقم الحروف ٦ مئي ١٩٦٨ع جو شيخ ابو محمد روزبهان جي مزار جي زيارت ڪئي (الحمدالله) مزار هڪ حجري ۾ نهايت زبون حالت ۾ هئي ۽ درست ڪرائڻ جا سانباها ٿي رهيا هئا، هن وقت تائين مقبرو درست ٿي چڪو هوندو. مزار ...... (انتهي)

Marfat.com

مونکان الحمد ۽ قل هوالله سکندو رهيو ٿي (نفحات الانس جامي ١) مولانا عبدالغفور لاري٢ (و-شعبان ٩١٢هه) عارف جامي جي شاگرد هن جي حاشيه تي لکيو آهي تہ :

’علم فنا در توحيد تہ هڪ وهبي علم آهي نہ ڪسبي، ۽ عبارت الفاظن جو علم آهي، اهو تڏهن تي سگهي ٿو جڏهن پهرين علم يعني وهبي کي جيڪو هٿ ڪندو تہ پويون يعني اکرن وارو علم گهر تي ويندس‘

حضرت استاذي مولانا عبيدالله سنڌي هڪ دفعہ فقير جامع اوراق کي هن مقام تي خطاب ڪندي فرمايو تہ:

’شيخ ابو علي سنڌي نو مسلم ۽ ويدانت فلاسفي جو وڏو عالم هو ۽ انهي فلاسفي جو بنياد ئي توحيد ۾ فاني ٿيڻ ۾ آهي. شيخ بايزيد بسطامي هن نو مسلم ويدانتيءَ کان توحيد جا حقائق ۽ انهي علم جون باريڪيون دليلن سان سمجهندو هو، ۽ پاڻ نو مسلم هجڻ ڪري شيخ وٽان نماز جي ننڍيــن سورتن جي تعليم وٺندو هو، ڇاڪاڻ جو نو مسلم لاءِ نماز لاءِ

١- نفحات ص ٦٠ نولڪشور ١٩١٥ع .

٢. مراصد الاطلاع ۾ آهي تہ قيس ۽ سيراف جي وچ جزيرو آهي . ان جو چوڻ آهي تہ جنوب غربي شيراز طرف فارس جو هڪ ڳوٺ آهي. (ريحانة الادب ٣: ٤٠٥) .

☞ محلہ ۾ آهي جنهنکي هاڻي محله شيخ چيو وڃي ٿو. ڏسو : شيراز علي سامي ص ١٩١ شرح حال از صدرالدين محلاتي مجلہ دانشڪده ادبيات شيراز شماره ١ . هجري ۾ ٦ قبرون آهن . (شطاح فارس از غلام حسين نديمي ص ٩٢).

شيخ جي سوانح ۾ تحفة العرفان في ذڪرالاقطاب روز بهان نالي ٧٠٠هه ۾ سندس پوٽن مان شيخ الدين ابراهيم لکيو آهي .

شدالازار (٢٤٣) ۾ بہ شيخ جو احوال آهي. پاڻ ٣٠ ڪتاب تصوف ۽ عرفان ۾ لکيا اٿس . (شدالازار ص ٥٢٢)

129465

Marfat.com

چوٿيون سورتون سڀ تمام ضروري آهن. هن مان ظاهر آهي تہ اسلامي تصوف ۾ جو وحدت وجود جي مسئله جو ميلاپ ٿيو آهي، ان جو بنياد شروع سنڌ جي نو مسلمن جي ذريعي پيو آهي ۽ ان کان پوءِ علم يا فلسفهءِ خدا شناسي سموري دنيا تي صوفياء ڪرام جي ذريعي حاوي ٿيو آهي'

شيخ ابو علي سنڌي جي تاريخ وفات معلوم نہ ٿي سگهي آهي مگر ڏسجي ٿو تہ، هو هجري ٣ صدي جو بزرگ آهي، ڇاڪاڻ جو حضرت بايزيد بسطامي جي وفات سن ٢٦١هہ ۾ ٿي آهي ۽ ابو علي سنڌس توحيد ۾ استاذ هو.

٨- ابو اسحاق ابراهيم سنڌي موصلي

ابراهيم ابو اسحاق بن نصر بن عسڪر، ظهيرالدين شافعي مذهب جو سلامہ شهر (علاقہ موصل) جو قاضي هو. هو بنيادي طرح (سنڌي) آهي جنهن جا وڏا سنڌ مان عباسي خليفن جي راڄ ۾ بغداد بهتا، هو عربن جا موالي يعني دوست يا آزاد ٿيل ٻانها آهن. هن صاحب بغداد جي نظاميہ ڪاليج ۾ تعليم ورتي ۽ ان کان پوءِ سرڪاري طرح سلامہ جو قاضي مقرر ٿيو. هو هڪ وڏو شاعر هو، سنڌس شعر مان ڪجهہ نمونہ هيٺ ڏجي ٿو:

لا تنسبونی یا ثقاتی الی و بالمسرات التی ولت
غدر فلیس الغدر من شیمتی انی علی عهدکم لم احل
اقسمت بالذاهب من عیشنا و عقدة المیثاق ما حلت

(١) دوستو! مونکي بيوفائي جي نسبت نہ ڏيو ڇاڪاڻ جو بيوفائي منهنجي عادت ٿي نہ آهي.

(٢) جيڪي مونکي خوشيون حاصل ٿيون آهن ان هوندي بہ ان اوهانجي وعدي تي قائم آهيان.

Marfat.com

(٣) گذريل حياتيءَ جو قسم آهي تہ ڪيل وعده جي گهڻي ڪڏهن بہ ڪالي نہ آهي .

هن ڪانسواءِ هن جا پيا بہ ڪيترائي شعر آهن جي عدم گنجائش ڪري هت درج نٿا ڪيا وڃن. سلامہ جي لڳ هڪ ڳوٺ ۾ صوفين جي هڪ جماعت رهندي هئي، جنجي شيخ جو نالو مڪي هو. هو ذڪر ڪندا ۽ نچندا هوا، هي صاحب قاضي وقت جو هو جنهنڪري ڪيس اِهي حرڪتون نہ وڻنديون هيون. انهي صوفيءَ ڪي خطاب ڪندي لکي ٿو :

الاقـل لـمكى قول النصوح	فـحـق النصيحـة تستمع
و لو كان طاوىالحشا جائعاً	لماً دار من طـرب واستمع
و ما أسكرالقوم الا القصع	كذاک الحمير اذا اختصع
متى سمع النـاس فى دينهم	ويرقص فىالجمع حتى يقع
و قالو اسكر نا بحب الا له	نيقـزهـا ريهـاً و الشبع

(١) مڪي صوفي سچو قول ڇوءِ س چاڪاڻ جو نيڪي جو ڪم ٻڌڻ جي لائق هوندو آهي .

(٢) جيڪڏهن نچندڙ صوفي پيٽ خالي هجي تہ ڪڏهن بہ خوشي ۽ سماع کان ڦيريون پائي نہ سگهي .

(٣) انهن ماڻهن کي پيٽ ڀرائي جا نشا آهن جيئن گڏه ڪوئد ڪاڻ کان (ٻوءِ) ٻوزيون ڇڏيندو آهي .

(٤) ڪنهن بہ ماڻهوءَ پنهنجي دين ۾ هي نہ ٻڌو هوندو تہ جماعت ۾ نچي نچي ڪيري پئجي .

(٥) چون ٿا تہ اسانکي خـدائي محبت جو نشو چڙهيل آهي پر حقيقت ۾ پيٽ جو واؤ ۽ ڊؤ اٿن، باقي محبت اِلاهي تہ ڪانہ اٿن .

هن بزرگ خميس ڏينهن ٣ ربيع‌الاخر سنہ ٦١٠هہ ۾ پنهنجي شهر سلامہ ۾ وفات ڪئي. سلامہ موصل کان آيرندي طرف هڪ ڏينهن جي

Marfat.com

پنڌ تي هڪ مشهور شهر هو، جو هن وقت ويران ٿي چڪو آهي ۽ ان جي پرسان هڪ نئون شهر آباد ڪري انجو نالو سلامه رکيو ويو آهي. (وفيات الاعيان از ابن خلقان) ١

٩- قاضي ابو حنيفہ بکري

سنڌ ۾ حنفي مذهب جو قاضي ۽ وڏو عالم ۽ زمانہ جو شيخ ۽ (انهيءَ دور جي) مشاهيرن مان هو. سلطان محمد تغلق دهلي جي زمانہ ۾ هن جي پاران بکر جو قاضي هو. جڏهن دنيا جو سياح محمد ابن بطوطه بکر ۾ (٧٣٤هه) ٢ ۾ پهتو تڏهن ساڻس ملاقات ڪيائين، جنهن جو ذڪر پنهنجي سفرنامہ ۾ ڪيو اٿس. (نزهة الخواطر) ٣

١٠- سيد احمد بخاري بکري

بن جلال الدين حسين ڪبير بن علي بخاري آچي. هو بکر ۾ ڄاؤ، سندس والده بي بي فاطمه بنت سيد بدرالدين بن سيد صدرالدين بکري سنڌي آهي. علوم سمورا ۽ تصوف پنهنجي والد کان حاصل ڪيائين، صلاحيت ۽ فضيلت سان وڏي شهرت جو مالڪ ٿيو، ڪائونس سڱون مائهن فيض ۽ هدايت ورتي، سنت ٿي بکر مان هجرت ڪري وڃي آچ ۾ رهيو، (جو پڻ اڳ سنڌ ۾ بکر جي سرڪار ۾ داخل هيو) اتي سيد مرتضيٰ

١- مولانا جي سامهون مطبوعہ قاهره (١٣١٠هه) وارو نسخو هيو جنهن جي صفحہ ٧ تي اها سوانح آهي. بيتن جي ترتيب غلط آهي. ڪتاب جو ٻيو ڇاپو انهضة قاهره جو (١٩٤٨) آهي جنهن جي (١٧:١) تي اهو مضمون آهي. ٻنهي نسخن جي ترتيب مختلف آهي.

٢- فارسي ترجمہ ۾ آهي: روهڙيءَ (بکر) ۾ امام صدرالدين حنفي شهر جي قاضي ابو حنيفہ ۽ شيخ عابد زاهد شمس الدين محمد شيرازي سان ملاقات ٿي (ص ٤١٣) تهران ١٣٣٧ هش.

٣- ڏسو ڪتاب مذڪور ٢: ٥.

Marfat.com

آچيءَ جي نياٽي حُويده خاتون سان نڪاح ٿيس، جنهن مان مشهور سيد حسين جلال الدين جهان گشت١ ڄاڻو. ۽ حُويده خاتون جي وفات ڪانپوءِ سندس پيءُ بي‌بي خاتون سان شادي ڪيائين، جنهن مان آچ جو مشهور پير مخدوم صدرالدين محمد ۽ هڪ ڌيءَ ڄائي. هي بزرگ هجري جي اٺين صدي جو آهي (جيئن ته 'نزهة الخواطر' ۾ ڄاڻايو اٿس ٢). سيد بدرالدين بن سيد صدرالدين محمد خطيب بن سيد محمد مڪي بکري خميس ڏينهن ٢٥ شعبان سن ٦٣٠هه ۾ بکر ۾ تولد ٿيو. تصوف ۽ ظاهري سمورا علم پنهنجي والد بزرگ کان حاصل ڪيائين. (نزهة)

مٿين بزرگ جو احوال ذخيرة الخوانين ۾ مختصر طور آيل آهي جنهن ۾ لکي ٿو ته:

'مخدوم سيد بدر بکري همعصر مخدوم جلال الدين حسين کبير بخاري و صهره او بوده است و همراه او حج حرمين کرده'

يعني ته مخدوم بدر بکر جو رهاڪو، مخدوم جلال الدين ڪبير جهان گشت جو صهرو هو ۽ ان سان گڏجي حرمين جو حج به ڪيائين. وڌيڪ ڄاڻايل آهي ته، جڏهن پنهي ڌرين کي مراقبه جي ذريعي حضور رسول ڪريم صلي الله عليه و سلم وٽان سيد هجڻ جي بشارت ملي تڏهن هڪ ٻئي جي مائٽي قبول ڪيائون. انهي واقعه کي 'تذڪره گلزار ابرار' ۾ هيٺين ريت بيان ڪيو ويو آهي:

'سيد جلال الدين ڪبير بخارا مان سڌو بکر ۾ اچي رهيو، ۽ اتي ڪجهه مدت رهڻ کان پوءِ هڪ غيبي اشاري موجب سيد بدرالدين بکري جي نياٽي جي گهر ڪياءِ، سيد بدرالدين به الهامي اجازت جو انتظار ڪيو، جنهنڪري جواب ڏيڻ ۾

١- نزهة الخواطر ۾ فقط حسين بن احمد لکيل آهي ۽ اهو احوال 'تذڪره سادات بخاري' تان ورتل آهي.

٢- اهو احوال ڪتاب مذڪور جي (٢: ٥) تي آيل آهي.

Marfat.com

دير ڪيائين، جڏهن سيد بدرالدين کي به باطن ۾ ساڳيو مضمون آيو تڏهن نڪاح ڪرايو ويو ۽ هي صاحب پنهنجي صهري جي گهر ۾ رهڻ لڳو، خانه ۽ خاندان ملي هڪ ٿي ويو. (اتي سيد احمد ڪبير بخاري خاندان جو وڏو ڏاڏو پيدا ٿيو) مگر پوءِ گهڻي مدت بعد پاڻن يا عزيزن جي دلين ۾ حسد پيدا ٿيو، جنهن ڪري سيد جلال الدين ڪبير بکر مان لڏي اچي اُچ ۾ رهيو' ١

نزهةالخواطر ۾ لکيل آهي ته:

'سيد بدرالدين، سيد جلال الدين حسين کي هڪ ڌيءَ جي پوٽيان نياڻيون، زهره ۽ فاطمه شادي ڪرايون'

خزينةالاصفياء ۾ لکيل آهي ته:

'سيد بدرالدين بکري سيد جلال الدين حسين بخاري کي پرديسي ۽ مسافر سمجهي ڪانونس سيد هجرت جي سند گهري جنهن ڪانپوءِ ساڳي خاندان جو هجرت معلوم ٿين' ٢

حقيقت ۾ اُچ جا بخاري سادات ۽ بکر جي نقوي سادات جو نسل هڪ ڏاڏي مان آهي. جيئن ته سيد جلال الدين حسين ڪبير، بن سيد ابو موئد علي، بن سيد احمد، بن عبدالله، بن سيد علي اصغر، بن سيد جعفر ثاني، بن سيد امام محمد نقي. منجهين علي اصغر کي به پٽ هوا، هڪ عبدالله، جو بخاري سيدن جو ڏاڏو آهي ۽ ٻيو سيد اسماعيل، جو بکري سيدن جو ڏاڏو آهي. ٣ (گنج تاريخ صفحه ١٠٠)

سيد بدرالدين محمد هڪ وڏو عالم ۽ صوفي ۽ ونت . ر ڪ انسان

١- ڪتاب مذڪور ص ٥٧ ۾ اهو احوال اخبارالاخيار جي حوالي سان خزينةالاصفيا (٢: ٣٧) ۾ آهي. ڏسو اخبارالاخيار ص ٦١ ڇاپو مجتبائي ١٣٣٢ هه.

٢- ڪتاب مذڪور ٢: ص ٣٥ - ص ٣٨.

٣- هي شجرو خزينةالاصفيا (٢: ٣٥) ۾ پڻ آهي.

Marfat.com

هو • بکر ۾ سنه ٦٨٠ ھ ۾ وفات فرمايائين ۽ اتي ئي دفن ڪيو ويو • (نزهة الخواطر) ١

١١- مولانا برهان الدين بکري

شيخ، فاضل علامه برهان الدين حنفي بکري سنڌي، دنيا جي وڏن پهچ وارن عالمن مان هو، هن کي فقه، اصول فقه ۽ عربي علم ادب ۾ وڏو دسترس هو. سلطان علاؤالدين محمد شاه خلجي جي زماني ۾ دهلي جي تختگاه ۾ درس ڏيندو هو جنهن جو بيان برني ٢ ڪيو آهي (نزهة الخواطر ٣). وفات جي تاريخ معلوم نه ٿي مگر نزهة الخواطر واري ڪيس انين صدي هجري جي علمائن ۾ آندو آهي ۽ علاؤالدين خلجي جو زمانو به اهوئي آهي ۴ •

١٢- صدرالدين بکري

شيخ فقيه امام صدرالدين حنفي بکري سنڌي، فقه ۾ جيڪي علماء مجتهدانه درجو رکن ٿا تن مان هڪ هو ۽ سيني علمن جو ماهر هو • سال ٧٣٤ هجري ۾ سائس محمد ابن بطوطه مغربي جي ملاقات ٿي، جنهن جو پنهنجي سفرنامه ۾ ذکر ڪيو اٿس ٥ • (نزهة الخواطر ٦)

١٣- شيخ موسيٰ اهداڻي

هن جون ڪرامتون مشهور آهن • هو وڏين فضيلتن ۽ ڪرامتن جو مالڪ هو، شيخ بهاؤالدين زڪريا ملتاني ٧ جي دوستن مان هو، هنن

١- حديقة الاوليا جو مقدمو ٣٦ - ٤٥ تائين پڙهجي جنهن ۾ انهيءَ خاندان تي لکيل ڪتابن جو ذکر آهي •

٢- ڏسو تاريخ فيروز شاهي برني مطبوعه ڪلڪته ١٨٦٢ع •

٣- ڏسو ڪتاب مذڪور ٢: ١٥ •

۴- از سال ٦٩٥ — ٧١٥ھ •

٥- ڏسو فارسي ترجمو ص ٤١٣ •

٦- ڏسو صفحه ٢: ٦٠ •

٧- سال پيدائش ٥٦٥ھ - تاريخ وفات ۾ اختلاف آهي ٦٥٦ - (٧ صفر) ٦٦١ - ٦٦٦ - ٦٦٥ھ • (بزم صوفيا ص ١٠٣) •

Marfat.com

جون پاڻ ۾ ڏگهيون ۽ گهڻيون صحبتون رهيون آهن . موسوي ولايت جو صاحب هو.

هڪ دفعه جو ذڪر آهي ته : هو نهڻ مان ملتان وڃي رهيو هو، وات تي راوي نديءَ جي ڪناري تي جڏهن پهتو تڏهن سلاح ٻيڙي هلائڻ ۾ دير ڪئي، شيخ موسيٰ چيو ڪيو جو درياه راوي جو پاڻي پنهنجي ڪوزي ۾ بند ڪري شيخ ملتاني ڏانهن ڪٽي ويو. (مقصد هو ته آئنده درياه اتان هميشه لاءِ منهن موڙي خشڪ ٿي وڃي) شيخ ملتاني فرمايو ته دريا مان ماڻهن کي فائده پهچي رهيو آهي تنهن کي پنهنجي جاءِ تي وهڻ ڏيو. شيخ موسيٰ عرض ڪيو ته هي پاڻي اوهان جي ديدار کان مشتاقن کي روڪي ٿو، تنهنڪري هن کي اتان ختم ڪرڻو آهي، پاڻي هن شرط تي اجازت ڏبي جو ملتان شهر کان تمام پاسي رچي رهڪرو جاري رکي. آخر ائين ٿي ٿيو آهي جو ان ڏينهن کانپوءِ راوي ندي ملتان کان پري وهڻ لڳي آهي.

وفات جو سال معلوم نه ٿيو آهي پر حضرت شيخ بهاؤالدين ستين صدي جو بزرگ آهي ۽ شيخ موسيٰ جو ذڪر تذڪره 'گلزار' واري ستين صدي جي بزرگن ۾ آندو آهي، رحمته الله عليه.

طور ديدار باد ميقاتش.

(تذڪره گلزار ابرار) ١

١٤- سيد علي بن محمد بڪري

سيد علي، بن محمد بدرالدين، بن محمد صدرالدين، بن محمد ٢ بن

١- ڏسو ص ٦٣ حديقة الاوليـــا جو مصنف لکي ٿو ته اهل هندوستـــان هو سلطان علاءالدين خلجيءَ (٦٩٥-٧١٥هه) جي زماني ۾ سنڌ ۾ وارد ٿيو ... ... ساڪري درياه جي ڪناري تي آهي (١٨٩-١٩١هه) ڏسو تحفة الڪرام سنڌي ص ٣٢٠.

٢- هن محمد جو مقبرو پراڻي سکر جي ... ڪلڪٽري هيٺان سيد محمد مڪي جي نالي مشهور آهي. (وفائي)

Marfat.com

شجاع، بن ابراهيم حسيني بڪري. هي بزرگ بکر ۾ خميس ڏينهن ٢٥ شعبان سال ٦٣٠هه ۾ پيدا ٿيو ۽ اتي ئي مذهبي علم حاصل ڪياءِ ۽ اتي ئي پرورش ورتي وڏو ٿيو. ٽيهن سالن جي ڄمار ۾ ملتان ڏانهن سفر ڪيائين جتي سيد شمس الدين حسيني عريفي ۽ شيخ ابوالفتح رڪن الدين ملتاني کان تصوّف ۽ ٻيا علم حاصل ڪيائين ۽ تمام گهڻو وقت سندس صحبت ۾ رهيو. ملتان مان بهار ڏانهن روانو ٿي ويو ۽ اتي شيخ منهاج الدين بهاري جي صحبت ۾ پورا ١٢ سال رهي فيض حاصل ڪندو رهيو. ۽ اهو منهاج الدين بہ هڪ واسطي سان ابوالفتح رڪن الدين ملتاني جو مريد هو. جڏهن سيد علي بڪري خلافت جو خرقو ڏٺو ۽ ڪماليت جو درجو حاصل ڪيو تڏهن شيخ منهاج الدين بهريان کيس شيخپوره موڪليو جتي بہ سال فيض هدايت ڏيندو رهيو. ان کان پوءِ پرياگ (الہ آباد) رهڻ جو حڪم ٿيس، جتي جمنا گنگا ندين جي ميلاپ واري هنڌ تي هڪ جهنگل ۾ اڪيلو وڃي رهيو. غيرمسلم قومون کيس بزرگ سمجهي هن جي روحاني ڪشش تي گڏ ٿيڻ لڳيون، هن جي صحبت ۾ گهڻا (هندو) مسلمان ٿيا. ان ريت هن صوفيءَ خاموش نموني ۾ اسلام پکيڙڻ جو تمام وڏو ڪم ڪيو. هن سڳوري ٣ ذوالحج ٧٦٠ هجري ۾ وفات فرمائي ۽ کيس جهانسي ۾ دفن ڪيو ويو.[١] پوٽن پنهنجي نالي وارو فرزند علي بن علي ڇڏي ويو، جو سيد تقي الدين[٢] جي لقب سان هڪ مشهور شيخ طريقت ۽ سهروردي رستي

١- پڙهو ڪتاب منبع الانساب از مير معين جهونسوي، جيڪو انهيءَ خاندان مان آهي هن پنهنجي خاندان ۽ انجي مشائخن جو احوال جمع ڪيو آهي (ڏسو مقدمو حديقة الاوليا ص ٣٧).

٢- منبع الانساب جي صاحب جو شجرو هن طرح انهي بزرگ سان ملي ٿو. مير معين الحق جهونسوي، بن سيد سلطان شهاب الحق، بن سيد حضرت بندگي شاه محمد جعفر، بن حضرت قطب الاقاب مخدوم شاه تقي الدين، بن حضرت شعبان الملت سيد مرتضيٰ، بن سيد بدر عالم، بن سيد صدرالدين بڪري، بن سيد محمد مڪي بڪري (متوفي ٦٤٤هه).

Marfat.com

جو پير تي گذريو. اهو بزرگ ٧٢٠ هجري ۾ جهانسي ۾ ڄائو، سمجهه جي سن کي پهچڻ کان پوءِ هن پنهنجي والد کان ظاهري ۽ باطني علم حاصل ڪيا. والد بزرگ جي وفات کانپوءِ شيخ علاؤالدين جيوري کان گهڻو ڪجهه حاصل ڪيائين، پوءِ جهانسي ۾ رهي فيض هدايت ڏيندو رهيو ۽ خلق کي تمام گهڻو فائده پهچايائين. انهي ئي حالت ۾ ٧ ذوالحج سال ٧٧٥هه ۾ هن دنيا مان وفات فرمائي ويو. ١

١٥- قاضي فصيح الدين لاهري

هي بزرگ اصل هرات جو آهي، سلطان محمد تغلق ٢ جي زماني ۾ بادشاه پاران امير علاؤالملڪ جي لقب سان لاهري بندر ٣ ۽ سندس لڳو لڳ پرڳڻي تي محصول جي وصولي لاءِ مقرر ڪيو ويو.

اسپين جو مشهور سياح ابن بطوطه جڏهن سنڌ ۾ آيو ٤ تڏهن هن بزرگ سان ملاقات ٿيس، لکي ٿو ته:

’حنفي مذهب جو وڏو فقيه هو ۽ ٻهريان هرات جو قاضي به رهيو ان کانپوءِ هندستان آيو.‘ ٥

وڌيڪ لکي ٿو ته:

’لاهري، بندر سمنڊ جي ڪناري تي ڏاڍو خوبصورت شهر آهي جتي سنڌو ندي اچي سمنڊ ۾ ڪري ٿي ۽ ٻئي دريا هڪ ٿي وڃن ٿا. انهيءَ هنڌ هڪ وڏو بندرگاه آهي، يمن ۽ فارس جا ڪيترائي واپاري ٻيڙا پهچن ٿا.‘

١- هن سلسلي جي ڪتابن لاءِ ڏسو مقدمو حديقة الاوليا ص ٣٦ تا ٤٥.

٢- ٧٢٥هه تا ٧٥٢هه.

٣- هن وقت هن کي شاهه بندر سڏيو ويندو آهي. (وفائي)

٤- ابن بطوطه ١ محرم ٧٣٤هه جو لاهري بندر تي پهتو (فارسي ترجمو ص ٤٠٣).

٥- ڏسو فارسي ترجمو: قاضي هرات فصيح فاضل عادل علاء الملک خراساني معروف به فصيح الدين — (ص ٤١١).

Marfat.com

قاضي فصيح‌الدين ابن بطوطه کي ڏٺو هو. ٿ ٿيندو هو تہ بندر جي سالانہ پيدائش ٦٠ لک ريا آهي،١ جنهن مان امير يا ڪليڪٽر کي سموري آبت جي ويهن ٻئي ڀڳهار طور ملندي رهندي آهي. وفات جي تاريخ نظر مان ڪانہ گذري آهي مگر 'نزهة‌الخواطر' ٢ ۾ هن جو انين صدي جي علمائن ۾ ذڪر ٿيل آهي.

١٦- مولانا ظهيرالدين بکري

شيخ فاضل علامہ ظهيرالدين بکري سنڌي، هڪ اهو عالم هو جنهن ڏانهن اشارا ڪيا ويندا هوا تہ اهو ئي هن وقت شريعت جي علم ۾ اعتماد جهڙو آهي. سنڌس زمانہ ۾ هن کان وڌيڪ نحو، فقہ ۽ اصول فقہ جو ٻيو ڪوبہ ڄاڻو ڪونہ هو. بکر مان روانہ ٿي دهلي ۾ درس قائم ڪيائين، حتي هن کان تمام گهڻي خلق نفع حاصل ڪيو ۽ سندس وڏن شاگردن مان مشهور صوفي ۽ علامہ شمس‌الدين يحيٰ اوڌي٣ (متوفي ٧٤٧هہ) آهي، جنهن مولانا ظهيرالدين وٽ فقہ ۽ اصول پڙهيو. (نزهة‌الخواطر ٣)

علامہ شمس‌الدين طالب علمي جي زمانہ ۾ هڪ دفعہ مولانا ظهيرالدين جي خدمت مان اٿي سلطان نظام‌الدين اولياء (وفات ٧٢٥هہ) جي خدمت ۾ ويو، سلطان الاولياء ڪاٿونس پڇيو تہ ڇا پڙهندو آهين؟ عرض ڪيائين: 'ڪشف‌الاسرار'٥ (اصول فقہ جو مشهور مشڪل ڪتاب)

١- ترجمو فارسي ص ٤١٢.

٢- ڏسو نزهة الخواطر ص ٢: ١٠٧.

٣- شيخ شمس‌الدين محمد بن يحيٰ اوڌي (خزينة‌الاصفيا ص ٣٤٩، نزهة ١: ٦٤، برني ص ٣٥٣).

٤- ڏسو نزهة ٢: ٦٤ بحوالہ ضياءالدين برني - برني (ڪلڪتہ) ۾ ص ٣٥٣ تي ڏسجي.

٣- ڪشف‌الاسرار (ڪشف بزدوي) عبدالعزيز (٧٣٠هہ) بن احمد بن محمد علاءالدين البخاريءَ جو لکيل آهي (ڇاپو ١٣٠٧هہ جلد، صفحہ ١٥٢١) اهو شرح آهي 'ڪنزالوصول الي معرفة‌الاصول' اصول فقہ تي اهو عظيم ڪتاب امام فخرالاسلام علي بن محمد بن الحسين بزدويءَ (٤٨٢هہ) جي تصنيف آهي. اهو ڪتاب آستانہ ۾ سال ١٣٠٧هہ ۾ ٻهريون دفعو ڇپيو آهي (ڏسو معجم‌المطبوعات ص ٥٣٧ ۽ ٥٥٤).

Marfat.com

ختم ٿيڻ تي آهي. انهي واري سبق ۾ هڪ اهڙو ٽڪرو پيش ٿيو هو، جو گهڻي بحث مباحثه کان پوءِ به استاذ کيس سمجهائي نه سگهيو هو. هن سلطان الاولياءَ کي ادب سان اهو ٽڪرو ٻڌايو، سلطان الاولياءَ جهٽ پٽ اها مشڪل حل ڪري ڇڏي. اتان موٽي اچي استاد سان ڳالهه ڪيائين ته : جو مسئلو مدرسه ۾ حل نه ٿي سگهيو، سو سلطان الاولياءَ حل ڪري ڏنو. ٻئي ڏينهن مولانا ظهيرالدين ۽ سندس شاگرد رشيد نظام الاولياء وٽ پهچي سندس بيعت ڪيائون، آخر شيخ شمس الدين خلافت حاصل ڪئي. شمس الدين[1] سان گڏ سندس ياءُ علامه صدرالدين به مولانا ظهيرالدين بکري جي شاگردن مان آهي، (تذڪره اذڪار ابرار). اهڙي طرح نظام الدين اولياءَ جي خليفن مان سندس جاءِ نشين خواجه محمود چراغ دهلوي (متوفي ٧٥٧هه) مولانا ظهيرالدين جو هڪ واسطي سان شاگرد آهي، يعني ته هي صاحب شاگرد آهي شمس الدين يحيٰ اودي جو ۽ شمس الدين شاگرد آهي مولانا ظهيرالدين بکري جو.

هن جمله لکڻ جو اصل مقصد آهي ته سند مان دهلي ۽ سڄو هندستان، علمي فيض حاصل ڪندو رهيو ٿي.

'خزينة الاصفياءَ' مان معلوم ٿئي ٿو ته : مولانا ظهيرالدين، سلطان غياث الدين تغلق جو خاص درباري ۽ محرم راز هو. هو پهريائين ملتان جي بادشاه جي مرشد شيخ ابوالفتح رڪن الدين ملتاني (متوفي ٧٣٥هه) کان بيعت ٿيو هو ۽ ان کان پوءِ سلطان محمد تغلق جي زمانه ۾ نظام الدين اولياءَ کان تلقين ورتائين، جنهن جو مٿي ذڪر گذري آيو.

'مجمع الاخبار' ۾ فرمائي ٿو ته : هڪ ڏينهن سلطان غياث الدين

١- شيخ نصير چراغ دهلوي هي شعر سندس وصف ۾ چيو آهي :

سألت العلم من احياك حقا ۔ فقال العلم شمس الدين يحيٰ

(خزينة الاصفياءَ [illegible])

شيخ نصير لاءِ ڏسو خزينة الاصفياءَ ۱: ۳۵۳ ۽ اذڪار ابرار ص ۱۱۵.

Marfat.com

تغلق (٧٢٠ - ٧٢٥ ھ) مولانا ظهيرالدين کان پڇيو تہ: تو ڪڏهن شيخ رڪن‌الدين ملتاني جي ڪرامت بہ ڏٺي آهي؟ چيائون تہ هائو! هڪ جمعہ ڏينهن ڏٺم تہ هزارين ماڻهو انبوہ ڪيو شيخ رڪن‌الدين جي هٿ ملائڻ ۽ قدم بوسي لاءِ تڙپي رهيا هوا، دل ۾ چيم تہ شيخ رڪن‌الدين کي شايد اسماءَ الٰهي جي تسخير وارو ڪو وظيفو آهي، نہ تہ علم ۾ مان بہ هڪ وڏو عالم آهيان پر مونکي تہ ڪو ليکي بہ ڪونہ ٿو. ارادہ ڪيم تہ سڀاڻي وڃي شيخ کان مسئلو پڇندس تہ، وضوءَ ۾ نڪ کي پاڻي ڏيڻ ۽ گرڙين ڪرڻ جي سنت هجڻ ۾، ڪهڙي حڪمت آهي. رات جو خواب ۾ ڏٺم تہ شيخ رڪن‌الدين منهنجي وات کي حلوي سان پري رهيو آهي، جاڳڻ ۾ انجي مناسبت بہ معلوم ڪري رهيو هوس، دل ۾ چيم تہ بس ڪرامت اها آهي جو شيطان شيخ جي صورت بڻجي مون وٽ خواب ۾ پهچي ويو ۽ اهو شيطان آهي جو شيخ جي روپ ۾ ماڻهن کي گمراہ ڪري رهيو آهي. جڏهن صبح جو آئي شيخ رڪن‌الدين جي خدمت ۾ پهتس تڏهن فرمايائين تہ: مولانا! ڀلي آيا، آءٌ اوهان جو انتظار ڪري رهيو هوس تہ مولانا چاڻ آيو تہ اوهان کي مسئلہ جو جواب ڏيان . هاڻي ٻڌو: پليدي ٻن قسمن جي آهي (١) دل جي ٢) بدن جي. بدن تڏهن پليد ٿيندو آهي جڏهن زال سان صحبت ڪبي آهي، ۽ دل تڏهن پليد ٿئي ٿي جڏهن نالائق ۽ نااهل ماڻهو جي سنگت ملندي آهي . پوءِ جيئن بدن پاڻيءَ سان پاڪ ٿيندو آهي تيئن دل اکين مان لڙڪن هارڻ ۽ ڳوڙهن ڳاڙڻ سان پاڪ ٿيندي آهي. وضو ۾ گرڙيون ۽ نڪ کي پاڻي ڏيڻ نبي صلي‌الله عليه وسلم جي سنت آهي، هن لاءِ تہ پاڻيءَ جو رنگ ۽ ذائقہ معلوم ٿئي، ڇاڪاڻ جو پاڻي جي پاڪائي تڏهن قائم رهي ٿي جڏهن هن جو رنگ ۽ لذت بگڙيل نہ آهي، پاڪ پاڻيءَ سان ئي وضو وارا سمورا عضوا پاڪ ٿي سگهن ٿا!

مولانا! اوهانکي هي بہ معلوم هئڻ گهرجي تہ جيئن شيطان کي

Marfat.com

هيءَ طاقت ئي نہ آهي جو خواب ۾ رسول الله صلي الله عليہ وسلم جي صورت ٺاهي اچي، تيئن هن کي هيءَ بہ توفيق نہ آهي جو خدا وارن ۽ الله تعاليٰ جي دوستن جي صورت وٺي خواب ۾ ڏيکاري ڏي .

مولانا! اوهان وڏا عالم آهيو مگر هي فقير بہ حال کان خالي نہ آهي. بادشاه کي مولانا ظهيرالدين هي قصہ بيان ڪري عرض ڪيو تہ: مونکي پنهنجي دل ۾ آيل سوالن جا جواب ملي ويا ۽ ان کان پوءِ شيخ رڪن الدين جو معتقد ٿي رهيس. ضياء برني جي تاريخ مان معلوم ٿئي ٿو تہ تغلق خاندان جي زماني ۾ سموري بادشاهت ۾ ظهيرالدين لڪري ئي مولانا جي لقب سان مشهور هو ۽ ان زماني ۾ اهو لقب گهٽ ڪري علماءَ طبقہ لاءِ استعمال ڪونہ ٿيندو هو . ١

مولانا جي وفات جي تاريخ معلوم نہ ٿي سگهي آهي [illegible] 'نزهة الخواطر' ٢ هن کي اٺين صدي جي علماء ڪرام ۾ ڳڻيو آهي . هي بہ ظاهر آهي تہ سندس معاصر جيئن تہ سلطان غياث الدين تغلق، محمد شاه تغلق، شيخ رڪن الدين ملتاني ۽ نظام الدين اولياءَ اهي سمورا بزرگ ٨ صدي هجري جا آهن. تنهنڪري علامہ وفت بہ انهيءَ صديءَ ۾ ٿي گذريو آهي .

١٧- شهاب الدين سهروردي پاڻاٽي

مياں شهاب الدين سهروردي صديقي، هي بزرگ [illegible] خاندان سبوهن، پاٽ ۽ برهانپور وارن جو وڏو ڏاڏو [illegible] کان پهريان پاٽ جو شهر آباد [illegible] رادو جنهن کي 'عمدالاسلام' [illegible] ري

١- برنيءَ ۾ اها تخصيص ڪئي نظر ۾ ڪانہ آئي بلڪ ظهيرالدين سان [illegible] ڪيترن بزرگن جي نالي سان مولانا لکيو ويو آهي (ڏسو ص ٣٥٣) .
٢- ڏسو ٢: ٦٤ .

Marfat.com

سڏيندا هوا مگر هن وقت اهو شهر ڦٽي ويران ٿي ويو آهي ۽ ٻيو نئون شهر آباد ڪرايو ويو. پوئين پاٽ جو بنياد مفتي عبدالله ڪبير مخدوم عبدالواحد سيوستاني جي ڏاڏي جي زماني ۾ رکيو ويو.

هن شهاب الدين جو مفصل احوال معلوم نه ٿي سگهيو آهي. وفات سنه ٨٩٤هه ۾ ڪيائين، سندس اولاد سموري هندستان ۾ علم ۽ فضل جي زيور سان آراسته آهي.

(قلمي مسودات ميان حبيب الله سيوستاني)

١٨- مولانا جلال الدين ٺٽوي

هي بزرگ اصل ٺٽه جو رهاڪو هو، تمام گهڻي علم ۽ عقل جو مالڪ هو جنهن ڪري پنهنجي علم ۽ عقل جي ذريعه بادشاه همايون جي دربار تائين رسائي ٿيس ۽ همايون وٽس ڪجهه وقت پڙهيو ۽ همايوني سلطنت جو قاضي القضاة مقرر ٿيو. هو سهروردي سلسله جو پير به هو. همايون جو ٻيو ساٿي مولانا محمد فرغاني توراني نقشبندي بزرگ هو، جو حضر سفر ۾ هميشه ساڻس گڏ رهندو هو. هي ٻئي صاحب استاذ وقت ۽ علامه هوا. هڪ دفعه سنه ٩٤٦هه (م) سلطان نصيرالدين همايون وقت جي وڏي عالم صوفي شيخ عبدالقدوس حنفي (متوفي ٩٥٠هه) جي ملاقات لاءِ آيو ته ان وقت به مولانا جلال الدين ٺٽوي ۽ مولانا محمد فرغاني ساڻ هوس.

ٻئي دفعه سلطان همايون پنهنجي مرشد شيخ بهاول شطاري١ جي

١- شيخ بهلول شطاري شيخ محمد غوث گوالياري جو ڀاءُ ۽ وقت جو وڏو عارف هو. همايون کيس ٻاني اچي آگره ۾ رهايو هو. مگر همايون جڏهن بنگال تي چڙهائي ڪري رهيو هو ته ويو ته جڏهن پوئتان همايون جي ڀاءُ مرزا هندال بغاوت ڪري سندرو ٻڌو ۽ سندس ساٿين صلاح ڏنس ته جيستائين بادشاه جي مرشد بهلول کي نه ماريو ويندو تيستائين ڪم نه ٿيندو. جنهن تي شيخ بهلول کي آگره ۾ شهيد ڪرايو ويو ۽ سندس شيخ محمد غوث شطاريءَ کي مارائڻ لاءِ به ماڻهو موڪليا ويا پر هن کي پتو پئجي ويو ۽ هو بنگال ۾ همايون سان وڃي مليو ۽ بچي ويو.

Marfat.com

جي زيارت لاءِ گواليار پهتو ته هنن ٻنهي بزرگن هن کان ناتو ڇاڪاڻ جو علامه ٿتوي سهروردي هو ۽ فرغلي نقشبندي، تنهن ڪري هڪ شطاري بزرگ وٽ هلڻ کان ڪيٻايائون ٿي، پر بادشاه جي حڪم کان مجبور هوا جنهن ڪري شيخ بهلول جي خدمت ۾ پهتا. اتي بادشاه جي اشاري سان هنن ٻنهي بزرگن به شيخ بهلول شطاري جي بيعت ڪئي. 'تذڪره گلزار ابرار' جو مصنف لکي ٿو ته: جڏهن شير شاه سوري همايون کي آگره سان ٽيڙي فتح حاصل ڪئي تڏهن مولانا جلال الدين، همايون کان ان پاڇڙ ۾ جدا ٿي ويو ۽ همايون هنن کان علحده ٿي ويو. ان کانپوءِ جلال الدين جو ڪو پتو ڪونه پيو. اهو واقعو سنه ٩٤٧هه ۾ ٿي گذريو.

١٩- ميان وجيهه سنڌي

هن بزرگ جو بيان 'تذڪره گلزار ابرار' ۾ آيل آهي، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته هو ٺٽي جي لاڙ جي [illegible] ڳوٺ ۾ [illegible]. [illegible] ياد خدا ۾ رهندو هو. ڏهين صدي هجري جي آخر ۾ جڏهن عبدالرحيم خانخانان سنڌ جي فتح لاءِ پهتو تڏهن هو پنهنجي [illegible] موجب [illegible] حڪم ڪندو آيو ٿي ته: ڪنهن به ڪنهن فقير يا درويش جي [illegible] خانقاه کي ڪوبه نقصان نه پهچايو وڃي! پر ميان وجيهه جي ڳوٺ جي ٻاهران جڏهن تنبو اچي کتا تڏهن معاملو ٿي [illegible] ذڪر خانخانان شيخ عيسيٰ برهانپوريءَ سان [illegible]:

مسيح زمان شيخ عيسيٰ فرمائي ٿو ته:

'سنڌ جي فتح کانپوءِ سنه ١٠٠١هه ۾ [illegible] ۾ [illegible] موٽي آيو تڏهن پنهنجي تنبوءَ ۾ مون کان [illegible] ۾ [illegible] پنهنجي سموري [illegible] سميت مون سان مسجد ۾ [illegible]، سڀ کان پهريان هيءُ ڳالهه ڪيائين ته سنڌ ۾ ميان وجيهه جي

Marfat.com

ڳوٺ وٽ جڏهن منهنجي فوج جي منزل ٿي ته اگرچه منهنجي ميان صاحب سان ڏاڍي عقيدتمندي هئي مگر نند جو اهڙو غلبو ٿيو جو اوجهراڪي اچي ويئي ان وچ ۾ فوج ميان وجيه جو ڳوٺ لتي ڦري ڇڏيو. ان ڪانپوءِ منهنجي دل تي هڪ قسم جي مونجهه يا انقباض رهي ٿو، انهيءَ ڪري ڏي هاڻي پنهنجي تنبوءَ ۾ نه لٿو آهيان پر سڌو اوهان وٽ آيو آهيان ته اوهانجي ديدار سان ڪجهه بار هلڪو ٿئي.[١]

خانخانان ميان وجيه جو بيان ڪندي ٻڌايو ته: هو هڪ اهڙو ماڻهو هو جنهن جي دل هميشه طلب جي درد سان پربور هئي ۽ اکيون پشيماني جي لڙڪن کان وهنديون هيون ۽ زبان ياد حق ۾ مشغول ٿي.

چشم و زبان و دلش باد پر از معرفت

(تذکره گلزار ابرار) ١

سال وفات جو ٻارهين صدي هجري معلوم ٿئي ٿو.

٢٠. مخدوم وهيو چانيه رح

هي بزرگ سيد رڪن الدين متعلوي جو خليفو ۽ اهو مخدوم ساهڙ لنجار جو خليفو هو. هن جون ڪرامتون ۽ مڪاشفا ڏاڍا مشهور ۽ معروف آهن. 'حديقة الاوليا'[٢] ۾ لکيل آهي ته: هو هميشه شريعت ۽ سنت جي متابعت تي سخت ثابت قدم رهندو هو. شريعت جي رواج ڏيارڻ ۽ بدعتن جي پاڙ پٽڻ سندس زندگيءَ جو اصلي مقصد هو. سنت جي خلاف هڪ وار جيتري به ڳالهه ٻڌڻ ۾ آيس ٿي ته جيستائين آرام نه ڪندو هو، جيستائين انجي اِصلاح يا سڌارو نه ڪندو هو، ڀوءِ اهو غير شرعي ڪم ٿورو هجي يا گهڻو هجي، بهرحال ان کي نه ڇڏيندو هو.

١- ڏسو ڪتاب مذڪور ص ٣٨٦.

٢- ڏسو ڪتاب مذڪور ص ١٤١ تا ١٥٢ راقم الحروف جو ڇپايل.

Marfat.com

ان وقت جا مسلمان حاڪم بہ سندس انهن ڳالهين ۾ هر طرح موافقت ڪندا هوا، آمر معروف ۽ نهي عن المنڪر جا ادب بجا آڻيندا هوا. ان بزرگ ۾ الله تعاليٰ ايڏي هيبت رکائي هئي جو وڏا زبردست حاڪم بہ سندس اطاعت اڳيان گردنيون جهڪائيندا هوا ۽ سندس شرعي حڪمن جي فرمانبرداري ڪندا هوا، جنهن ڪري ان جي زماني ۾ ڪوبہ ڪم اسلامي احڪامن جي برخلاف ڪونہ ٿي سگهيو ٿي، ۽ شام ۽ بدعت جو بنياد نڪري چڪو هو. هن جي زندگي وڏائي ۽ بزرگي ۽ ٻاڻ ٻائڻ کان بلڪل آزاد هئي. نڪو تڪلف هوندو هو ۽ نہ رناءَ، ۽ نہ سجاد گي جو ناٺ ۽ لوازما، بلڪ هو هميشہ زمين تي ويهندو ۽ زمين تي سمهندو هو، سون ۽ رپي کي پنهنجي پاڪ دل ۾ ڪڏهن بہ جاءِ نہ ڏنائين، سموري عمر توڪل تي گذاريائين. جيڪي بہ وٽس ايندو هو سو بروقت محتاجن ۽ ضرورت وارن تي تقسيم ڪري ڇڏيندو هو.

هڪ دفعہ نصرپور ۾ ساداتن جي مسجد ۾ تشريف فرما هئا، اتي سيدن سڳورن سان گڏ هڪ وادي، جو سيدن جي ٻاڙي ۾ رهندو هو پر نماز اصلي نہ پڙهندو هو، سو بہ سندن خدمت ۾ اچي ويٺو، اتي ڪنهن ماڻهوءَ وادي کي چيو تہ: افسوس جو تون سيدن جي ٻاڙي ۾ رهي بہ نماز نٿو ادا ڪرين، سيدن جي نيڪيءَ جو بہ تو تي اثر ڪونہ ٿو ٿئي! وادي بيوقوفيءَ کان جواب ڏنو تہ: آءٌ سيدن جي ٻاڙي ڪي ... ڏيان! جنهن تي مخدوم وهو کي ڏاڍو جوش ۽ غصو آيو ۽ سيدن جي شان ۾ اها گستاخي برداشت ڪري نہ سگهيو، ۽ زبان مان ڪڍي ويس تہ: هن گستاخ جي هيءَ سزا آهي تہ هيءَ جنهن کوہ ۾ بورجي وڃي! چون ٿا تہ بئي ڏينهن هن وادي کي هڪ کوہ ۾ چڪ لڳي لاءِ سڏ ... بن رفيقن سان گڏجي کوہ ۾ گهڙيو تہ اوچتو کوہ جي پيٽ ڊهي ... جا وادي کي بوريندي ۽ دفن ڪندي وئي، باقي ٻيا سندس ساٿي خدا جي

Marfat.com

قدرت سان سلامت ٻاهر نڪري آيا ۽ واڌو زنده درگور ٿي ويو جنهن ڪانپوءِ ڪوٺي سندس لاش ڪيڏي دفن ڪئي وئي ۱ .

مير علي شير قانع ڪتاب ’معيارالسالڪين‘ ۾ لکي ٿو ته:
مخدوم وهيو جي وقت هڪ ماڻهو مارا ماري ۽ جهيڙي ۾ هڪ سيد جي هٿان قتل ٿي پيو جنهن تي علمائن قصاص جي فتويٰ ڏني، مگر اها فتويٰ جڏهن مخدوم صاحب وٽ آئي ته سيد جي ادب جو لحاظ رکي فتويٰ ۾ اهڙو شڪ پيدا ڪرايائين جو آخر قتل جو ڏوهه سيد تان معاف ٿي ويو. ٻنهنجي گهر ۾ هڪ يتيم سادات ڇوڪرو پاليو هوائين جنهن کي ٻنهنجي نمائي شادي ڪرائي حب اهل بيت جو ثبوت پيش ڪيائين. هو سادات جو ايڏو ادب ڪندو هو جو سيدن جي حويلين ڏانهن پير ڊگها ڪري نه سمهندو هو ۽ وٽس ڪو سيد ايندو هو ته ان کان عمت ويهڻ جي ڪوشش ڪندو هو. ۲۱ رجب سنه ۱۰۰۱ هه ۾ هن دار فاني مان لاڏائو ڪري دارِ جاوداني ۾ وڃي آراميو. ڪنهن شاعر سندس سال وفات جي تاريخ هيٺين عربي فقره مان ڪڍي آهي:
مـاتَ فِي عِشقِِ انجو فارسي ترجمه در عشق جان بسپرد ۲ ڪيو
۱۰۰۱هه ۱۰۰۱هه
ويندو ته به ساڳيو سال ۽ تاريخ حاصل ٿيندي. ۳
(ڪواڪب السعادات ملخصاً)

۲۱- شيخ مبارڪ پاڏائي

ٻاٽ جي شهر کي جن بزرگن اچي آباد ڪيو سي شيخ مبارڪ جا ڏاڏا ۽ شيخ عيسيٰ ٻانسائي برهانپوري جا وڏا هوا. شيخ مبارڪ مخدوم

۱- حديقةالاوليا ص ۱۵۱ هن ڪتاب ۾ سندس احوال پڙهڻ گهرجي نهايت دلچسپ آهي.
۲- هي ڪتبو سندس قبر تي موجود آهي.
۳- توري جي قبرستان، جنهن ۾ بيگلار امير دفن آهن، اتي سندس مقبرو موجود آهي. شاه قاسم خان زمان سندس معتقد هو. ڏسو مقدمو چنيسرنامو راقم الحروف.

Marfat.com

عباس (ابن جلال) محدّث پاٽائي جو شاگرد هو جنهن وٽ سمورا ظاهري علم ختم ڪري ان ڪانپوءِ تقدير کيس احمد آباد (گجرات) ۾ پهچايو. احمد آباد جي ناصرالملڪ جي مشهور مسجد ۾ صدر مدرس مقرر ٿيو ۽ ڪيترا سال درس تدريس ڏيندو رهيو، ان ڪانپوءِ برهانپور اچي مقيم ٿيو، وقت جي حاڪم کيس قصبہ جوپره جو قاضي مقرر ڪيو. برهانپور رهڻ وقت هن جي ظاهري علم تي تصوف جو غلبو ٿيل هو، مگر حاڪم جو حڪم قبول ڪري پنهنجي باطني حالت ڪي، قضا قبول ڪرڻ سان لڪائي ڇڏيائين. ان زماني ۾ صوبہ برار جو حاڪم وزير اعظم تفاول خان هو، جنهن جي عرض ڪرڻ تي وزير جي ملاقات لاءِ ايلچ پور پهتو ۽ وزير اعظم نهايت عزت ۽ احترام سان سندس پيش آيو، اتان وٽي قضا جي عهده تي مقرر ڪيائينس.

برهانپور ۾ فقير لڏو (لادجيو) سنڌي رهندو هو جو ڏاڍي مٺي سُر سان سنڌي ڪافيون ڳائيندو هو،[١] قاضي مبارڪ ان جي ڪافين ٻڌڻ جو ڏاڍو شائق رهندو هو ۽ حظ حاصل ڪندو هو، سندس اکيون هميشہ آب سان پريون رهنديون هيون. آخر قضا جو عهدو ڇڏي محدث طاهر بن يوسف سنڌي جي صحبت حاصل ڪرڻ لاءِ برهانپور ۾ اچي رهيو، جتي وٽس شيخ عيسيٰ جندالله ڪجهہ ڪتاب پڙهيا ۽ پاڻ وري دنيا کي ترڪ ڪري شيخ لشڪر محمد عارف[٢] جي بيعت ڪري سندس صحبت ۾ رهيو ۽ رسالہ 'قيصريہ'[٣] وٽس پڙهي توحيد جي مسئلہ کي سمجهي ڇڏيائين. جمعہ ڏينهن سنہ ٩٧٨ھ ۾ هن دار فاني مان لاڏاڻو

١- ڏسو گلزار ابرار ص ٣٤٣ وفات ١٠٠٧ھ ۾ ٿيس.

٢- هي بزرگ برهانپور جو رهاڪو هڪ وڏو ولي ڪامل صاحب توحيد ۽ توڪل جو هو. شيخ عيسيٰ جندالله ۽ ٻيا گهڻين ماڻهو سندس صحبتي ۽ مريد هوا. سال ٩٩٣ھ ۾ وفات ڪيائين. ماده سال وفات سندس اسم لشڪر محمد عارف مان نڪري ٿو. ڏسو گلزار ابرار ٣٦١ تا ٣٦٩. ٩٩٣ھ

٣- شرح قيصري جو مقدمو (گلزار ٣١٦).

Marfat.com

ڪري دار جاوداني ۾ وڃي آراميو. شيخ ابراهيم بن عمر سنڌي جي گنبد ۾ دفن ٿيو.

مبارک بر مبارک باد ديدار

(گلزار ابرار) ۱

۲۲- مخدوم ساهڙ لنجار انڙپوري

بن مخدوم معزالدين. هي عالم رباني عارف لاثاني، حضرت مخدوم بلال قدس سرّه (شهادت ۹۳۱هه) جو وڏو خليفو هو. رات ڏينهن الله تعاليٰ جي بندگي ۽ عبادت ۾ قائم رهندو آيو ۽ هڪ پساهه به پنهنجي پروردگار کان غافل نه رهيو. هو اهڙي ماڻهوءَ کي تلقين ڏيندو ۽ ذڪر سيکاريندو هو، جنهن ۾ لياقت ۽ استعداد ڏسندو هو. هن جون ڪرامتون بيشمار آهن، هو مستجاب الدعوات درويش هو، هن جو ذڪر ڪتاب 'حديقة الاولياء'۲ ۾ مفصل آيل آهي.

هڪ دفعه فرمايائين ته: مان پنهنجي مرشد (مخدوم بلاول رحه) کان ٻُڌو آهي ته جنهن ماڻهوءَ ۾ ٽي خصلتون هجن تنهن کان نفع حاصل ڪريو:

۱) جڏهن وٽس وڃو ته خدا ياد اچي،
۲) جيڪي چوي سو دل ۾ وهي،
۳) سندس صحبت مان جدا ٿيڻ دل کي ڏکيو لڳي.

(تحفة الڪرام ۳)

هو اهل بيت نبوي جو اينتريقدر ادب ڪندو هو جو ساداتن جي گهر ڏانهن پير ڊگها ڪري نه سمهندو هو. جيئن ته هڪدفعه ملتيارين جي شهر ۾ اچي رهيو ته آرام ڪرڻ لاءِ بستري تي پير ڊگها ڪري

۱- ڪتاب مذڪور ۳۱۵ تا ۳۱۶.
۲- ڏسو ڪتاب مذڪو ص ۱۲۱ تا ۱۲۵.
۳- جلد ٽيون ص ۱۵۳ قديم فارسي ڇاپو.

Marfat.com

تہ سمجھيو، ڪاڻوڻس سبب پڇيو ويو تہ فرمايائين تہ هن شهر ۾ چؤطرف ساداتن جون حويليون آهن تنهنڪري ادب ڪان پير ٻ گهاڪرڻ ڏکيا لڳن ٿا. هن بزرگ جو طريقہ ڪبروي همداني جو مير سيد علي همداني[1] جي سلسلہ ڪان شيخ نجم الدين ڪبري[2] سان وڃي ملي ٿو. هن بزرگ مخدوم صاحبؒ جي خليفن مان سيد رڪن الدين سخي متعلوي ۽ سيد حاجي متعلوي ۽ ٻيا گهڻا بزرگ آهن .

(مسودات مشتاق متعلوي)

پنهنجي مرشد مخدوم بلال جي شهادت کانپوءِ ٻيو حضرت مخدوم نوح هالائي جي صحبت ۾ رهيو ۽ انسان گهڻو ڪجهہ فيض پرائيائين . هڪ دفعہ مخدوم صاحبؒ پنهنجي ڪثرت عيال ۽ قلت مال جي حضرت مخدوم نوح کي ڏانهن ڏني ، مخدوم صاحب فرمايس تہ: واپار ڪريو ! چياءِ تہ: سرمايو ڪونہ اٿم! فرمايائينس تہ: ڪيتي ڪر ! عرض ڪيائين تہ: انجي طاقت ڪانهيم! مخدوم فرمايو تہ: نوڪري وڃي ڪر ! عرض ڪيائين تہ: نوڪري تہ الله تعاليٰ جي ڪريانئو! آخر مخدوم نوح فرمايو تہ: ڪشادي گذران لاءِ ٻيو ڏارڻ چڱا آهن ! پوءِ مخدوم صاحبؒ جي ڪشادگي رزق لاءِ دعا گهريائون. پنهنجن دوستن سان جڏهن پوئتي موٽيو تڏهن رستي ۾ مينهن جي وچ تنک پکيل ڏنارن، فقيرن کي بمش ڪري چيو تہ: هيءُ بيڪار آهي پلي ڪهي ڪائو. مخدوم صاحبؒ چيو تہ: هن کي ڪهو نہ ٻر ساڻ ڪٺي هلوس جو مخدوم معظم وٺان مال پالڻ جو ارشاد ٿيو آهي. آخر اها وڇ چڱي پلي ٿي، جنهن جي نسل مان تمام گهڻيون مينهون مخدوم صاحبؒ وٽ موجود ٿي ويون .

(ذاملي الذات ...)

١- تاريخ وفات ٧٨٦ھ .

٢- وفات: ١٠ جمادي الاول ٦١٨ھ. ڏسو شيخ نجم الدين ڪبري از منوچهر محسني ص ٧ تهران ۽ ڏسو ريحانة الادب ج ٤ ص ١٧٢ حقيت ۾ منصور ڪبري مان اهو سال نکري ٿو .

’دليل الذاڪرين‘ مان هي به معلوم ٿئي ٿو ته مخدوم ساهڙ لنجار سيد عبدالڪريم بلڙي واري جي معرفت جڏهن مخدوم نوح جي خدمت ۾ ٻهريون دفعه پهتو تڏهن مخدوم فرمايس : ڀلي آئين مخدوم ساهڙ! مخدوم ساهڙ عرض ڪيو ته : منهنجي ناني جي اوهان کي ڪنهن خبر ڏني؟ مخدوم فرمايو ته : ـ نبانيِ العليم الخبير ـ مونکي ڄاڻندڙ خبردار سڌ ڏني! ان وقت مشائخ هوتي لاڪو به آيل هو ۽ هنن ٻنهي بزرگن ڪلمهء ـ لا اِلٰهَ اِلاالله ـ جي خاص نموني ۾ تلقين حاصل ڪئي.

هو ايڏو پرهيزگار هو جو سندس عبادت واري حجره يا ڪوٺيءَ ۾ ڪنهن کي داخل ٿيڻ جي اجازت ڪانه هوندي هئي. هڪ دفعه سندس گهر واري عبادت خاني ۾ لنگهي وئي مگر جهٽ پٽ واپس ٿي، جنهن تي مخدوم صاحب فرمايو ته : هي گهر ساڙڻ جي لائق آهي جو ان ۾ عورت جو پير پيو آهي. (دليل الذاڪرين)

مخدوم صاحب جي وفات سنه ۹۸۰هه [1] ۾ ٿي ۽ سندس مقبره آنڙپور ۾ آهي.

۱۳- علامي محمد ٺٽوي [2]

بن ملا يوسف ٺٽوي، جو هڪ درويش ڪامل هو، هو ٺٽه مان جهانگير جي اوائل حڪومت ۾ نواب نورجهان بيگم جي دربار ۾ پهتو ۽ نورجهان جو پيءُ نواب اعتماد الدوله آصف جاه [3] سندس شاگرد ۽ علامي ٺٽوي جي دعائن جي برڪات جو تربيت يافته ۽ ترقي ونندڙ هو.

۱- حديقة الاوليا ص ۱۲۵ . ٻئي نسخي ۾ تاريخ ۱۴ رجب لکيل آهي.

۲- تحفة الڪرام ۾ هن کي ملا محمد جهانگيري جي لقب سان ياد ڪيو ويو آهي.

۳- ميرزا ابوالحسن آصف جاه چوٿون وفات ۱۷ شعبان ۱۰۵۱هه ڏسو شجـرو مظهر شاه جهاني ۾ .

Marfat.com

شيخ فريد بکري لکي ٿو :

' در جميع علوم مهارتی کلی داشت، ملا محمد را بمنزله امام محمد غزالی می توان گفت در علم جفر و تکثير و اعداد دستگاهی کمال داشت. ' ١

بئي هنڌ لکي ٿو ته :

' هفت سال بلا انفصال مابين ملا محمد تتوی و ملا مصطفیٰ علامی برهانپوری مباحثه علم رفت ، از ملا مصطفیٰ علامی پرسيده شد که ملا محمد تتوی را در تحصيل علوم چه طور يافتند؟ مشار اليه گفت که در جميع علوم سر آمد وقت خود است امروز قرين او در هند موجود نيست الا در علم فقه که احضار ندارد و محتاج بمطالعه کتب است. ' (ذخيرةالخوانين) . ٢

يعني ته : علامي محمد ٺٽوي سڀني علمن ۾ ڪامل ماهر هو، ڪيس امام محمد غزاليءَ جي بجاءِ سڏي سگهجي ٿو، هو علم جفر ۽ تڪثير ۽ اعداد ۾ وڏي پهچ وارو هو. ست سال هن ۽ مصطفيٰ علاميءَ برهانپوريءَ جي وچ ۾ علمي بحث هلندو رهيو، هڪ دفعه مصطفيٰ علاميءَ کان پڇيو ويو ته ملا محمد کي علمن ۾ ڪيئن ٿا ڀانيو؟ چيائون ته : هو سمورن علمن ۾ هن وقت جو سردار آهي ۽ هندستان ۾ هن جو ڪوبه مٽ ڪونه آهي ، مگر علم فقه جو بر زبان ياد نه اٿس ، اِن ۾ ڪتابن جي ڏسڻ جي ضرورت پوندس ٿي . '

نواب آصف خان جي مهرباني ۽ وسيلہ سان سموري مغلن حڪومت جو صدر مقرر ٿيو ۽ صدارت (هاءِ ڪورٽ جي ججيءَ جي عهدي) واري زماني ۾ قرآن شريف به ياد ڪري ورتائين. جهانگير جي زماني ۾ ترخان گهراڻو مرزا غازي وقاري جي وفات ڪري ختم ٿي چڪو هو،

١- جلد پهريون ص ٣٧٤ .

٢- جلد پهريون ص ٢٨٦ هن جو احوال ذخيري جي ٻهرين جلد ۾ ص ٢٣٦ تي به آهي ۽ ٽئين جلد ۾ ص ٩ ۽ ٥٥ تي آهي. مقالات الشعرا ۾ ٨٣٤-٨٣٥ ۾ آهي ۽ تحفة الڪرام طبع راقم جي صفحه ٢١٢ ۽ ٣٩١ تي پڻ ڏسجي .

Marfat.com

اگرچه ٺٽه ۾ گورنر جهانگير پاران مقرر ٿي ايندا هوا مگر ٺٽه جو مالڪ آصف خان (ابوالحسن) جي اشاري سان ملا محمد ۽ سندس پائرن کي بنايو ويو. ارغون ۽ ترخان گهرائي جا باغات، محلات ۽ املاڪ جا پروانا بادشاه ملا محمد جي نالي ڪري ڇڏيا هئا، ان کان پوءِ سندس پائرن کي مليا. ٺٽي جو قاضي، مير عدل، مفتي، محتسب، سمورا عهدا ملا محمد جي پائرن جي حوالي هئا، هي صاحب ٺٽي جو مالڪ بڻجي ويو مگر ان هوندي به هو نورجهان بيگم ۽ نواب آصف خان سان سفر حضر ۾ ساڻ رهندو هو، هو نورجهان بيگم جو استاذ هو.

(تحفة الڪرام)

افسوس جو اهڙو وڏو سنڌي عالم ۽ عامل نورجهان ۽ مهابت خان واري جهڳڙي ۾ – جنهن جو تفصيل هيٺ ڏجي ٿو – مهابت خان قتل ڪرائي ڇڏيو.

هن جو ڇوڙ هو ته نواب آصف خان جو هي ساٿي (ملا محمد ٺٽوي) هن فساد جي سلسلہ جو محرڪ آهي تنهن ڪري هن جو قتل ضروري آهي. آصف خان کي اِنهيءَ ڪري ايڏو غم پهتو جو راتين جون راتيون اوڇتو روئي رڙيون ڪندو هو، وا محمد آه!! وا محمد آه!!.

(ذخيرة الخوانين) ١

سندس شهيد ڪرائڻ کان پوءِ وصيت موجب هن جي لاش ٺٽي ۾ پهچائي دفن ڪئي وئي.

(تحفة الڪرام)

٢٤- سيد ابراهيم بکري

تصّوف جي تلاش ۾ سنڌ ڇڏي شيخ جلال متو برهانپوري٢ جي خدمت ۾ وڃي رهيو. پنهنجي مرشد جي صحبت ۽ دوستي ۽ مهرباني

١- ج ٢ ص ٣٧٤.

٢- ڏسو: برهانپور کے سنڌي اولياء ص ٢١٠.

Marfat.com

ڪري هميشه لاءِ وڃي رهي پيو ۽ ان جي وفات ڪان پوءِ سندس جاءِ نشين ٿيو. سيد صاحب وٽان ڪيترائي ماڻهو فيض هدايت حاصل ڪري عرفان جي شراب مان سيراب ٿيا.

مسيح القلوب شيخ عيسيٰ جندالله کان روايت آهي ته: هڪ دفعو آءٌ سيد جي خدمت ۾ ويٺو هوس، فرمايائين ته: شيخ اشڪر محمد عارف (۹۹۳هه) کان مون ٻڌو آهي ته جو هڪ دفعو ايجابي مشاهدو (همه اوست جو) ڪري، فرمائي رهيو هو ته - اطاعتڪ العاصي في عصيانڪ و ذڪرڪ الناسي في نسيانڪ - يعني ته: گنهگار پنهنجي گناه سان چڻ تنهنجي فرمانبرداري ڪري رهيو آهي ۽ وساريندڙ پنهنجي وساري سان گويا تنهنجي يادگيري ڪري رهيو آهي. سيد چيو ته انهن الفاظ ٻڌي گهڻو وقت گذري ويو آهي، پر اڄ تائين انهن جو ذوق باقي آهي ۽ دل مان فواري وانگي نڪري رهيا آهن.

هڪ ڏينهن هڪ سپاهي پوناڻ پهردل ماڻهوءَ سيد صاحب جي خدمت ۾ اچي عرض ڪيو ته: مون ڏانهن دعا خير سان توجه فرمايو! سيد فرمايو ته: ابراهيم جو اندر نمرود جي باه کان ٻه رڙڪ ڏنارو آهي، جيڪڏهن تو کي انجي سڌ هجي ته سؤ دفعا لاحول پڙهي پري پڇي وڃين، باڪ هزار دفعا نهايت داسوري ۽ عاجزي سان ابراهيم لاءِ دعا گهرين! هن جواب حاضرين مجلس ۾ ڏاڍو گرديو ۽ جوش سدا ڏنو ۽ ڪيترا بيهوش ٿي ويا.

برهانپور ۽ خانديش جا حاڪم ۽ امير سيد صاحب جا ڏاڍا معتقد ۽ نيازمند هئا، مگر هو ڪنهن ڏانهن به توجه ڪونه فرمائيندو هو. سنه ۹۹۸ هجري ۾ هن دنيا جي ميخاني مان چوٽڪارو لهي بهشت جي سير لاءِ روانو ٿي ويو.[1] (گلزار ابرار) [2]

۱- ٿي پٽ ٿيس ۽ ڪيترا خليفا پنيان ڇڏيائين. (گلزار ۳۹۳).
۲- گلزار ابرار ص ۳۹۲ - ص ۳۹۳.

Marfat.com

٢٥- ميان محمد مير سيوستاني

ميان محمد مير مشهور ميان مير لاهوري ولد قاضي سائينڏنو ولد قاضي قلندر فاروقي. سندس والده جو نالو بي بي فاطمہ قاضي قاضن مشهور سنڌي بزرگ جي نياڻي آهي. اباڻي طرف سندس سلسلۂ نسب حضرت عمر بن خطاب رضي الله تعالي عنہ سان وڃي ملي ٿو ۽ اهڙي طرح ماءُ جي پاسي کان بہ فاروقي آهي. ميان مير سيوهڻ ۾ سنہ ٩٥٠هہ ۾ تولد ٿيو. اڃا ٧ سالن جو مس ٿيو تہ سندس والد بزرگ وفات فرمائي ويو. ١٢ ورهن جي ڄمار ۾ سمورا ديني علوم معقول ۽ منقول پڙهي يگانو زماني جو ٿيو. ان کانپوءِ وڃي والده سڳوريءَ کان قادري طريقي ۾ بيعت ڪري تلقين حاصل ڪيائين ۽ ٿوري وقت ۾ ڪشف جي بلند درجي تي وڃي پهتو. دنيا جا لاڳاپا لاهي پنهنجي والده جي اجازت سان هو سلوڪ جي راه ۾ هلڻ لاءِ نڪتي وڌيو ۽ شهر ڇڏي سيوهڻ جي پهاڙن ۾ قدم رکيائين ۽ شيخ خضر سيوستاني جو انهيءَ جبل ۾ رهندو هو، اتي باقي منزلون پوريون ڪري خلافت جو خرقو ڍڪيائين. انهيءَ وقت هن تي اويسي ڪيفيت طاري ٿي جنهنڪري خطيرة القدس ۾ سيدنا عبدالقادر جيلاني جي روحانيت سان ملاقاتون ٿينديون رهيس. جڏهن ٢٥ سالن جي نوجواني واري ڄمار کي پهتو تڏهن سندس مرشد شيخ خضر کيس ارشاد ڪيو تہ هو لاهور ۾ وڃي رهي ۽ اتي قادري طريقي جي تلقين ڪرڻ فرمائي. لاهور ۾ پهچي زهد ۽ رياضت ۽ ياد خدا ۾ مشغول رهجي ويو، ان حد تائين جو راتين جون راتيون ننڊ ڪانہ ڪندو هو ۽ حبس دم جي وسيلي فقط هڪ دفعو ساه کڻي سان سموري رات ڪٽي ڇڏيندو هو. هڪ هفتي کانپوءِ روزو کوليندو هو، ڪڏهن ڪڏهن استغراق جي حالت وڌيڪ غالب پوندي هوس تہ برابر هڪ مهيني تائين بہ کاڌي کائڻ جو اتفاق ڪونہ ٿيندو هوس.

Marfat.com

محمد دارا شڪوه 'سڪينةالاولياء'[١] ۾ لکيو آهي ته: هڪ دفعو رياضت واري زماني ۾ ميان مير جو پاڻ سندس ڏسڻ لاءِ سيوهڻ مان ڪهي لاهور آيو، ميان مير وٽ اهو ڪجهه نه هو جو ڪٺي پاڻ کي کارائي، ڏاڍو پريشان ٿيو، پاڻ کي پنهنجي حجري ۾ وهاري، لڳو لڳ واري باغ ۾ وڃي وضو ڪري ٻه رڪعتون نفل پڙهي دعا گهريائين ته: يا الله آءٌ بيڪس بي يار مددگار آهيان توکان سواءِ ٻيو ڪو به مددگار ڪونه آتم، ڪجهه ڏي ته هن مهمان کي کارايان! دعا گهري رهيو هو ته هڪ ماڻهو اچي چيس ته: اوهان لاءِ ڪو شخص کاڌو کڻي آيو آهي ۽ اوهانجو انتظار ڪري رهيو آهي! جڏهن حجري ۾ آيو تڏهن انهي ماڻهوءَ طعام جو خونچو سندس اڳيان رکيو ۽ ڪجهه روڪ رپيا ڏنائين، پوءِ چيائينس ته: جنهن کان گهريو اٿئي تنهن تو ڏانهن هي طعام ۽ نقد موڪليو آهي! ٻئي به ڪنهن شيءِ جي گهرج هجيئي ته ٻڌاءِ ته پهچائي وڃان! ميان مير اهي لفظ ٻڌي وري اٿي ٻه رڪعتون نفل ادا ڪيون ۽ شڪرانا بجا آندائين، پوءِ پنهنجي پاڻ سان گڏجي ويهي کاڌو کاڌائين.

محمد دارا شڪوه سندس همعصر ۽ ميان مير جي خليفي جو خليفو آهي، هن پنهنجن ڪتابن 'سفينةالاولياء' ۽ 'سڪينةالاولياء' ۾ ميان مير جي ڪرامتن جا بيشمار چشم ديد واقعا لکيا آهن جن مان مختصر طور ڪجهه هت ڏجن ٿا:

(١) هڪ ماڻهو ميان مير جي خدمت ۾ اچي عرض ڪيو ته منهنجو ڇوڪرو سخت بيمار مرڻ حالت ۾ آهي، اٿي مس پهچندس ته دم ڏيئي ڇڏيندو، دعا گهرو ته ان کي صحت حاصل ٿئي. ميان مير کيس داڄاءِ ڏيندي پاڻي پڙهي ڏنو، چيائينس ته هي وڃي پيارينس ته ٺو

١- ڪتاب مذڪور اردو ترجمو ص ٣٣.

Marfat.com

چڱو ڀلو ٿي پوندو. بيمار جي حلق مان پاڻي لنگهيندو ويو ته هو چڱو ڀلو ٿي پيو.

(٢) هڪ ماڻهو جو پٽ صفا گنگو هو، جنهن کي ميان مير وٽ وٺي آيو، عرض ڪيائين ته هي ڇوڪرو اصلا نٿو ڳالهائي، هن تي توجه فرمايو ته زبان کلي. ميان مير ڇوڪري کي مخاطب ٿي فرمايو ته: چئو بسم الله الرحمٰن الرحيم! ڇوڪري هڪدم بسم الله پڙهي ۽ ان کان پوءِ سڀڪجهه ڳالهائڻ لڳو. اهو ساڳيو ڇوڪرو ٿورن ڏينهن اندر قرآن جو حافظ ٿيو.

(٣) مسلمانن جي فوج جو هڪ دفعي ڪانگڙه قلعه تي گهيرو هو، گهيري کي ٻه سال گذري ويا پر قلعو فتح ئي ڪونه پيو ٿئي. فوج جي افسرن ۾ هڪ امير ميان مير جو مريد هو جنهن پنهنجي مرشد کي لکي موڪليو ته دعا گهرو ته قلعو فتح ٿئي، انهي رقعه جي پٺ تي جواب لکيائون ته: انشاءالله تعاليٰ قلعو تنهنجي هٿ تي فتح ٿيندو. خط پهچڻ کانپوءِ چوٿين ڏينهن قلعو فتح ٿي ويو.

(٤) ميان مير جي مريدن مان هڪ محمد فاضل نالي شخص جو پٽ فوت ٿي ويو، ڏاڍو غمگين ٿيو، مرشد فرمايس ته ڏک نه ڪر تنهنجي زال پيٽ سان آهي اميد ته توکي پٽ ڄمندو، پوءِ جاچ ڪرائي ويئي ته برابر سندس زال پيٽ واري هئي. آخر پورن مهينن کانپوءِ پٽ ڄائو جنهنجو ميان مير افضل نالو رکيو ويو.

(٥) هڪ دفعو جهانگير بادشاه ڪشمير ۾ هو، ڪن ماڻهن شيخ عبدالحق محدّث دهلوي (متوفي ١٠٥١هه) ۽ مرزا حسام الدين، جو خواجه باقي بالله دهلوي ١ (متوفي ١٠١٢هه) جو وڏو خليفو هو، بادشاه جا انهن بزرگن جي برخلاف وڃي ڪَن ڀريا، بادشاه حڪم

١- تاريخ ٢٥ جمادي الثاني (مفتاح التواريخ ص ٢٠٧).

Marfat.com

ڪيڊيو تہ شيخ عبدالحق ۽ مرزا حسام الدين مونڌانهن ڪشمير هليا اچن ۽ شيخ عبدالحق جو فرزند مولانا نورالحق (متوفي ١٠٧٣هہ) ڪابل هليو وڃي. ان حڪم ڪان پوءِ شيخ عبدالحق محدّث دهلي مان روانو ٿي جڏهن لاهور پهتو تڏهن سڀ ڪان پهريان ميان مير جي خدمت ۾ آيو ۽ عرض ڪيائين تہ اسان لاءِ هي حڪم نڪري چڪو آهي! ميان مير شيخ کي دلجاءِ ڏيندي فرمايو تہ: پريشان نہ ٿي، نہ تون ڪشمير ويندين ۽ نہ تنهنجو پٽ ڪابل! ۽ مرزا حسام الدين بہ دهلي ڪانہ ڇڏيندو، اوهان سڀ دهلي ۾ ئي خوش خرم رهندا! ان ڪانپوءِ چار ڏينهن مس گذريا تہ لاهور ۾ بادشاهہ جهانگير جي وفات (١٠٣٧هہ) ١ جي خبر پهتي، سندس لاش کي بہ لاهور آڻي دفن ڪيائون. هي ٽيئي بزرگ ان ڪانپوءِ دهلي روانا ٿي ويا.

ميان مير جون پيون بہ ڪيتريون ئي فوق العادة ڪرامتون جي 'خزينةالاصفياء' ٢ ۾ نقل ڪيل آهن ۽ ازانسواءِ سندس حياتيءَ تي جدا ڪتاب بہ لکيل آهن، ٣ هت فقط مٿين معمولي واقعن تي اڪتفا ڪجي ٿي.

١- تاريخ ٨ صفر ڪشمير ڪان ايندي واٽ تي فوت ٿيو.

٢- ڏسو ج ص ١٥٤ ڪان ص ١٦٠.

٣- ڏسو: ١) سڪينةالاولياء. ترجمه اردو ملڪ فضل الدين لاهور ١٩٢٠ع ۽ ترجمه اردو از مقبول بيگ بدخشاني پيڪيجز لاهور ١٩٧٢ع فارسي جلالي نائيني تهران.

٢) سفينة الاولياء. فارسي نواڪشور ١٨٧٢-١٨٨٤-١٩٠٠ع فارسي آگره ١٨٥٣ع فارسي تهران.

٣) خزينةالاصفياء. مفتي غلام سرور.

٤) سر اڪبر. جلالي نائيني تهران.

٥) مقالات الشعرا. قانع ٺٽوي ڇاپ حسام الدين ص ٥٠٠ ص ٢١٤.

٦) تذڪره شعراء ڪشمير. حسام الدين ملا شاهہ بدخشيءَ جي احوال ۾.

Marfat.com

میان میر جي قادري طريقي جو سلسلو هن ريت آهي:

میان میر مريد شيخ خضر سيوستاني،١ او مريد شيخ عابد ڪبير، او مريد شيخ ابوالقاسم، او مريد شيخ موسيٰ حلبي، او مريد شيخ ابوبڪر، او مريد شاه داؤد، او مريد شاه سليمان، او مريد شيخ قريشي، او مريد شيخ عبدالرزاق بن شيخ سيد عبدالقادر جيلاني. (خزينةالاصفياء ج ٢)

ميان مير لاهور ۾ برابر ٦٠ سال رهي هزارن ماڻهن کي فيض پهچائي، نواب وزير خان مغل جي گورنري ۽ شاهجهان بادشاه جي زماني ۾ اڱاري ڏينهن ظهر نماز کانپوءِ ٧ ماه ربيع‌الاول سنه ١٠٤٥هه جو هن فاني دنيا مان لاڏاڻو فرمايو.

سموري زندگي مجرد حصور رهيو، يعني شادي ڪانه ڪيائين جنهن ڪري اولاد ڪانه ڇڏيائين. ڪيس چار ڀائر ۽ ٻه ڀينر هيون.

ڀائرن جا نالا هي آهن:

١) قاضي بولڻ،
٢) قاضي عثمان،
٣) قاضي طاهر،
٤) قاضي محمد ۽
٥) پاڻ ميان مير هو.

سندس ڀينر:

١) بي بي ٻائي، ٢

١- ڏسو احوال خزينةالاصفياء ج ١ ص ١٣٦ وفات بقول صاحب ميرالقادريه ٩٩٤هه.

٢- نالي ۾ اختلاف آهي، مقالات (٥٠١) جامل مائي- سڪينة(فارسي ص ٢٧) بي بي بادي سنڌيءَ ۾ اهو نالو مائي باڊل ڏيندو.

☞ ٧) تحفة الڪرام قانع ٣—١٣٨ فارسي.
(ميان مير جي تصوير ڏسو: مر اڪبر تهران - مقالات‌الشعرا - سڪينةالاوليا طبع تهران - مقبري جي تصوير سڪينةالاوليا اردو طبع لاهور ١٩٧٢ع.

Marfat.com

٢) بي بي جمال خاتون. اها بي بي وليه عارفه جنهن جو بيان هن ڪتاب جي باب الجيم ١ ۾ ڏسڻ گهرجي.

ميان مير وٽان هزارين ماڻهن فيض ورتو ۽ سندس طريقو سموري هندستان ۾ پکڙندو رهيو. مشهور خليفن مان جن جا نالا تاريخ جي ڪتابن ۾ اچن ٿا سي هي آهن:

١) شيخ شاه محمد مشهور به ملا (شاه بدخشي) بدخشاني (متوفي ١٠٦٩هه) شهزاده محمد دارا شڪوه هن جو خليفو ۽ مريد هو ٢.

٢) حاجي مصطفيٰ سرهندي (متوفي ١٠٣٩هه) ٣ مير نعمت الله مسڪين شاه (متوفي ١٠٥٢هه).

٣) خواجه بهاري (متوفي ١٠٦٠هه). ٣

٤) ننا شاه لاهوري (متوفي ١٠٢٧هه) هن بزرگ جي وفات ميان مير جي سامهون ٿي، هن جي وفات جي وقت فرمايائين: اسانجي گهر جي رونق فقير ننا ڪٽي ويو. بجاڙيءَ ۾ ميان مير پنهنجن خادمن کي فرمايو هو ته ڪيس خليفي ننا جي لڳ دفن ڪجو. ٥

٥) ملا حامد قادري (متوفي ١٠٤٣هه). ٦

٦) شاه نعمت الله سرهندي (متوفي ١٠١٧هه) ٧ ۽ ٻيا.

١- ڏسو نمبر ٣١.

٢- ڏسو تذڪره شعراي ڪشمير حسام الدين ج ١ ص ٤٢٦-٤٢٩ وفات ۾ ... ١٠٧٢هه پڻ ڄاڻي وڃي ٿي. ڏسو تصوريون سانو تذڪره ... تا ٢٤ ۽ سڪينة (اردو - پيڪيجز ص ١٧٩ تا ص ٢٤٣.

٣- تاريخ ١٤ صفر سڪينة اردو (پيڪيجز) ص ١٦٧.

٤- سڪينة „ ص ٢٤٤.

٥- سڪينة ص ١٢٠-١٥٩-١٦٠-١٦١-١٦٣-١٦٥-١٦٦-١٧٨-١٨٥.

٦- سڪينة ص ١١٥.

٧- سڪينة ص ١٥٧.

Marfat.com

محمد دارا شکوه 'سکينةالاولياء' ۾ سندس (ميان مير جي) وفات جو قطعه تاريخ هينئن ريت درج ڪيو آهي:

از علامه فتح‌الله قادری

میان میر سر دفتر عارفان — که خاک درش رشک اکسیر شد
سفر جانب شهر جاوید کرد — چو زین محنت آباد دلگیر کرد
خرد بهر سال وفاتش نوشت — بفردوس والا میان میر شد ۱
۱۰۴۵ھ

از مفتی غلام سرور لاهوری

میر دنیا و دین میان میرست — واقف راز و محرم اسرار
هست میر بهشت تولیدش — هم میان میر چشمهٔ انوار
۹۵۷ھ
باز فرمود شیخ والا جاه — عقل تولید او بصد تکرار
۹۵۷ھ
بندهٔ مقتدا میان میر است — سال تولید آن شه ابرار
۹۵۷ھ
هادیٔ صدق میر اشرف خوان — وصل آن شان زبدة الاخیار
۱۰۴۵ھ
نیز فیاض حق ولی آمد — هم میان میر دستگیر ای یار
۱۰۴۵ھ — ۱۰۴۵ھ

ایضاً

شه دوران زمان فضل الهی — میان میر آن ولی اهل توقیر
ز رهبر متقی پیداست سرور — کنی تاریخ تولیدش چو تحریر
۹۵۷ھ
بجو تاریخ وصل آن شهٔ دین — ز تاج‌الاصفیا عابد میان میر
۱۰۴۵ھ

(خزينةالاصفياء) ۲

۱- سکينة فارسي ص ۹۷.
۲- ج ۱ ص ۱٥۹.

Marfat.com

٢٦- تاج العاشقين محمد سنڌي

سندس والد (عبدالله سنڌي) سنڌ مان هجرت ڪري برهانپور وڃي رهيو، شيخ لشڪر محمد عارف جو مريد ٿيو ۽ ننڍي هوندي حديث، تفسير ۽ فقہ جا علوم شيخ طاهر يوسف سنڌي وٽ حاصل ڪيائين ۽ حڪمت ۽ هيئت ۽ طب جو علم حڪيم عثمان بوبڪائي (برهانپوري) وٽ تحصيل ڪيائين. مسيح الاولياء شيخ عيسيٰ برهانپوري سنڌي جو ننڍپڻ ۾ هم درس ۽ هم سبق هو. ان کان تصوّف جا ڪتاب جيئن تہ 'شرح منازل السائرين' 'نقد نصوص شرح فصوص' 'شرح گلشن راز' ۽ 'شرح مواقف' مسيح الاولياء وٽ پڙهيائين. طالب علميءَ جي زماني کان وٺي هو سهڻي صورت ۽ سهڻي آواز جو فريفتو رهندو ايندو هو. سندس چوڻ آهي تہ: مونکي حسن پرستيءَ وڏڻ کان روڪي ڇڏيو ۽ مسيح الاولياءَ جي ثابت قدميءَ بي پايان علمن جا دروازا کولي ڇڏيا ۽ اڳتي وڌندو رهيس.

جوانيءَ ۾ علمن جي تحصيل ڪانپوءِ هڪ خوبصورت مظهر تي عاشق ٿي پيو ۽ انجي تصّور ۽ درد ۾ خاموش ٿي هڪ ڪنڊ ۾ ڇپجي ويٺو ۽ نالائق نفس سان مخالفت ڪرڻ لاءِ ڪمر همت جي ٻڌي ويهي رهيو. ائين ٿي هڪ رات جو خواب ۾ حقيقي معشوق جو پسڻ ٿي ويس ۽ هميشہ لاءِ مجازي عشق کان خيال ڪڍي ويس. ... 'گلزار ابرار' وارو لکي ٿو تہ: جنهن سال عرش آشياني ... خانديش ۾ تشريف فرمائيو ١ تہ خانديش جي اڳوڻي ... تي بادشاه جي طرفداريءَ جي تهمت لڳائي ڪئي ... دوستن جي تدبير ۽ مشوري سان آخر ڪنس ... مشڪل سان ڇوٽڪارو نصيب ٿيو، ان ڪانپوءِ هو سڌو دارالخلافہ آگرہ روانو ٿي ويو.

١- سنہ ١٠٠٨هہ.

آگري ۾ بادشاه جي اميرن ۾ قليچ خان نالي هڪ وڏو عالم فاضل ۽ حڪيم امير هو جنهن تاج العاشقين کي پنهنجي پرورش ۾ ورتو ۽ سندس سمورو خرچ پنهنجي ذمي ڪنيائين. ان ڪانپوءِ قليچ خان سنه ١٠١١ه ۾ لاهور جو گورنر مقرر ٿي آيو ته تاج العاشقين کي به پاڻ سان علمي صحبتن لاءِ پاڻ سان ورتيون آيو جتي هي صوفي عاشق، زاهد، عابد بزرگ ڪن بت پرست راجپوتن هٿان سنه ١٠١٣ هجري ١ ۾ شهيد ٿي ويو. ٢

٢٧- خواجه سيد محمد چشتي بکري

هي خواجه بزرگ، خواجه مودود چشتي ٣ جي اولاد مان آهي، قندهار جي پرڳڻي مستونگ ۾ رهندو هو (اڄ ڪلهه اهو مستونگ بلوچستان جي پرڳڻي ۾ آهي). چيو وڃي ٿو ته شاهجهان جي زماني ۾ مغليه گورنر قندهار، بهادر خان ٤، شاهجهان جي برخلاف سازش ڪري ايران جي بادشاه کي قندهار حوالي ڪرڻ گهريو ٿي ۽ سيد خواجه محمد چشتي کان ان بابت امداد گهريائين، چاڪاڻ جو بلوچستان جا تمام گهڻا رهاڪو سندس مريد ۽ معتقد هوا، مگر خواجه صاحب بادشاه شاهجهان سان وفاداري ڏيکاريندي انڪار ڪيو ۽ اتان سفر ڪندي گجرات ۾ اچي شاهجهان سان مليو ۽ سمورو احوال روبرو خدمت ۾ عرض ڪيائين. بادشاه کيس گورنري قندهار جو پروانو ڏيئي وري واپس روانو ڪيو، مگر هو جڏهن سنڌ ۾ پهتو تڏهن گورنري کان فقيريءَ کي وڌيڪ پسند ڪيائين، بکر ۾ مير محمد معصوم بکري جي٥

١- تاريخ غره جمادي الاول.
٢- گلزار ابرار ص ٤٦٥.
٣- وفات ٥٢٧ نفحات الانس تهران ص ٣٢٩.
٤- ڏسو احوال مآثر الامرا ١-٤٠١ ۽ مظهر شاهجهاني ص ٣٠٩ (١٠٢٩ه) ۾ قندهار هيو.
٥- مولوي صاحب مرحوم شايد غلطي ڪئي آهي، مير معصوم فوت ٿي چڪو هيو، ٿي سگهي ٿو مير جي خاندان مان سندس شادي ٿي هجي.

Marfat.com

شادي ڪري اتي ئي رهجي پيو. ’ذخيرةالخوانين‘ جو مصنف لکي ٿو: بکر پرڳڻي جي هڪ ڳوٺ صبت پور ١ ۾ سندس وفات ٿي. اهو ٻارهين صدي هجري جي پوئين اڌ جو واقعو آهي.

٢٨- حڪيم عثمان ٻوبڪائي

پٽ شيخ عيسيٰ بن شيخ ابراهيم صديقي. ٻوبڪن ۾ ڄائو ۽ سنڌ جي جدا جدا استاذن وٽ علوم حاصل ڪيائين. گهڻو وقت مخدوم عباس محدّث پاٽائي جي خدمت ۾ معقول ۽ منقول جي تحصيل ڪيائين. ان کان پوءِ ان وقت جي مشهور استاذ انام شيخ وجيه الدين علوي احمد آبادي ٢ جي خدمت ۾ پهچي ڪيترا علم حاصل ڪيائين، ازانسواءِ قاضي محمود موزمي ۽ شيخ حسين بغدادي کان به علمي فائدا ورتائين. مطلب ته ڪوبه علم ۽ ڪوبه فن اهڙو ڪونه هو جنهن ۾ حڪيم صاحب جامع نه هو. مسيح الاولياء شيخ عيسيٰ کان روايت آهي ته: حڪيم صاحب فرمائيندو هو ته سنڌ جي رهڻ وارن ڏينهن ۾ آءٌ هڪ دفعو مخدوم نوح رحه هالائي وٽ ويس، هن لاءِ ته علمي ڪمالات حاصل ڪرڻ لاءِ ڪائونس دعا گهران، مگر اجا ڪجهه زبان تي آندو ئي ڪونه هوم ته فرمايائون ته ’اتقوا الله يعلمڪم‘ يعني پرهيزگار ٿي رهو ته الله تعاليٰ اوهان کي علم نصيب ڪندو! علومن جي حاصل ڪرڻ کان پوءِ سالن جا سال برهانپور جي محلي سنڌي پوره ۾ درس ڏيندو رهيو. مسيح الاولياء شيخ عيسيٰ برهانپوري سنڌي، علامه قاضي عبدالسلام سنڌي ـ جنهن جو ’مختصر وقايه‘

١- صبت پور هن وقت سنڌ کان ٻاهر ديري غازيخان ضلع ۾ آهي ۽ اڳ بکر سرڪار جي ماتحت هئي. (وفائي)

٢- ٩١١ھ ۾ چانپانير ۾ ڄائو ۽ ٢٩ صفر يڪشنبه ٩٩٨ھ احمد آباد ۾ دفن ٿيو. تذڪره علماءِ هند ص ٢٤٩.

Marfat.com

تي شرح اڪيل آهي ۽ هڪ هڪ جزي تي حديث جي روايت پيش ڪيل آهي - شيخ نصيرالدين پٽ شيخ سراج محمد بنبائي ۽ مولانا صالح سنڌي، جو پنهنجي استاذ جو ناني پڻ هو، شيخ يوسف بنگالي جو داماد شيخ سکهجي، سيد محمد غوثي مصنّف ’تذڪره گلزار ابرار‘ اهي سمورا حڪيم صاحب جا شاگرد آهن، جن مان هرهڪ مائٽهو پنهنجي وقت جو وڏو عالم ۽ صوفي هو.

حڪيم صاحب سنڌ مان پهريان سنه٩٨٣ھ جي شروع ۾ گجرات ۾ پهتو. اهو محمد شاه ١ بن مبارڪ شاه (فاروقي) خانديش جي واليء جو زمانو هو، پوءِ گجرات مان برهانپور پهتو. برهانپور جي حاڪم سندس تشريف آوري کي هڪ برڪت جو ڪارڻ سمجهي سندس ڏاڍي تعظيم ۽ عزت ڪئي، برهان پور جي قضا ۽ فتويٰ جو عهدو سندس سپرد ڪيائين، برابر ٢٧ سال فتويٰ سان گڏ مختلف علومن جو درس به ڏيندو رهيو. سرڪار پاران هن لاءِ خانڊيش جي سرحد وٽ هڪ جاگير هئي. سال ١٠٠٨ھ ۾ هي پنهنجي اهل عيال سميت جاگير تي هليو ويو ۽ اڃا اتي مس پهتو ته بادشاه اڪبر اعظم جي فوج جي انهي علائقي ۾ آمد جو اطلاع بڌائين. حڪيم صاحب خير هن ڳالهه ۾ سمجهيو ته وري برهانپور واپس هليو وڃجي. ڪجهه وقت جهنگل ۾ رهڻ جو ارادو ڪري پوءِ اڳتي هلڻ جو خيال هوس ته اوچتو چورن جو ٽولو اچي مٿان ڪڙڪيو. حڪيم صاحب ۽ ١٧ ٻيا عزيز قريب جي نسب ۽ علم سان آراسته هوا تن سڀني کي چور شهيد ڪري مال ڪنيو هليا ويا. اهو واقعو شعبان سنه ١٠٠٨ھ ۾ ٿي گذريو.

وقت جي وڏي مرشد شيخ لشڪر محمد عارف برهانپوري جو فرمائڻ آهي ته: مونکي ته بس حڪيم ئي حڪيم نظر اچي ٿو! حڪيم

١- ميران محمد ثاني بن ميران مبارڪ ثاني ٩٧٤ - ٩٨٤ .

Marfat.com

صاحب وري فرمائيندو هو تہ: منهنجو استاذ قاضي موربي شيخ جو مريد آهي تنهنڪري مان بہ سندس عاشق آهيان !

مسيح‌الاولياء شيخ عيسيٰ فرمائيندو هو تہ منهنجو چاچو سڳورو شيخ طاهر يوسف فرمائيندو هو تہ : نوڙت، عاجزي، گمنامي، وري خوش زندگي جهڙي حڪيم صاحب ۾ آهي اهڙي ٻئي ڪنهن بہ ايڏي عالم ۾ مان ڪانہ ڏٺي. علم مدهوشي ۽ وڏائي جو هڪ زبردست امتحان آهي، ان ۾ دل جي هوشياري گهٽ نصيب ٿيندي آهي پر حڪيم صاحب ۾ قلب جي هوشياري ڪافي موجود هئي. 'تذڪره گلزار' وارو لکي ٿو تہ: ٤٠ سالن تائين هن بزرگ ڪنهن کان بہ ڪجهہ گهري نہ ڪاڌو، نهايت پرهيزگاريءَ سان حياتي گذاريائين . هن ڪيترائي ڪتاب لکيا آهن ، جن مان 'تفسير بيضاوي جو حاشيو' ۽ 'صحيح بخاري جو شرح' نهايت مشهور ۽ مشڪل جاين جو حل پيش ڪندڙ آهن . ١

٢٩- مخدوم شهاب‌الدين واصل سنڌي

عمل وارو عالم ۽ حضور دل وارو ڪامل هو. سنڌ جي ڀرازي ۾ جتي رهندو هو ان کي سندس نالي تي 'شهاب‌الدين جو ڳوٺ' ڪري سڏيندا هئا. هن بزرگ وٽ شيخ طيب ۽ طاهر ۽ سندن والد مخدوم يوسف ڀاڻائي ٿيئي چٽا پڙهڻ آيا، 'منهاج العابدين ٢ ' مصنف امام غزالي ٣ وٽس پڙهي هواؤن (جنهنجو تفصيل شيخ طاهر جي احوال ۾ ڏسي سگهجي ٿو) تصوف جي علم کان سواءِ ٻيو بہ گهڻو ڪجهہ هن بزرگ وٽان هنن ٻنهي ڄڻن حاصل ڪيو.

١- تذڪره گلزار ابرار ص ٤٤٥ .

٢- منهاج العابدين الي الجنة (تصوف) مطبوع سال ١٢٨٨ - ١٣٠٥ - ١٣٢٢هـ .
(معجم المطبوعات سرڪيس ص ١٤١٥)

٣- ابو حامد محمد حجة الاسلام (٤٥١هـ ٥٠٥هـ) .

Marfat.com

مسيح‌الاولياء شيخ عيسيٰ پنهنجي چاچي شيخ طاهر محدّث کان نقل ڪيو تہ : هڪ ڏينهن آءٌ پنهنجي استاد شيخ شهاب‌الدين سان دسترخوان تي ڪاڌو ڪائي رهيو هوس پر ڪجهہ پريرو هوس، دل ۾ آيو تہ ڪهڙو نہ چڱو ٿئي جيڪڏهن پنهنجي استاد سان سندس ٿانوَ ۾ شريڪ ٿي وڃان . جهٽ پٽ ان وقت منهنجي ارادي جو عڪس هن جي آئينہءِ دل تي پيو، مون کي سڏائي پنهنجي برابر ڳڏي وهارياؤن . وري دل ۾ آيم تہ استاد صاحب پنهنجي هٿ سان هڪ لقمو منهنجي وات ۾ وجهي، پاڻ اٿين ڪيائين ۽ ٿورو مرڪيا بہ . هن بزرگ جون ان قسم جون ڪيتريون ئي روايتون سنڌ ۽ گجرات جي ماڻهن کي ياد آهن . ١

وڏيڪ تذڪره وارو صاحب لکي ٿو تہ : سندس اولاد بہ بزرگي جي لحاظ کان پنهنجن وڏن جي خانقاه کي آباد رکندي اچي ٿي، خدا ڪري آباد رهي .

٭

مخدوم شهاب‌الدين جي وفات ڏهين صدي هجري ۾ ٿي ۽ سندس اولاد ۽ خانقاه يارهين صدي تائين ’تذڪره گلزار ابرار‘ جي لکندڙ جي زماني تائين موجود هو . تذڪره سنہ ١٠٣٦هہ ۾ ختم ٿيو آهي جنهن وقت هي خاندان سنڌ ۾ موجود رهيو آهي . مگر هن زماني ۾ انجو ڪوبہ پتو ڪونہ پوي ٿو تہ اهو بزرگ ڪٿي هو ۽ سندس خاندان ۾ ڪير آهي .

٣٠- شيخ خضر سيوستاني

قادري طريقي جو وڏو پير ۽ پرهيزگار، تارڪ الدنيا مرد هو، سندس زهد ۽ اتقاء هن حد کي پهتل هو جو سموري حياتي ۾ ڪجهہ بہ

١- گلزار ابرار ص ٤٠٠.

Marfat.com

پاڻ وٽ نہ رکبائين ۽ نہ ڪجھہ مال ميڙيائين. پھريائين گھڻو ڪري قبرستان ۾ رھندو ھو پوءِ سيوھڻ جي پھاڙ ۾ وڃي رھيو ۽ اتي وڻن جا ساوا پن کائي حياتيءَ جو بچاءُ ڪري الله تعاليٰ جي ياد گيريءَ ۾ گذاريندو رھندو ھو. پھاڙي ۾ ھڪ تنور جوڙايو ھوائين مگر ان ۾ ڪڏھن بہ ماني پچائي ڪانہ کاڌي ھوائين. گرمي ۽ سرديءَ ۾ سندس پوشاڪ فقط گوڏ ھوندي ھئي جا 'دن' کان وٺي گوڏن تائين سندس اگھڙ ڍڪيندي ھئي. سرديءَ ۾ تنور ۾ ويھي عبادت الاھي ۾ مشغول رھندو ھو ۽ گرميءَ ۾ تنور جي مٿان ھڪ پٿر ٽڪرو رھندو ھو جنھن تي ويھي عبادت ڪندو ھو، مگر اھو پٿر سج جي گرمي کان ڪڏھن نہ ٺھندو ھو. سيوھڻ ۾ گھڻو ڪري ڪونہ ايندو ھو، ميھني ٻن کان سوءِ ڪڏھن ڪڏھن شھر مان اچي لنگھي ويندو ھو، الله تعاليٰ ڪان سواءِ ڪنھن سان بہ سندس دوستي ڪانہ ھوندي ھئي، جھنگلي جانور سانس گڏجي اٺو ويھو وارا ساٿي ھوندا ھئا.

محمد دارا شڪوه 'سفينة الاولياء' ۾ آڻيندو آھي تہ: ھڪ ڏينھن سيوھڻ جو حاڪم[1] زيارت لاءِ شيخ خضر جي خدمت ۾ آيو، ڏٺائين تہ شيخ سخت ڪاڙھي ۾ گرم پٿر تي مراقبو ڪيو ويٺو آھي. حاڪم ويجھو وڃي اھڙيءَ طرح بيٺو جو پاڇو شيخ تي پيو، ائين شيخ معلوم ڪري مٿو مٿي ڪري پڇيو تہ: ڪير آھين؟ ڪٿان آيو آھين؟ ۽ تنھنجي اچڻ جو مقصد ڇا آھي؟ چيائين تہ: [illegible] لاءِ آيو آھيان! منھنجو مطلب آھي تہ توھان [illegible] پوري ڪرڻ سان سعادت حاصل ڪريان! شيخ فرمايو [illegible]

١- سفينہ ۾ آھي: يکي از وزرا بخدمت ايشان عرض ڪرد (ص ٧٠) سڪينة الاولياء ۾ آھي: روزي حاڪم ولايت سيوستان...(٢١ تھران). (ڏسو [illegible] ترجمو، ص ٣٠٣ پيڪيجز).

Marfat.com

اهڙو ڪم ڪونه آهي جو اوهان سان لاڳاپو رکندو هجي! حاڪم ان تي ڏاڍي عاجزيءَ سان دوباره عرض ڪيو. شيخ چيو: چڱو، جيڪڏهن تون منظور ڪرين ته ڪم چوان ٿو! چيائين ته: حاضر آهيان منظور آهي! شيخ چيو ته: پُٽ! پهريون ڪم هي آهي ته پنهنجو پاڇو مون تان هٽاءِ يعني پري ٿي بيهه ڇاڪاڻ ته جو ماڻهو الله تعاليٰ جي پاڇي ۾ گذاري رهيو آهي تنهن تي ٻي ڪنهن به پاڇي جي گهرج نه آهي: ٻيو ته جتان آيو آهين اوڏانهن هليو وڃ! حاڪم اتان هٽي پري ٿي بيٺو ۽ فقير تان پاڇو لهي ويو. پوءِ عرض ڪيائين ته: اوهان جڏهن الله تعاليٰ جي يادگيريءَ ۾ مشغول ٿيو تڏهن منهنجي لاءِ دعا گهرندا ڪريو! شيخ چيو ته: الله تعاليٰ اهڙو وقت ٿي شال مون کي نصيب نه ڪري جو الله تعاليٰ جي ياد وقت غير خدا به دل ۾ اچي ۽ تو کي به ان وقت ياد ڪريان! شيخ خضر جي مشهور خليفن مان شيخ محمد مير سيوهاڻي[١] مشهور ميان مير بالا پير جنهن جو مقبرو لاهور ۾ آهي.

ڪتاب 'سيرة القادريه' ۾ لکيل آهي ته: شيخ خضر سيوستاني سنه ٩٩٤هه ۾ وفات فرمائي. مفتي غلام سرور لاهوري قطعہ تاريخ هيئين ريت لکيو آهي:

خضر چون آن رهنمائی دو جهان	مقتدائی دین ولی متقی
کرد چون رحلت ازین دارالفنا	سال وصل آن ولیٔ جنتی
آفتاب عارفان حق - بگو:	نیز - سالک متقی نورالولی
٩٩٤هه	٩٩٤هه

(خزينة الاصفياء) ٢

٣١- ٻي ٻي جمال خاتون سيوستاني

دنيا جي مشهور عارف ميان مير لاهوري جي ڀيڻ، عورتن ۾ وڏي عارفه ۽ زاهده ٿي گذري آهي. ترڪ ۽ توڪل ۾ رابعه بصري جي

١- سفينة الاوليا ص ٧٠ (فارسي).
٢- ص ١٣٧.

Marfat.com

برابر هئي. هن تصوف ۽ تجريد جي راه رسم پنهنجي والده کان سکي ۽ پنهنجي پاڻ کان به گهڻو ڪجهه حاصل ڪيو. ڪرامتون هن کان تمام گهڻو ظاهر ٿينديون رهيون. محمد دارا شڪوه 'سفينةالاولياء'[1] ۾ لکي ٿو ته: هڪ دفعو ٻه مڻ ڪڪڙ جا پنهنجن هٿن مبارڪن سان هڪ ٿانوَ ۾ وجهي رکيائين ۽ روزانه ان مان ڪڪڙ ڪڍي مهمانن ۽ فقيرن کي کارائيندي رهندي هئي. برابر هڪ سال تائين ٻن مڻن پورت ڪئي.

هڪ دفعي هڪ مڇي شڪار ڪري بي بي صاحبه وٽ آندائون، ان وقت بي بي ڏاڍي موج ۾ ويٺل هئي، مڇي کي ڏسي فرمايائين ته: هن کي پاڻ وٽ سانڍي رکو جو هن ۾ وڏي برڪت رکيل آهي! بي بي جي خادمن مڇي پاڻ وٽ رکي ڇڏي جا خشڪ ٿي وئي ۽ ڪيترو وقت رکيل هئي، ان ڪري وڏيون برڪتون ڏسڻ ۾ آيون ٿي.

بي بي جمال خاتون سنه ١٠٤٩هه ۾ وفات فرمائي وئي.

قطعه تاريخ از غلام سرور لاهوری

عارفه خاتون دين بی بی جمال ذات او آمـد حميـده اعظمه
ارتحال او چو جستم از خرد شد ندا از دل وحيـده اعظمه[2]

١٠٤٩هه

٣٢- مخدوم بلال باغبانيؒ

عالم، عارف، محدث، مفسر، صوفي، سلطان العارفين، زبدةالڪاملين، مخدوم بلال بن مخدوم حسن بن مخدوم ادريس سمو، جام نظام الدين سمي جو سئو پاءُ (؟) اصل ٺٽي جو رهاڪو. بعد ۾ صاحب حڪومت جي بجاءِ درويشي اختيار ڪري باغبان[3] اـ ـس ورق ۾ اچي سڪونت اختيار ڪئي. (نقل از دستخط قاضي مشتاق ٺٽوي)[4]

١- ڪتاب مذڪور فارسي ص ٢١٥- سڪينةالاولياء اردو ص ١٥٣ (...) ... ١٨٩ (تهران).

٢- ڏسو ص ٤٢٨.

٣- مخدوم ... هي ... وقت ... ٤٩٨ ... آهي ... مشهور ۽ زيارت گاه آهي. حديقة ... مان معلوم ٿئي ... هڪ ٿي شهر جو نالو آهي.

٤- مشتاق مرحوم لکي ٿو ته نقل از ڪتاب ... در منقول ... (...)

Marfat.com

زندگي جو وڏو حصو خلق جي خدمت، نصيحت ۽ وعظ ۽ ارشاد ۾ گذاريندو هو. زهد ۽ تقويٰ جي معاملي ۾ سندس ڪوبه مٽ ڪونه هو، علم حديث ۽ تفسير جو وڏو ماهر هو، سڀورن مقامن جو مالڪ هو. (معصومي) ١

سيد محمد غوثي برهانپوري لکي ٿو ته: مون سان شيخ هدايت سنڌي برهانپور ۾ ڳالهه ڪئي ته هڪ ڏينهن مخدوم پنهنجي خلوت خاني ۾ مشاهدي ۽ مطالعه الٰهي ۾ مشغول هو ته مٿس اُچ جو غلبو ٿيو جنهن ڪري ٻاهر اچڻو پيس. ٻاهر اچي ته خضر عليه السلام موجود هو، پوءِ هن وٽان جهڪي ماڻهو هوس سو ملبس جيڪي وٺڻو هوس سو ورتائين ٢.

پاڻي جو هڪ وڏو ڪونر ڀري راتين جون راتيون ان ۾ ويهي ذڪر ڪندو هو، ذڪر جي غلبي ۽ حال جي جوش ڪان انهي پاڻيءَ ۾ چڪر پيدا ٿيندو هو جو جنڊ وانگي پيو ڦرندو هو، جڏهن صبح ٿيندو هو ته پاڻي ۾ زوردار چڪر ساڳي ريت قائم رهندو هو، جيستائين پاڻي کي درياه ۾ وجي نه هاريندا هوا تيستائين بس نه ڪندو هو. (تحفة الڪرام)٣

هڪ دفعو دريا جي رستي ٻيڙيءَ ۾ سوار ٿي سيوهڻ وڃي رهيو هو. ٻيڙيءَ وارو مهاڻو پنهنجي عادت موجب گار گند بڪي رهيو هو، ڪنهن جي چوڻ تي چپ نه ٿي ڪيائين. آخر مخدوم صاحب پنهنجي ٽوپي ڪڍي سندس مٿي ۾ پارائي جنهن ڪانپوءِ گارين ڪان خاموش رهجي قال الله ۽ قال رسول ۾ مشغول ٿي ويو. جيستائين ٽوپي مٿي تي هوس ته وعظ ۽ نصيحت ۾ لڳل هو. ٻيڙيءَ مان لهڻ بعد جڏهن ٽوپي سندس سر تان لاهي ورتائون، ساڳيو مهاڻو وري جهڙو هو تهڙو ٻڌجي گارين ۽ بڪ شڪ ۾ لڳي ويو. (مقالات الشعرا ٢ ۽ تحفة الڪرام)

١- ڏسو ڪتاب مذڪور ص ١٩٨ .
٢- گلزار ابرار ص ٣٧٨ .
٣- طبع اول ص ١٤١ .
٤- ڏسو ڪتاب ص ٩١ .

Marfat.com

مخدوم بلال جو طريقو ڪبروي آهي جو شيخ نجم‌الدين ڪبري خوارزمي ١ سان وڃي ملي ٿو. سندس پيريءَ جو سلسلو هن ريت آهي:

مخدوم بلال مريد شيخ دوست علي سيستاني، او مريد سيد شمس‌الدين علي همداني (متوفي سنه ٧٨٦هه)، آو مريد شيخ شمس‌الدين مزوقاني قدس سره (متوفي ٧٦٦هه)، او مريد ابوالمڪارم علاؤالدين سمناني (متوفي ٢٢ رجب سنه ٧٣٦هه)، او مريد نورالدين عبدالرحمان اسفرائني (متوفي ١٤ جماديالاول سنه ٦٩٥هه)، او مريد جمال‌الدين احمد جوزقاني (متوفي ٦٦٩هه)، او مريد رضي‌الدين علي لالا غزنوي (متوفي ٣ ربيع‌الاول سنه ٦٤٢هه)، او مريد شيخ مجدالدين بغدادي(متوفي ٦١٧هه)، او مريد شيخ نجم‌الدين احمد بن عمر ڪبري خوارزمي (جو تاتارين جي جنگ ۾ ١٠ جماديالاول سنه ٦١٦هه ۾ شهيد ٿيو). اهو سلسلو اڳتي هلندي وڃي شيخ جنيد بغدادي سيدالطائفه سان ملي ٿو.

(نقل از بياض مشتاق متعلوي)

ڄام فيروز جي زماني ۾ جڏهن شه بيگ ارغون سنڌ تي ڪاهه ڪئي ۽ باغبان وٽان اچي لنگهيو تڏهن قومي غيرت ڪري مخدوم بلال جي مريدن ۽ جماعت زبردست مقابلو ڪيو، پر شه بيگ ڪاميابيءَ سان وڌندو وڃي ٺٽي پهتو. ٺٽي ۾ مرزا شه بيگ ڄام فيروز سان معاهدو ڪري اڌ ملڪ سندس حوالي ۽ اڌ پنهنجي قبضي ۾ رکي جڏهن دوباره سيوهڻ جي رستي ڪان موٽيو، تڏهن تلٽي ۾ منزل انداز ٿي انهيءَ علائقي جي زميندارن ۽ معزز ماڻهن کي گهرايائين، مگر ڪس پڌادو ونو تن: ٿني جا ماڻهو اوهان جي اطاعت ۽ فرمانبرداري لاءِ تيار آهن مگر مخدوم بلال -جو هن حد جو وڏو عالم ۽ شيخ آهي سو- ماڻهن کي روڪي رهيو آهي، باڪ هو جنگ ۽ مقابلي لاءِ ماڻهن کي تيار ڪري رهيو آهي!

١- ولادت ٥٤٠هه شهر خيوه ۾ ۽ شهادت ١٠ جماديالاول سنه ٦١٨هه جو شهر اورگنج (جرجانيه) ۾. (نجم‌الدين ڪبريٰ از منوچهر محسني ص ٤ - ٧).

Marfat.com

هي بنيادي سبب آهي جو شه بيگ مخدوم کان وير وٺڻ جو ارادو ڪيو. (معصومي ١) .

آخر جڏهن سنڌ پوري طرح ارغون خاندان جي هٿ ۾ اچي وئي تڏهن مخدوم بلال کي پهرين محرم سنہ ٩٣٥ھ يا سنہ ٩٢٩ھ ٢ جي شام تي سندس شهر باغبان ۾ وقتي سياست سبب مرزا شاه حسن بيگ ارغون جي حڪم سان شهيد ڪرايو ويو ۽ اتي ئي دفن ڪيو ويو.

مشتاق متعلوي سندس وفات تي هيٺيون مرثيو لکيو آهي:

شهنشه **باغبان** مخدوم مشفق — غريق بحر عرفان پاى تا فرق
بلال ابن **الحسن** سلطان **سمه** — بتائيدات سبحانى موفق
چو بهره اش ز، ما اوذيت، موهوب — نموده اش قتل قوم چغده ناحق
شده چغده چو چغدان چغد ويران — و هو حى مع الشهداء يرزق
بغره ماه عاشورا مکرم — شهادت شد نصيبش قدرت حق
چو پرسيدم ز هاتف وصف سالش — ٤جوابم داد خوش دان خاصهٔ حق
اگر جوى' تو تاريخ وصالش — بجو از لفظ٣ خوش آن خاصهٔ حق
ازان منظوم شد تاريخ مذکور — که آرد ذکر صالح رحمت حق

مخدوم صاحب ٣ جي شاگردن ۽ خليفن مان سيد حيدر سنائي، قاضي ڏتو سيوستاني ۽ مخدوم رڪن الدين ٺٽوي ۽ مخدوم ساهڙ لنجار مشهور آهن .

١- ڏسو ص ١١٧ ڪتاب مذڪور .
٢- معصومي سنہ ٩٢٩ھ، ص ١٩٩ حديقة اوليا ۾ وفات جو سال ٣٠ ماه صفر سال ٩٣١ھ لکيل آهي . ص ٧٩ .
٣- لفظ خوش جا جمل جي حساب موجب عدد ٩٠٦ھ ٿين ٿا جنهن مان مخدوم صاحب جي تاريخ وفات حاصل نٿي ٿئي، شايد ان ۾ ڪجهه تعمية ٿيل هجي. (وفائي)
٤- سيرالعارفين جو مصنف جمالي دهلوي ايران جي سفر کان موٽندي مخدوم بلال سان ملاقي ٿيو ۽ ساڻس صحبتون ڪيائين. مخدوم بلال 'عوارف' جا چند مقامات کانئس پڙهيا . (اردو ادب علي ڳڙه ١٤: ١ ص ٢٢، سيرالعارفين مطبوع دهلي) .

Marfat.com

٣٣- درويش بابو سنڌي

سنڌ جي ڪهڙي شهر جو رهاڪو آهي ان جو پتو نہ پئجي سگهيو. شيخ عيسيٰ سنڌي برهانپوري جي زماني ۾ جڏهن برهانپور ۾ 'سنڌي محلو' قائم ڪيو ويو تڏهن جيڪي سنڌي پنهنجي وطن مان تصوّف ۽ عرفان جي ڳولا لاءِ برهانپور ويندا هئا، تن مان هي بہ هڪ بزرگ هو.

محبت ۽ حيرت جي ميدانن جو ماهر، فنا ۽ بقا جي واٽن جو ڄاڻو، شيخ لشڪر محمد عارف برهانپوري شطاريءَ جو بهترين مريد هو. 'تذڪره گلزار ابرار' جو مصنّف لکي ٿو تہ: برهانپور جي سنڌي محلي ۾ هڪ هجري ۾ عبادت ڪندو رهندو هو، اتفاق سان ان حجري جي ڀر پاسن کان ديوار ٽٽي ڪِري پئي، درويش کي ارادو ٿيو تہ حجري جي ديوار جي مرمت ڪرائي ۽ ان باري ۾ مون سان (گلزار جي مصنف سان) مشوري طور ڪجهہ ڳالهہ ٻولهہ ڪرڻ گهريائين تہ اوچتو ٿي اوچتو کيس خيال آيو تہ سڀ کان ڀهريان ان ڪم لاءِ استخاره ڪيو وڃي، ڇاڪاڻ جو درويشن لاءِ استخاره کان سواءِ ڪم ڪرڻ بهتر نہ آهي. شيخ فريدالدّين عطار جي مثنوي 'منطق الطير' هٿ ۾ هوس ان کي فال يا استخاره وٺڻ لاءِ کوليائين تہ هي بيت نڪتا:

گلخن ست از جملهٔ دنیای دون	قصر تو چندست ازین گلخن کنون
قصر تو گر خلد جنت آمد ست	با اجل زندان محنت آمد ست
گر نبودی مرگ را بر خلق دست	لائق افتادی درین منزل نشست

هنن شعرن جو حاصل مطلب آهي تہ هيءَ دنيا مٽيءَ جو ناهہ نوهہ آهي ان ۾ تون ڪهڙيون ماڙيون ٺهو ويٺي آڏائين، جيڪڏهن تو کي بهشت ۾ ماڙي ملڻ واري آهي تہ ڀوءِ اجل تائين هن قيد ۾ محنت سان گذارڻو آهي، جيڪڏهن موت نہ هجي ها تہ ڀوءِ هن دنيا ۾ ماڙيون ناهي ويهڻ ٺيڪ هجي ها.

Marfat.com

تذڪره گلزار وارو لکي ٿو ته: ان فال نڪرڻ کان پوءِ حجري جي ديوارين ٺهرائڻ کان صاف انڪار ڪيائين، اسان ان لاءِ ڪيس گھڻيون ئي منتون ڪيون مگر ڪجهہ به نہ ٻڌائين. اهو واقعو ۱۰۰۳ھ جو آهي ۽ تانجو جيستائين ڪيس قبر جي عمارت (سنہ ۱۰۱۵ھ) ۾ دفن ڪيو ويو تيستائين انهيءَ ڪليل ويران حجري ۾ عمر گذاريندو رهيو.

در این خانـه بی لوح ست، غوثی از خـرد نبود
پئی پـاس متـاعش رخنـهٔ دیـوار بـربستن ۱

۳۴- بابا احمد بکري

سيد نظام الدين اولياءَ دهلوي جو خليفو عارف ۽ تارڪ بڪر مان روانو ٿي دهلي ۾ ڪماليت جو ڪسب ڪري احمد آباد ۾ اچي رهيو، جتي بابا احمد بکري نعلبند جي لقب سان مشهور ٿيو. اگرچہ هن سموري زندگيءَ ۾ نعلبنديءَ جوءِ ڪڏهن بہ ڪم ڪونہ ڪيو هو مگر احمد آباد جي هڪ مشهور نعل بند جي پاڙي ۾ رهندو هو، جتي نعلبندن جون ٽوليون رهنديون هيون ۽ سندس معتقد بہ اهي ئي هئا.

هن بزرگ احمد آباد ۾ ۱۹ ذوالقعد مهيني جو نائين صدي هجري جي اوائل ۾ وفات فرمائي ۽ اتي ئي دفن ٿيو. مٿين تاريخ تي سندس ٻارهو ڪيو ويندو آهي. احمد آباد جي شهر جو جن چئن احمد ۲ نالي وڏن معزز ماڻهن بنياد وڌو، تن سان ۱۲ صوفي بہ شريڪ هئا جن جي اول نالي ۾ بابا ۳ لقب ڳنڍيل هو، انهن ٻارهن مان هڪ اهو بابا احمد بکري بہ آهي.

۱- ڏسو ڪتاب مذڪور ص ۵۹۲.

۲- احمدآباد جا باني چار احمد هي آهن: ۱) سيد احمد کٽو (متوفي ۸۴۰ھ) - ۲) سلطان احمد (متوفي ۸۵۵ھ) - ۳) وزير احمد - ۴) قاضي احمد.

۳- ۱۲ بابا هي آهن: ۱) بابا خوجو - ۲) بابا لاڏو - ۳) بابا ڪرامت - ۴) بابا علي شير ۵) بابا محمود - ۶) بابا توڪل - ۷) بابا ابو محمد لواوي - ۸) بابا احمد بکري سنڌي - ۹) بابا لڏو - ۱۰) بابا دهوڪل - ۱۱) بابا سماح - ۱۲) بابا ڪمال مالوي. (تاريخ احمد آباد). (وفائي)

Marfat.com

٣٥- ابوبڪر سنڌي

هن بزرگ جو مفصل احوال ڪنهن به ڪتاب ۾ نظر مان ڪونه گذريو آهي ، فقط سندس هڪ تصنيف 'انيس الواعظين' فارسي مان معلوم ڪري سگهجي ٿو ته هو سنڌ جو رهاڪو بزرگ آهي. انهي ءَ ڪتاب ۾ پنهنجو سمورو نالو هيٺئين ريت لکي ٿو :

ابوبڪر احمد بن محمد بن علي قريشي ماقب به بدر .

ٻئي هنڌ لکي ٿو ته :

چون در مسجد جمعه بیانی در حال دو رکعت پیش از سنت ادا بکن، در هر رکعت بعد فاتحه سوره اخلاص پنجاه بار بخوان . رسول‌الله صلی‌الله علیه وسلم گفت : هرکه این نماز بگذارد نمیرد تا جاء خود در بهشت نه بیند و یا کسی اورا بیند . ای مؤمن مؤاف این مجالس ابو بکر سندی غفرالله له ولوالدیه این نماز ثواب بسیار گفته و ایشان گذارده اند و جاء خود در بهشت دیده، پس باید که از دست نگذاری .

هن عبارت جو حاصل مطلب آهي ته : جڏهن جمعه ڏينهن مسجد ۾ داخل ٿجي تڏهن سنت کان اڳ ۾ به رڪعتون پڙهيون وڃن ۽ هرهڪ رڪعت ۾ الحمد کان پوءِ پنجاه دفعا قل هوالله احد پڙهجي ، رسول‌الله صلي‌الله عليه وسلم جو ارشاد آهي ته جيڪو ماڻهو اها نماز پڙهندو ته مرڻ کان اڳ ۾ پنهنجي جاءِ بهشت ۾ ڏسندو، هنن مجلسن (ڪتاب) جو گڏ ڪندڙ ابوبڪر سنڌي چوي ٿو ته مان اها نماز پڙهي آهي ۽ بهشت ۾ پنهنجي جاءِ به ڏٺي اٿم .

انيس الواعظين بمبئي ۾ ڪيترا دفعا ڇپجي پڌرو ٿيو آهي، هن ۾ ڪيتريون موضوع يا هنرادو حديثون به آيل آهن جنهنڪري مولوي فقيرالله لاهوري هن تي 'تنبيه الواعظين' نالي هڪ تنقيد به لکي آهي جنهن ۾ ڪوڙين حديثن روايت ڪرڻ کان منع ڪيل آهي. بهر حال

Marfat.com

وعظ لاءِ هي ڪتاب عام خلق ۾ ڏاڍو قبول پيل آهي جو ڪيترا دفعا ڇپجي هٿون هٿ کڄي رهيو آهي. ١

مؤلف ڪهڙي زماني جو هو ۽ ڪڏهن وفات ڪري ويو ان جو پتو ڪونه پوي ٿو. 'انيس الواعظين' جي ورق گرداني مان هيترو پتو ضرور پوي ٿو ته هو ٨ صدي هجري کانپوءِ جو ماڻهو آهي.

٣٦- مخدوم اسماعيل سومرو

پنهنجي وقت جو عارف ڪامل، ولي اهل دل سنڌ جي وڏن عارفن مان ٿي گذريو آهي. هن وٽان هزارين ماڻهو ظاهري ۽ باطني علومن جو فيض پرائيندا رهيا، هن جون حضور پر نور سيدنا محمد مصطفيٰ صلي الله عليه و سلم جي روح پاڪ سان خطيرة القدس ۾ ملاقاتون ٿينديون رهنديون هيون. هن هڪ رات خواب ۾ حضور رسول ڪريم جي اشاري سان پنهنجي ننڍي نياڻيءَ جو نڪاح متيارين جي هڪ نوجوان سيد سان ڪرايو جنهن جو اولاد اڄ تائين متيارين ۾ موجود آهي. ۽ سندس ٻي هڪ نياڻي عارفه ڪامله وليه ۽ الله تعاليٰ جي معرفت جي مقامن جي ڄاڻو ۽ سندس ئي فيض يافته ۽ خليفه هئي. انهيءَ مائي لاءِ به ساداتن جي هڪ نينگري جي ادب رکڻ سبب حضورجن جي روحانيت جي ذريعي، مخدوم صاحب کي بشارت ملي هئي جنهن کانپوءِ هن کي اهي ڪمالات حاصل ٿيا. (ڪواڪب السعادات)

هن بزرگ جو احوال 'حديقة الاولياءَ' ٢ ۽ ٻين ڪتابن ٣ ۾ موجود آهي.

١- هي ڪتاب ١٨٨٦ع - ١٣٠٢ھ جو بمبئي مان ڇپيو، جنهن جي آخر ۾ 'رساله مفيدة تنبيه الغافلين' جنهن جو ذڪر مٿي آيل آهي سو به ضميمه طور ڇپيل آهي- ٢٨ صفحه ۽ ليٿو ۾ آهي.

٢- ڏسو ص ١٥٣.

٣- مثلاً تحفة الڪرام قديم ڇاپو ص ١٦٢.

Marfat.com

'تذڪره گلزار ابرار'[١] ۾ لکيل آهي تہ:

مخدوم اسماعيل سومرو پنهنجي ملڪ جي نامور مشائخن مان آهي، سنڌس خانقاه هڪ زاهدستان هو، ڪيترا هزار مڻ اناج جا پوکائيندو هو ان مان جيڪا بہ پيدائش ٿيندي هئي اها سموري خانقاه جي فقيرن کي ڪارائي ڇڏيندو هو ۽ هڪ داڻو بہ پاڻ نہ رکندو هو. هنجي طريقي جو بنياد ئي هن ڳالهہ تي رکيل هو تہ جيڪي بہ پيدا ٿيندو سو سمورو الله جي مخلوق کي ڏيئي ڇڏيندو ۽ رات ڏينهن خدمت خلق ۾ گذاريندو هو. خدمتگذاري ڪندي سال ٩٩٨هہ ۾ الله تعاليٰ جي رحمت کي وڃي پهتو.

باد دلش غنچهٔ باغ صفا

اگهم ڪوٽ ۾ دفن ڪيو ويو جتي سنڌس مزار مشهور آهي.

٣٧- مخدوم احمد هالائي

احمد بن مخدوم اسحاق، بن مخدوم عمر، بن مخدوم اسماعيل، بن عبدالله نو مسلم، جنهنجو اصل نالو راجڪمار ارجن بن وردو هو. هو حضرت شيخ الاسلام بهاءالدين زڪريا ملتاني جي هٿ تي مسلمان ٿيو ۽ سنڌس اولاد مان مخدوم اسحاق هالائي هڪ وڏو ولي ۽ فضائل جو مالڪ هو ۽ هن جون ڪرامتون ڳاڻاٽي کان گهڻيون آهن. هالن جا بزرگ پنهنجي انهيءَ بزرگ جي اولاد مان آهن. مخدوم احمد ... خاموش اڪيلائي ۾ گذاريندو هو ۽ سهروردي طريقي موجب ... ڏهن ڪڏهن سماع ۽ ذڪر جي جماعت ۾ شريڪ ٿيندو هو. سماع واري حالت ۾ هن تي اهڙي ڪيفيت طاري ٿيندي هئي جنهن جو بيان نٿو ڪري سگهجي.

١- ڏسو ص ٣٨٩.

Marfat.com

'تحفةالڪرام' ۾ سندس هڪ ڪرامت جو بيان آهي تہ: هن بزرگ کي هڪ رئيس اهل عيال سميت دعوت ڪئي، هوڏهن هن جو پٽ ساڳي ڏينهن گذري ويو هو ۽ مخدوم صاحب جي ڪرامت سان جڏهن ڇوڪرو زنده ٿيو تڏهن هن ڪاڏو ڪاڏو. ڇيو وڃي ٿو تہ آخر ڇمار ۾ هو نيرن ڪوٽ ۾ آيل هو جتي هڪ سوناري ڇوڪر سماع جي مجلس ۾ نهايت سوز گداز سان هڪ بيت پڙهيو، جنهنڪري مخدوم صاحب تي اهڙي حالت وارد ٿي جو سندس روح هن خاڪي پڃري مان پرواز ڪري هليو ويو ۽ سندس لاش کي هالا آندو ويو. چون ٿا تہ هن جي جنازي مان ـ لااله الاالله ـ جو ذڪر سموري راه ۾ آهستي آهستي ٻڌڻ ۾ آيو ٿي.

مخدوم احمد ظاهري علمن جو بہ وڏو عالم هو جن جي تحصيل مخدوم عبدالرشيد هالائي وٽ ڪئي هوائين ۽ ڪجهہ سير سلوڪ جون منزلون بہ وٽس طي ڪيون هوائين. سندس وفات سنہ ٩٣٦هہ ۾ ٿي آهي. ١

هن بزرگ جي اولاد مان ميان محمد صالح ٻٽيء هالن مان هڪ قطعہ تاريخ موڪليو آهي اُن مان سنہ وفات ٩٣٤هہ ٢ نڪري ٿو، ڪهڙي صحيح آهي ان بابت ڇئي نٿو سگهجي.

قطعه تاريخ

قدوهٔ ارباب عرفان و يقين — مقبل حق، منبع اهل کمال
آن ولی ايزدی، ابن عمر — شيخ احمد صاحب رشد و جلال
برکشيده رخت هستی ناگهان — خوش ز شوق وصل زين دار ملال
داد حق اندر جوار شاهدين — منزل و ماواش شد شاد از وصال
خاص حق می بود زان روح القدس — خاص درگاه احمد خوش گفت سال

٩٣٤هہ

١- ڏسو قديم ڇاپو ص ١٤٨ حديقةالاوليا ۾ مفصل ذڪر آيل آهي ص ٨٧ تا ١٠٠.
٢- حديقةالاوليا ۾ پڻ سال وفات ٩٣٤هہ ڏنل آهي ڏسو ص ١٠٠.

Marfat.com

٣٨- مير ابوالبقا بکري

بکر جي ساداتن ۾ هڪ وڏو شريف ۽ صوفي بزرگ هو، پنهنجي فقيرانه خاص حالت سان گذاريندو هو. جڏهن نصيرالدين همايون بادشاه شير شاه جي ڪاهه کان پوءِ سنڌ ۾ آيو، بکر جي باهران وچي خيما کوڙيائين. همايون کي هميشه درويشن جي ڳولا رهندي هئي. جنهن ڪري مير ابوالبقا جي زيارت لاءِ وٽس آيو ۽ سندس جهوپڙيءَ ۾ ويهي صوفيانه انداز جي صحبت ڪيائين. جڏهن بادشاه همايون مير صاحب وٽان موٽي ويو تڏهن جاسوسن انهيءَ واقعي کان شاه حسن ارغون والي سنڌ کي اطلاع ڏنو، جنهن تي هن صوفي درويش سادات کي تير وسائي رستي ۾ شهيد ڪيو ويو. همايون بادشاه کي ان واقعي ڪري ڏاڍو ڏک ۽ غم پهتو (تحفةالڪرام ڪجهه اضافه سان) اهو واقعو سنه ٩٤٧هه ۽ ٩٤٨هه جي وچ ۾ ٿي گذريو، جاڪاڻ جو سلطان همايون بادشاه اهي ٻه سال برابر سنڌ ۾ امداد حاصل ڪرڻ لاءِ ڪوشش ۾ لڳل هو.[1]

١- تاريخ معصوميءَ ۾ انهيءَ بزرگ جو ذڪر آهي، لاهور ۾ ئي همايون سان گڏ هو (ص ١٦٦). مير معصوم لکي ٿو ته: پهرلوءِ ۾ بادشاه جي منزل هئي جتي ميرزا هندال باغي ٿي ڪنڌس ڇڏي قندار هليو ويو ۽ يادگار ناصر ميرزا ۾ اوڏانهن وڃڻ لڳو انوقت همايون بروز سه شنبه بتاريخ ١٨ جماديالاول ٩٤٨هه جو مير ابوالبقا جي گهر ويو ۽ کيس يادگار ناصر ميرزا ڏانهن سمجهائڻ لاءِ موڪليائين. مير چهار شنبه ١٩ تاريخ ميرزا وٽ ويو ۽ کيس سمجهائڻ لاءِ درياه اڪري رهيو هو جو بکر جي قلعه دارن کي (جيڪو انوقت محمود بکري جي حوالي هو) معلوم ٿي ويو - هنن تير وسائڻ شروع ڪيا، هڪ تير مير کي لڳو ۽ زخمي ٿيو ۽ ٻي ڏينهن فوت ٿي ويو. بادشاه کي سخت افسوس ٿيو (معصومي ص ١٧١ - ١٧٢) تذڪره مذڪر احباب ۾ سندس مفصل احوال آهي (ص ١٧١-١٧٤) عنوان ۾ — افتخارالسادات و العلما امير نظام الدين ابوالبقا — لکيو ويو آهي. اصل سمرقند جو هو اتان رنج ٿي نڪتو ۽ هند ۾ همايون وٽ آيو. شهادت بعد سندس لاش بکر مان کڻي خواجه عبيدالله احرار جي خانقاه ۾ دفن ڪيو ويو. شعر به چوندو هو.

Marfat.com

٣٩- شيخ ابراهيم بن عمر سنڌي

سنڌ مان نقل ڪري برهانپور وڃي رهيو. سيد محمد مهدي جونپوري جڏهن سنڌ ۾ ڄام فيروز ١ جي زماني(٩١٤-٩٢٧ھ) ۾ مهدويت جي دعويٰ سان آيو تڏهن سنڌ مان جيڪي بزرگ ۽ فاضل ماڻهو سندس مريد ٿيا تن ۾ شيخ ابراهيم سنڌي به هو. ابراهيم جون قاضي قاضن مشهور عالم ۽ صوفي سان ملاقاتيون رهيون. شيخ ابراهيم برهانپور ۾ وفات ڪئي ۽ شهر جي اتر ڪان سندس مشهور مقبرو آهي.

(گلزار ابرار) ٢

٤٠- شيخ ابراهيم ڪلوڙو سنڌي بکري

'تذڪره گلزار ابرار' جي لکڻ موجب هو همايون بادشاه جي زماني ۾ برهانپور وڃي رهيو. چيو وڃي ٿو ته اصل بکر جي آسپاس جو باشندو هو، گجرات جي مشهور مجذوب شاه منصور سان ملاقاتيون رهيون، روزانه پنج سو مظفري رپيا (سلطان مظفر گجراتي جو سڪو) غيب مان (ففي السماء رزقڪم) کيس حاصل ٿيندو هو، ۽ روزانه فقيرن ۽ محتاجن تي وراهي ڇڏيندو هو. هڪ ڏينهن برهانپور جي حاڪم ميران شاه مبارڪ شيخ ابراهيم٣ جي خدمت ۾ تمام گهڻو نذرانو موڪليو پر پاڻ قبول نه فرمايائين، چيائين ته: هي مال مغلن جي ملڪيت ۾ ايندو. اسان جو ان ۾ حصو ڪونه آهي. اهي لفظ پيشگوئي طور هئا، جو تمام ٿورن ڏينهن اندر جنت آشيان همايون جون فوجون خانديش ۾ اچي پهتيون ۽ گجراتي حاڪمن جو سمورو مال اسباب اچي هٿ ڪيائون.

١- ڄام نظام الدين جي دور ۾ سيد محمد مهدي ٺٽي ۾ آيو.

٢- ڏسو ص ٢٣٦.

٣- ميران مبارڪ ثاني ٩٤٢ - ٩٧٤ھ.

Marfat.com

'تذڪره گلزار ابرار' ١ جو مصنّف لکي ٿو ته: هڪ دفعو ماڻهن وٽس شڪايت ڪئي ته اڳ اهڙا بزرگ هوندا هئا جو ڪجهه چوندا هئا سو ٿي پوندو هو! جنهن تي شيخ فرمايو ته: جيڪڏهن اڳيان بزرگ پٿر کي چوندا هئا سون ٿي پؤ ته انهي زماني ۾ ٿي پوندو هو باقي.... اجاگالهه پوري نه ڪيائين ته سامهون جيڪو پٿر پيل هو سو سون ٿيڻ لڳو، پاڻ مشڪي فرمايائون ته پٿر! آءٌ تو کي ته ڪونه چئي رهيو آهيان ته سون ٿي پؤ، مان ته ڳالهه ڪندي دوستن سان گفتگو ڪندي ائين چيو آهي!

سنه ٩٤١ هجري ۾ وفات ڪيائين. هيٺين مصرع مان سندس تاريخ وفات ملي ٿي:

— بادا کشاده بر وی درهای آسمانی — ؟

٤١- قاري ابراهيم سنڌي (شطاري)

هي بزرگ به قسمت سانگي سنڌ مان برهانپور وڃي نڪتو ۽ شيخ لشڪر محمد عارف ٢ جو مريد ٿي اتي وڃي رهيو، علم قرأت جو اهڙو ڄاڻو هو جو کيس جبرئيلي لهجي جو مالڪ سڏيندا هئا. سندس ڪمال هن حد کي پهتل هو جو سندس مرشد ۽ مسيح القلوب شيخ عيسيٰ جندالله پاٿائي برهانپوري وٽس علم قرأت سکيا هئا. پنهنجي مرشد جو ايڏو گرويده ۽ عاشق هو جو هڪ دفعو ڪجهه وقت سندس مرشد شيخ لشڪر محمد عارف نذر و نياز وٺڻ پاڻ تي حرام ڪري ڇڏيو هو ته قاري ابراهيم جهنگ مان ڪانيون ڪٺي وڪڻي پنهنجي مرشد جي کاڌي پيتي جو بندوبست ڪندو هو. هڪ دفعو پنهنجي مرشد سان گڏجي احمدآباد ۾ غوث الاولياء شيخ

١- ڏسو صفحو ٢٧٢

٢- وفات سنه ٩١٣هه.

Marfat.com

محمد غوث گواليار (متوفي ٩٧٠هه) جي خدمت ۾ پهتو تڏهن شيخ محمد غوث سندس قرأت ٻڌي قاري ابراهيم کي پنهنجو پيش امام بنايو. ان کانپوءِ برابر ٻارهن سالن تائين شيخ محمد غوث قدس سره جو پيش امام ٿي رهيو. 'مرغ لاهوتي' جو غوث وٽان لقب حاصل ڪيائين. قاري صاحب راتين جون راتيون مراقبي ۽ ذڪر فڪر ۾ گذاريندو هو. سموري زندگي ۾ ڪنهن به ماڻهو کان نه سوال ڪيائين ۽ نه ڪنهن جو محتاج ٿيو.

'تذڪره گلزار ابرار' وارو لکي ٿو ته: هڪ ڏينهن حافظ صدر سنڌي برهانپوري قاري صاحب کي عرض ڪيو ته اسانجي پرڳڻي جي حاڪم محمد شاه فاروقي ١ کي پنهنجي پرده دار عورتن جي سيکارڻ لاءِ هڪ اهڙي قاريءَ جي ضرورت آهي جو تمام پوڙهو ۽ علم قرأت جا اصول ڄاڻندڙ هجي. گهڻي ڳولا کان پوءِ تو کان وڌيڪ ٻيو ڪوبه ماڻهو نظر ڪونه اچي ٿو، جيڪڏهن اجازت ڏيو ته حاڪم جي سامهون ادا تجويز رکي وڃي. قاري صاحب جواب ۾ فرمايو ته: مان اگرچه پُڙهو ٿي ويو آهيان پر اڃا تائين نظرباز آهيان. مون کي نوجوان ماڻهن تي نظر ڪرڻ ئي نه گهرجي، ڇاڪاڻ جو منهنجون اکيون ۽ منهنجي دل اڃا تائين جوان آهن، تنهنڪري بهتر آهي ته مون کي معاف ڪيو وڃي ته ڪنهن مصيبت ۾ نه وڃي ڦاسان.

بر ظاهر من نگه، روا نيست — گاهي کف پا و گه غداريم
بگمار نظر، اگر تواني — بر باطن ما که، حسن سازيم

ان ريت هن صاحب حاڪم جي نوڪريءَ کان جند ڇڏائي ۽ پنهنجي فقيرانه (۽) متوڪلانه (زندگيءَ) کي هرگز نه بدلايو.

١- ميران محمد شاه اول ٩٢٦—٩٤٢هه. - پرڳڻي جو حاڪم نه هو بلڪ برهانپور ۽ آسير جو بادشاه هو.

Marfat.com

لباس تمام فقيراڻو ۽ سادو ڏسندو هو. سبيل يا اڻ سبيل، جهڙو به ڪپڙو هٿ ايندو هوس ان سان اگهاڙ ڍڪي ڇڏيندو هو. هڪ دفعو ڪنهن ماڻهوءَ چيو ته ڪاڏي ڪاٺ وقت روزي ڏيندڙ جو نالو وٺي پوءِ ڪاڏو ڪائجي، قاري صاحب ان تي فرمايو : ابراهيم جي خيال ۾ صوفي اهو آهي جو حقيقي رازق جي ديدار کان سواءِ ڪاڏي ڏي هٿ تي نه ڏگهو ڪري.

ايترين وصفن واري عارف درويش جي زندگيءَ جو صبح سنه ۹۹۱هه ۾ لاڏاڻي جي شام سان بدلجي ويو، مقبرو برهانپور ۾ آهي.١

٤٢- ابو نصر بن عبدالله سنڌي

ابو نصر فتح بن عبدالله سنڌي آل حڪم جي موالي مان هو. جن بعد ۾ کيس آزاد ڪري ڇڏيو. هن مختلف علمن، فقه، ڪلام وغيره ۾ مهارت تام حاصل ڪئي. فقه جي تحصيل ابو علي ثقفي کان ڪيائين ۽ حديث جي روايت حسن بن سفيان وغيره کان ڪيائين ۽ 'فقيه ۽ متڪلم' جو لقب ياتائين. ديني علمي مرتبه اهڙو حاصل ڪيائين جو شاگردن ۽ معتقدن جو گروه هروقت سندس چوڌاري رهندو هو.

کيس پنهنجي 'سنڌي مسلمان' هجڻ تي فخر هو. حافظ عبدالله سندس هڪ واقعو بيان ڪيو آهي، جنهنکي سمعاني٢ ۽ مقدسي٣، مسلسل روايت سان نقل ڪيو آهي. چون ٿا: مان هڪ دفعه شيخ ابو نصر سنڌيءَ سان وچي رهيو هوس، سندس معتقدن ۽ شاگردن جو هڪ گروه

١- گلزار ابرار ص ٣٥٩.

٢- ابو سعيد عبدالڪريم السمعاني المروزي (٥٠٦-٥٦٢) صاحب 'انساب العرب' ڏسو ابن خلڪان ١: ٣٧٨ - معجم سرڪيس ١٠٤٨.

٣- انساب المحدثين ابوالفضل محمد المقدسي (حاجي خليفو استنبول ج ١ ص ١٧٩).

Marfat.com

سندس پنيان هو، وات تي هڪ علوي عرب نش، ۾ چور زمين تي پيل ڏسڻ ۾ آيو ، ابو نصر کي انهيءَ شان سان ويندي ڏسي، هن بدمستيءَ ۾ ڪجهه اٿوٽندڙ لفظن ۾ چيو ته : اي غلام ! مونکي ڏس مان زمين تي پيو آهيان ۽ تون معتقدن ۽ شاگردن جو گروه وٺي شان ۽ عظمت سان وڃي رهيو آهين؟ شيخ ابو نصر کيس هڪدم چيو: اي شريف زادا ! سمجهين ٿو ته ائين ڇو ٿيو آهي؟ ڳالهه هن ريت آهي ته اسان تنهنجي وڏن جي نقش قدم تي هلي رهيا آهيون ۽ تون منهنجي ابن ڏاڏن جي پنيان هلين ٿو ! ١

٤٣- ابوالعطا سنڌي

ابوالعطا جو نالو هرهڪ عربي دان پڌو هوندو ، هن عربي ادب ۾ اهڙو ڪمال پيدا ڪيو جو قادر الڪلام عربن جي پهرين صف ۾ شامل ٿيو، ابو تمام پنهنجي مشهور ڪتاب ’ الحماسه‘ ۾ کيس جاء ڏني آهي .

ابو عطا سنڌي جو نالو افلح ۽ سندس پيءُ جو نالو يسار هو . يسار پنهنجي پٽ سميت غلام بنجي عراق ۾ آيو ۽ بنو اُميه جو غلام رهيو، ڪوفه ۾ قيام هوس. افلح جي ابتدائي نشوونما ڪوفه ۾ ٿي ان کان پوءِ عنتره بن سماڪ بن حبيص اسدي جو غلام بڻيو .

جڏهن افلح جي طبع جا جوهر کليا ۽ شعر شاعري ڪرڻ لڳو ته سندس آقا عنتره بن سماڪ سندس ذوق ادب جو قدر ڪري کيس آزاد

١- هيءَ سوانح سيد رياست علي ندويءَ پنهنجي مضمون ”اسلام جي اوائلي صدين جا سنڌي محدث ۽ فاضل“ ۾ آندي آهي. اهو مضمون ستاره سنڌ جي بهار نمبر ۾ ۽ پوءِ الوحيد جي سنڌ آزاد نمبر ۾ ڇپيو. سوانح نزهة الخواطر ج ١ ص ٦٩ ۾ پڻ آيل آهي .

Marfat.com

ڪري ڇڏيو، مگر رفته رفته ملڪ ۾ سندس قدرداني ٿي ۽ صاحب ثروت ۽ صاحب ذوق ڪيس شعر جو صلہ ڏيڻ لڳا ۽ معاش جي حيثيت ۾ ڪيس خاص ترقي ٿي، تڏهن وري سندس پراڻي آقا عنتره بن سماڪ کي لالچ پيدا ٿي ۽ نئين سر غلام هجڻ جي هن دعوي ڪئي، مشڪل هي هو ته ڪابہ اهڙي ثابتي موجود نہ هئي جنهن مان هن جي آزاد ٿيڻ جو ثبوت ملي، ۽ اهو واقعو اهل ادب ۽ شعر کي ناگوار لڳو ۽ هنن افلح جي مدد ڪرڻ شروع ڪئي. معاملو هن طرح طي ڪيائون ته هن کي چئن هزارن دينارن جي معاوضہ تي مڪاتب بڻايو ويچي، يعني جڏهن هو چار هزار دينار ڏي ته ڪيس آزاد ڪيو وڃي. عنتره اهو شرط منظور ڪيو.

ان ڪانپوءِ افلح هڪ ممتاز رئيس حر بن عبدالله قريشيءَ وٽ پهتو ۽ قصيده ۾ اها حالت بيان ڪيائين، هن ادب نوازيءَ جو نموت ڏنو ۽ ڪيس چار هزار دينار ڏناءِ تاڪہ هو وڃي پنهنجي حند آزاد ڪرائي. چنانچہ هن رقم ڏئي پاڻ کي آزاد ڪرايو. آزاديءَ جي بعد عنتره جي ئي حق ۾ اهڙي بڇڙي هجو لکيائين جو ڪسر حرڊن جو پورو مزو اچي ويو.

افلح جو پيءُ آخري عمر تائين عربي زبان نہ سکي سگهيو، صرف چند پڙهل ٽٽل اکر چئي پنهنجو مطلب بيان ڪندو رهيو. ناٽي ادائج کي سو نندي کان ئي عربي سکڻ جو موقعہ مليو ۽ هو اهڙو سو اڪيو. هلي اهڙو قادرالڪلام شاعر بڻيو جو سندس ادبي زبان دان ... نمائڻ لڳا، تنهن هوندي بہ سندس لب و لهجہ ۽ تلفظ ۾ سندس موجود رهندي آئي. مورخن جو چوڻ آهي ته: هو 'جيم' جو اچار 'زي' ڪندو هو ۽ 'شين' جو 'سين'. مثلا هڪ دفعہ هن جهو 'ويلڪ ما مدهت انما هزوت' يعني 'ويلڪ ما مدحت انما هجوت'.

اشعار پڙهڻ ۽ قصيدن پڙهڻ ۾ ڪيس سخت ڏکائي ٿيندي هئي.

Marfat.com

انهيءَ زماني ۾ اهو دستور هيو تہ وڏا ۽ ممتاز شاعر پاڻ سان هڪ شاگرد رکندا هوا جو مجلس ۾ شاعر طرفان سندس شعر يا قصيدہ ٻڌي پڙهندو هو. هڪ دفعي افلح، سليمان بن سليم جي دربار جو رخ ڪيو ۽ سندس شان ۾ هڪ طويل قصيدہ چيائين، جنهن ۾ پنهنجي عجمي هجي ۽ تلفظ جي صحيح نہ هجڻ جو عذر ڪندي ڪانئس هڪ ماڻهوءَ جي گهر ڪيائين.

سليمان بن سليم، سندس درخواست منظور ڪئي ۽ ڪيس هڪ زبان دان بربري غلام عطا ڪياءِ جو بهترين لهجي ۾ قصيدا پڙهي ٻڌائيندو هو. افلح ان جو نالو 'عطا' رکيو ۽ انهيءَ جي نالي تي پنهنجي ڪنيت 'ابو عطا' اختيار ڪياءِ. ڪيس پنهنجو متبني (پٽيلو) بڻايائين. ان ڪانپوءِ هو ابو عطا السنديءَ جي نالي سان مشهور ٿيو.

نوجوان عطا جنهن مجلس ۾ قصيدو پڙهندو هيو سو اهڙي جوش خروش سان جو ساري مجلس وجد ۾ اچي ويندي هئي.

ابو عطا محضرمي شاعرن ۾ ڳڻيو ويندو آهي، توڙيجو هن عشقيہ قصيدہ بہ لکيا آهن تاهم سندس موضوع خاص بهادري هو. بنو اُميہ جو ثناخوان هو ۽ انهن جون ڳالهيون ۽ جنگي ڪارناما قصيدن ۾ بيان ڪندو هو، تنهنڪري هو بنو اُميہ جي خاص شاعرن ۾ ڳڻيو ويندو آهي. هو بنو عباس ۽ بنو اُميہ جي لڙاين ۾ بہ شريڪ ٿيو، جنهن ۾ سندس شاگرد يا پٽيلو عطا بہ ماريو ويو.

بنو اُميہ جي خاتمي تي هن هڪ وڏو پر درد مرثيہ لکيو جنهنڪري خليفہ ابوجعفر منصور ڪانئس سڙندو هو. مگر انهي هوندي بہ وقت جي بادشاہ جي اطاعت مٿس فرض هئي سو دربار ۾ قصيدہ پڙهڻ لاءِ اچي حاضر ٿيو. ابو جعفر ڪيس ڏسي سخت ڪاوڙيو ۽ ڪيس سختيءَ سان چياءِ تہ: تون ئي دشمن خدا، فاجر ۽ فاسق نصر بن يسار (اُموي) جو مرثيہ لکيو آهي؟ ۽ پوءِ مرثيہ جا اشعار پڙهي چياءِ: خدا جو قسم

Marfat.com

تو سان مان ڪوبه سلوڪ ڪري نٿو سگهان ! ابو عطا دربار مان هليو آيو ۽ اچي چند مرثيه چيائين جن ۾ بنو اميه جا احسان بيان ڪياءِ، ۽ انهن جي مصيبتن تي خون جا ڳوڙها ڳاڙياءِ ۽ ان ڪانپوءِ دل کولي منصور جي هجو لکيائين جا دارالخلافت ۾ بار بار جي زبان تي ياد ٿي وئي .

نصر بن يسار اموي جنهنجي محبت جي بدلي ۾ هو منصور جي دربار مان هڪاليو ويو، سندس وڏو قدردان هو. انهن ٻنهي جا دلچسپ شاعرانه لطيفه ڪتابن ۾ ڏنل آهن. نصير کيس دل کولي انعام اڪرام ڏيندو هو، جيئن ته ڪن موقعن تي کيس ١٠ هزار ۽ ڪن تي ٤٠ هزار دينار به انعام مليس . اهڙي طرح هڪ موقعه تي کيس هڪ خوبصورت قنڌاري ڪنيز به انعام ۾ ملي. پيا امير به پنهنجي ادب نوازيءَ جو ثبوت ڏيندا رهندا هوا. هڪ دفعه ابو عطا مڪه جي وات ۾ رمل هو ۽ سندس خيمه رستي جي پاسي ۾ ويڙهيو سڙهيو پيو هو، نهڪ بن معبد عطاودي اچي اتان لانگهائو ٿيو ، اچي پڇيائين ته: هي ڪنهنجو تنبو آهي؟ ماڻهن چيس ته: ابو العطا سنڌيءَ جو آهي . هن چند غلامن کي ساز سامان سميت موڪليو ته تنبو کي وڇي کوڙين. ابو عطا جڏهن ڏٺو تڏهن وڏي آواز سان سندس مدح ۾ شعر پڙهياءِ .

اهو شعر قافلہ وارن ۾ مشهور ٿي ويو، ان ڪانپوءِ ٻنهي جي ملاقات ٿي ، نهيڪ چيو ته: ابو العطا انهيءَ شعر تي ڪجهه اضافو ڪر .

هن برجسته جواب ڏنو : مان تو کي ايترو عطا ڪيو جتيرو تو مونکي عطا ڪيو، جڏهن تون به پنهنجي عطيه ۾ اضافو ڪندين ته آءٌ به پنهنجي عطيه ۾ اضافو ڪندس .

معاصر شاعرن سان سندس معاصرانه نوڪ جهوڪ رهندي هئي . انهيءَ زمانه ۾ ابو دلامه نالي هڪ مشهور عرب شاعر هو، ان سان

Marfat.com

سندس چڱا مناظره رهندا هوا. هڪدفعه ابوالعطا، ابودلامه جي خچر تي هجو لکي. ابودلامه يڪدم پنهنجو خچر وڪڻي ڇڏيو ۽ ابوالعطا جي شان ۾ هڪ وڏي هجو لکيائين، اهل ادب ٻنهي قصيدن مان خوب لطف حاصل ڪيو.

ابوالعطا سنڌيءَ خليفه منصور جي زماني ۾ وفات ڪئي. [١]

٤٤- شيخ رحمت الله دربيلي مدني

بن قاضي عبدالله دربيلي، [٢] سنڌ تي جڏهن شاه بيگ ارغون قبضو ڪيو [٣] تڏهن قاضي عبدالله پنهنجي ڳوٺ دربيلي مان نڪري ڀريان ٻاغبان (ٽلٽي) پوءِ راوٽ ۾ اچي رهيو، ان کان پوءِ سنت ٿي مديني شريف ڏانهن هجرت جي ارادي سان گجرات واري رستي سان احمدآباد وڃي پهتو، [٤] سمورو عيال اطفال ساڻ هئس، جن ۾ سندس فرزند صالح هرهڪ شيخ رحمة الله ۽ شيخ حميد محدث به گڏ هئا. اتان پوءِ عيال سميت مديني شريف وڃي سڪونت پذير ٿيو ۽ اتي ئي وفات ڪيائين. سندس تفصيلي ذڪر باب العين ۾ ڏسڻ گهرجي.

شيخ رحمت الله مديني ۾ رهي علم حديث جي تحصيل ڪي انتها تي پهچايو، خصوصاً شيخ ابوالحسن بکري شافعي، جو ان وقت دنيا جو وڏو محدّث ۽ صوفي هو، ان کان حديث جون بي نظير سندون حاصل ڪيائين ۽ ٻين محدثن جي خدمت مان عالي درجي جون سندون حاصل ڪيائين. (تذڪره گلزار ابرار) [٥]

١- ڏسو: ڪتاب الاغاني ج ١٦ ص ٧٤ تا ٧٨ - ڪتاب الشعر و الشعرا ص ٢٧٢- رجال السند و الهند ٢٧٦-٢٨٣ - نزهة الخواطر ج ١ ص ١٩-٤٣ - فوات الوفيات للڪتبي (هن جو قول آهي ته ١٨٠ ڌاري وفات ڪيائين).

٢- عبدالله بن قاضي ابراهيم (معصومي ٢٠٢).

٣- آخري طرح اهو قبضو ٩٢٨هه ٿيو.

٤- سال ٩٣٤هه ۾ احمد آباد پهتو (معصومي ٢١٢).

٥- ص ٥١٤.

Marfat.com

هن سان طلب علم ۽ تصوّف جي رازن حاصل ڪرڻ لاءِ سندس والد جو دوست عبدالله متقي به شريڪ رهيو، جنهن ڪري ٻنهي علم حديث جو حرمين ۾ ايترو درس ڏنو جو ٻنهي کي شيخين يعني استاد مرشد ڪري سڏيندا هئا، بلڪ خواجه عبدالشهيد عبيداللهي فرمائيندو هو ته: هنن ٻنهي شيخن مان هنن ٻن وڏن شيخن يعني ابوبڪر صديق رحه ۽ عمر فاروق جو يادگيرو اچي ٿو. (اخبار الاخيار)

هو ٻئي مشهور محدث، صوفي، عارف علي متقي جا مريد ۽ ساٿي هئا، ۽ حضرت متقي سان نهايت درجي جو اعتقاد ۽ محبت هون. سندن پرهيزگاري جو ايڏو وڏو درجو هو جو شيخ علي متقي جي خدمت ۾ ترڪي جي شاهي اميرن مان، جي مڪه معظمه ۾ حج جي موقعي تي زيارت لاءِ ايندا هئا ته، شيخ متقي پنهنجن ٻن مريدن ۽ فقيرن لاءِ ماهوار وظيفو ۽ خرچ لاءِ پگهارون مقرر ڪرائيندو هو. فقط هنن ٻن يعني شيخ رحمت الله ۽ شيخ عبدالله لاءِ ڪجهه به مقرر نه ڪرائيندو هو ۽ اهڙيءَ طرح پنهنجي مريد شيخ عبدالوهاب متقي کي به ان مان ڪجهه نه ڏياريندو هو، فقط هن خيال ڪان ته شاهي خزاني جي مال ۾ ڪجهه شبهي جو گمان ٿي سگهي ٿو (اخبارالاخيار).

شيخ رحمت الله يگانه عصر ۽ وحيد دهر آهي، مناسڪ حج تي ... رسالا لکيا اٿس جي هن وقت حاجين ۾ مقبول آهن (معصومي) ١. انهن مان 'مناسڪ المتوسطة' نالي رسالي جو شيخ علي قاري رحه ... شرح لکيو آهي جو بار بار مصر ۽ مڪه شريف مان ڇپيو آهي ... ملا علي قاري رحه انهي شرح جي شروعات ۾ لکي ٿو ته:

لما رأيت لباب المناسک مختصراً لنفع الناسک العالم العلامه و الفاضل الفهامه المرشد السالکين و مفيد الناسکين الشيخ رحمةالله السندی رحمةالله الاحدی ... سنح ببالی ان اشرحه.

١- ص ٢٠٣.

يعني تہ مان جڏهن حج جي عبادتن بابت تمام وڏي عالم ۽ وڏي سمجهدار فاضل جو سالڪن جي مرشد ۽ عبادت گذارن جي فائدو ڏيندڙ، شيخ رحمةالله سنڌي جو ڪتاب 'لباب المناسڪ' ڏٺم تہ ڏهن دل ۾ آيو تہ ان جو شرح ڪريان، الخ.

مولوي عبدالحيّ لکنوي شيخ لاءِ هيئين ريت لکيو آهي:
رحمةالله بن عبدالله السندي فقيه الحنفي عمل وارن عالمن ۽ صالحن بانهن ۾ هڪ وڏو فرد هو. هن مڪّي ۾ سنہ ٩٩٠هہ ۾ وفات ڪئي. ڪن فاضلن سندس تاريخ هيٺين فقره مان ڪڍي آهي – رحمة الله قد نال مراده – مگر ان ۾ ٢ عدد وڌي پون ٿا جي فن تاريخ ۾ چڱا نہ آهن خاص طرح ان حالت ۾ جو تاريخ ڪنهن خاص واقعي لاءِ هجي. (طرب الاماثل في تراجم الافاضل).

٤٥- شيخ حميد دربيلي

بن قاضي عبدالله سنڌي جنهن جو ذڪر باب العين ۾ ايندو، هي صاحب پنهنجي والد ۽ ڀاءُ مديني شريف جي مشهور عالم شيخ رحمةالله سنڌي سان گڏجي احمد آباد اچي رهيا ۽ اتي ئي وطن ڪري ويٺا. ڪجهہ زماني کان پوءِ سندس والد ۽ عزيز مدينہ شريف روانا ٿي ويا، مگر هي بزرگ احمد آباد ۾ ئي درس تدريس جو شغل جاري رکندو آيو. مير محمد معصوم لکي ٿو تہ: شيخ حميد فضيلت ۽ ڪماليت جي زيورن سان سينگاريل هو، نقلي ۽ عقلي علمن ۾ تمام گهڻي مهارت هوس. جنهن زماني ۾ مظفر شاه بن سلطان محمود گجراتيءَ اڪبر جي گورنر شهاب خان تي ڪاهي احمد آباد پنهنجي قبضي ۾ ڪئي ان وقت نواب عبدالرحيم خان خانان فوج ڪشي ڪري مظفر شاه کي احمد آباد مان تڙي وري دوباره قبضو ڪيو، ان وقت آءٌ (مير معصوم) بہ انهيءَ

Marfat.com

فوج ۾ هوس . جڏهن اهو پرڳڻو فتح ٿي ويو تڏهن آءٌ شيخ حميد سنڌي جي خدمت ۾ حديث پڙهڻ شروع ڪئي ۽ 'مشڪواة شريف' منڍ ڪان وٺي پڇاڙي تائين پڙهي پوري ڪيم ۽ حديث جي اجازت به حاصل ڪيم. ڪجهه مدت ڪان پوءِ شيخ مذڪور نواب اعظم (خان معروف به) عزيز ڪوڪه جي رفاقت ۾ حج جي سفر تي ويو ۽ مڪي شريف ۾ ئي هميشه لاءِ رهي پيو ۽ درس حديث جو ڏيڻ لڳو . هن وقت مڪه معظمه جي اهل حديث جو اڳواڻ ۽ امام آهي (معصومي) ١ .

مير محمد معصوم تاريخ سنڌ جو ڪتاب ٻارهين صدي جي اوائل ۾ لکيو آهي جنهن ڪري يقين سان چئي سگهجي ٿو ته: شيخ حميد سنڌيءَ مڪه معظمه ۾ ٻارهين صدي جي اوائل ۾ وفات فرمائي آهي .

٤٦- ڏيان سنڌي

شيخ ابراهيم ڪلهوڙي جو مريد، وحدت حقيقي ۽ غيرت الاهي جو تمام وڏو ظهور هن ۾ رکيل هو. عشق ۽ غيرت جي هيءَ حالت هئي جو هڪ ڏينهن واٽ وينديءَ هڪ حور جهڙي انسان تي سندس نظر پئجي وئي، سندس [illegible] ۾ آواز آيو ته: اجا تائين تون دارين جي حسن تي نظر ڪرڻ ڏانهن مائل آهين ڇا؟ انهي وقت تي [illegible] جي نظر ختم ٿي وئي . هن درويش جي دل [illegible] شوق غيرت ڪان مالامال رهندي هئي ۽ هميشه ڪانئندو [illegible] هلڻ چلڻ ۾ همت چوربندو رهندو هو، هڪ [illegible] وڃندو هوس .

١- ص ٢٠٣ .

٢- سال ١٠٠٩هه ۾ پورو ڪيائين .

Marfat.com

هڪ دفعو پنهنجي همٿ کي چيائين تہ : همٿ ! تو کي هي خيال بہ نہ ٿو ٿئي جو اسان کان اڳ ۾ وڏن جي ڪوشش ڪرين ٿو ، ايتري چوڻ سان اتي جو اتي همٿ سُڪي پيو ۽ چرڻ پرڻ جي طاقت ويندي رهي. شيخ ڏيان يارهين صدي هجري ۾ برهانپور ۾ وفات ڪئي ۽ اتي ئي سندس خوابگاه آهي .

— سينه اش مخزن حقائق باد —

(گلزار ابرار) ١

٤٧- مخدوم دين محمد صديقي سيوستاني

بن مفتي عبدالواحد ڪبير پاٽائي، هي بزرگ پاٽ مان سيوهڻ ۾ اچي رهيو ۽ اتي ئي هڪ علمي خانداں مان شادي ڪيائين. شهر جي قضا ۽ فتويٰ سندس حوالي ٿي ، هو تصوف ۽ ظاهر علم جو وڏو ڪامل ۽ عامل هو. تحفةالڪرام٢ واري هن کي سيوهڻ جي دڪائي مخدومن مان لکيو آهي، مگر حقيقت ۾ دڪائي خاندان جو نائو هو جنهن ڪري انهن ڏانهن منسوب ٿيو نہ تہ هو صديقي سهروردي آهي. هن صاحب جا شاه عبداللطيف سان دوستانہ تعلقات هئا ۽ هڪ ٻئي جون دستارون بدلائي ڀڳ منو يار ٻڌيا هئا ، ميان نور محمد ڪلهوڙي جي حڪومت هئي. دهلي٤ جي محمد شاه مغل ٣ پاران هو سنڌ جو مرزبان هو . مخدوم دين محمد صاحب ۽ هن سنڌ جي حاڪم جا گهاٽا لاڳاپا هئا ۽ بعض امورن ۾ ڪانئس مشورا بہ ورتا ويندا هئا .

(نقل از بياض ميان حبيب‌الله صديقي سيوستاني)

هن سوانحات جي جامع اوراق (مولانا دين محمد وفائي) ميان نور محمد جو هڪ خط مخدوم دين محمد جي نالي، مخدوم محمد حسن

١- ٣٠٧ .
٢- پراڻو فارسي ڇاپو ج ٣ - ١٤١ .
٣- سال ١١٣١ کان ١١٦١هه. تائين .

Marfat.com

صديقي جي ڪتبخاني ۾ ڏٺو هو، جنهن ۾ ڪيس نهايت معزز القابن سان ياد ڪيو ويو آهي ۽ هڪ سيد، بيگناه ڪنهن ماڻهو جو خون ڪيو هو ان بابت ڪيس تحقيقات ڪري اطلاع ڏيڻ جي عرضداشت ڪيل آهي. خط ۾ روبرو ملاقات ۽ ڪن مشورن جو به ذڪر ڪيل آهي. هن خط جي آخر ۾ هڪ مهر آهي جنهن ۾ هيٺيان الفاظ آهن:

'خدا يار بزبر جنگ عباسی فدوی محمد شاه غازی' ١

اهي مٿيان القاب ميان نور محمد کي مغليه خاندان مان عطا ٿيل هئا جي مهر ۾ ڪم آندا ويا آهن، فدوي جو لفظ انهي زماني ۾ گورنر يا بادشاه جي نائب جي بجاءِ ڪم آندو ويندو هو.

هن بزرگ جي ولادت ١١١٣هه ۽ وفات ١١٩٢هه ۾ ٿي، رحمة الله عليه، پوئتان به فرزند ڇڏي ويو، عبدالواحد ۽ محمد حسن. اهو عبدالواحد مخدوم عبدالواحد جي نالي سان مشهوري سنڌ ۾ مشهور آهي جنهن جو ذڪر باب العين ۾ پڙهڻ گهرجي.

٤٨- مخدوم روح الله بکري

جامع علوم منقول ۽ معقول، حاوي معالم فروع و اصول، پنهنجي زماني ۾ صلاحيت ۽ تقويٰ سان مشهور ۽ معروف هو. سنڌ جو حاڪم ميان نور محمد ڪلهوڙو سندس بحد معتقد هو، ڪاڻس دعا گهرائيندو هو ۽ هميشه احتياج ڏيکاريندو هو.

سيد علي شير قانع ٺٽوي لکي ٿو ته: مون کي مخدوم روح الله سان سنه ١١٦٦ هجري ۾ محمد آباد ۾ ملاقات ٿي، جو اتي ميان نور محمد ڪلهوڙي جي دعا ڪرڻ لاءِ تشريف فرما ٿيا هوا. معلوم

١- ڏسو مهر ۽ ٻيو احوال تحفة الڪرام فارسي تصحيح حسام الدين راشدي (ص٤٤٣-٤٤٧-٤٥٠-٦١٠) هتي مهر جو مضمون غلط آهي.

Marfat.com

ٿيو ته سمورين ڪمالتن جي مالڪ هجڻ ڪري ڪڏهن ڪڏهن شعر شاعريءَ ڏانهن به توجه فرمائيندو هو. مخدوم صاحب بيان فرمايو ته نادر شاه جي تخت نشيني جي تاريخ — الخير فيما وقع — جي فقره مان ١١٤٨هه ڪنهن شاعر ڪڍي هئي، مگر مان ١ چيو ته: — لا خير فيما وقع — ٻنهي ١١٤٨هه فقرن مان ساڳي تاريخ حاصل ٿئي ٿي. ان ڪانپوءِ جڏهن نادر شاه سنڌ ۾ آيو تڏهن هيٺين فقره مان تاريخ حاصل ٿي — الخير فيما هو واقع — ٢ ١١٦٠هه

نادر شاه جو وجود بين بادشاهن بنسبت هن ملڪ لاءِ چڱو هو ۽ ڪس تڪليفون به ڏاڍيون پهتيون تنهنڪري سنڌس آمد جي تاريخ لاءِ چيم — لا خير فيما هو واقع —٣ (تحفةالڪرام) ٤. ١١٦٠هه

شاه عنايت الله صوفي (شهادت ١١٣٠هه) جو هڪ خط هٿ آيل آهي جو مخدوم روح الله کي لکيو هئس جنهن مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته مخدوم صاحب وقت جو وڏو سالڪ ۽ صوفي هو جنهن سان شاه عنايت الله جهڙو رند مشرب به سنڌس معتقد رهيو آهي. اهو سمورو خط هيٺ درج ڪجي ٿو ته هن مجموعي ۾ هميشه هي تاريخي شئي محفوظ رهجي وڃي.

بسم الله الرحمن الرحيم

نازمِ عذب مشرب قلندر جنون هنری را که، دست از دامن صبح امید کوتاه داشته، شام نا امیدی را که، غريب شهرستان آرزوئ هوشمندان حيرت ملاک تواند بود، گریبان سر مقصود انديشيده، در خود شکنيها

١- سرزا ذکي نديم ١٥١ تاريخ چئي مقالات الشعرا ٨١٢.

٢- هي تاريخ مخدوم روح الله ڪڍي ليڪن نادر شاه جي مرڻ جي تاريخ آهي.

٣- هيءَ تاريخ ميرزا قانع چئي آهي مقالات ٨١٢. تحفةالڪرام فارسي ج ١ ص ٤٥٦.

٤- ج ٣ ص ١٢٩ تذڪره علماء هند رحمان علي ص ٢٦٥ مقالات الشعرا ٨١٢.

Marfat.com

ــ که بت شکنی مردان حقیقت آگاه هست ــ دست و پا می زنند، و به تیشهٔ فرهاد عشق کوه سینهٔ خود می کند .

شیشها ، چیده است بر طاق دلم ، دست امید
گر فتد سنگی ز نومیدی ، تماشا می شود

چه بلا شد رجاء مطالب دنیوی که باصطلاح جگر خونان دگرگون یاس بادهٔ صهبای سبکروحی مقرر شده . کدام جاذبهٔ جان فرسا تمنا پا در هوا ست که در زنگ گرد و باد جوشش نهاده ، بریش و بروت اهل صورت معنی خراب پیچیده، و هر سر مو را بشاخ مطلبی آویزان ساخته، خیمه سر خشک سران بصد طناب می بندد ، و صورت مضمون یک سر هزار سودا را بر روی صفحه حال تشتت فال زمانیان نقش می کشد .

مرد باش و سخرهٔ مردان مباش
رو سر خود گیر و سرگردان مباش

سر دیوانگی سلامت ، گـو پشت گـرمی جنون نیرنگ ساز بی نیـاز که التجای مشت هوسناکان چندی را که از راحت گزینی خس خانه دنیاء سرد بازار، در نسائم بهار اسرار زکام زده دماغ اند . کفر همت شناخته دلق درویشی را رسوا نساخته ، ویرانهٔ گمنامی را آباد سازد ، و خیال خود را از سواد خاطـرها اهل روزگار که دام مکـر و تزویری به ازین در آئینه وهم صورت نه بسته، چون آهو وحشت سرشت رم دهد. قدم نهمت را از پل عالم آنطرف نهد .

و حشتـم کاش بانـدازهٔ صحـرا مـی بـود
یک رمیدن برد از هر دو جهان بیرونم

تا آشنایان دارالشفا خاکساری، که نشتر تیز زبان دران شهد تسلیم جنبش نبض را کوچه می دهد، در مقام انکسار درآمدن طالع فقر را واژگون نمودن است . نعوذ بالله سبحانه من الحور بعد الکور !

چون چتر سنجری رخ بختم سیاه باد
با فقر گر بود هوس ملک سنجرم

Marfat.com

هن صوفيانه ۽ رندانه مضمون ڪانپوءِ اصل خط هينئين ريت آهي:

حضرت مخدوم معظم مکرم من!

بعد اسمه نياز سراسر گداز معروض باد که، اوصاف وارستگی و برگشتگی آرنده ارباب کمال، از مير صاحب مهربان مير امير علی صاحب شنيده آنقدر انجذاب و کشش دل بملاقات حيات مساوات آن معدن فيوضات حاصل شده که، بيرون از احاطهٔ تقرير و تحرست.

مصاحبت چه ضرورت است آشنای را
هنوز ياد يمن، محو نکهت عربی است

فقره چند مذکور که قبله کونين استاذی و مرشدی قدسنا بسره‌الاقدس در ايام جوانيها در جوش مشرب قلندريها و وارستگی املا فرموده بودند، بی اختيار آشنا قلم نقصان رقم اين ناقص گرديده، زياده بجز سوز و گداز و ماتم و وحشت و تنهائی چه عرض دهد- والسلام!

محرر الحروف احقرالناس عنايت‌الله.

ء

لفافي تي هي لفظ لکيا ويا آهن:

بگرامی مطالعه، قدوه ارباب کمال، زبده اصحاب قال و حال، جامع کمالات انسانی، معدن فيوضات رحمانی، حضرت مخدوم روح الله سلمه‌الله تعالی مشرف باد. نياز نامه خاکسار عاجز عنايت‌الله عفی عنه.

هن خط مان ظاهر آهي ته مخدوم صاحب سان صوفي شاه عنايت‌الله جهوڪ واري جي بس غائبانه محبت ٿي ۽ سندس ڪمالت جون ڳالهيون ٻڌي ڪيس خط لکيو ۽ خط سان گڏ ڪجهه صوفيانه راز ۽ رمزون به لکيون جيڪي شاه صاحب کي سندس استاد صوفي غلام محمد دهلويءَ جواني جي زماني ۾ لکائي ڇڏيون هيون، جنهن جو حظ ۽ لطف اهو ماڻهو حاصل ڪري سگهي ٿو جو انهي ڪوچي جو واقف هوندو، باقي ٻئي لاءِ ته گويا ڳجهارتون ڏنل آهن.

مخدوم صاحب ٻارهين صدي جي پوئين اڌ ۾ وفات فرمائي ويو

Marfat.com

۽ پوٽتان اولاد ڪونہ ڇڏيائين. تحفةالڪرام جي قول موجب ٣ پاٽر ڇڏي ويو جن جي اولاد جو اڄ پتو ڪونہ پوي ٿو. ١

٤٩- شيخ طيب سنڌي پاٽائي

محدث طيب بن يوسف پاٽائي صديقي سنڌي. علم حديث ۽ تصوّف جو وڏو عالم پنهنجي پيءُ ۽ پاءُ شيخ محدّث طاهر ٢ سان پاٽ مان نڪري شهاب الدّين واصل وٽ تصوّف جا ڪتاب، جيئن 'منهاج العابدين' ٣ امام غزاليءَ جو پڙهيائون. ان ڪانپوءِ اهي بزرگ سفر ڪندي برهانپور ۾ اچي رهيا. شيخ طيب جو مفصّل احوال ڪونہ ملي ٿو مگر 'تذڪره گلزار ابرار' مان معلوم ٿئي ٿو تہ هو شيخ طاهر جو وڏو پاءُ هو ۽ گجرات ۽ برار جي سفر ۾ ساڻ هو.

هي بزرگ سنہ ٩٥٠هہ ۾ وفات ڪري ويو ۽ سندس مقبرو بہ سنڌ کان باهر آهي. ٤

٥٠- شيخ طيب ٺٽوي

طيب بن شيخ هارون ٺٽوي، مخدوم هارون جو وڏو بزرگ عارف ۽ عالم هو، سنڌ جي سرزمين ان جي وجود ڪان روشن ٿي. ظاهري علم

١- تحفةالڪرام ۾ آهي تہ هڪ پاٽس محمد معصوم هو جو تحفةالڪرام لکڻ وقت جيئرو ۽ صاحب حال ۽ قال هو. ٻيو محمد افضل جيڪو شاعر هو. ٽيون محمد غوث هو جيڪو پڻ شاعر ٿيو ۽ سالڪ راه سلوڪ هو جو ٿي [illegible] اللہ بخش تحفةالڪرام لکڻ وقت زنده هو (ج ٣ - ١٣٠)

٢- ڏسو تذڪره گلزار ابرار ص ٤٢٦ طاهر ابن يوسف ابن شهاب الدين سنڌي پاٽائي. طاهر شيخ طيب جو وڏو پاءُ هو.

٣- منهاج العابدين الي الجنة (تصوف) ١٢٨٨-١٣٠٥-١٣٢٢هہ ۾ ڇپيو آهي. (المعجم - ١٤١٥)

٤- گلزار ابرار - ٤٢٦.

Marfat.com

شيخ طيب پنهنجي استاد مفتي يونس سنڌيءَ کان حاصل ڪيو. حافظ، قاري، عالم، بي نفس ۽ شڪسته دل ۽ نمناڪ چشم هو، گهر جون ضروري شيون پاڻ بازار مان وڃي خريد ڪري ايندو هو.

تقدير جو اهڙو ڪرشمو ٿيو جو پنهنجي وطن مان نڪري ايلچ پور (صوبہ برار) ۾ اچي پهتو ۽ شيخ طاهر بن يوسف سنڌي بہ اتي رهندو هو جنهن سان ملاقات ڪري بنهي ڏرين کي ڏاڍي راحت ۽ خوشي حاصل ٿي. هنن بنهي بزرگن جو پاڻ ۾ ايڏو گهاٽاپو ٿيو جو عام ماڻهو کين ڀائر سمجهندا هوا. هوڏهن شيخ طاهر جو ڀاءُ طيب نالي اڳ ۾ وفات ڪري ويو هو، شيخ طاهر جو ڀائٽيو مسيح الاولياء عيسي سنڌي برهانپوري هن بزرگ وٽ اصول فقه ۽ علم ڪلام پڙهيو ۽ سندس استاد هو.

برار جي برگٽي ۾ سلطان اڪبر جي ڪاهہ سبب جڏهن ڀاڄڙ پئي تڏهن شيخ طيب بہ حاڪم وقت جي عرض ڪرڻ تي شيخ طاهر سان گڏجي برهانپور هليو آيو ۽ هميشہ اتي رهجي ويو.

هڪ دفعي جو واقعو آهي مسيح الاولياءَ سان رستي ويندي هڪ خوبصورت معشوق کي ڏٺائين جو ان ملڪ ۾ مشهور هو، ٿورو مشڪي فرمايائين تہ – آهذا الّذي يذڪر آلِهتڪُم – ڇا اهي ئي آهن جو اوهان جي معبودن کي بري نموني ۾ ياد ڪندا آهن! ائين چئي هليو ويو.

شيخ طيب 'رسالہ غوثيہ' تي هڪ عمدو شرح لکيو ۽ 'مشڪواة شريف' تي بہ سندس عمده حاشيا آهن. برهانپور جي ماڻهن کي تمام گهڻو فيض پهچايائين. ڏهين صدي جي پوئين ڏهي ۾ وفات ڪيائين ۽ شيخ ابراهيم سنڌي جي قبرستان برهانپور ۾ دفن ٿيو.

ياد طيب همچو نامش خاڪ او

(تذڪره گلزار ابرار) ١

١- ص ٣٧٧.

Marfat.com

١٥- شيخ قاسم سنڌي پاڻائي

محدّث قاسم بن شيخ يوسف محدّث پاٽائي سنڌي ، شيخ طاهر محدّث جو ننڍو ڀاءُ ۽ وقت جي وڏي عالم ۽ صوفي مسيح الاولياء شيخ عيسيٰ برهانپوريءَ جو والد بزرگ هو. تعليم پنهنجي والد ۽ شيخ شهاب الدين سنڌي وٽ حاصل ڪيائين. سندس بيعت شيخ بهاءُ الدين کان هئي جو هي بزرگ ڏهين صدي ۾ شيخ الاسلام شيخ بهاءُ الدين زڪريا ملتانيءَ جو جاءِ نشين هو. تقويٰ، توڪل، زهد، تصوف، مطلب ته سموريون نيڪ صفتون هن جي ذات ۾ موجود هيون.

سندس فرزند مسيح الاولياء شيخ عيسيٰ کان بيان آهي ته: منهنجي اجا هوش سنڀالڻ جو زمانو ڪونه آيو هو جو بابا (يعني منهنجو والد) وفات فرمائي ويو، ۽ مون پنهنجي والد جي دوستن کان ٻڌو هو ته توحيد ذاتي ، خدا شناسي، وحدت وجود جي مسئلن سمجھڻ ۾ سندس تعريف ڪندا هئا. سندس ڪرامتون ۽ آزاديءَ جون ڳالهيون به ڪندا هئا، جن مان هڪ واقعو ياد اٿم ته منهنجي والده پنهنجي ڏيرن کي وٺي منهنجي وڏي چاچي شيخ طاهر جي گهر ڏانهن وئي هئي جو اسان جي گهر کان ٿورو پرڀرو هو. منهنجو والد جو خيال هو ته آئون به اوڏانهن وڃان، جنهن تي مان گهر کي قفل هڻي ٻاهر نڪتس منهنجي والد فرمايو ته حقيقت شناس ماڻهن جو اهو طريقو نه آهي ته [illegible] گهر کي بنا قفل جي دروازو کامل ڇڏي هليا وڃن، [illegible] احسان ٿيو جو جڏهن واپس آياسين ته سمورڊون شيون [illegible] جو اٿين سلامت رکيون هيون. سندس توڪل جي [illegible] کي به چور هٿ نه لاتو.

مسيح الاولياء فرمائي ٿو ته مان پنهنجي چاچي [illegible] کان فرمائيندي ٻڌو ته: منهنجي ننڍي ڀاءُ قاسم جو مشرب صوفيانه هو، سندس دل آودز

Marfat.com

گفتار ۽ پسنديده افعال مان اخيارن ۽ ابرارن جون علامتون ظاهر هيون. ميان جمال محمد گجراتي جو هڪ وڏو صوفي ۽ مفسر محدّث هو، تنهن جو چوڻ آهي ته شيخ قاسم علم ۾ يڪتاءِ زمانه آهي .

ڪتاب 'درالدارين' ۾ چاڻايل آهي ته: شيخ قاسم کي رسول الله صلي الله عليه وسلم وٽان خواب ۾ 'رئيس المحدثين' جو لقب عطا ٿيل هو. مسيح الاولياءُ فرمائي ٿو ته: جڏهن مون کي اڪبر بادشاه منهنجي مرضي جي خلاف برهانپور مان دارالسلطنت آگره ۾ وٺي آيو ته مون کي فڪر هو ته ڪيئن به ڪري بادشاه کان موڪل وٺي برهانپور موٽي وڃان، مگر ڪابه تدبير ڪارگر ڪانه ٿي. آخر هڪ رات پنهنجي والد شيخ قاسم کي خواب ۾ ڏٺم، پاڻ سنڌي زبان ۾ هڪ بيت پڙهيائون جنهنجو مضمون هي هو ته:

> آي پٽڙا! تو کي اگرچه لا (نفي) جو لفظ وچ ۾ آڻي نيست ڪيو ويو آهي، مگر اڃا تائين تون پنهنجي دل ۾ هستيءَ جو گمان رکين ٿو!

مسيح الاولياءُ فرمائي ٿو ته آءٌ جڏهن جاڳيس ته انهي اشاري مان دل ۾ خيال پيدا ٿيو ته پنهنجي رهائي لاءِ دل ۾ خيال پچائڻ ۽ تدبيرون سوچڻ ۽ زبان سان ڪجهه چوڻ فنا واري مقام جي خلاف آهن. بلڪ ان ريت ته تسليم ۽ رضا جي بجاءِ پاڻ کي شڪايت ۽ شرڪ جي ڪڏ ۾ اڇلائڻو آهي، تنهنڪري ان رستي کي ڇڏڻ گهرجي. جنهن کان پوءِ سمورا خيال دل مان ڪڍيا ويا ۽ آسودگي حاصل ٿي وئي. ان کانپوءِ پيا ٿيو جو هڪ هفتي اندر بادشاه وٽان وطن جي واپسي جي موڪل ملي وئي . (تذڪره گلزار) ١

شيخ قاسم جي وفات جي تاريخ مقرر ڪانه معلوم ٿي آهي مگر

١- ڏسو تذڪره مذڪور ص ٣٩٧ .

Marfat.com

مسيح‌الاولياءُ فرمايو آهي ته مان اچا پورو هوش ئي نه سنڀاليو هو جو منهنجو والد وفات ڪري ويو. ان لحاظ سان معلوم ٿئي ٿو ته ڏهين صدي هجري جي پوئين اڌ ۾ شيخ قاسم وفات ڪئي آهي، ڇاڪاڻ جو مسيح‌الاولياءُ جي ولادت سنه ٩٦٢هه ۾ ٿي آهي، اندازي ۾ ٩٦٨هه يا ٿورو گهٽ وڌ ۾ هن بزرگ وفات فرمائي هجي. سندس مقبرو برهانپور ۾ آهي.

٥٢- شيخ فريد ڀکري

بن شيخ معروف ڀکري. سندس والد ڀکر جو صدر يا جج هو ۽ هو صاحب ننڍي هوندي ابتدائي ڪتاب شهر جي عالمن وٽ پڙهيو ۽ خوشخطي ۽ شاعري جي تعليم مير ابوالقاسم نمڪين [1] کان حاصل ڪيائين، جيڪو ان وقت ڀکر جو جاگيردار هو. مير ابوالقاسم جو مقبرو روهڙي جي لڳ هڪ ٽڪريءَ تي آهي جنهن کي هن وقت 'ستين جا ٿان' سڏيو وڃي ٿو. پوءِ جڏهن جونپور ۾ خان جهان اودي سان گڏ اچي رهيو تڏهن ملا مصطفيٰ علامي جونپوريءَ کان ڪتراڻي علوم حاصل ڪيائين جيئن ته لکي ٿو:

'به ملا مصطفيٰ علامي جونپوري بنده را نسبت شاگردي است'.

هو ڀهريان سيد مرتضيٰ فريد بخاري - جو جهانگيري زماني جو هڪ وڏو سخي امير هو - جي ڀکر واري جاگير سنڀاليندو رهيو. سيد مرتضيٰ فريد بخاري اهڙو سخي مرد هو جو جيڪي به هن جي پيداوار ۾ ايندو هوس سو ڀکر جي عالمن ۽ سادات کي ڏئي ڇڏيندو هو ۽ سندس حساب ڪتاب رکندڙ هڪ هندو انڪمداس موهائي هو. سيد مرتضيٰ بخاري گهڻو ڪري سرڪاري ملازمت جي ڪري ٻاهر سڪر بار ٻاهر رهندو ۽ سال بسال نوان پروانا ڪري ٻڪهارن لاءِ موڪليندو هو.

١- ڏسو تذڪره اميرخاني تاليف حسام‌الدين.

Marfat.com

هڪ سال نئون پروانو ڪونہ آيو تہ لکميداس عاملائن ۽ ساداتن جون پڳهارون روڪي ڇڏيون ، جنهن تي بکر جي عاملائن هڪ وڏو عريضو موڪليو. مرتضيٰ بخاري، شيخ فريد جي هٿان نئون پروانو ڪري بکر موڪلي ڏنو. ان ۾ لکيل هو تہ جيڪڏهن لکميداس پراڻو نوڪر نہ هجي ها تہ کيس موقوف ڪيو وڃي ها! پوءِ اهي پڳهارون ۽ وظيفا اخير وقت تائين بحال رهندا آيا .

شيخ فريد بکري جي حالات کي غور سان ڏٺو وڃي ٿو تہ هو جهانگير جي زماني ۾ خانخانان عبدالرحيم خان سان بہ رهيو آهي ، بلڪ خانخانان جي وفات وقت بہ هي صاحب وٽس حاضر هو . لکي ٿو تہ : نواب خانخانان جي لاڏاڻي جو وقت ڏاڍو سخت هو. علاج لاءِ پنڊت ڪنري طبيب موجود هو. کائنس پڇيم تہ : خان تہ ڏاڍو نيڪ ۽ سخي ۽ عابد ماڻهو هو پوءِ هي سختي ڇو آهي؟ پنڊت چيو تہ: پورا پنجاه سال حڪمراني ڪئي اٿس تنهن ڪري روح کي بدن کان جدائي ڏاڍي ڏکي ٿي لڳي اها تڪليف ان جو نتيجو آهي ! ١

عبدالرحيم خان کان پوءِ هو صاحب سنہ ١٠٣٣هہ ۾ جهانگير جي مغلیہ بيگم نورالنساءَ (نور جهان) جو ديوان ۾ ڪم ڪار سنڀاليندو هو ۽ ساڻس اجمير آگره ۽ لاهور ۾ گهڻو وقت رهيو . هن جهانگير جو بہ ڪيترو زمانو ڏٺو ۽ نورجهان بيگم جو اوج ۽ عروج ڏٺائين ، بلڪ ڪجهہ وقت نور جهان جي عزيزن ۽ قريبن ۾ تنخواهن تقسيم ڪرڻ جو ڪم پڻ سندس سپرد هو .

١٠٣٧هہ ۾ احمد آباد گجرات جو ڪليڪٽر ٿي رهيو ۽ محصول اگاڙڻ جو سمورو ڪم سندس سپرد هو. جهانگير جي اميرن مان خان جهان لوڌي بادشاه جو پڻ جهڙو پيارو امير هو، شيخ فريد بکري

١- خانخانان عبدالرحيم ولد بيرم خان خانخانان ٩٦٤هہ جو لاهور ۾ ڄائو (مقالات الشعرا ٢٣٣) ۽ ٧٢ سال جي عمر ۾ ١٠٣٦هہ فوت ٿيو. دهليءَ ۾ دفن آهي (مقالات ٢٣٤).

Marfat.com

کي جهانگير خان جهان سان گڏيل ڇڏيو. اڪي ٿو ته: هڪ دفعو خان جهان لوڌي ١ کي بادشاهه دکن ڪنهن مهم تي موڪلي رهيو هو، جڏهن موڪلائڻ لڳا ته ٻئي روئي رهيا هئا ۽ مان ان وقت انهيءَ خلوت جي مجلس ۾ موجود هوس.

خان جهان جي زماني ۾ هي صاحب گهڻو وقت صوبه برار جي عملداريءَ تي رهيو، امين بخشيءَ ۽ ديوانيءَ جا ڪم جدا جدا وقتن تي ايمانداري سان ڪندو رهيو هو. صاحب جڏهن صوبه برار ۾ امين جي عهدي تي هو ته اتي نواب شهباز خان ڪنبوه جي ياڻتيءَ سان شادي ٿيس. اهو شهباز خان جهانگيري زماني ۾ هڪ وڏو سخي ۽ عابد امير هو ۽ هرهڪ سال ۾ ڏهه لک رپيا خيرات ڪيندو هو. صوبه برار ۾ رهڻ وقت برابر ٻه مهينا مهابت خان جهڙي خوشقسمت جنگي سپه سالار جي مهمانيءَ جا حق ادا ڪيائين.

بکر جو رهاڪو هو تنهن ڪري سندس نوڪرن کي ٻلي مڇي بچائڻ جو خاص ڍنگ ايندو هو. هڪ دفعو مهابت خان مرزا علي اصغر ولد آصف جاه کي چيو ته: مون کي اڄ اهڙو پلو بچائي کارايو جهڙو شيخ فريد بکري کارائيندو آهي!

شاهه جهان جي زماني ۾ شيخ فريد بکري قلعه آگري جو نائب مفتي تي رهيو. ان زماني ۾ ٻارهن ٻرگڻا اکنو جي هڪ ڪلبڪتر سرانداز قلمقا خان سرڪاري خزاني ۾ غبن ڪيو هو جنهن جي حساب نپاسڻ لاءِ شاهه جهان شيخ فريد کي هڪ هزار رپين جي تنخواه سان مقرر ڪيو، جنهن ديانتداري سان معاملي کي صاف ڪري آيو.

جهانگير جي وفات کان پوءِ جڏهن شاهه جهان تخت تي ويٺو تڏهن جهان خان لوڌي سان سندس اڻ ٻڻت ٿي ۽ بادشاهه جي ڊپ کان

١- خان جهان لوڌي ١ رجب ١٠٤٠ هه جو ماريو ويو. شاهجهان سندس مخالف هو.

Marfat.com

جهان خان گوشي نشين وجي ٿيو. جنهن کان پوءِ شيخ فريد بکري به پريشان حالي سان بکر موٽي آيو. لکي ٿو ته :

'بعد از درهم زدگی و تفرقه دولت خان جهان لودی بحالت عجیب و غریب افتان و خیزان بوطن خود بهکر رفتم. مرزا حسینی تمام مدار و اختیار سرکار بهکر بعهده کمترین سپرد . در ملک خود احقر عمل خوب کرده. زر بسیار بجهت او رسانید'

هن مان ظاهر آهي ته شيخ فريد بهکر ۾ پهتو ته شاه جهان جي طرفان بکر جي مقرر ٿيل حاڪم، مرزا حسيني، محصول اگاڙڻ ۽ ملڪي انتظام تي هن کي ڪٺي مقرر ڪيو. جنهن ڪري نهايت عمدگيءَ سان انهي ڪم کي سرانجام ڏيندو رهيو، مگر پوءِ ڪن خود غرض ۽ مخالف ماڻهن متس چغلي ڪاڏي ۽ بادشاه شاه جهان کي اطلاع ڏنو ته شيخ فريد جهان خان لوڏي کي طاقت وناڻڻ لاءِ بکر ۾ گڇجهو ڪم ڪري رهيو آهي. هن کي به ان جي خبر پئجي وئي سو بکر مان ڪاهي بادشاه جي خدمت ۾ وڃي پهتو، جنهن تي بادشاه گاڻهون پڌي کيس معاف ڪري ڇڏيو.

شيخ فريد جو هڪ ڪتاب – تحفه حضرت شاهجهانی – به آهي. جنهن ۾ شهاب الدين شاه جهان جي حڪمراني جا چشم ديد حالات لکيا اٿس، ڪتاب بلڪل ناياب آهي. ٻيو سندس تصنيف ڪيل ڪتاب – ذخیرة الخوانین – آهي جنهن مان هي سمورو احوال ورتل آهي. انهيءَ ڪتاب جي ديباچي ۾ ڏيکاريو اٿس ته هي ڪتاب نواب شائسته خان آصفي نورجهان بيگم جي ڀائٽي جي خواهش تي لکيو اٿس. ڏسجي ٿو ته انهيءَ خاندان سان هن جا تمام گهاٽا لاڳاپا آهن ۽ سموري ڪتاب ۾ هند هند هن جي واکاڻ ڪندو رهي ٿو ۽ بادشاه شاه جهان جي عتاب کان اصلاً نٿو ڊڄي.

ڪتاب جي تعريف ۾ لکي ٿو :-

Marfat.com

شڪر ڪه اين پيڪر مشڪين نقاب   ڪرد عيان عارض چون آفتاب
بـا رخ زيبا و لـب دلنواز   جلوه گـرايد بر اهـل نياز

شيخ فريد جي وفات جي تاريخ معلوم نہ ٿي سگهي پر سندس ڪتاب "ذخيرة الخوانين"-١ سنہ ١٠٦١ھ ۾ لکجي پورو ٿيو هو. بهرحال ١١ صدي هجري ۾ مغليہ سلطنت جو سنڌي عالم ۽ شاعر امير هو. رحمة الله تعاليٰ.٢

٥٣- قاضي عبدالله بن قاضي ابراهيم دربيلي مدني

هڪ وڏو عالم ۽ متقي پرهيزگار بزرگ ٿي گذريو آهي. هن شروع ۾ سمورن علمن جي تحصيل مخدوم عبدالعزيز ابهري کان ڪئي ۽ سمن جي وقت ۾ پنهنجي ڳوٺ دربيلي ۾ ٿي رهندو آيو ٿي. ان کان پوءِ جڏهن سنڌ تي مرزا شاه بيگ ارغون قندهار مان ڪاهي اچي قبضو ڪيو، تڏهن دربيلي مان لڏي پهرين باغبان (ٿلٽي) ۽ راوٽ (سرڪار سيوستان) ۾ اچي رهيو، ان کان پوءِ گجرات (احمد آباد) روانو ٿي ويو. (معصومي)٣

شيخ عبدالحق دهلوي لکي ٿو تہ: سنڌ مان ڪن حوادث زمانہ

١- ڪتاب جو خطي نسخو مولانا عبدالحق جي ڪتبخاني (دهليءَ) ۾ هيو جنهن تان راقم الحروف (حسام الدين) نقل ڪرايو. انهيءَ نسخہ تان مولانا صاحب مرحوم هي احوال ورتو. انهيءَ ڪتاب جو ٻيو نسخو نواب صدر يار جنگ حبيب الرحمان خان جي ڪتبخاني (عليگڙه) ۾ آهي. ٽيون نسخو جيڪو دراصل چندا بائي ماه لقا جي ڪتبخاني جو آهي، سو هينئر پاڪستان هسٽاريڪل سوسائٽيءَ جي ڪتبخاني ۾ آهي. جنهن تان ٻہ جلد (اڪبر - جهانگير) هسٽاريڪل سوسائٽيءَ شايع ڪيا آهن باقي ٽيون جلد (شاه جهان) رهيل آهي.

٢- هيءَ سوانح مولانا مرحوم پنهنجي رسالي 'توحيد' ۾ شايع ڪئي هئي، جنهن جو هوبهو نقل هن ڪتاب ۾ شامل ڪيو اٿئون.

٣- ص ٢٠٢- ص ٢٠٤

Marfat.com

سبب پنهنجن سمورن ٻارن ٻچن ۽ وڏي عيال سان مدينه منوره ڏانهن هجرت ڪرڻ جي ارادي سان نڪتو، پوءِ ته گهڻو وقت اچي احمدآباد ۾ رهيو ۽ شيخ علي متقي مدني سان صحبتون رهيس ۽ ان کان پوءِ هو مدينه منوره ۾ پنهنجي عيال سميت وڃي رهيو. (اخبارالاخيار)[۱]

قاضي عبدالله جو احمد آباد جي بادشاهن وٽ ڪافي رسوخ هو ۽ سندس تعظيم تڪريم ۾ ڪابه ڪوتاهي ڪانه ڪندا هئا، ڪيترائي اهڙا ڪم به بادشاه جي پيش آيا جي قاضي صاحب جي معرفت حل ٿيا. مدينه منوره جو وڏو عالم ۽ صوفي شيخ علي متّقي (متوفي ۹۷۵هه مدينه منوره) هڪ دفعو جڏهن گجرات (احمدآباد) ۾ تشريف فرما ٿيو، تڏهن بادشاه بهادر شاه بن مظفر شاه (شهيد ۹۴۳هه) خواهش ڪئي ته مون کي شيخ جي زيارت جو موقعو ڏنو وڃي مگر بزرگ اجازت نه ڏني ۽ صاف انڪار ڪيو. چاڪاڻ جو ممڪن هو ته بادشاه جي پوشاڪ يا عادات اطوار ۾ ڪجهه غير شرعي نمونو هجي جو شيخ جي طبع کي پسند نه اچي. تنهن ڪري ئي بادشاه کي پنهنجي ديدار کان محروم رکڻ جو ارشاد ڪيائون. آخرڪار بادشاه قاضي عبدالله سنڌي[۲] کي عرض ڪيو ته شيخ سان اوهان جو رستو آهي، اوهان مون کي زيارت جي اجازت وٺرائي ڏيو! جنهن تي قاضي سنڌي جو شيخ علي متقيءَ عرض قبول ڪيو ۽ بادشاه کي خدمت ۾ حاضر ٿيڻ جي اجازت ملي. ملاقات کان پوءِ ٻئي ڏينهن بادشاه هڪ ڪروڙ احمدآبادي چالو ربيا شيخ متقي جي خدمت ۾ موڪلي ڏنا، مگر بزرگ اهي سمورا ربيا قاضي عبدالله سنڌي کي ڏياري ڇڏيا، فرمايائين ته اهي ربيا اوهان جي معرفت آيل آهن تنهن ڪري اوهان ئي پنهنجي عيال تي وڃي خرچ ڪريو. (اخبارالاخيار[۳] ۽ خزينةالاصفياء)

۱- ص ۲۶۰

۲. ڏسو معصومي ص ۲۰۴

۳. ڏسو ص ۲۶۰ تحت علي بن حسام الدين متقي

Marfat.com

قاضي عبدالله سنڌي احمد آباد مان پوءِ سنت ثي مدينہ منوره وڃي مقيم ٿيو، شيخ عبدالحق دهلوي لکي ٿو تہ :

ـــ در اندک مدت از عالم در گذشت١ ـــ

يعني تہ تازو هن دنيا مان وفات ڪري ويو آهي. جنهن جو مطلب آهي تہ شيخ عبدالحق جي ڪتاب (اخبار الاخيار) واري زماني ۾ قاضي صاحب وفات فرمائي اهو ڏهين صدي هجري جو پويون اڌ آهي.

٥٤- محدث عبدالله متقي دربيلي مدني

عبدالله ولد مولانا سعد دربيلي. هو سمورن علمن ۾ وڏو عالم هو، علم تفسير ۽ حديث ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هو. ٩٤٠ هجري ۾ سنڌ مان لڏي احمدآباد وڃي پهتو ۽ قاضي عبدالله سنڌي دربيلي پنهنجي هم وطن دوست سان وڃي گڏجي رهيو. سمورن علمن ۾ هن جون بي نظير تصنيفاتون آهن (معصومي)٢ يعني عبدالله متقي قاضي عبدالله سنڌي جو گهاٽو دوست هو جنهن سان مدينہ شريف ۾ وڃي رهيو (اخبارالاخيار)٣ هن عبدالله متقي جو پيو هڪ دوست قاضي فاضل بہ آهي جو مدينہ ۾ سنڌس ساٿي ٿي رهيو آهي (معصومي)٤ مدينہ منوره ۾ سندس دوست قاضي عبدالله جو فرزند محدث رحمة الله باقي سندس ساٿي ٿي رهيو، جنهن جو ذڪر باب الراء ۾ گذري آيو آهي.

هنن ونان تمام گهڻن مائهن فيض حاصل ڪيو ۽ حرمين ۾ محدث جي لقب سان مشهور ٿي رهيا، مولانا عبدالحي صاحب ... محدث ملا علي قاري جي استاذن ۾ محدث عبدالله سنڌي ...

١- ڏسو ص ٢٨٠
٢- ڏسو ص ٢٠٤
٣- ڏسو ص ٢٦٠-٢٨٠
٤- ڏسو ص ٢٠٤

Marfat.com

آهي (طرب‌الاماثل). سال ۹۷۷هہ ۾ هي صاحب پنهنجي دوست شيخ رحمة‌الله سميت احمدآباد ۾ موٽي آيو جو هڪ حد تائين سندن اصلي وطن ٿي چڪو هو، مگر پوءِ اهي ٻئي بزرگ وري مدينہ شريف ڏانهن موٽي آيا. شيخ عبدالله متقي مدينہ شريف ۾ سنہ ۹۸۴ هجري جو هن دنيا فاني مان لاڏاڻو ڪري ويو ۽ مديني شريف ۾ ئي دفن ڪيو ويو. (اخبارالاخبار۲ و تذڪره اذڪار ابرار۳)

۵۵- محدث طاہر بن يوسف پاٽائي.

سلسلہ نسب هن ريت آهي: طاهر، بن يوسف، بن رڪن‌الدين، بن معروف، بن شهاب‌الدين. شيخ يوسف صديقي پاٽائيءَ کي ۳ فرزند هئا ۱) طيب ۲) طاهر ۳) قاسم. هرهڪ انهن مان وڏو عالم ، محدث ۽ فرد ڪامل ٿي گذريو آهي. شيخ طاهر هجري ڏهين صديءَ جي پهرئين ڏهي ۾ پاٽ جي شهر ۾ تولد ٿيو ۽ پاٽ جو شهر ئي هنن بزرگن جي وڏن جو آباد ڪرايل هو. طاهر رسمي علم ڪجهہ پنهنجي والد وٽ پڙهيا ۽ ڪجهہ مخدوم ميران ۽ مخدوم جعفر بوبڪائي وٽ حاصل ڪيا. ان کان پوءِ سندس وڏي ڀاءُ شيخ طيب کي پنهنجي والد سان سفر جو اتفاق پيش آيو. ٻي ٻيئي بزرگ وطن کان روانا ٿي هڪ ڳوٺ ۾ پهتا جو شيخ شهاب‌الدين سنڌي جي نالي سان مشهور هو. شهاب‌الدين وڏو عالم ۽ حقيقتن جو واقف ۽ صاحب درس ۽ فيض جو هو. هن وٽ رهي 'قطبي شرح شمسيہ' منطق جي پڙهڻ جو عرض ڪيائون، مگر شيخ شهاب‌الدين منطق جو درس پنهنجي مناسب حال

۱- اخبارالاخبار ص ۲۸۰

۲- ڏسو صفحو ۲۸۰.

۳- گلزار ابرار ص ۳۲۶

Marfat.com

نہ سمجھي حجةالاسلام امام محمد غزالي جي ڪتاب 'منهاج العابدين' جي پڙهڻ جو ارشاد فرمايو. انهن ئنهي بزرگن اهو ڪتاب ورق ڪولي پن هفتن ۾ پاڻ لاءِ لکي ورتو ۽ ان کان پوءِ ڪتاب جو درس شروع ڪيائون. سنہ ٩٥٠هہ ۾ سنڌ مان گجرات ڏانهن روانا ٿي ويا ۽ ايرج پور ۾ پهچي شيخ محمد غوث گواليار جي صحبت مان شيخ طاهر گهڻو ڪجهہ پرايو. اتان روانا ٿي ڏکڻ هندستان ۾ سير ڪندي انهيءَ وقت جي وڏي مرشد ۽ پير مخدوم جي ولد شيخ محمد ملتاني جي حلقہ ارادت ۾ داخل ٿيو، اتان پوءِ موٽي اچي ايرج پور ۾ رهيو. سندس مرشد انهي ئي شهر ۾ کيس خرقہ خلافت عطا ڪيو. ايرج پور (ايلچ پور) ۾ شيخ طاهر تمام گهڻو وقت ماڻهن کي درس ڏيندو هو ۽ تصوف جي تلقين بہ ڪندو هو.

ڪجهہ وقت کان پوءِ احمد نگر جي حاڪم مرتضيٰ نظام الملڪ[1] ايرج پور تي ڪاهي اچي قبضو ڪيو، ۽ ترنالہ قلعي تي فتح حاصل ڪئي. ملڪ ۾ وڏي پاڇڙ پئي ۽ پريشان حالي ٿي، ان وقت خانديش جي حاڪم شيخ طاهر کي عرض ڪيو تہ اوهين بہ برهان پور ۾ رهو، جنهن کان پوءِ هميشہ لاءِ اچي برهان پور ۾ رهيا. علي عادل شاه[2] وقت جي حاڪم سندن درس تدريس ۽ تلقين لاءِ خانقاه تيار ڪرائي جتي ماڻهن کي فيض پهچائڻ ۾ سرگرم رهيا. سندس وجود ان وقت

1- نظام شاهي گهراڻي جو هي ٤ نمبر بادشاه اهي [illegible] هئي. چار سال حڪومت ڪري - ٩٩٦هہ ۾ پنهنجي [illegible] جي هٿان قتل ٿي ويو.

2- سلطان علي عادل شاه بن ابراهيم شاه عادل [illegible] گهراڻي جو ٤ نمبر بادشاه هي. [illegible] ٩٨٨هہ ۾ پنهنجي هڪ ڪهره نوڪر جي هٿان قتل ٿي ويو.

"شاه جهان شهيد شد" مان سندس تاريخ ٩٨٨هہ شهادت [illegible] ٿي.

Marfat.com

جي حاڪمن، عالمن ۽ عارفن لاءِ غنيمت ليکيو ويندو هو.

شيخ يوسف بنگالي (وفات ڏهين صدي جي پڇاڙي) جو وقت جي وڏن عارفن مان هو تنهن وفات وقت پنهنجي ناني مولانا سکوجيءَ کي وصيت فرمائي هئي ته منهنجن فرزندن کي وٺي وڃي شيخ طاهر محدث وٽان به حرف تعليم ڏيارجو، ان بزرگ جي برڪت جو اثر ظاهر ٿيندو. جيئن ته انهيءَ وصيت تي عمل ڪيو ويو جن کي علم، عمل، فضيلت ۽ حق شناسيءَ جون سموريون منزلون حاصل ٿي ويون.

هن بزرگ محدث درس تدريس جي شغل هوندي به هيٺيان ڪتاب تصنيف فرمايا.

١) تفسير مجمع البحار طاهري جو امام قشيري جي ڪتاب اللطائف جي طرز تي آهي ۽ هو صوفياء ڪرام جي نڪتن ۽ اشارن تي حاوي آهي. هي ڪتاب جڏهن تيار ٿي ويو ته انهيءَ وقت جي مشهور عارف بزرگ شيخ لشڪر محمد عارف شطاري قدس سره جي نظر مان گذريو تڏهن شيخ فرمايو ته: هن رنگين ڪتاب جو مصنف پنهنجي نيڪن جي بدلي جو اندازو قيامت جي ڏينهن ئي ڪري سگهي ٿو، باقي هن دنيا ۾ ته حسنات جي ڪيفيت بيان ڪرڻ کان باهر آهي.

خانديش دکن جي فرمان روا علي عادل شاه[١] جڏهن هن ڪتاب جي تعريف ٻڌي تڏهن مولانا حسين شيرازي، جو حڪمت ۽ عقلي علمن جو هڪ بي نظير عالم هو ۽ پنهنجي وزير خاص جلال خان کي، جو رسمي علمن جو هڪ عالم هو، پنهي کي شيخ طاهر جي خدمت ۾ موڪلي عرض ڪيو ته جيڪڏهن انهيءَ ڪتاب جي ديباچه يا مقدمه ۾

١- غوثيءَ غلطيءَ کان علي عادل لکيو آهي دراصل بادشاه جو نالو راجه علي خان هو ۽ ٩٨٤ھ ۾ خانديش جي تخت تي ويهي 'علي عادل شاه' جو لقب اختيار ڪيائين.
(برهانپور کے سندهي اولياء ص ٨٠)

Marfat.com

مان خلق خدا جي خادم ۽ نگهبان جي زماني جو ذڪر ڪيو وڃي ته نهايت عنايت سمجهي ويندي! پاڻ اهو عرض قبول ڪيائون ۽ ٻهرئين ديباچه سان گڏ ٻيو ديباچو به لکيائون جنهن ۾ بادشاه وقت جو ذڪر آيل آهي. اهو ئي سبب آهي جو هن ڪتاب جا به خطبا يا به مقدما ٻن نمونن ۾ آيل آهن.

٢) مختصر قوت‌القلوب.

٣) انتخاب مواهب‌لدنيه.

٤) ملتقط جمع‌الجوامع سيوطي.

٥) صحيح بخاري جي شرح قسطلاني جو اختصار جو ١٢ جلدن ۾ پورو ٿيو آهي.

٦) تفسير مدارڪ جو مختصر جو پنهنجن ٻن پٽن عبدالله ۽ رحمةالله لاءِ لکيو هوائون. شروعات هن ريت ڪئي اٿن: قال ابو عبدالله طاهر بن يوسف عليہ رحمةالله.

٧) اسامي رجال صحيح بخاري، اهو به بخاري جو گويا ڪرماني جي 'خير جاري' جي نموني تي شرح آهي.

٨) رياض‌الصالحين، هن ڪتاب ۾ ٣ روضا (باغيچا) يا ٣ باب جن مان پهرين (١) ۾ اُمت جي بخشش ۽ ڪاميابي جون حديثون آهن (٢) ۾ بزرگن جا ناصحانہ اقوال ۽ هدايتون آهن. جيئن ته سيدنا شيخ عبدالقادر جيلاني، شيخ ابو طالب مڪي، شيخ شهاب‌الدين سهروردي، زين‌الدين خوافي، شيخ علي متقي هندي (٣) ۾ توحيد ۽ عشق وارن جا اقوال ۽ ارشاد آهن. جهڙوڪ شيخ محي‌الدين ابن عربي، عين‌القضاة همداني، شيخ صدرالدين قونوي وغيره.

هن بزرگ صوفي عارف عالم ۽ محدث جي وفات سنه ١٠٠٤ھ ۾ ٿي. سنڌس پاڻيٺي مسيح‌الاولياء شيخ عيسيٰ بن قاسم سنڌيءَ کان روايت

Marfat.com

آهي تہ: منهنجو اُستاذ ۽ چاچو سڳورو شيخ طاهر جڏهن وفات ڪري رهيو هو تہ سندس اکيون ائين گردش ڪري رهيون هيون جيئن ڪنهن معشوق جي ديدار وقت، نظربازي لاءِ، عاشقن جي اکين ۾ خاص ڪيفيت پيدا ٿيندي آهي. رحمہ الله تعاليٰ رحمۃ واسعۃ.
(اذڪار أبرار)١

٥٦- اسحاق سنڌي قلندر پاڻائي

سنڌ جي پاٽ ڳوٺ جو رهاڪو، دنيا جي سير واسطي قلندرانہ صورت ۾ نڪري پيو. هرهڪ ويراني ۽ آبادي جي گوشي گوشي ۾ پهچي ويو ۽ هرهڪ ملڪ کي پوري غور سان ڏسندي هنن جي خاصيتن کان واقف ٿيو. ٩٥٨ هجري ۾ سير سفر کي ترڪ ڪري برهان پور (ڏکڻ هندستان) ۾ اچي رهيو ۽ اتي شيخ طاهر بن شيخ يوسف سنڌي محدث جي خدمت ۽ صحبت ۾ رهڻ لڳو. ١٠٠٣ هجري تائين شيخ طاهر جي خدمت ۾ رهيو ۽ انهيءَ سال تائين، جو محدث طاهر سنڌي جي وفات جو سال آهي، ڪڏهن بہ پنهنجي مرشد ۽ شيخ کان جدا نہ ٿيو.

شيخ محمد غوثي برهانپوري گلزار ابرار جو مصنف لکي ٿو تہ ١٠٠٢ هجري ۾ مان انهن بنهي بزرگن جي ملاقات ڪئي ۽ همسائگي سبب فيض حاصل ڪيو. لکي ٿو تہ: شيخ اسحاق قلندر جو تصوف ۾ طريقو ارادي جي مضبوطي ۽ استقامت تي هو. آخر ۾ پنهنجي مرشد ۽ اُستاذ شيخ طاهر جي وفات کان پوءِ ٧ سال هن دنيا ۾ گذاري سنہ ١٠١٠ هجري ۾ هن دنيا فاني مان لاڏاڻو فرمايائين.

— روح او همنشين رضوان باد —٢

١- گلزار ابرار ٤٢٦-٤٣٣ ۽ برهانپور کے سندهي اولياء ص ١ تا ص ٤

٢- گلزار ابرار ص ٤٢٥

Marfat.com

٥٧- ميان آدم شاھ سکري

سنڌ جي ڪلهوڙا حاڪمن جو وڏو ڏاڏو. جنهن جو مقبرو سکر ريلوي اسٽيشن جي لڳ هڪ ننڍڙيءَ پهاڙي ’آدم شاھ جي ٽڪري‘ تي مشهور آهي.

آدم شاھ جو سلسلو نسب هيٺين ريت آهي:

آدم شاھ، پٽ ميان ڪچن، پٽ ميان صاحب، پٽ ميان خان، پٽ طاهر، پٽ ميان رائو، پٽ ميان شاھ محمد عرف شاهم، پٽ ميان ابراهيم، پٽ ميان محمد، پٽ ميان چنيھ، پٽ پل، پٽ ٿل.

انهي ٿلَ جو نسب پنجن پيڙهين کان پوءِ ميان اوڊائي سان ملي ٿو جو ڪيچ مڪران ۾ صوفي درويشن جي صورت ۾ زندگي گذاريندو هو ۽ سوين ماڻهو معتقد هوس. سندس پٽ ٿل نالي لسٻيلي ۾ پنهنجو اثر جمائي گوجر قوم کان زمينون قبضي ۾ آنديون ۽ پوري طاقت سان وڌندو ويو. سندس پٽ چنيھ اتان لڏي سنڌ ۾ اچي اديجن ۽ سمن زميندارن سان لاڳاپا رکيا ۽ سندس پٽ محمد، غزنوي گهراڻي جي سنڌ تي قبضي واري وقت، ملتان ۾ وڃي سرڪاري ملازم ٿيو. ان کان پوءِ هن خاندان جو ڪو به ذڪر تاريخ جي ڪتابن ۾ ڪونه ٿو اچي. تان جو ميان آدم شاھ پنهنجن وڏن جي پيري مريدي جي طريقي کي جياريو.

ميان آدم مريد آهي شيخ الياس انڪراچه جو، اهو مريد آهي ابو بڪر جتوئي جو، اهو مريد سيد ميران محمد مهدي جونپوري جو. سيد محمد ميران ڄام فيروز سمي جي زماني ۾ سنڌ ۾ برابر ٩ مهينا اچي رهيو هو جنهن جو تفصيلي ذڪر ڪنهن ٻئي هنڌ ڪيو ويندو.

ميان آدم شاھ سير سياحت کان پوءِ هنڙيءَ جي ڳوٺ چانڊڪي پرڳڻي (لاڙڪاڻو) ۾ هميشه لاءِ اچي رهيو، ديبي جو وڏرو ڪٻڙ ابڙو

Marfat.com

پنهنجي قوم سميت اچي سندس مريد ٿيو، اهو ئي زمانو آهي جڏهن مرزا عبدالرحيم خان خانان سنڌ جي فتح لاءِ اچي پهتو هو يعني ٩٩٩ هجري. عبدالرحيم خان خانان جڏهن سنڌ ۾ آيو هو تڏهن هرهڪ بزرگ ۽ شيخ کان دعائون گهرائيندو ۽ ملندو رهيو ٿي، انهي سلسلي ۾ ميان آدم شاه ڪلهوڙي وٽ به هنڙي ۾ لنگهي آيو. اهو وجهه وٺي وڏيري ڪمڙ ابڙي مرزا خان خانان کي گذارش ڪئي ته چانڊين جي زمينداري نذر طور ميان صاحب کي ڏني وڃي. عرض قبول ڪيو ويو ۽ چانڊڪا پرڳڻي جو وڏو حصو ميان آدم شاه کي فقيرن جي خرچ لاءِ جاگير ڪري ڏنو ويو.

ميان آدم شاه اگرچه مريد مهدوي فرقي جو هو مگر لال عيسن مشائخ سان جو خواجه بهاءالدين زڪريا ملتاني جي اولاد مان هو تنهن سان به سندس صوفيانه صحبتون رهنديون هيون، جنهن ڪري هن جي پيري مريدي ڏاڍو زور ورتو ۽ سندس مريد، ماڻهن جون زمينون قبائل ۽ پنهنجي علائقي کي وڏائڻ لڳا، جنهن ڪري زميندارن اڪبري حاڪمن وٽ پوڪارون ڪيون ته سندڱڙيڙ مان لنگهي رهي هئي. انهر سنڌ جي حڪومت جو مرڪز ملتان ۾ رٿيل هو تنهن ڪري ميان آدم شاه کي حاڪمن گرفتار ڪري وڃي ملتان جي قيد ۾ آقا شاه محمد ڪوتوال جي نگراني ۾ رکيو، ۽ اتي ئي ڪجهه وقت کان پوءِ قيد جي حالت ۾ شهيد ٿيو. ميان صاحب سان شاه محمد ڪوتوال جي قيد جي زماني ۾ عقيدتمندي ٿي وئي هئي جنهن ڪري کيس وصيت ڪئي هئائين ته سندس لاش کي سکر جي ٽڪريءَ تي دفن ڪيو وڃي، جنهن انهيءَ وصيت موجب کيس اتي آڻي دفن ڪرايو. اهو يارهين صدي هجري جي پهرئين اڌ جو واقعو آهي (تحفةالڪرام ڪجهه اضافه ۽ ڦير گهير سان).

Marfat.com

فائده: ڪلهوڙا حاڪمن جو نسب ميان آدم شاه سان هن ريت ملي ٿو:

ميان غلام شاه، پٽ ميان نور محمد، پٽ ميان يار محمد، پٽ ميان دين محمد، پٽ ميان نصير محمد، پٽ ميان الياس محمد، پٽ ميان دائود، پٽ ميان آدم شاه ڪلهوڙو. ميان آدم شاه کي ٻيو هڪ پٽ ابراهيم نالي به آهي پر اُن جي نسب جو پتو نه پيو.

فائده: ڪلهوڙن جي عباسي نسب مان هجڻ جو پتو به ڪنهن تاريخ جي ڪتاب مان پئجي نه سگهيو. تحفةالڪرام، جو ميان مراد ياب خان جي وقت ۾ لکيو ويو آهي، تنهن ۾ سندن حضرت عباس سان نسبي سلسلو ڳنڍڻ کان خاموشي اختيار ڪيل آهي١.

٥٨- محمد رضائي سنڌي

هن بزرگ زبردست شاعر جو احوال ڪنهن به ڪتاب ۾ ملي نٿو سگهي، فقط سندس تصنيفات مان هڪ مثنوي٢ مطالعه مان گذري آهي جنهن ۾ سنڌ جي مشهور عاشق معشوق سسئي ۽ پنهون جي قصي کي نظم ۾ آندو اٿس. ڪتاب جي نظم رنگين ۽ مرصع عارف جامي جي 'مثنوي يوسف زليخا' جي تتبع ۾ لکيل آهي. شاعري جا حڪمي حق ٿيندا آهن سي هن ۾ پوري روانيءَ سان ادا ڪيا اٿس.

اسان جي سنڌ ديس جي عاشقانه مزاجيءَ جي جهلڪ هن ڪتاب جي ديباچه ۾ تعريف ڪيل آهي تنهن مان اندازو ٿي [illegible] سگهجي ته اسان جي هن ماڻهن کي سنڌ بابت ڪهڙو [illegible] يا اها ڪا ٻي سنڌ هئي؟ سنڌ جي سر زمين جو هن [illegible] هن ريت نقشو ڪڍيو آهي:

١- هن سلسلي ۾ پڙهو 'تاريخ سنڌ - (ڪلهوڙا دور) از مولانا [illegible] - [illegible] سنڌي ادبي بورڊ.

٢- مثنويءَ جو نالو 'زيبا نگار' آهي. مولوي صاحب مرحوم وٽ [illegible] نسخو هيو اهو شايد نا مڪمل هيو.

Marfat.com

دلـم را ، داستانها هست معلوم   ز هر شهر و ز هر ملک و ز هر بوم
هم از **ایران** و از **توران** و از **هند**   ولی یک سرگذشته گویم از **سند**
که ملک **سند** کان عشق دیـدم   بهر کوئی دکان عشق دیـدم
محبت را درو بازار گرم است   که چشم مردمش بسیار گرم است
بود آب و هوایش ، آتش انگیز   بدل سوز محبت را کشد تیز
به عشق ، آباد هر ویرانهٔ **سند**   بود بازار در هر خانهٔ **سند**
که هرکس را بود سودای یاری   بود در خانه اش خوش روزگاری
دیار **سند** گوئی لاله زار است   که هر دل داغدار یک نگار است
تهی از عشق نبود ، هیچ جائی   بود زین فتنه در هرجا بلائی
درو هر مرغ را دیوانه یابی   حریف بلبل و پروانه یابی
مقیم **سند** غیر از یار نبود   در آنجا زحمت اغیار نبود
ز هر سو در پئی زنجیر موئی   بود دیوانهٔ در های و هوئی
بهر بازار سودائی محبت   بهر کاشانه غوغای محبت
تو گوئی زاد و بوم عشق، **سند** است   [1] که آباد از رسوم عشق **سند** است
به ملک **سند** ماند جاودان عشق   مقیم آنجا بود بی خانمان عشق
بلی گلزار خوبی آن دیار است   ز گلرویان سنبل مو بهار است
ندارد هیچ ملکی خوبی **سند**   اگر باشد **خراسان** ور بود **هند**
بود هر شهر حسن آباد در **سند**   بماند پای در گل باد در **سند**
که خاکش طرفه دامن گیر گردد   به پا آب روان زنجیر گردد
زمین **آن** ، بهارستان حسن است   دیار **آن** ، **نگارستان** حسن است
به هر روئی که افتاده نگاهت   نماید بهتر از خورشید و ماهت
کند یک روزه طفلش شوخی آغاز   به چشم نا کشوده می کند ناز
متاع حسن ، در **سند** ست بسیار   بود ناچار عشق آنجا خریدارا

هن ڪلام مان هيٺين ڳالهين جو پتو پوي ٿو:

(١) شاعر کي ٻين ملڪن جي عشق جا قصا بہ معلوم آهن، پر

١- خطي نسخہ تان تصحيح ڪئي وئي آهي.

Marfat.com

سيني کي ڇڏي فقط سنڌ جي قصي کي هن لاءِ بيان ٿو ڪري جو سنڌ ۾ عشق جون ڪاٺيون نظر مان گذريس.

(۲) سنڌ بابت فرمائي ٿو ته اتي به گهر گهر عشق جي بازار آهي. هن ملڪ جي آب هوا ئي عشق سان ڀربور آهي. سنڌ جو هر ويرانو عشق سان آباد آهي.

(۳) هرهڪ ماڻهوءَ کي دوست جو سوداءُ لڳل آهي ۽ عشق جي تار ۾ هرڪو ئي مست لڳو وتي ٿو.

(۴) سنڌ جا ماڻهو ته ڇڏيو پر اتي جا پکي به عشق ۾ اهڙا ديوانا آهن جو پرواني ۽ بلبل جا حريف بڻيا وتن ٿا.

(۵) سنڌ عشق جو وطن هن ڪري آهي جو ان ۾ هر طرف حسن ئي حسن آهي، گلرو معشوقن جي ڪري اهو ملڪ هميشه نئين بهار بڻيل آهي.

(٦) سنڌ جو سهڻو ملڪ دنيا ۾ ڪٿي به ڪونه آهي، هن جهڙو آيو سو ڦاٿو. هتي جيڏانهن به نظر ڪجي ٿي ته سچ پچ حسين ماڻهو موهيندڙ نظر اچن ٿا. ٻيو ته ٺهيو پر سنڌ جي رات جاؤ بار به ناز نخري کان خالي نه آهي. هن بابل صفت عاشق کي سنڌ ۾ اهڙو نه عشق گلوسوز جو ڏنگ لڳو آهي جو سراپا عشق بڻجي سموري سنڌ ۾ فقط پنهنجي عشق جي ۽ معشوق جي حسن جي ئي تصوير ڏسي رهيو آهي. اهو آهي ڪمال عشق جنهن لاءِ هڪ شاعر "مقبلان" ... فرمايو آهي:

ده بچشمان دل مبين جز دوست ... هر چه بيني بدان ... مظهر اوست

ٻيءَ صورت ۾ اسان ته اڄ سنڌ ۾ جا ڏسي رهيا آهيون، هر ڪنهن کي نفسي نفسي لڳل آهي.

Marfat.com

چنان قحط سالی شد اندر دمشق   که یاران فراموش کردند عشق

اهو ڪتاب يارهين صدي هجري جي پڇي اڌ ۾ لکيو ويو آهي، جيئن ته پڇاڙي ۾ لکي ٿو :

گل از باغ — خواندم از حسابش   همان تاریخ باشد هم خطابش[1]
١٠٦١ھ

هندستان ۾ اهو سلطان جهانگير[2] جو زمانو، سنڌ ۾ ترخان گهراڻي جي پڇاڙي جو وقت آهي[3]

رضائي مرحوم جي وفات جي تاريخ معلوم نه ٿي، مگر هيترو ته ظاهر آهي ته يارهين صدي جو بزرگ آهي. رحمةالله تعاليٰ.

٥٩- ملا احمد ٺٽوي

فاروقي نسل آباء اجداد کان حنفي مذهب جي عالم خاندان جو فرد ۽ علم طب ۽ علم تاريخ جو وڏو ماهر هو. ڪجهه وقت گذرڻ کان پوءِ هن جو شيعي مذهب ڏانهن لاڙو ٿيو. سنڌ ڇڏي ايران جي مشهور شيعي بادشاه طهماسپ صفوي[4] جي دربار ۾ وڃي پهتو. دربار ۾ قرب حاصل ڪرڻ کان پوءِ تمام غالي شيعي ٿي رهيو، طهماسپ جي جي وفات کان پوءِ جڏهن سندس پٽ اسماعيل صفوي[5] گاديءَ تي ويٺو ته هن ڪن مصلحتن جي بنياد تي اهل سنت جي رعايا سان

---

١. منهنجي نسخي (نمبر ١٣٤) ۾ آهي :
گل اندر باغ — خواندم از خیالش   که هم تاریخ باشد هم حسابش
(ص ٢٥٩) جنهن مان ١٣٠٨ سال نڪري ٿو جيڪو غلط آهي.

٢- شاهجهان جو دور هو نه جهانگير جو.

٣- ترخاني دور مرزا غازيءَ جي وفات ١٠٢١ ھ تي ختم ٿي چڪو هو.

٤- ٩٣٠ تان ٩٨٤ ھ

٥- اسمعيل ثاني ٩٨٤ تا ٩٨٥ ھ.

Marfat.com

رواداريءَ جو برتاءُ ڪرڻ شروع ڪيو، جنهن تي مُلا احمد مذهبي تعصب ڪري اهاڳالهه برداشت نہ ڪري سگهيو ۽ بادشاه کان ناراض ٿي ايران سان سڌو حج تي هليو ويو. اتان موٽندي سمنڊ جي رستي ڪان دکن ۾ پهتو. اتي مغل اعظم اڪبر جي صلح ڪل پاليسي جو احوال ٻڌي ۲۷ سال جلوس (۹۹۰ھ) اڪبري جو اڪبر جي دربار ۾ پهتو ۽ بادشاه جي ملازمت جو شرف حاصل ڪيائين.

ملا احمد کي بادشاه حڪم ڪيو تہ ٻهرين هجري سال کان وٺي اڪبر جي زماني تائين هڪ هزار سال جي تاريخ لکي، جنهن اهو ڪم شروع ڪيو ۽ - تاريخ آلفي - جي نالي شروع هجرت کان وٺي چنگيز خان جي زماني[1] تائين ٻن جلدن ۾ حالات قلمبند ڪري ۳۲ جلوس اڪبري ۾ بادشاه جي خدمت ۾ پيش ڪيائين، جنهن مقبوليت حاصل ڪئي، مگر ملا کي انهيءَ ڪتاب پوري ڪرڻ جي فرصت ٿي نہ ملي جو قتل ٿي ويو ۽ باقي ڪتاب جي لکڻ جو آصف خان کي حڪم ٿيو جنهن باقي ڪتاب ۷ صدي هجري کان وٺي ۹۹۰ هجري تائين لکي پورو ڪيو، ۽ انهيءَ ضميمہ جو نالو 'تاريخ آصفي' رکيو ويو.

ملا احمد جي شيعي تعصب جو هڪ نقل جلال الدين محمد اڪبر جي پيش امام مولانا عبدالقادر بدايوني لکيو آهي تہ: هڪ دفعو احمد ٺٽوي جي سامهون ڪي ايراني منهنجي علميت ۽ فضيلت جي تعريف ڪري رهيا هئا، جنهن تي ملا چيو تہ: سندس ذات مان شيعيت جو نور چمڪي رهيو آهي! جنهن تي ڪنهن شرمنده ڪرڻ لاءِ چيو: جيئن تنهنجي ڏاڙهي ۾ سنت جو نور چمڪي ٿو!

توراني مغلن کي ايراني شيعن سان اصل کان نہ ٻوندي آهي تنهن

---

[1] ۶۰۳ تا ۶۲۴ھ

Marfat.com

ڪري هڪ مغل امير فولاد برلاس ملا جي قتل جو فڪر پچائيندو رهندو هو، چاڪاڻ جو هڪ متعصب ۽ بد زبان شيعو هو. بادشاه ڪشمير جي ارادي سان لاهور ۾ رهيل هو. فولاد برلاس هڪ رات ملا احمد کي گهران سڏ ڪري سندس دروازي تي قتل ڪري ڇڏيو. جڏهن بادشاه کي اها سڌ پيئي تڏهن قصاص طور امير فولاد مغل کي هاٿيءَ جي پير ۾ ٻڌائي شهر گشت ڪرائي مارائي ڇڏيو ۽ اهو واقعو سنه ۱۰۰۰ هجري ۾ ٿي گذريو.

لاهور ۾ ملا احمد شيعي ڪان مائهن ۾ نفرت ڦهيل هئي جنهن ڪري هن جي قبر کي علامه ابوالفضل جي حوالي ڪيو ويو ته جيئن لاش کي نه ڪڍيو وڃي، مگر جڏهن بادشاه ڪشمير روانو ٿي ويو تڏهن ملا جي لاش کي عوام قبر مان ڪڍي ساڙي ٻاري ڇڏيو. (تاريخ بدايوني[۱] و سيرالمتاخرين)

۶۰- ابوالفضل بن طاهر ٺٽوي

سندس والد مولانا محمد طاهر شيراز مان اچي ٺٽي ۾ رهيو. علمي فضيلت ۾ صاحب ڪماليت جو هو. ابوالفضل شاه جهان جي زماني ۾ ٺٽي ۾ منصب دار هو. تحفةالڪرام ۾ لکي ٿو ته :

ـــ ابوالفضل ولد مولانا محمد طاهر در ذی منصب داران مستثنیٰ زیست کرده و پسرش محمد حسن اکثر ایام در جهان آباد گذرانده ـــ[۲]

سندس فرزند محمد حسن جو ذڪر ميم جي باب ۾ اچي ٿو.
هي ابوالفضل ٻارهين صدي جو بزرگ آهي.

۱- بدايوني ج ۲ ص ۳۱۷ - ۳۶۴ - ج ۳ ص ۱۲۸ طبقات اڪبري ج ۲ ص ۴۸۲ - اڪبر نامه ج ۳ ص ۵۲۷ - مآثرالامرا ج ۳ ص ۲۶۰

۲- فارسي قديم ڇاپو ص ۲۲۴

Marfat.com

٦١- مخدوم احمد ڪتابي ٺٽوي

احمد بن مخدوم محمد اڪرم اگهمي. محمد اڪرم ٺٽي ۾ اچي رهيو ۽ علمي ڪماليت ۾ وڏي شهرت جو مالڪ هو ۽ سندس فرزند ميان احمد حال ۽ قال جو صاحب هو. شروع زماني ۾ درس تدريس جو شغل جاري رکيائين ۽ سندس وڏن ۽ مشهور شاگردن مان مخدوم عنايت الله ٺٽوي آهي جنهن جي فيض مان هزارين ماڻهو فائديمند ٿيا.

مخدوم احمد آخر عمر ۾ دنيا کان ترڪ تعلقات ڪري گوشه گزين ٿي رهيو. ڪيس حضور رسول ڪريم صلي الله عليه وسلم جي دربار مان – ڪتابي – جو لقب عطا ٿيل هو. مخدوم ضياءالدين (استاذ مخدوم محمد هاشم ٺٽوي) کان نقل آهي ته: هڪ دفعو مخدوم احمد صاحب جي حجري واري پٽ تي رت جا ڇنڊا پيل ڏٺم، ڏاڍي عجب ۾ ته اهي ڪٿان آيا آهن؟ پوءِ معلوم ٿيو ته مخدوم احمد جي اکين جا لڙڪ آهن جي خدا تعاليٰ جي خوف کان هاريا اٿن. (تحفةالڪرام)[١]

مخدوم احمد کان بيشمار روايتون نقل ٿيل آهن. مير محمد منعم خان سندس مريدن ۽ معتقدن مان هو جو هن جي وفات کان پوءِ سندس اولاد کي نذر نياز ڏيندو رهندو هو. مخدوم عباس، مخدوم احمد جو ننڍو ڀاءُ – جو هڪ وڏو امير ڪبير هو – اهو پڻ سندس مريدن مان هو. هي بزرگ ١٢ صدي هجري ۾ گذريو آهي.

٦٢- ملا ابوالبقا ٺٽوي

فارسي جو عالم ۽ مدرس ٿي گذريو آهي. شاعريءَ ۾ ڏاڍي ڪمال جو مالڪ هو. شيخ سعدي عليه الرحمة جي 'گلستان' کي 'بوستان'

١- فارسي قديم ص ٢٢٤ - ٢٢٧ تحفةالطاهرين ص ٣٥

Marfat.com

جي بحر ۾ نظم ڪيائين . سال ١١٤٦ھ ۾ وفات ڪيائين . سندس هڪ شعر هيٺ ڏجي ٿو .

در بند هوا ، کرا بهی شد نی، در طمع نوا ، تهی شد

يعني تہ : سڌڙين جي پانهي جي ڪڏهن بہ پلائي ٿيڻ واري آهي ؟ جيئن تہ نڙ کي آواز ڪرڻ جي سڌ يا لالچ آهي تہ اندر پولو اٿس . (مقالات)١

٦٣. مخدوم ابوبڪر هالاڻي

هن بزرگ جو ذڪر مخدوم ابوالحسن ڏاهري پنهنجي ڪتاب 'ينابيع' ۾ ڪيو آهي ۽ پنهنجن استادن ۾ شمار ڪيو اٿس . هڪ جاء تي لکي ٿو تہ :

— حکایتی یاد دارم از استاد شیخ ابوبکر هالانی قدس سره ...الخ

انهيءَ ڳالهہ جو حاصل مطلب هي تہ استاد ڳالهہ ڪئي تہ : هالن جي شيخ زبيري جي مسجد ۾ هڪ ملا زڪريا نالي چاڪيءَ قرآن شريف جي تلاوت وٺي ڪئي. ملا چوي ٿو تہ : مون تي اوچتو هڪ اهڙي حالت اچي طاري ٿي جو بجلي وانگي بي اختيار هوا ۾ وڃي آڏرڻ لڳس ۽ لمحہ اندر هڪ ڪليل ميدان ۾ ماڻهن جي هڪ ٽولي ۾ وڃي ڪريس. هنن مون کي چيو تہ امام ٿي اسان کي نماز پڙهايو . ڪين ظهر جي نماز امام بڻجي پڙهايم. پوءِ مون کي چيائون تہ اسان رجال الغيب آهيون ، اسان کي ماڻهو ابدال بہ چوندا آهن، اسان مان هڪ سنگتي مري ويو آهي تون جيڪڏهن ان جي جاء تي اسان سان گڏجي

١- ص ٧٨ - مقالات الشعرا ۾ آهي تہ 'گلستان' کي 'شاهنامہ' جي بحر ۾ نظم ڪيائين. سال وفات مقالات ۾ ڏنل نہ آهي .

Marfat.com

رهندين ته تولاءِ ڏاڍو چڱو آهي. ڇيم نديڙا ٻارڙا اٿم. ڇپائون ته تنهنجن ٻارن کي رزاق مطلق رزق پهچائيندو. ڇيم ته آءٌ اوهان ۾ رهڻ نٿو گهران. بس اچا ائين مس ڇيم ته پاڻ کي وري مسجد ۾ ڏٺم.

مخدوم ابوالحسن ڏاهري وڌيڪ فرمائي ٿو ته :

— ملا مذکور را اين فقير نيز ديده بسيار مرد صالح بود — (ينابيع الحياة الابديه)

بين به هڪ ٻن جاين تي سندس ذکر ڪري ٿو. مخدوم ابوالحسن اهو ڪتاب ٻارهين صدي هجري جي وچ ڌاري لکيو آهي. ڪتاب لکڻ وقت ابوبڪر وفات ڪري چڪو هو جنهن کي قدس سره ڪري لکي ٿو، تنهن ڪري اندازو ڪري سگهجي ٿو ته هو ٻارهين صدي هجريءَ جي اوائل ۾ وفات فرمائي چڪو هوندو. اهو ڪلهوڙن جي حڪومت تي دهلي طرفان مقررائي جو اوئلي زمانو آهي.

فائدو! رجال‌الغيب يعني ابدال صوفين وٽ هڪ حقيقت جو درجو رکن ٿا. هنن وٽ سندن اصطلاح ۾ اقطاب، ابدال، اوتاد، غوث، وغيره جي درجن جا القاب آهن. محدث جلال‌الدين سيوطي ابدالن جي وجود تي هڪ رسالي ۾ ڪيتريون حديثون ڪڍ ڪيون آهن، جن جو مطلب آهي ته شام ملڪ ۾ چاليهه ابدال رهن ٿا. مگر محدثن جي تنقيد جي لحاظ سان اهي حديث يا ته موضوع آهن يا ضعيف آهن. شيخ‌الاسلام ابن تيميه 'منهاج‌السنته'[۱] ۾ ۽ شيخ سيد محمد عبده مصري 'المنار'[۲] ۾ انهن حديثن جو صفا انڪار ڪيو آهي. والله تعالي اعلم

مير اسدالله بکري

مير اسدالله تخلص ساقي. مير محمد معصوم جي ڏهٽن مان

۱- (۶۶۱-۷۲۸ھ) منهاج السنة النبويت في نقض ڪلام الشيعة والقدرية - مصر ۱۳۲۱ھ (معجم ۵۹)

۲- محمد عبده قاهري مان اهو رسالو ڪيندو هو

وڏي استعداد ۽ علميت جو مالڪ ٿي گذريو آهي. شعر و شاعري جو ڪافي حد تائين ماهر هو.

مير قانع ٺٽوي لکي ٿو تہ: ميان مرادياب خان ڪلهوڙي وٽ مرادآباد جي شهر ۾ حڪيم سيد يعقوب خان سکري سان ڪنهن ڪم لاءِ آيل هو، منهنجي ساڻس اتي ملاقات ٿي. شاعرانہ مزاج جو ماڻهو هو، تخلص جي خواهش ڏيکاريائين، يعني تہ ڪهڙو تخلص اختيار ڪري؟ جنهن ڪري آءٌ ڪيس سندس نالي اسدالله جي لحاظ سان ساقي تخلص مقرر ڪري ڏنو ۽ هڪ سجع بہ مون کان قبول ڪيائين: اسدالله ساقي ڪوثر - گهڻو ڪري مصرعو پنهنجي مندي جي ٽڪ تي اڪرايو بہ هوندائين. (تحفةالڪرام و مقالات قانع)

مير اسدالله، حڪيم مير يعقوب جو شاگرد ۽ پاڻ وڏو حڪيم هو. طب جي مشهور ڪتاب 'ذخيرہ خوارزم شاهي' ٢ جو اختصار ڪيو اٿس جنهن مان سندس طبي استعداد معلوم ٿئي ٿو. سندس شعر جو نمونو هي آهي:

مست گردم ز بادۀ کوثر اسدالله ساقیم باشد

هڪ مناجات جا چند بند هيٺ ڏجن ٿا جنهن ۾ حضرت ساقي پنهنجي لاءِ هيئين ريت بارگاه الهي ۾ استدعا ڪئي آهي:

ای انیس بزم محزونان رب‌العالمین رحم‌کن برحال زار من تو ارحم‌الراحمین
بر درت فریاد می‌دارم همین مالم جبین قرب ده با دوستان یا جامع المتفرقین
لا تذرنی رب فردا انت خیرالوارثین

١- آرزو ۽ ساقي تخلص - نواسہ مير اسدالله بن مير علي شير بن مير زڪريا بن مير محمد بزرگ بن مير معصوم بکري تحفةالڪرام فارسي ص ١٣١ قديم مقالات ص ٢٦٧.

٢- تاليف سيد اسماعيل جرجاني (٥٠٤ ھ) ۾ لکيو ويو جملہ ١٢ جلد قطب‌الدين محمد بن انوشتگين خوارزمشاه جي نالي معنون آهي.

Marfat.com

چون غمی‌دارم، بده آرام در دنیا و دین | جز تو دیگر نیست غمخوارم بدل دارم یقین
یاد فرمائی، که دارم‌درد بر دل پر حزین | زود فریادم برس بر نالهٔ اندوهگین
لا تذرنی رب فردا انت خیرالوارثین

دیگر آن دارم عجائب آرزوئی خوشتری | ده مرا جای بفضل خود بفردوس برین
ساقی کوثر دهد جام شراب و انگبین | این همه حاجات گفتم، کن اجابت را قرین
لا تذرنی رب فردا انت خیرالوارثین

اسدالله ساقي جي هڪ هندي فارسي آميز نظم سيدنا شيخ عبدالقادر جيلاني جي شان ۾ چيل آهي جنهن جو هڪ بند هيٺ ڏجي ٿو.

روزی میری رهوال کر | اعدا میری ری دال کر
خر مطلبم فی‌الحال کر | یا شاه جیلان المدد
کر سرخرو هر بزم مین | مجهکو رسا هر عزم مین
ساقی کهی هر بزم مین | یا شاه جیلان المدد ۱

هن نظم مان معلوم ٿئي ٿو ته ساقي صاحب محب اهل بيت هو مگر موجوده معصومي ساداتن وانگي شيعو مذهب رکندڙ نه هو.

اگرچه اسدالله ساقي جي وفات جو مقرر طرح سال معلوم نه ٿو آهي مگر مير قانع تحفته‌الڪرام ۾ لکي ٿو ته:

— الحال در سلک احیاء منخرط مسرور —

يعني اڄ تائين بدن ۾ اچي ٿو ته هو زنده‌آهي. اهو زمانو ۱۱۸۱ هه جو آهي. بهر حال هي بزرگ ٻارهين صدي هجري ۾ ئي گذريو آهي.

۶۵- مخدوم ابوالحسن ڏاهري

حاجي، عارف، عالم، متڪلم، صوفي، نقشبندي، محدث، شيخ

۱- نظمون هڪ بياض تان نقل ڪيل آهن جو رهاڙي جي هڪ ڪتب خاني ۾ نظر مان گذريو. (وفائي)

Marfat.com

نواب شاه ۾ ٻارهين صديءَ ۾ هڪ وڏو عالم ٿي گذريو آهي. سندس مفصل حالات ملي نه سگهيا آهن، مگر سندس تصنيفات مان معلوم ٿئي ٿو ته، شروع ۾ گهڻي وقت تائين هو مخدوم ابوبڪر هالائي واري وٽ تعليم وٺندو رهيو، ۽ سندس اتقاء ۽ پرهيزگاري، طالب علمي جي زماني ۾ ئي مشهور هئي. هالائي جي مدرسي ۾ طالب علميءَ جو هڪ واقعو لکيو اٿس ته هڪ ڏينهن منهنجي استاذ ابوبڪر هالائي جو رحل مصحف جو منهنجي هٿان ڀڄي پيو، جنهن تي پاڻ هر روز صبح جو آتي تلاوت قرآن مجيد فرمائيندا هئا. رحل به ڏاڍو قيمتي ۽ ناياب هو ڇا ڪيم جو رحل جا ٽڪرا پاڻ ۾ ڳنڍي وڃي حجري ۾ رکيم ۽ الله تعالى کان دعا گهريم ته يا الله تون سگهارو آهين جو هن ڀڳل رحل کي درست ڪرين. اهو شام جو تائيم هو. جڏهن صبح ٿيو تڏهن استاذ صاحب رحل گهريو ته قرآن مجيد جي تلاوت ڪري. دل ۾ ڳڻتيون ڪاڏهن ته استاذ صاحب جي اڳيان ڪهڙو عذر يا بهانو پيشُ ڪريان، پر ڪو به حيلو نظر نه آيم، پوءِ دل ۾ ڇيم ته رحل استاذ جي اڳيان رکي پوءِ چوندس ته سائين ٻئو ئي ڪونه آهي ته ڪنهن ڀڳو آهي. آخر حجري ۾ وڃي ڏٺم ته رحل بالڪل صحيح سلامت رکيو آهي، ڇڻ ڀڳل ئي ڪونه هو. پوءِ استاد صاحب جي اڳيان آڻي رکيم ۽ اهو راز ڪنهن کي به نه ٻڌايم ۽ نه استاد صاحب سان ڳالهه ڪيم. (ينابيع)

اهو واقعو ڪرامات جي معونت واري قسم ۾ آندو اٿس، جنهن جي شرح ۾ لکي ٿو ته:

— معونت برائی عام مومنان باشد، معونت و عون بمعنی یاری دادن و مددگاری کردن. یاری و مدد. و در مکتوبات منیریه گفته که عون خارقه را گویند که بر دست صبیان و مجانین و عامةالمسلمین ظاهر شود —

معونت (ڪرامت جو قسم) عام مؤمنن لاءِ آهي، معونت يا عون

Marfat.com

جي معنيٰ آهي مدد گاري ۽ همراهي ڪرڻ. مڪتوبات منيري ۾ لکي ٿو ته: عون ڪرامت جو هڪ اهڙو قسم آهي جو ٻارن ۽ ڇرين ۽ عام مسلمانن جي همٿ تي به ظاهر ٿي سگهي ٿو. جنهن ڪان بوءِ مٿيون واقعو بيان ڪيو اٿس.

هي به معلوم ٿئي ٿو ته سنڌ مان روانو ٿي ڪاٺياواڙ گجرات جو سفر به ڪندو رهيو ۽ احمد آباد جي هڪ وڏي عالم نورالدين محمد* (متوفي ١١٥٥هه) وٽ ڪجهه وقت تعليم حاصل ڪيائين ۽ اهڙي طرح مرزا محمد خليل بدخشاني گجراتي وٽ به علوم حاصل ڪيا اٿس. ينابيع ۾ مرزا احمد خيل جي هينين ڪتابن مان حوالو ڏئي ٿو:

١) مجمع اهل الحياة بذڪر اهل الممات
٢) عدة الخليل من مواهب الجليل ۽ ٻيا.

اهڙي طرح مولانا نورالدين محمد احمدآبادي جي به ڪن ڪتابن جا حوالا پيش ڪري ٿو. جنهن ته:

١) وسيلة التائبين ۽
٢) عين الحياة وغيره.

هڪ هنڌ لکي ٿو ته:

الله تعاليٰ جو قسم ٿئي ٻالهه ڪرڻان نو ته آغا وڻنائي جي شهر ملڪ سورٺ (ڪاٺياواڙ) ۾ رهيل هوس، اتي ... جي نڪتو. هڪ رات ان مون سان ٻالهه ڪئي ته: ... راز رکين ته تو کي هڪ ڳالهه ٻڌايان! ... ڪج! چيم ته: هائو! بوءِ ٻڌايائين ته: ڪترا سال ٿيا ته مون کي مرشد

---

* هن بزرگ جي تصنيفات جو تعداد ١٧٠ کي وڃي پهتل آهي. هن ١١٤٣ ۾ حرمين جي زيارت ڪئي. (تاريخ احمد آباد)

Marfat.com

ڪامل جي ملاقات جو شوق هو، مگر هٿ نه ٿي آيو. آخر هڪ دفعو اهو شوق بيقراري جي حد کي وڃي رسيو جو ماڻهن سان لاڳاپا ٽٽي ويا ۽ کاڌو پيتو زهر ٿيڻ جي ويو. رات ڏينهن صلواة پڙهڻ ۾ لڳو رهيس ۽ منهنجي الفت ۽ اُنس وڃي صلواة شريف سان ٿيو. پوءِ هڪ رات حضور جن صلي الله عليه وسلم کي خواب ۾ ڏٺم، پاڻ مونکي نقشبندي طريقي جي زنگ ۾ تلقين ڪرڻ فرمايائون. هاڻي جڏهن به باطني مقامن مان هڪ کان ٻئي مقام ڏانهن واڌاري ڪرڻ جو شوق پيدا ٿيندو آهي ته صلواة شريف گهڻي ۾ گهڻي پڙهڻ شروع ڪندو آهيان جنهن کان پوءِ انهيءَ مقام مطلوب ڏانهن ترقي ڪندو ويندو آهيان. اجا تائين انهيءَ سعادت جي اوج واڌاري ۽ زيادتي ۾ آهي.

مان انهي شخص جي انهيءَ راز کي سندس حياتيءَ تائين وعده جي وفائي واري لحاظ سان مخفي رکيو، اگرچه سندس نالو ۽ ذات ۽ ڳوٺ به چاڻان ٿو (ته سنڌ ۾ ڪٿي رهندو هو). پڄم ته حرمين شريفين جي زيارت کان پوءِ موٽندي وقت جڏهن يمن ۾ پهتو تڏهن اتي وفات ڪري ويو[١]. انا لله و انا اليه راجعون.

ظاهري علمن حاصل ڪرڻ کان پوءِ طريقت ۾ وڃي شيخ عبدالرسول صديقي نقشبندي سان بيعت ڪيائين، جتي انهي طريقي جو ڪمال ڪما حقه ڪسب ڪري خلافت جو خرقو ڏنائين. سندس مرشد جيڪو کيس خلافت جو شجرو لکي ڏنو آهي ان جي عبارت هيٺين ريت آهي:

- الحمد لله علي كل حال. والصلوة والسلام علي رسوله محمد صاحب الكمال، و علي آله و صحبه ارباب النوال. قد البست الخرقة الفقيرية الاخ في الدين ابا الحسن السندي جعله الله من الصالحين الصادقين المخلصين و انا لبستها من يد الشاه فتح الله قدس سره و هو لبسها من يد

١- شايد محدث مخدوم محمد قائم هجي.

Marfat.com

محمد معصوم قدس سره وهو لبسها من يد مجدد الف الثاني الشيخ احمد السرهندي ـــ الخ.

هن مان ظاهر آهي ته هو هڪ واسطي سان شيخ محمد معصوم عروة الوثقيٰ ولد امام رباني مجدد الف ثاني شيخ احمد سرهندي جو مريد آهي. هو جڏهن گجرات مان سنڌ ۾ واپس آيو تڏهن ماڻهن جي عقيدن جي درست بنائڻ ۽ سنڌ مان بدعتن ڪيڻ ۽ خلق کي نماز سيکارڻ، ظاهر ۽ باطني نموني ۾ فيض ڏيڻ جو ڪم ڪندو رهيو. سندس تصنيفات مان

١) فارسي نظم ۾ نماز جي مسائل تي هڪ وڏو ڪتاب - مفتاح المصلي - لکيائين.

٢) علم عقائد ۽ ڪلام ۾ ڪچڪول نامو فارسي نظم ۾ تيار ڪيائين جنهن ۾ لکي ٿو ته:

بگويد بوالحسن کاين خوش نميقه	نوشتم در معاني اين دقيقه
نهادم نام آن ــ کچکول نامه	بود 'کچکول نامه' بهر نامه
هزار و يکصد و هفتاد تا شش	گذشت از هجره تاريخ خمش

١١٧٦ هـ

هي رسالو ١٢ صدي هجري جي پوئين اڌ ۾ لکيو اٿس. رسالي ۾ تصوف، فلسفو، علم عقائد ۽ علم ڪلام جا ڪيئي بارڪ مسئلا نظم ڪيل آهن، جنهن جي عظمت، مطالعي کان پوءِ معلوم ٿي سگهي ٿي.

٤) ينابيع الحياة الابدية في طريق الطلاب [illegible]

هن ڪتاب جي شروع ۾ ڏيکاريو اٿس [illegible] دعا دل [illegible] نى ته پنهنجي مرشد کان جيڪي پڙهو اٿم تنهن کي واضح [illegible] اندروني ڪشش کان سواءِ ڪري نٿي سگهجي، چاڪاڻ جو [illegible]

Marfat.com

مصاحب يا ساٿي ڪونہ هو جنهن جي تحريڪ تي هي ڪم ڪجي.
چاڪاڻ جو:

ڪہ هرگز بي مصاحب نغمه آرائي نيايد خوش
ڪه بلبل بي گلستان ڪي سخن دلڪش ڪشايد خوش (ڪذا)

پر ڏٺم تہ انسان نسيان جي آفت کان امن ۾ نہ آهي تنهن ڪري ....
مرشد جا ارشاد ۽ ٻيا معارف، رسالن ۽ معتبر ڪتابن مان هن ڪتاب ۾
جمع ڪيم تہ، ماڻهن کي ان مان فائدو رسي.... الخ.

هي ڪتاب انسانيت جي جدا علومن تي شامل آهي. حديث، تصوف، فقہ ۽ علم اخلاق جو وڏو حصو هن ۾ موجود آهي. هرهڪ ڳالهہ تي ڪتابن مان دليل موجود آهن. ڏسجي ٿو تہ هن بزرگ جي علمي لئبريري ايڏي وسيع آهي جو اڄوڪي زماني ۾ ڇاپخانن ڪري جو موجوده ڪتاب ڇپجي رهيا آهن تنهن هوندي بہ هن وقت ڪنهن عالم وٽ ايترا ڪتاب موجود ڪونہ هوندا جيترا هن صاحب وٽ موجود هئا. ان حد تائين جو سنڌس همعصر علماء ڪرام جون محققانہ تصنيفون بہ موجود هوس، جيئن تہ ينابيع ۾ مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جي ڪتاب 'بناءالاسلام' جا جاءِ بجاءِ حوالا ڏنا اٿس.

ينابيع جي مطالعہ مان مخدوم ابوالحسن جي علمي جلالت ۽ بزرگيءَ جو ڪافي اندازو ڪري سگهجي ٿو. اگرچہ بعض ڳالهين ۾ سائنس ڪٿي اتفاق نہ بہ ڪجي پر گهڻين ڳالهين ۾ هو حيران ڪندڙ معلومات جو مالڪ نظر اچي ٿو. رحمہ الله تعاليٰ رحمہ واسعة.

٦٦- مخدوم ابوالحسن ٺٽوي

عالم، ڪامل، عارف، سنڌي زبان جو شاعر ٻارهين صديءَ جي اوائل ۾ هو. هو ٿي ٻهريون ماڻهو هو جنهن اسلام جي عقيدن ۽ نماز

Marfat.com

روزي جي بيان ۾ سنڌي نظم لکي ۽ ان کان پوءِ سنڌي زبان ۾ ٻين بزرگن سندس تتبع ۽ نموني ۾ مذهبي ڪتاب لکڻ شروع ڪيا.

سنڌي صورت خطي جو بنياد به انهيءَ بزرگ وڌو، جنهن کان پوءِ سنڌ وارن کي پنهنجي مادري زبان ۾ لکڻ پڙهڻ ۾ سولائي ٿيڻ لڳي. چون ٿا ته ٻارهين صدي جي اوائل ۾ جڏهن ٺٽي جو گورنر نواب حفظ الله خان[1] هو تڏهن بغداد مان سيد يوسف الدين جيلاني ٺٽي ۾ وارد ٿيو جنهن جي وعظ ۽ هدايت سان سوين هندو مسلمان ٿيا. سنڌ ۽ ڪڇ جا ميمڻ (مؤمن) انهيءَ پير جي هدايت سان اسلام ۾ آيا. انهن نومسلمن جي تعليم لاءِ ٺٽي سنڌن مادري زبان ۾ سڀ کان پهريان مشهور عالم فقيه شيخ ابوالحسن ڪتاب لکيو جو مخدوم 'ابوالحسن جي سنڌيءَ' سان مشهور آهي ۽ عربي صورتخطي جي نموني تي سنڌي صورتخطي جو بنياد رکيو ۽ ٿوري ڦيرڦار ڪري الف-باءِ قائم ڪئي جنهن جي بنياد تي اڄوڪي الف باءِ قائم آهي. (سنڌ جي ادبي تاريخ)[2]

۱) مخدوم ابوالحسن جڏهن ڪافي وڏي ڄمار جو ٿي ويو تڏهن پيش امام ٿي نماز پڙهائي نه ٿي سگهيو تنهنڪري پنهنجي پاڙي جي نماز موڪلي عرف عبدالله واعظ کي فرمايائين ته اڄ کان پنهنجي جاءِ تي مسجد جو پيش امام تون ٿي نماز پڙهائيندو رهه، چوڻ ... ! ... ۾ سگهه ٿي ڪانه رهي آهي. ... ميان موريو اچا لاسڙيات ... ڪانه آيل هئس، اهي الفاظ ظهر جي وقت چيائينس. ... الله تعالى جي قدرت سان عصر (وچين) جي نماز ٿائين ... ۽ امامت شروع ڪ ڪائين. (تحفة الڪرام)[3]

۱- ۱۱۰۳ کان ۱۱۱۲ع تائين تحفة الڪرام فارسي حاشيه ... ص ۴۱۷

۲- از محمد صديق ميمڻ مرحوم

۳- فارسي قديم ڇاپو ص ۲۲۷

Marfat.com

٢) ميان ابوالحسن کي سندس ڪنهن معتقد اچي دانهن ڏني ته ٺٽه جو حاڪم نواب شهامت خان جو فلاڻو نوڪر حڪما حڪم منهنجي گهر ۾ ڪاهي اچي ٿو ۽ وڏس ٿو تيئن ڪري ٿو. مون کي پچڻ جي طاقت ڪانه آهي. مخدوم کي سندس حال تي ڏاڍي ڪهل آئي پنهنجي پاڙيجي ميان عبدالله واعظ کي چيائين ته : ابا! وڃي اولياء ٻير ٻئي کي منهنجا سلام ڏي ۽ چوينس ته انهيءَ ظالم کي تاريو جنهن اشرافن کي ڏاڍو رنجايو آهي. ميان عبدالله ائين ڪيو. نواب جو نوڪر جيئن انهيءَ غريب جي گهر ڏي آيو ٿي تيئن رستي تي اڙڙو ٿابو آيس جو ٽڙي وڃي هڪ لوهي ڪلي تي پيٽ ڪنس، آنڊا ٻڏي نڪري پيس، آتي جو آتي مري ويو. (تحفةالڪرام)[١]

حقيقت ۾ اها بد دعا مخدوم جي هئي جو ظاهر ۾ ٻير ٻئي ۾ پاڻ کي لڪائڻ لڳو. مخدوم ابوالحسن ؒجي وفات تخميني طور ١١٦٥ھ ۾ ٿي وڃي ٿي .

٦٧- سيد ابوالقاسم شڪر اللهي ٺٽوي

ابوالقاسم سراج الدين محمد ولد سيد مير ولي، سيد قاضي شڪرالله جي خاندان مان ١١٣٨ھ ۾ تولد ٿيو. ٺٽي جي مشهور شاعر محمد حسين شوقي — اول، قد تَبَيَّنَ الرشد — مان سندس ولادت جي تاريخ لڌي. ١٢ سالن جو هو ته سندس والد هن دنيا مان وفات ڪري ويو ، يعني ١١٥٠ھ ۾ . ان کان پوءِ پنهنجن مائٽن جي رسم موجب علم حاصل ڪندو رهيو ۽ نهايت وقار ۽ خود داريءَ سان حياتي گذارڻ لڳو. ٺٽو انهيءَ زماني ۾ شاعريءَ جو مرڪز هو جنهن ڪري هي صاحب به

١- تحفه ٣٢٨ - تحفةالڪرام ۽ تحفةالطاهرين (٦٩) کيس مخدوم نه بلڪ ميان لکيو آهي. تحفةالطاهرين مان ظاهر آهي ته هي بزرگ مڪليءَ تي مدفون آهي.

Marfat.com

زبان فصيح سان مليح ڪلام چوڻ ٿيو، مير علي شير قانع سندس عزيز ۽ هم عصر هو. تنهن سان صحبتون رهيس ۽ هڪ تتبع تي گڏجي شاعري ڪندا رهيا.

ميان مراد ياب خان ڪلهوڙو، جڏهن سنڌ جي اميري واري تخت تي ويٺو تڏهن مير قانع ٢١ بيت نعتيه لکيا جنهن مان ٣ هزار ٦٦ تاريخون ضرب جي حساب سان نڪري سگهيون ٿي. سيد ابوالقاسم تخلص قاسم ساڳئي تتبع ۾ ٣ شعر لکيا جن ۾ بہ ساڳي صفت ۽ ڪماليت رکيل آهي، اهي نعتيہ شعر هي آهن:

السلام اي صبح عباد و منير اتقيا — والصلواة اي عز قبلہ مجد ستر انبيا
آفتاب و بدر عالم ، عقل کل آمال ده — تاج سلطان ، منبع دين ابر علم ازکيا
زين زهد و کل احسان رحمتہ للعالمين — شافع و اعزاز قاسم اصل اصل اصفيا

ننهن شعرن ۾ مان:

١) هر هڪ مصرع جي حرفن جو حساب ڪبو ويندو تہ سال تاريخ نڪتو.

٢) پنهي مصرعن جي نقطن وارن حرفن مان بہ جدا سال ملندو.

٣) بي نقاط حرفن کي ڳڻبو ويندو تہ ساڳئي شعر مان ڇهون سال تاريخ ملندو. اهڙي طرح

٤) پهرين مصرع جا بي نقاط اکر ٻين سڀني مصرعن مان ـ جهن بہ بي نقاط سان گڏجي شمار ڪبا ويندا تہ بہ سال تاريخ ملندو.

٥) پهرين مصرع جا نقطن وارا حرف ٻين مصرعن ... مصرعن ... وارن سان ـ يعني ڪهڙو بہ ٻيون مصرعو هجي ـ ڳڻبا ... تہ بہ سال تاريخ حاصل ٿيندو. تاريخ گوئي ۾ هڪ وڏو انساني ... سال لکيو ويو آهي جنهن جو ايجاد ڪندڙ مير محمد باقر ڪيو آهي جنهن حضرت اورنگزيب عالمگير[1] جي تخت نشيني وقت هڪ لکيو قصيدو انهيءَ

---

[1] مقالات ۾ اورنگزيب جي تخت نشينيءَ واري قصيدي جو ذڪر ڪيو آهي

Marfat.com

بي نظير طرز تي چيو هو. ان کان پوءِ مير علي شير قانع ٢١ بيت نعتيه مراداب ڪلهوڙي جي تخت نشينيءَ تي لکي مير باقر جو جواب ڏنو. ساڳئي زماني ۾ مراداب خان جي جلوس لاءِ ابوالقاسم نتوي ٣ شعر ساڳي رنگ ۾ چئي پنهنجو ڪمال ڏيکاريو. (مقالات الشعراء)١

مقالات الشعراء ٺٽي جي مختلف مائٽن جي شادي ۽ موت ۽ ٻين تقريبن جون تاريخون به - جيڪي هن صاحب لکيون آهن - سي نموني طور پيش ڪيون آهن. مقالات وارو لکي ٿو ته ڪڏهن ڪڏهن سنهنجي خواهش تي غزل به جوڙيندو هو. جن مان نموني طور ڪجهه هي آهي:

١) بر صفائی ظاهری ایمن ز سنگین دل مباش
شربت الماس بر جان، کمتر از شمشیر نیست

٢) آفت برای دولت دنیا مقدر است
مقراض را حریف پی کیسه زر کند

مقالات جي لکڻ ١١٦٩هه تائين هي صاحب زنده رهيو آهي. شايد انهيءَ صدي جي آخر يا ١٣ صدي جي اوائل ۾ وفات ڪئي هجيس، ڇاڪاڻ جو سندس تاريخ وفات معلوم نه ٿي سگهي.

٦٨- مير امين الدين خان حسين ٺٽوي

ولد مير ابوالمڪارم مشهود ولد مير ابوالبقا امير خان رحمه، علم ۽ اميري جو جامع ۽ هڪ وڏي خاندان جو ممتاز فرد. پنهنجي زماني ۾ حڪومت جي اختيارات سان گڏ علمي شغل هميشه جاري رکندو آيو. تحفة الڪرام ۾ لکي ٿو ته:

— اميری والا مقدار بود، اغلب اوقات بمطالعه کتب و صحبت علماء پرداخته — ٢

١- وڌيڪ ڏسو مقالات ص ٥١٠

٢- قديم فارسي ڇاپو ص ٩٩

Marfat.com

يعني تہ وڏي مرتبي وارو امير هو، سندس گهڻو وقت ڪتابن جي مطالعہ ۽ عالمن جي صحبت ۾ گذرندو رهيو. شروعات ۾ ميان يار محمد ڪلهوڙي جي زماني ۾ ڪيس خانپور (شڪارپور) ۾ جاگير هئي ۽ اهو سارو علائقو سندس سنيال هيٺ آيل هو، ان کان پوءِ هو دهليءَ جي مغليہ سلطنت پاران ۱۱۱۴هہ ۾ ٺٽي جو گورنر مقرر ٿيو ۽ ڪم کي نهايت سهڻي انتظام سان هلايائين. سندس تصنيفات مان:

۱) رشحات‌الفنون۲: هڪ اهڙو ڪتاب آهي جنهن ۾ ۱۴ علمن جو اختصار ڏنل آهي.

۲) معلومات‌الافاق۳: هن ڪتاب ۾ دنيا جي عجائبات ۽ نادر واقعات جا بيان آهن جن مان هيٺ بہ واقعا تذڪره جي بزرگن جي معلومات لاءِ درج ڪجن ٿا، جن جو سنڌ جي سرزمين سان لاڳاپو آهي.

۱) بادشاه عالمگير جي پوئين زماني جو واقعو آهي تہ سارا سي ...برگٽي (هاٿوڪي لاڙ دوبزن) ۾ برسي نالي هڪ ڳوٺ ۾ ... بيڙ جي ڍنڍ جي ڪناري تي هو ۽ انهيءَ ڳوٺ ۾ گهڻو ڪري برسن ۾ جاجڪ هندو رهندا هئا ـ هڪ ڇهن مهينن جي ٻٽ واري جاجڪ هندو عورت کي گوشت جو لوٿڙو ڄائو، جنهن ۾ ڪو بہ انساني عضوو ظاهر ڪونہ هو، پر نو چريوبريو ٿي، جنهن ڪري سندس ... دل نہ گهريو تہ هن کي پوريو وڃي. جنهن ڪري من جي حفاظت لاءِ ڪوشش ورتائون. آخر ڇا ٿيو جو انهيءَ ماس جي لوٿڙي ... عضون جون علامتون پيدا ٿيڻ لڳيون جهڙوڪ اکيون، ... ، چپ، چنگهون ۽ ٻانهون ظاهر ٿيڻديون ونديون. آخر اهو ... جي

---

۱. ڏسو تحفة‌الڪرام (...) ۳۴۵، ۳۵۰، ۴۱۸

۲. تاليف ۱۱۲۶هہ - مضمونن جي فهرست ڏسو تذڪره اميرخاني ص ۱۹۷.

۳. هي ڪتاب لکنوءَ مان ۱۸۷۳ع (۱۲۹۰هہ) ۾ ڇپيو آهي.

Marfat.com

مدت پوري ٿيڻ تائين اهو لوٽڙو پورو بار ٻڌجي روڻ لڳو ۽ ماءُ جي ٽيج پڻ ٿيو، پوءِ سنڌس ٻيءُ ماءُ عمرڪوٽ ڪٺي ويا جتي ڪيس پاليائون، جنهن ڪان پوءِ ١٥ سالن چمار جو ٿي پوءِ فوت ٿي ويو.

٢) ٺٽي ۾ هڪ ٻيٺ واري عورت ڪي پورن مهينن ڪان پوءِ ويم جا سور ٿيا، جنهن ڪي پورا ڇهه ڏينهن گذري ويا مگر خلاص ڪانه ٿي جنهن ڪان پوءِ سور صفا لري ويا ۽ ڪابہ تڪليف ڪانه رهي. ٿوري عرصي بعد هن عورت جي ران جي پاڙ ۾ سخت سوڄ ۽ ورم شروع ٿيو. جڏهن انهي ڪدوءَ جيڏي سوڄ ڪي شگاف ڏنائون تہ اندران ڇوڪري پيدا ٿي پئي. آخر اهو ڦٽ ملم سان ڇٽايو ويو ۽ اها ڇوڪري ستن سالن جي ٿي پوءِ مري وئي. اهو واقعو حضرت عالمگير جي پوئين زماني جو آهي. (معلومات الآفاق بحوالہ تحفةالڪرام) ١.

مير امين‌الدين خان ٺٽي ۾ وفات ڪئي ۽ مڪلي جي قبرستان ۾ دفن ڪيو ويو.

قطعه تاريخ

خان با تمکين امين‌الدين امير — عالی از حسن عمل درجات او
چون سفر کرد از جهان بی ثبات — سال فوتش ـ داخل الجنات او ٢

١١٢٧هـ

٦٩- ابوالغنم ٺٽوي

ٺٽي جي مڱن جي خاندان مان غريبي حال وارو ماڻهو هو. مگر هو الڪپڻ جو هوشيار ۽ چالاڪ ماڻهو هو. اگرچہ هو تمام پريشان

١- تحفہ قديم ڇاپو ص ١٦١

٢- قبر مڪليءَ تي اميرخاني قبرستان ۾ آهي، پيرنڌيءَ ڪان اهو ڪتبو آهي احوال لاءِ ڏسو تذڪره اميرخاني ص ١٩٤ - ٢٠٧ قبر ۽ ڪتبي جي تصوير نمبر ٧٠-٧١

Marfat.com

روزگار رهندو هو مگر پنهنجي قابليت تي ڪيس فخر هو ته هو ضرور ڪنهن نه ڪنهن وقت وڏي اوج کي وڃي رسندو. آخر ٿيو به ائين جو سلطان اورنگزيب عالمگير جي شاهزادگي جي زماني ۾ بندر لاري (شاهبندر) سندس جاگير ۾ ڏنو ويو. هڪ دفعو شهزادو جڏهن ملتان ۾ آيو تڏهن پنهنجي سنڌ واري جاگير جي عملي ۽ نوڪرن کي حساب ڪتاب صاف ڪرائڻ لاءِ ملتان گهرايائين. ملا ابوالفتح به منشين جي عملي ۾ ملازم هو سو به ملتان ويو. جڏهن سمورو حساب ڪتاب شهزاده عالمگير جي نظر مان گذريو تڏهن ڏاڍو خوش ٿيو ۽ خصوصاً ملا ابوالفتح تي حساب درست رکڻ ڪري ڏاڍو راضي ٿيو. اتي هن پنهنجي بخت: جي رسائي جو موقعو سمجهي شاهزادي جي خدمت ۾ ملازمت لاءِ درخواست ڪيائين جا قبول ڪئي وئي. ڪيس ٺٽي جي واپسيءَ جو سفر خرچ به عطا ڪيو ويو ۽ وڏي منشي جو عهدو به ڏنو ويو. آخر جڏهن عالمگير هندستان جي تاج و تخت جو مالڪ ٿيو تڏهن ملا ابوالفتح کي مير منشي جو عهدو ۽ 'قابل خان' جو خطاب ڏنو ويو. ڪيترن ڪمن ۽ سرڪاري امورن جو فيصلو سندس راءِ سان ٿيندو رهيو. وزارت عظميٰ کان سواءِ ٻيو جو ڪجهه بادشاه جي دربار ۾ قرب جو درجو آهي، سو ڪيس حاصل ٿي ويو. بادشاه جي خدمت ۾ ادب جا هٿ ٻڌي، هڪدم ڪم ڪري وٺندو هو جنهن تي بادشاه هن کان ڏاڍو راضي رهندو آيو ٿي.

هو فارسي انشاء جو قابل هو. سندس خط ۽ سموري تحرير ۾ پڪڙيل هوا، جنهن تي ننڍا وڏا فارسي انشاء نويسي جي مشق ڪندا هئا. مير قانع لکي ٿو ته 'قصه ڪاماروپ' نثر ۾ سندس لکيل هو جنهن

١- منشات عالمگيري - دستور دانش (صغير و ڪبير) ۾ سندس تحريرون آهن. منشات (آداب عالمگيري) جي ٻئي ساڱ ۾ جادن ۾ نازو ١٩٧١ع لاهور مان شايع ٿيو آهي.

Marfat.com

ڪي مان نظم ۾ آندو آهي. مگر افسوس جو آخر چمار ۾ بادشاه جي عتاب ميئان اڇي وڃو ۽ نوڪريءَ مان نڪري ويو. انهيءَ واقعي کي هيئين نظم ۾ آندو اٿس:

شگفتم چون گل ، و برباد رفتم　　دگر هيچم غم پژمردگی نيست
(مقالات‌الشعرا) ١

سن وفات جو معلوم نہ ٿيو آهي ٢ مگر سلطان عالمگير (١٠٦٦ھ) ۾ تخت تي ويٺو ۽ (١١١٨) وفات ڪيائين، جنهن مان صاف ظاهر آهي تہ ملا ابوالفتح اوائل ١٢ صدي جي سنڌي شاعرن مان آهي.

٧٠- مخدوم ابوالقاسم نٿوي

ابوالقاسم نورالحق درس نٿوي ٣ ، شروع ۾ قرآن شريف ياد ڪري، ظاهري علمن کان فارغ ٿي ٺٽي جي مشهور عارف ڪامل مخدوم آدم ٤ جي صحبت ۾ تصوف جون منزلون طي ڪرڻ لڳو. مخدوم آدم ٤ سندس قابليت ۽ استعداد ڏسي کيس حڪم ڪيو تہ باقي منزلون وڃي شاه سيف‌الدين ٥ ولد عروةالوثقي خواجہ محمد معصوم ولد شيخ احمد امام رباني سرهندي جي خدمت ۾ پوريون ڪري. ابوالقاسم سنڌ مان ڪاهي سرهند ۾ پهتو. شاه سيف‌الدين جي مٿس گهڻي مهرباني ٿي، ظاهري ۽ باطني علمن جي مٿس پاڻوٽ ٿي. ڪجهہ وقت کان پوءِ ٺٽي موٽي آيو ۽ وري سندس خدمت ۾ ان ريت ايندو ويندو هو، پوئين

١- ص ٤٢

٢- ١٠٧٢ يا ١٠٧٣ھ ۾ فوت ٿيو . (ربو ٣٩٥)

٣- ولد درس ابراهيم نزيل ٺٽہ (شجرو ابوالقاسم ۽ احوال تڪملہ مقالات‌الشعرا)

٤- متوفي ٦٦ ١ھ بن مخدوم اسحاق صديقي مدفون مڪلي .

٥- متوفي ١٠٩٨ھ

Marfat.com

دفعي شاه سيف الدين چيس ته سنڌ ۾ وچي نقشبندي طريقي کي رواج ڏيار. مخدوم ابوالقاسم کي پنهنجي اصلي حيثيت ۾ ترجيح معلوم ٿي نه ٿو تنهن ڪري عرض ڪيائين ته مان هڪ مسڪين ماڻهو آهيان، سون کي ڪير ڇڏيندو؟ شاه سيف الدين چيس ته هن ماڻهون واري نظر تي پوري توجه سان نظر ڪر! اجا توجه ڪيائين ته نظر نڪرا ٽڪرا ٿي پيو. ارشاد ٿيس ته جڏهن تو ۾ ايڏي مخفي طاقت آهي ته ٻوءِ نظر ڇا جي آهي. جنهن کان پوءِ مخدوم ابوالقاسم ٺٽي ۾ پهتو ۽ اتهنجا ماڻهو سندس خدمت ۾ حاضر ٿيا. وقت جا وڏا وڏا علماء به سندس معتقد ۽ مريد اچي ٿيا. مخدوم محمد هاشم جهڙو وڏي مرتبي وارو عالم به سندس بيحد معتقد هو.

سندس فيض جو آواز ٺٽي مان نڪري ساري هندستان ۾ پهتو. دهلي جي هڪ وڏي امير محمد صديق[1] ٺٽي سندس خدمت ۾ رهي ٺٽي ۾ ئي پنهنجا پساه پورا ڪيا. سورت ۽ احمد آباد ۾ سندن خليفا هئا[2]. ان زماني ۾ جي ماڻهو سرهند شريف ڏانهن سلوڪ لاءِ سالڪ ٿيندا هئا، تن کي هتي ئي جواب ملندو هو ته ابوالقاسم ڏانهن رجوع ڪريو. مخدوم ابوالقاسم جون ڪرامتون ۽ خوارق عادات هزارن جي تعداد ۾ رسيل آهن، جن کي علامه معين ٺٽوي جدا هڪ رسالي جي صورت ۾ جمع ڪيو آهي. اهڙي وڏي شان جو ڪمال جو مالڪ بزرگ ٢٠ شعبان ١١٣٨ هه ۾ هن دنيا فاني مان رحلت [illegible] ويو. سندس مقبري تي قطعو اڪمل آهي انجو تاريخ [illegible] :

سال وصل [illegible] هاتف بفرمود [illegible]

١- ڏسو تڪملہ ص ١٨٠ : ميان محمد صديق [illegible] ڀرسان مسجد جي در وٽ دفن آهي.

٢- سورت جا ٻئي خليفا هئا جن جا ذڪر [illegible] (ص ١٨١)

٣- ڏسو مفصل احوال تڪملہ مقالات الشعراء [illegible] ص ١٣

٧١- ميرابوالمڪارم شهود ٺٽوي

بن مير ابوالبقا امير خان . جنهن جو ذڪر گذري آيو . مير ابوالمڪارم ڪشف ڪرامت جو مالڪ ۽ وڏو عالم ۽ فاضل شاعر هو. هن جو والد ٺٽي جو گورنر هو، پر ان هوندي به هو پنهنجا ضروري ڪم هٿن سان ڪندو هو ۽ بازار مان پاڻ ضرورت واريون شيون وٺي ايندو هو. هڪ ڏينهن سندس والد ان تي ڪجھ چيس، جنهن جي جواب ۾ فرمايائين ته سنت نبوي ڪان ڪهڙو عار آهي، تنهن ڪري پنهنجن هٿن سان ڪم ڪريان ٿو.

هو تاريخ ۽ لغت جو وڏو ماهر هو ۽ ان زماني جا چوڏهن علم ٺي بر زبان ياد هوس ۽ رات ڏينهن ڪتابن جي مطالعه ۾ رهندو هو. هڪ ڏينهن امين الملڪ قاضي ابراهيم ٺٽوي - جنهن جو ذڪر گذري آيو ؛ - ڪنهن دعوت ڏني. رات جي وقت قاضيءَ صاحب پنهنجن نوڪرن کي حڪم ڪيو ته : قنديلون (ق جي زبر سان) جلد روشن ڪريو ! ان تي مير ابوالمڪار فرمايو ته : قنديل جي قاف تي زبر غلط آهي پر صحيح لفظ قِنديل قاف جي زير سان آهي. قاضي پاڻ وقت جو علامو هو تنهن چيو ته قنديل بر وزن منديل، آهي تنهن ڪري زبر صحيح آهي. مير صاحب فرمايو ته منديل به ميم جي زير سان آهي، آخر لغت جا ڪتاب گڏ ڪيا ويا. گهڻي تحقيقات ڪان پوءِ ائين ٺي صحيح نڪتو جيئن مير صاحب فرمائي رهيو هو.

مير ابوالمڪارم جي ڪتب خاني ۾ پنج سو جلد مختلف علمن جا موجود هئا، هن جو چوڻ هو ته اهي سمورا مطالعه مان نڪتل آهن ۽ سمورا ياد اٿم . هن جي تصنيفات مان:

١) غزليات جو ديوان فارسي

١- ڏسو نمبر ٧٢ ص ١٣٦

Marfat.com

٢) قصہ پري خانہ سليمان ۔

٣) سيف‌الملوڪ و بديع‌الجمال اٹ بورو ۔ پري خانہ مان چند شعر انب جي وصف ۾ هيٺ ڏجن ٿا:

ز وصف انبه ، چون گويم که چون ست ۔ که از رشک شرابش شهد خون ست
ز نام او ، چو گيرم لـذت قند ۔ زبان با کام و لب با لب شود بند
بسختی همچو لعل ، اما شکر بـار ۔ به نرمی ، چون طلائی دست افشار
بطفلی، چون دل معشوق ، سنگ است ۔ به پیری، چون رخ من، زرد رنگ هست
ز شيرين کاريش چون خل عـل شد ۔ زمرد بـاز در يـاقوت ...ـل شد
شرابش بهتر از شير و شکر هست ۔ گهی همرنگ سيم ، گاه زر هست
بصورت مردم و جايش بر اشجار ۔ کليـم آرزو ا ...

انب جي تعريف ۾ ڪيترن شاعرن مختلف زبانن ۾ شعر لکيا آهن پر مير صاحب جي هن پرلطف تعريف جو اهي ماڻهو اندازو لڳائي سگهن ٿا جن ٻين شاعرن جو به انهيءَ زمين ۾ ڪلام ڏٺو هوندو ۽ فارسي زبان جي چاشني ڪان به واقف هوندا . ايران جي مشهور شاعر مير لطف‌الله نيشاپوري هڪ رباعي لکي آهي جنهن جي هرهڪ مصرع ۾ پنجن شين جا نالا آيا ٿي ، يعني تہ گل جو نالو ، زمانو ۽ هشيار ، جوهر ، عنصر (تتوءَ جو نالو) اها رباعي هي آهي :

گل ـ داد پری درعه ـ فيروز ـ به باد ۔ دی جوشن ـ لعل ـ لا... ـ ...
دل ، زمانه ، هشيار ، جوهر ، عنصر ۔ زمانه ، هشيار ، ... ، ...ل ، عنصر
داد آب ـ سمن ـ خنجر ـ مينا ـ امروز ۔ ياقوت ـ سنان ـ ... ...
عنصر ، گل ، هشيار ، جوهر ، زمانه ۔ جوهر ، هشيار ، ... ...

جيئن ته مير لطف‌الله ٢ جي انهيءَ رباعي تي انهي ... جي شاعرن ...

... هن مثنوي جا چيدا بيت ڏسو تذکره امير خاني ... ...

٢- لطف‌الله نيشاپوري تيمور جو مداح هو .

Marfat.com

ڏاڍي تعريف ۽ واکاڻ ڪئي ۽ متفقہ طور ظاهر ڪيائون تہ اڳوڻن مان ڪنهن بہ شاعر انهي صنعت ۾ رباعي ڪانہ چئي آهي. اسمعي ۱ جو نيشاپور جو وڏي ۾ وڏو شاعر هو، تنهن پورو هڪ سال ان جي جواب لاءِ فڪر ڪيو مگر پنهنجي عجز جو اعتراف ڪرڻو پيس. مير شهود ان جو جواب هيٺين ريت ڏنو آهي:

گل ـ داد ـ پری قبائی ـ یاقوت ـ بنار   دی ـ باده ـ بدرع ـ لاله ـ شد لعل نگار
گل ، زمانه ، هتیار ، جوهر ، عنصر   زمانه ، عنصر ، هتیار ، گل ، جوهر
امروز در آب ذر کله زد نسرین   فردا ، ساز ، سمن ، خاک ، فیروز ، ازار
        زمانه ، گل ، عنصر ، جوهر ، هتیار

(مقالات الشعراء) ۲

مير قانع مصنف مقالات وڌيڪ لکيو آهي تہ ڪو اهو زمانو بہ هو ان قسم جي رباعي تي نيشاپور جا شاعر حيران هئا، پر اڄ هي حالت آهي جو مان تمام ٿوري فڪر سان انهي صنعت ۾ ڪيتريون رباعيون ۽ بيت لکيا آهن جي هڪ جدا رسالي ۾ جمع ڪيا اٿم، جنهن مان بہ بيت هيٺ ڏجن ٿا.

گل پری در جوشن فیروزه آتش بر فروخت   باد دی روی سمن با خنجر یاقوت دوخت
گل ، هتیار ، جوهر ، عنصر ، زمانه   عنصر ، گل ، هتیار ، جوهر ، زمانه
سوسن آمد باسنان از خاک چون الماس دوش   امشب اندر آب نیلوفر بدرع لعل سوخت
گل ، زمانه ، هتیار ، عنصر ، جوهر   زمانه ، عنصر گل ، هتیار ، جوهر ، زمانه

سيد ابوالمڪارم شهود سيوهڻ ۾ سنہ ۱۰۳۷ھ ۾ وفات ڪري لعل شهباز قلندر جي پاڙي ۾ آرامبو ۽ هي بيت وفات جي وقت فرمايائين جنهن مان سال تاريخ بہ نڪري ٿو:

۱- نالو غلط آهي اصل سيفي نيشاپوري آهي (مجالس النفائس ص ۱٦ - ۱۹۱)

۲- ص ۳۴۹

Marfat.com

کسی گر به پرسد ز تاریخ ما   همین گو — بجنت خدا داد جا ١

٥١٠٧٣

٧٢- قاضي ابراهيم ٺٽوي

عالم، فاضل، شاعر، مصنف، ظاهري ۽ باطني ڪمالات جو جامع هو. پنهنجي قابليت جي ڪري شاه جهان جي دربار ۾ وڏي مرتبي کي وڃي پهتو ۽ شاه جهان آباد (دهلي) جو مفتي ۽ لشڪر جو قاضي مقرر ٿيو. ان کان پوءِ ٺٽي جو امين الملڪ مقرر ٿي پنهنجي وطن ڏانهن واپس آيو. چيو وڃي ٿو ته پنهنجي اچڻ کان اڳ ۾ ٺٽي ۾ ڏيڍ لک رپيا خرچ ڪري رهڻ لاءِ محلات تيار ڪرايو هئائين. جڏهن هتي ۾ داخل ٿي جاءِ جو معائنو ڪيائين تڏهن کيس بالڪل ناپسند آئي ۽ چيائين ته ڪاريگرن کي اهو ڇاڻ ڪونه هو ڇا ته قمر اچي هن محلات ۾ رهندو؟ هي محلات ته منهنجي موريز کان به چڱي نه آهي! جنهن ڪري انهيءَ جاءِ کي اتي مٽيءَ جا ڍير بڻائي ڇڏيائين. انهيءَ محلات جا ڏڙا اڃا تائين ٢ ٺٽي ۾ موجود آهن. قاضي صاحب جي انهيءَ واقعي مان سندس بلند همتي ۽ سير چشميءَ جو اندازو ڪري سگهجي ٿو. انهن ڏڻن کي ڏسي عرفي شيرازي جو شعر ياد اچي ٿو:

از نقش و نگار در و ديوار شکسته   آثار پديد است صنا ديد عجم را

ٺٽي ۾ جيڪو به وقت رهيو سو نهايت عزت سان رهيو، ... حاڪم (گورنر) هفتي ۾ هڪ ڏينهن سندس بنگلي ۾ اچي ... ڪندو هو ۽ پاڻ به ڪڏهن گورنر وٽ ويندو هو. دهلي يا ٺٽي ۾ جيڪا سندس عزت هئي تنهن جو ان مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو.

١- قبر دريالت ڪاڻ ٿي آهي. وڌيڪ احوال ڏسو تذڪره امير خاني ص ١٧٧ تا ١٩٣، ٣٠٦ تا ٣٢٢، ص ٣٥٢

٢- انهيءَ جو مطلب ١١٨١ھ تائين.

’شرح مخزن الاسرار‘ سندس تصنيف آهي. سندس هڪ شعر نمونيطور ڏجي ٿو:

شوقش چو کبوتر دهدم بال و پری را　　هوئی زده از خویش روم تا سر کوی

(مقالات‌الشعراء) ۱

قاضي ابراهيم جو نسب هيٺين ريت ڄاڻايل آهي:- ابراهيم، بن عبدالحي اسماعيل، بن سليمان، بن مخدوم فيروز جنهن جو ذڪر تحفةالڪرام ۾ آيل آهي ۲ .

قاضي ابراهيم جي تصنيفات مان:

۱) جلاءالاذهان في تفسيرالقرآن.

۲) لطائف الاخبار في سيرالنبي المختار ؑ

۳) شرح مخزن اسرار آهن. ۳

قاضي صاحب کي ٻه نياڻيون هيون جن مان هڪ سيد علي اصغر شيرازي ٺٽوي سان ۽ ٻي ٺٽي جي قاضي علي محمد جعفري سان شادي ڪرائي ڏنائين ۽ اهو علي محمد حضرت جعفر طيار بن أبي طالب جي اولاد مان آهي. (ضميمةالانتصار از مشتاق متعلوي).

۱۰۳۷ هه ۾ سيوهڻ ۾ وفات ڪيائين ۽ اتي ئي دفن ڪيو ويو.

۷۳- مير ابوالبقا امير خان ٺٽوي

ولد مير ابوالقاسم نمڪين هروي بکري، هڪ وڏو عالم، شاعر ۽

۱- ص ۶۸ ۽ مقالات واقعا ڏسو هنن صفحن ۾ ۱۹۷ - ۲۸۵ - ۵۰۸

۲- ڏسو سنڌي ڇاپو ص ۵۳۸ - قاضي ابراهيم جي پوين جو مذڪور به انهن ڏسجي

۳- شرح مخزن الاسرار نهايت مقبول ٿيو. خطي نسخا سون جي تعداد ۾ موجود آهن. انهن ڪتابن کان سواء ٻيو هڪ رسالو به فارسيءَ ۾ ترجمو ڪيائين جيڪو اصل تصنيف حضرت عبدالقادر گيلانيءَ جو آهي. قاضيءَ اهو ترجمو دارا شڪوه سان منسوب ڪيو آهي

Marfat.com

فاضل امير هو. امير خاني سيدن جو نسل هن کان ئي شروع ٿئي ٿو. ڏاڍو غريب نواز ۽ غريب پرور امير هو. هن کي شاهه جهان بادشاهه گاديءَ تي ويهڻ شرط ٺٽي جو گورنر[1] مقرر ڪيو ۽ نواب شريرالملک شريف خان يڪ - چشم جنهن بادشاهه سان شهزادگيءَ جي زماني ۾ ٺٽي ۾ اچڻ وقت گستاخي ڪئي هئي- تنهن کي هڪدم معزول ڪرائي سندن ڪردارن جي سزا ڏياري وئي[2] ۽ مير ابوالبقا ملک جو پوري طرح حسن ۽ خوبيءَ سان انتظام رکيو. ميربور بٺورو سندس نالي تي آباد ڪرايل شهر آهي.

چيو وڃي ٿو ته هو صاحب اجا اميري جي عهدي کي نه پهتو ٿو

---

۱ امير خان مير ابوالبقا ٻه دفعا ٺٽي جو صوبدار ٿيو. پهريون دفعو (۱۰۳۹ تا ۱۰۴۱) انهيءَ وقت مسجد امير خاني ٺهرايائين. ٻيو دفعو (۱۰۵۲ تا ۱۰۵۷) انهيءَ زماني ۾ جامع مسجد جوڙايائين. ڏسو تحفةالڪرام (حسام‌الدين) ص ۳۹۴ - ۳۹۸.

۲ جهانگير جي وفات کان هڪ سال اڳ ۾ (۱۰۳۵هه) شاهزادو خرم (شاهه جهان) پيءُ کان ناراض ٿي ٺٽي آيو مگر اتي جو حاڪم هو نواب شريف‌الملک شريف خان تنهن شاهزادي کي شهر ۾ داخل ٿيڻ کان روڪيو ۽ جنگ ڪرڻ تي تيار ٿي بيٺو. شاهزادو مسافر هو ساٿس ڪا وڏي فوج ڪانه هئي پر ڪي خاص ماڻهو هوس، ان هوندي به شاهزادي شهر جي چئني طرفن کان اندر داخل ٿيڻ جي ڪوشش ۾ ڪاهون ڪيون پر آخر پير بدر وٽ — جا مڪلي جي نالي تي هڪ پل آهي — اتي شهزادي هار کاڌي. جون تائين بادشاهزاده جي بيگم ممتاز محل پيٽ سان هئي جنهن ٿورن ڏاڙن جي فر[illegible] ڪئي. شاهزادي پنهنجن هٿن مبارڪن سان شريف خان ڏي رقعو لکي [illegible] ته ڪجهه ڏينهن موڪليو. شريف جواب ۾ لکيو ته: ايترو ته ڏينهن روڪيان ان کان پوءِ ڇا ڪيائين جو هڪ بوريون ٿو ڇڏي اي حڪم ڪيائين [illegible] بڏي بيگم صاحبه جي تنبوءَ ۾ گولو هڻي ڇڪائڻ ته اسان وٽ [illegible] ڏينهن [illegible] گولي ڪرڻ کان پوءِ بيگم صاحبه جا مهينا پورا هئا جنهن ڪري ڏڪي [illegible] جمي پيو، هوڏانهن شريف خان [illegible] ڏي توپ جي [illegible] شاهزادي کي پوره ڪري ڇڏي مگر قضا سان گولو ڪسي [illegible]

ته هڪ دفعو انهيءَ ويران ٽڪري تان سندس لنگهڻ ٿيو جتي جي دهقاني ماڻهن مير صاحب جي تمام گهڻي خدمت ڪئي. معلوم ٿيس

☜ اهڙي خار آيس جو هٿ سان پنهنجو نارو ٻڌي ڪٺي ڦٽو ڪيائين.

(تحفةالڪرام فارسي ٩٤)

اهو ني سبب آهي جو جڏهن شاهزادو خورم ١٠٣٦ھ ۾ شهاب الدين محمد شاه جهان جي لقب سان هندستان جي تخت جو وارث ٿيو، تڏهن شريف خان پنهنجن ڪن ساٿين سميت پنهنجن ڪرتوتن جي جزا کي پهتو هن جو مقبرو ٺٽي ۾ مڪلي تي آهي، سندس تاريخ وفات ڪنهن شاعر هيٺين ريت چئي آهي:-

آنڪس که وزارت يافت صد زيب زراي او — چون قصد سفر نمود زين خانه پر محنت

از غيب بگوش آمد ز آهنگ خوش الحاني — تاريخ وفات او: جاي شرفا جنت

١ ١٠٤٨ھ

مڪلي واري مقبري تي هڪ عاليشان سرخ پٿر جو گنبد تعمير ٿيل آهي جو شاه جهان جي وفات (١٠٧٠) ٢ کان پوءِ عالمگير جي زماني ۾ شريف خان جي ڪن عزيزن اڏايو آهي، هن جي تاريخ تعمير ڪنهن شاعر هيٺين ريت چئي آهي.

چون بناشد چار طاق روضهٔ رضوان پناه — قدسيان گفتند يارب! مرقدش پر نور باد

چون بدنيا بود، جز ڪار خدا ڪاري نداشت — يا الٰهي عاقبت با مصطفىٰ محشور باد

گنبد نور است، گوئي بر سر قبرش محيط — نُور برگنبد هميشه جلوه گر پر نور باد

نيڪ خواه خلق رفته از جهان، افسوس وحيف — تا قيامت يارب او خوش از قصور و حور باد

در غريبي واصل حق گشت آن ذات شريف — در خور اعمال از فضل خدا مغفور باد

بهر تاريخ بناي روضه ديوان سنده — گفته شد: جاويد يارب مقبره پرنور باد

١٠٤٩ھ

پنهنجي حياتيءَ ۾ مڪليءَ تي هڪ ننڍي مسجد به اڏائي هوائين جتي ني پوءِ سندس مقبرو ٺهرايو ويو آهي. مسجد جي پيشاني تي هڪ قطعه تاريخ لڳل آهي جنهن جو هڪ شعر هي آهي

هست تاريخ اين بناي شريف — بنا صفا مثل مسجد اقصىٰ ٣

١٠٥٢ھ

١- قبر جي پيرانديءَ کان هي ڪتبو لڳل آهي
٢- مولوي صاحب کان اها غلطي ٿي آهي. شاه جهان جي دور ۾ شريف خان جي مرڻ کان سال پوءِ (١٠٤٩ھ) اهو مقبرو ٺهيو
٣- ڪتبا اصل مطابق درست ڪيا ويا آهن ويون ڪتبو مسجد جي محراب جي اندر ۽ اولهه جي ديوار تي لڳل آهي. اها مسجد نه آهي بلڪ هر مقبري ۾ نماز لاءِ 'محراب' ۽ 'مصلي' جي نالي ۾ جوڙي ويندي آهي جيئن مڪليءَ جي سيني مقبرن ۾ اهي مصلا آهن. ازان سواءِ اهو مصلو به مقبري کان ني سال پوءِ ٺهيو آهي.

Marfat.com

تہ زمين آباد نہ آهي. ماڻهو سال تي گذران ڪري ڏاڍو ڏکيو وقت گذاري رهيا آهن. پوءِ جڏهن ٺٽي جو حاڪم ٿيو تڏهن انهن دهقاني ماڻهن جو احسان ۽ مهمان نوازي ياد آيس. جنهن ڪري انهيءَ زمين جي آباديءَ جو بندوبست ڪري انهن ماڻهن کي ڏئي ڇڏيائين ۽ مهماني واري جاءِ تي 'ميرپور' جو شهر آباد ڪرايائين جو بوتين مغلن زماني تائين ٺٽي جي ماتحت تحصيل دار اتهن رهندو ايندو هو.

هڪ ڏينهن آئينو ڏسندي پاڻ کي سلام عليڪ چيائين جنهن تي بادشاه شاهجهان کي ڪن ماڻهن رپورٽ ڪئي تہ مير ابوالبقا مخبوط الحواس ٿي پيو آهي. تنهن ڪري حڪومت ڪرڻ جي لائق نہ رهيو آهي ڪيس موقوف ڪيو وڃي. جڏهن مير صاحب کي ان جو پتو پيو تڏهن بادشاه کي عريضو موڪليائين تہ مان پنهنجي آئيني واري تصوير کي هن لاءِ سلام چيو جو ڌورا اچا وار پنهنجي ڏاڙهي ۾ ڏٺم ۽ هن ارادي سان تعظيم طور سلام چيم جو ماڻهن جي ڏاڙهي ۾ اچا وار ٿيا اٿم. بادشاه سندس جواب کي پسند ڪيو ۽ رپورٽ ڪندڙ منشيءَ جي شڪايت ڪان بچي ويو. ٺٽي ۾ هندن جي هڪ مندر جي ويران ٿيڻ ڪان پوءِ اتي مسجد ٺهرائي جا ياڻي خان۱ جي محلي ۾ عبدالغني ۽ ملڪ امان جي چوڪ جي وچ ۾ آهي. (تحفة الڪرام) ۲

هن وقت ابوالبقا امير خان جي ٺٽي ۾ هڪ ويران مسجد هندن جي پاڙي ۾ آهي. شايد اڳ انهيءَ محلي کي 'محلہ ياڻي خان' سڏيو ويندو هو. مسجد جي اندران قطعہ تاريخ هيٺين ريت اُڪريل آهي:

هي ... طلب سال بنايش ... خرد گفتہ ... بيت الله ... ثاني

۱۰۲۹ھ

۱- ياڻي خان جو اصل نالو ملا گدا علي آهي. هو ميرزا جاني بيگ جو ... جڏهن قندهار ۾ جاني بيگ جي فرزند ميرزا غازي بيگ کي زهر ڏئي ... تڏهن هن کي ... زهر ڏنو ويو هو واقعو ۱۰۲۱ھ ... (... ثاني) ياڻي خان جي زهر جو واقعو غلط آهي ... گدا علي ... ڪاي نامہ ص ... تا ۶۰۰) ۽ لطف الله ياڻي خان جدا ... شخصيتون آهن ... ميرزا غازي ... اور اسکي بزم ادب ص ۱۱۳-۱۸-۲۵-۲۶-۳۲-۱۲۷-۱۲۸ ۽ ... ڪاي نامہ ص ۲۲۵ تا ص ۲۳۰ حسام الدين)

۲- قديم فارسي ڇاپو ص ۹۵

Marfat.com

ٻاهرين دروازي تي هي قطعو پٿر تي اُڪريل آهي:

اين مسجد بهشت نشان را بنا نهاد   مهر سپهر دولت و اقبال ، امير خان
چون ختم بود درهمه اوصاف فيض و لطف   سال تمام گشتن او نيز ـــ ختم ـــ دان

۱ ۱۰۴۰ھ

ذخيرة الخوانين۲ ۾ لکي ٿو ته: مير ابوالبقا هڪ سو سالن جي ڄمار کي وڃي پهتو هو مگر سندس قوت رجوليت ۽ اکين جي نظر نوجوانن جهڙي قائم هئي۳

۷۴- ملا اسحاق بکري

فارسي زبان جو ايڏو ماهر هو جو کيس شيخ سعدي شيرازي ۽ عارف عبدالرحمان (جامي) جو وارث سڏيو ويندو هو. هو شروع ۾ سلطان محمود بکري جو ملازم هو. ان کان پوءِ جڏهن سلطان جلال الدين اکبر سنڌ تي قبضو ڪيو تڏهن هو احمد آباد ۾ نظام الملڪ ۴ 'طبقات اکبري' جي مصنف وٽ وڃي رهيو. آخر ٺٽي جي حاڪم مرزا جاني بيگ ترخان جي طلب تي سندس فرزند مرزا غازي بيگ وقاري تخلص جي تعليم لاءِ ٺٽي ۾ اچي رهيو.

۱- جامع مسجد جي پٺ ۾ مسجد امير خانيءَ جي ٿالهي مان موجود آهي.
(تذکره اميرخاني ص ۱۰۷)

۲- ذخيرو خطي ص ۱۲۰ . مآثر الامرا اهو قول ذخيرة الخوانين تان نقل ڪيو آهي ج ۱ ص ۷۳

۳- مفصل احوال تذکره اميرخاني (حسام الدين راشدي) ۾ پڙهڻ گهرجي. اهڙيءَ طرح مظهر شاهجهاني ميرڪ يوسف (تصحيح حسام الدين) ۾ ڏسجي . مير سال ۱۰۵۷ ۾ وفات ڪئي ۽ سندس قبر روهڙيءَ واري ' ستن جي ٿان ' يعني پٺس جي قبرستان (صفہ صفا) ۾ آهي. (ڪنهو ڏسو تذکره امير خاني ص ۱۱۲)

۴- نظام الملڪ غلط آهي . خواجه نظام الدين احمد صاحب طبقات اکبري .

Marfat.com

سيد طاهر نسياني ٺٽوي مولف تاريخ (طاهري) لکي ٿو ته ٢٥ سالن جي ڄمار ۾ ١٠١٤ھ ۾ آءٌ استاد خضر طبيعت مولانا اسحاق بکري جي خدمت ۾ شاعري جي فن سکڻ لاءِ حاضر ٿيس. هن صاحب جي توجه سان مون ۾ شاعري جي صفت پيدا ٿي وئي. (طاهري)

مير محمد معصوم جڏهن سنڌ مان روزگار جي طلب لاءِ احمدآباد پهتو، تڏهن ملا اسحاق جي سفارش سان کيس نظام‌الملڪ ’طبقات اڪبري‘ جي ڪم ۾ لڳايو. هو بکر جي شريف خاندان شيخزادن مان هڪ وڏي عزت وارو بزرگ هو. (ذخيرةالخوانين)

سنڌس فارسيءَ جو هيٺيون شعر مير قانع نقل ڪيو آهي.

مي تپد دل در برم در شوق تو ميگدازد خانه را از ذوق تو
(مقالات‌الشعراء) ١

تاريخ وفات معلوم نه ٿي مگر هو يارهين صدي جي [illegible] ڏي ڏهاڪي مان آهي. ٢

٧٥- مير ابوالقاسم نمڪين هروي بکري

ملا مير سبز واري جو فرزند، جلال‌الدين محمد اڪبر بادشاه جي زماني ۾ هندستان ۾ آيو. مرزا حڪيم جو نوڪر [illegible] کان پوءِ بادشاه جي دربار ۾ سه هزاري منصب تي پهتو [illegible] ملايس. هڪ وقت بادشاه جلال‌الدين اڪبر [illegible] ٿيو ته [illegible] اچڻ ۽ نمڪ (لوڻ) [illegible] خدمت ۾ پيش ڪيا، جنهن [illegible] کيس نمڪين (لوڻ) [illegible] لقب [illegible].

١- ص ٧٩٩

٢- مفصل احوال ڏسو ڪتاب ميرزا غازي ترخان [illegible] از [illegible]
ص ١٢٩ - ص ١٨٣ ص ٥٦١

Marfat.com

ان کان پوءِ بکر جو حاڪم ٿيو جتي ١٠٠٧ھ کان وٺي ١٠٠٩ھ تائين ٻه سال رهيو. ان کان پوءِ دوباره اڪبر جي وفات بعد ١٠١٤ھ ۾ جهانگير جي زماني ۾ دوباره بکر جو حاڪم ٿي آيو ۽ ان کان پوءِ هميشه لاءِ بکر ۾ رهجي ويو. بکر جي ٻوئين زمانه حڪومت ۾ هن زميندارن جا حق غصب ڪيا هئا جي جهانگير جي دربار ۾ دانهين ويا. بادشاه پاران مير ابوالقاسم کي سڏ ٿيو. قاضي عبدالحي جو سرڪاري قاضي هو ۽ بادشاه جو هروقت هم رڪاب رهندو هو، تنهن ماڻهن جا بيان وٺي بادشاه کي مير ابوالقاسم جي ڏوهاري هجڻ کان واقف ڪيو. بادشاه حڪم ڪيو ته ابوالقاسم کي هاٿيءَ جي تنگ سان ٻڌي شهر ۾ گهمايو وڃي ۽ مظلومن کي حق وناراڻي ڏنو وڃي. ان وچ ۾ ابوالقاسم شيخ معروف بکري جي معرفت بندوبست ڪري ورتو. يعني ته بکر پرڳڻي جا جيترا به زميندار اُتي آيل هئا تن کي شيخ معروف ڳريـون رقمون ڏيئي راضي ڪري ورتو ۽ پوءِ ابوالقاسم بادشاه کي عرض ڪيو ته مون تي سراسر تهمت آهي، مان ڪنهن جو به حق ڪونه ڪاڏو آهي، اوهان قاضيءَ کي حڪم ڪريو ته دوباره شاهديون وٺي. ان وچ ۾ بکر پرڳڻي جا ڪي زميندار روانا ٿي ويا هئا ۽ ڪي اتي هئا جن کي قاضي گهرايو ته هنن انڪار ڪيو ته اسان ته حاڪم جي برخلاف دانهن ئي ڪانه ڪئي آهي، اهي ڪي ٻيا ماڻهو هوندا. قاضي اها ڳالهه ٻڌي هڪو بڪو رهجي ويو ان کان پوءِ جيڪو ماڻهو به وٽس شاهديءَ لاءِ ايندو هو ته سندس شڪل جا پورا پار پتا نشان لکي پوءِ شاهدي وٺندو هو. ان ريت مير ابوالقاسم جي جان بچي وئي. (ذخيرة الخوانين)

مير ابوالقاسم نمڪين گورنري کان پوءِ فقط جاگير حاصل ڪري هميشه لاءِ بکر ۽ روهڙي ۾ رهجي ويو ۽ روهڙي کان الهندي پاسي کان هڪ ٽڪري تي جنهن کي ان زماني ۾ ’ڪار ماتري‘ چوندا هئا، ان کي ’صفه صفا‘ نالو رکي پنهنجي خاندان جي قبرستان لاءِ مقرر ڪيو.

Marfat.com

هو وڏو عالم ۽ خوشخط ۽ اهل قلم هو. هو ايڏو ڪاؤ هو جو هڪ هزار انب ۽ هزار صوف ۽ مڻ تور هنداڻو هڪ ڏينهن ۾ ڪائي ويندو هو. انهيءَ زماني ۾ الور (اروڙ) سندس جاگير ۾ هيو جتي هڪ مڻ تور ۵ هندائا ٿيندا هئا. هن ڪيترين ئي شاديون ڪيون هيون. ٢٢- پٽ ڇڏي هن دنيا فاني مان ١٠١٨ھ ۾ وفات ڪري ويو ۽ صفه صفا ۾ دفن ٿيو جنهن ڪي اڄ ڪلهه جا جاهل ماڻهو ستين جو ٿان ڪري سڏيندا آهن. هي بيان سندس شاگرد شيخ فريد بکري جي ڪتاب تان ورتل آهي جو چشم ديد بيان آهي.

مير ابوالقاسم جي مقبري تي تاريخ وفات جو ڪتبو هيٺين ريت لکيل آهي:

١) مير ابوالقاسم آن يــگانهٔ عصر — که بجز تخم دين و داد نه کشت
ملک و اقبال در تصرف داشت — چون اجل در رسيد جمله بهشت
ديدهٔ دل کشاد و بــر گرديـد — سيرت عــاقلان پــاک سرشت
٢) گر بود بستر از حرير و چه سود — چون نهد مرگ زير بالين خشت
خلف خير او ز داغ ابــي — چــون که تاريخ سال موت نوشت
١٠١٨ھ
گفتم ملهم مرا بــگوش ضمير — ... نوتش که ــ باد جاش بهشت
١٠١٨ھ

١- ڏسو تذکره امير خاني ص ٨٤ ۽ تصويرون ٢ تان ٤٠. هي ڪتبو ... تي لکيل آهي. ٻيون ڪتبو آهي:

٢) خان زمانه مير ابوالقاسم آنکه او — لوح وجود از رقم ... ساده ...
... دودمان ...... گلبــن حيـا — سال وفات او طلب از ... داغ داده ...
١٠١٩ھ

(تذکره امير خاني ص ٢٨)

ٻهرين تاريخ وفات جي ۽ ٻوئين تاريخ دفن ٿيڻ جي آهي.

Marfat.com

'ستين جو ٿان' مير ابوالقاسم جي خاندان واري مقبري کي اڪبري زماني ۾ 'ڪار ماتري' سڏيو ويندو هو ۽ ابوالقاسم ان ٽڪريءَ کي گهڙائي مٿيون صحن سڌو ڪرائي ان تي قبرستان ڪرايو جنهن کي هن 'صفہ صفا' نالو ڏنو ۽ ٽڪري جي هيٺين پاسي کان ڪي حجرا ۽ جايون به ٺهرائي ڇڏيائون. 'لب تاريخ' جي مصنف ان پهاڙي کي 'قاسمخواني' جي نالي سان سڏيو آهي. انهيءَ پهاڙي جي ايترن جدا جدا نالن هوندي به خبر نٿي پوي ته ڪار ماتري يا صفہ صفا تي ستين جو ٿان ڇو نالو پيو آهي. پاڻهجي ٿو ته صفہ صفا مان ڦري گهري ستين جو ٿان ٿيو آهي. جاهل ماڻهن جو چوڻ آهي ته حجرن ۾ اندر ستيون رهن ٿيون جن جي نالي ۾ اينڊڙ ويندڙن کان نذر نياز ڦريندا رهندا آهن. هوڏانهن ڪابه غير شادي شده زال اتي ڪانه رهي ٿي ۽ نه وري غيرآباد حصہ ۾ زالن رهڻ جي ضرورت ٿي آهي.

سنڌ جي هڪ ڏند ڪٿا تي هندو تاريخ نويس لکيو آهي ته : جڏهن مسلمانن بکر تي حملو ڪيو هو تڏهن راجپوت عورتن پنهنجي ست بچائڻ لاءِ انهيءَ جاءِ تي اچي پاڻ کي باه ۾ ساڙي آپ گهات ڪيو، جنهن ڪري ان تي ستين جو ٿان نالو پيو آهي پر پوءِ مسلمانن اتي قبرون ٺهرائي ٿان کي بگيڙي ڇڏيو آهي. اهو حملو ڪڏهن ٿيو ۽ راجپوت بکر جي علائقي ۾ ڪڏهن حاڪم هئا؟ ان تي ڪابه روشني پيل ڪانه آهي. هندو تاريخ نويس عام طرح جاهل ٿيندا آهن، پوءِ هرهڪ ڳالهه ۾ ٽنگ اڙايون ويٺا ڏند ڪٿائون ڪندا آهن، ورنہ حقيقت ۾ انهيءَ اڻ سڌي ٽڪري جي درستي ۽ قبرستان جو ٺهڻ ۽ هيٺ جايون ۽ حجرن اڏائڻ جو سمورو ڪم مير ابوالقاسم نمڪين جي هٿان ٿيو ۽ سندس شاگرد ۽ مورخ شيخ فريد بکري جي سامهون ٿيو، جنهن 'ذخيرة الخوانين' ۾ ان جو تفصيل سان ذڪر ڪيو آهي ۽ انگريز مؤرخن به ساڳي ئي ڳالهه لکي آهي، جن سنڌ جي آثار قديمه تي تحقيق ڪان

Marfat.com

پوءِ ڪتاب لکيا آهن، جيئن تہ مسٽر بلاڪمين١ لکي ٿو تہ: روهڙيءَ جي قريب ڏکڻ طرف درياءَ جي ڪناري واري جنهن شاخ کي ڪار ماتري جي نالي سان سڏين ٿا، اها هڪ ننڍي ٽڪري آهي جنهن کي مير ابوالقاسم نمڪين پنهنجي مقبري لاءِ سڌو ڪرائي مٿس نالو رکيو هو صفہ صفا. ان تي سندس پوين جون بہ تربتون آهن.

سر رچرڊ برٽن ١٩ صدي عيسوي ۾ انهيءَ جاءِ جو معائنو ڪري ان بابت جو ڪجهہ لکيو آهي سو سندس اکرن ۾ ڏيون ٿا. لکي ٿو تہ: جيئن ڏکڻ پاسي کان ڏاڪڻ تان چڙهجي ٿو تيئن ڏاڪڻ جي اڌ کان پوءِ هڪ ننڍي هال ۾ پهچون ٿا جنهن جي ٻنهي پاسن کان مجاورن جي رهڻ جا گهر يا گدام آهن، ٻئي پاسي واري جاءِ کي قفل لڳل هو ۽ چون ٿا تہ انهيءَ ۾ ستين جو آستانو آهي، مگر مان دروازي مان جهاتي پائي ڏٺي تہ مون کي ڪابہ شئي نظر ڪانہ آئي. انسان وري پوءِ ٻي ڏاڪڻ ملي ٿي جنهن تان چڙهي هڪ ايوان تي پهچجي ٿو جو ٽڪري جي چوٽيءَ تي آهي، جنهن تي قبرن جا مجموعا آهن. جن مان مکيہ قبر مير سيد ابوالقاسم جي آهي. ان کان پوءِ قبرن جي ترتيب وغيره جو تفصيل ڏنل آهي. هن مان هي بہ ظاهر آهي تہ هندن جي ستين جو سڙڻ يا مسلمانن جي بي نڪاحي عورتن جي لکي ويهڻ جون سموريون ڳالهيون ڪوڙيون ۽ واهيات آهن، جن کي بي سمجهہ ماڻهن خواہ مخواہ ڪري مشهور ڪيو آهي.

ٻي هڪ روايت حڪيم امير علي شاہ مرحوم فتح پوري (رياست خيرپور) لکي ٿو تہ: غزنوي گهرائي جي سنڌ تي قبضي ڪرڻ وقت روهڙيءَ جي انهيءَ جبل تي ست اولياءَ اچي چاليهو ڪڍڻ ۽ عبادت ڪرڻ لڳا، جن جا نالا هي آهن:

١- مترجم آئين اڪبري.

Marfat.com

١) شيخ عبدالحميد سهروردي، ٢) شيخ عبدالله حريري، ٣) حمزه بن رفعه ، ٤) علي بن احمد بصري ، ٥) يوسف بن محمد بلخي ، ٦) صفي‌الدين شيرازي، ٧) ابوالحسن خرقاني. جڏهن اهي بزرگ ان جاء تان چلو ختم ڪري روانا ٿيا تڏهن تبرڪ طور ان جاء کي چگو سمجهي مٿس ستن جو آستان نالو پيو يعني ستن مائهن جي رهڻ جي جاء. (تاريخ سند قلمي از امير علي شاه فتحپوري)

مگر جنهن صورت ۾ شاه صاحب مٿ تحقيق لاء ڪنهن تاريخ جي ڪتاب جو حوالو ڪونه ڏنو آهي تنهن ڪري اهو واقعو به تحقيق طلب آهي. ١

٧٦- مير ابوالقاسم خان زمان ٺٽوي

هن جو والد سيد قاسم خان بيگ لار سمرقند مان سند جي مرزا شاه حسن بيگ ارغون جي زماني ۾ اچي ٺٽي ۾ رهيو، سيد صاحب هڪ هڪ وڏو بهادر ۽ تيرانداز ۽ وڏو پهلوان هو جنهن ڪري مرزا جي امرن ۾ داخل ٿي ويو ۽ کيس جاگير به عطا ڪئي وئي.

سيد صاحب عمرڪوٽ جي راڻي ورسي جي پاڻيجيءَ سان شادي ڪئي، جنهن مان مير ابوالقاسم ٩٤٧ھ ۾ تولد ٿيو. اجا ٽن سالن جو مس هو ته نصيرالدين همايون بادشاه ، شير شاه سوري افغان کان شڪست کائي سند ۾ آيو پر مرزا شاه حسن بادشاه جا سند ۾ پير ڄمڻ ڪونه ڏنا. بدين ۾ جيڪو سند وارن جو بادشاه سان مقابلو ٿيو تنهن ۾ قاسم خان لار بيگ قتل ٿي ويو ۽ سندس يتيم فرزند جي پرورش عمرڪوٽ ۾ پنهنجي ماءُ مهربان جي آغوش شفقت ۾ ٿيندي رهي.

١- هن سيد ۽ سندس خاندان جو مفصل ۽ مڪمل احوال پڙهو تذڪره اميرخانيءَ ۾ ۽ 'ميرزا غازي اور اس کي بزم ادب' ۾.

Marfat.com

هي ننڍڙو ئي هو ته شاه حسن جي خدمت ۾ پيش ڪيو ويو. هن داناءِ دل حاڪم هن ننڍڙي ٻار جي پيشاني ۾ اقبال چمڪندو ڏسي هن جي سنڀال ۽ اميرانه ڍنگ ۾ پرورش جو حڪم ڪيو.

جوانيءَ جي زماني ۾ هو سپهگري جي فن ۾ اهڙو ماهر ٿيو جو هي اڪيلو ماڻهو پورين فوجن کي پورو پوندو هو. جڏهن مرزا شاه حسن (٩٦٧ھ)[1] ۾ وفات ڪئي تڏهن سندس ملڪ ٻن حصن ۾ ورهائجي ويو. لوئر سنڌ مرزا عيسيٰ ترخان کنيو ۽ اپر سنڌ سلطان محمود بکري جي حصي ۾ آيو. ابوالقاسم خان مرزا عيسيٰ جي درٻاري اميرن ۾ داخل ٿيو. ان جي وفات کان پوءِ مرزا عيسيٰ جي پٽن مرزا محمد باقي ۽ مرزا جان بابا جو جڏهن پاڻ ۾ سخت مقابلو ٿيو ته ابوالقاسم ان وقت مرزا جان بابا جو طرفدار رهيو ۽ ان زماني ۾ ٻنهي جون جيڪي به خوفناڪ جنگيون ٿي گذريون تن ۾ ابوالقاسم ايترا ته مرزا بهادريءَ جا خوفناڪ ڪم ڪري ڏيکاريا جو نهايت حيرت ۾ وجهندڙ آهن، جن جو تفصيل 'بيگلار نامه' ۾ موجود آهي جو ابوالقاسم جي ڪارنامن تي هڪ مستقل تصنيف آهي.

آخر مرزا جان بابا جڏهن قتل ٿي ويو تڏهن مرزا محمد باقي سيد ابوالقاسم کي دلاسا ڏيئي پنهنجي طرف آندو. هن جي خاندان لاءِ نصرپور ۾ جاگير مقرر ڪري ڏني. مرزا باقي جي خودڪشي سال ٩٩٣ھ[2] کان پوءِ سندس پوٽي مرزا جاني بيگ جو زبردست مدد گار ٿي رهيو. انهيءَ زماني ۾ سلطان جلال الدين اڪبر جو سموري هندستان تي قبضو هو. سنڌ وٺڻ لاءِ ۽ ترخان گهراڻي جي وڏي ابي مرزا محمد باقي جي ڪيل ظلمن ۾ ورتل ماڻهن جا خون ڪرايا هئا ان جون دانهون به وقت بوقت اڪبر کي پهچنديون رهيون ٿي. جنهن ڪري هن سنڌ تي قبضي ڪرڻ جو پورو ارادو ڪيو هو. هوڏانهن سلطان محمود بکري به انهيءَ زماني ٩٩٨ھ ۾ وفات ڪري ويو، جنهن ڪري سنڌ جي اتر اپرندي وارو سمورو

١- غلط سال آهي ٩٦٢ ۾ فوت ٿيو.
٢- غلط سال آهي ٩٨٢ ۾ فوت ٿيو.

Marfat.com

علائقو اڪبر جي قبضي ۾ اچي ويو. سلطان اڪبر، مرزا جاني بيگ کي مطيع ڪرڻ لاءِ مرزا عبدالرحيم خان‌خانان کي سنڌ تي چاڙهي موڪليو جنهن ٽن سالن جي جنگين کان پوءِ مرزا جاني بيگ تي قبضو ڪري کيس سيد ابوالقاسم سميت لاهور دربار اڪبري ۾ وٺي ويو.
(تحفةالڪرام و طاهري وغيره)

جڏهن سلطان اڪبر جي روبرو حاضر ٿيو تڏهن پهرين ئي ڏينهن بادشاه سيد ابوالقاسم کان پڇيو ته اوهان جي چمار ڪيتري آهي؟ سيد جي بدران مرزا جاني بيگ جواب ڏنو ۵۲ سال. وري بادشاه پڇيس ته ڪٿي ڄاوا آهيو؟ اتي سيد پاڻ جواب ڏنو ته عمرڪوٽ ۾. جنهن تي حضرت اڪبر فرمايو ته آءٌ ۽ سيد هم عمر ته آهيون پر جمڻ جو به ساڳيو هنڌ آهي. (مقالات‌الشعرا)

عبدالرحيم خان خانان کان مرزا جاني بيگ وعدو ورتو هو ته کيس موت جي سزا کان بچايو ويندو. سلطان اڪبر جي خدمت ۾ خان‌خانان اڳ ۾ اها گذارش ڪري چڪي هئي جنهن تي سلطان اڪبر نه فقط پنهنجي جنگي معاهدي جي لڄ رکي پر سنڌ وري به جاني بيگ جي حوالي ڪيائين پر هن شرط سان ته هو بادشاه جي خدمت ۾ ئي رهندو ۽ سنڌ جي پيدائش سندس حوالي هوندي ۽ پوٽنان سندس ۱۶ سالن جو فرزند غازي (بيگ) ڪم سنڀاليندو رهندو. ان موقعي تي بادشاه مرزا کي خلعت به ڏيکائي. (تاريخ طاهري)

ان موقعي تي دربار جي ٻاهران سيد ابوالقاسم ۽ امير خسرو چرڪس (مرزا جاني بيگ جو درباري امير) وينل هئا تن پاڻ ۾ ويٺي گفتگو ڪئي ته افسوس هي آهي جو مرزا کي سنڌ موٽي ملي پر اسان کي نه بادشاه پوشاڪ به ڪانه پهرائي. هو اڃا انهيءَ گفتگو ۾ هئا ته ٻنهي کي شاهي سڏ ٿيو ۽ هڪدم وڃي خدمت ۾ حاضر ٿيا. بادشاه پردي جي

Marfat.com

اندران هو، ٻاهران عمدا ٻه گهوڙا هڪ نيرو ٻيو ڪميت ٻيٺل هئا، سيد صاحب خسرو خان کي چيو ته: ڪهڙن تو پائين؟ جيڪڏهن انهن ٻنهي گهوڙن مان هڪڙو توکي ۽ هڪڙو مون کي عطا ٿئي؟ ان تي خسرو خان خوش طبعي طور چيس. هاڻو تنهنجي چا ڳالهه ڪجي، اجهو گهوڙن کان سواءِ توکي هڪ هاٿي به ملندو! مگر هن ٻنهي اميرن جو ارادو ڪو تقدير سان موافق هو، نتيجو هي نڪتو جو بادشاه جڏهن پردي کان ٻاهر عام ڪچهريءَ ۾ آيو، تڏهن هنن جو سلام قبول ڪري گهوڙا بخش ڪيائين، هڪ هاٿي خاص طرح سيد ابوالقاسم کي مرحمت فرمايائين. ان کان پوءِ بادشاه سيد صاحب کي جاني بيگ جي فرزند مرزا غازيءَ جو اتاليق يا سنڀاليندڙ ڪري سنڌ موڪلي ڏنو، ۽ جاني بيگ ٨ سال اڪبري درٻار ۾ رهي برهانپور ۾ وفات ڪري ويو ۽ سندس لاش ٺٽي پهچايو ويو. (مقالات الشعرا)[1]

انهيءَ اڪبري گهوڙي جي هڪ عجب صفت سان ڳالهه ڪرڻي وڃي ٿي. هڪ دفعي جو واقعو آهي ته سيد ابوالقاسم خان زمان جا ڪنهن جنگ ۾ ٻه دوست زخمي ڪان زمين تي ڪري پيا، هڪ ته سيو ته ٿيو اڌ موءُ هو. هن بهادر شخص چا ڪيو جو هڪ دوست کي گهوڙي جي پٺ سان ۽ ٻئي کي پنهنجي ٻنيءَ تي ٻڌي روانو ٿيو، مرڻ تي رانون ۽ ٽي ڏينهن انهيءَ حالت ۾ سواءِ ڪاڏي ٻنهي جي گهوڙو سفر ڪندو رهيو، جڏهن ٺٽي پهتا تڏهن هڪدم گهوڙو ڪري مري ويو. ڏاکڻي جنهن جي لاش کي دفن ڪرائي مٿس 'مر گهه منارو' ٺهرايائين، مير علي شير قانع (متوفي ١٢٠٣) جي زماني تائين ٺهرايل منارو موجود هو.[2] مرگهه هڻڻ کي چيو آهي ۽ گهوڙي جو اتي ٿي ڪاوڙ ذليل هو. (تحفة الڪرام)[2]

١- ص ٥٢٧

٢- توڪي (سيد وغيره جي قبرستان) تحفة الڪرام - حسام الدين ... منارا جا آثار آهن. ڏسو تصوير تحفة الڪرام (حسام الدين) ... ٣٤٣

Marfat.com

مير ابوالقاسم ايڏي بهادري جي هوندي ڪڏهن ڪڏهن شعر بہ چوندو هو ، جيئن تہ هڪ دفعو مرزا محمد باقي ترخان ابوالقاسم جي منشيگيري جي ڪم لاءِ هڪ تمام ڪاري رنگ جو منشي مـلا مقصود نالـي موڪليو. ابوالقاسم ان کي ڏسي بنا ويچار جي هي شعر موزون ڪيو:

مقصود عاشقي ست بمهر صورتي کہ هست دلبـر اگـر مفيد نباشـد سياه کي

(مقالات)١

٧٧- مير ابوالقاسم سلطان ذنوي

ولد مير ابوالقاسم خان زمان، مذڪور سال ٩٦٠هـ ۾٢ ولادت ٿيس. هو پنهنجي والد وانگي بهادر ۽ خود سر ۽ سخي مرد هو. ترخاني گهراڻي جو جڏهن خاتمو ٿيڻ لڳو ۽ مرزا جاني بيگ اڪبري دربار ۾ وفات ڪري ويو٣ تڏهن ابوالقاسم سلطان، مرزا جي فرزند مرزا غازي بيگ کي جو سندس نائب بہ هو ، ڪجهہ نہ سمجهي ، هڪ خط لکيو تہ ملڪ جون حدون مقرر ڪيون وڃن ، جنهن ڪان پوءِ ڏي اسان جو پاڻ ۾ چڱو وقت گذرندو نہ تہ خون خرابي کان سواءِ ڪوبہ

١- مقالات ص ٥٣٨ مير ابوالقاسم خان زمان تورڪيءَ ۾ دفن آهي. سندس مزار تي ڪتبو آهي:

١) بتاريخ چاردهم روز دوشنبه وقت عصر شهر رمضان سنہ
٢) هزار و نوزده . امير شاه قاسم خان
٣) ارغون بيگ لاركه حاتم زمان و شجاع
٤) دوران بود . از دار فاني بدار باقي رحلت نمود
٥) در جوار رحمت الهي آسود . العبد محمود

هن خاندان جو تذڪرو مفصل طرح مون 'مثنوي چنيسر نامہ' جي مقدمي ۾ لکيو آهي تربت ۽ ڪتبا ۽ شجرو سڀ اتهن ڏسڻ گهرجن .

٢- غلط سال آهي . صحيح سال ٩٦٩هـ آهي . (ڏسو تحفة الڪرام ص ٢٠٣)

٣- وفات ٢٧- رجب ١٠٠٩ ڏسو تحفة الڪرام ص ١٦٥ (حسام الدين)

Marfat.com

نتيجو ڪونہ نڪرندو. مرزا اهو خط پڙهي پوري تدبر سان مقابلي جي ڪم کي لڳو رهيو. ابوالقاسم ايڏو خوفناڪ بهادر هو جو هڪ پوري لشڪر جو اڪيلي سر مقابلو ڪري سگهندو هو. آخر ملا ڪاتيار وٽ پنهي فوجن جون چاوٽيون لڳايون ويون. هڪ رات سيد ابوالقاسم پنهنجي فوج مان اڪيلي سر ٻاهر اچي مرزا غازي جي فوج ٻاهران وڏي واڪي اعلان ڪيو تہ: آءٌ گيدي نہ آهيان جو اوهان تي راتاهو هڻندس، پر صبح جو ميدان جنگ ۾ مقابلو ڪيو ويندو، تنهن ڪري اوهان ڊپ نہ ڪريو ۽ آرام سان ننڊون ڪندا رهو.

جنگ اڃا شروع ئي ڪانہ ٿي هئي تہ صلح لاءِ ڪي ماڻهو وچ ۾ پيا ۽ سيدابوالقاسم کي راضي ڪيائون تہ مرزا جي خدمت ۾ هلي جو سندس ولي نعمت ۽ نائي بہ آهي. مرزا گهري ٿو تہ اوهان جي لاءِ جو 'چنيسرنامو'[١] لکيو ويو آهي سو اوهان کان زباني ٻڌي لطف حاصل ڪيو ويندو. ابوالقاسم بي پرواه پنجي ٻيڙيءَ ۾ سوار ٿي پرين پر مرزا غازي جي تنبن ڏانهن روانو ٿيو. رستي ۾ مرزا جا ماڻهو ٻيڙيءَ ۾ وجهه وٺي مٿس چڙهي ويا ۽ چؤکنبو ٻڌي کيس مرزا جي اڳيان آڻي حاضر ڪيو. مرزا سرائي گرم ڪرائي سندس اکين ۾ گهمائي انڌو ڪري هن جي جنگجوئي واري جنجال کان آزادي حاصل ڪئي. ان کان پوءِ سيد ابوالقاسم کي ٺٽي جي هڪ محلات ۾ جا واه جي ڪناري تي هئي ان جي ٽئين طبقي ۾ کيس رهايو ويو، مگر رعب داب سندس ايڏو هو جو انڌو پهلوان جنهن شئي جو بہ حڪم ڪندو هو تہ کيس هڪدم اتي موجود ... ري ڏني ويندي هئي. سندس پيءُ جا مرزا جاني بيگ جي پيوهہ ۽ غازي بيگ جي ماتيلي ماءُ هئي، سا کيس وقت بوقت طعام جا ڍڪ پيل خوانچا

١- چنيسرنامه ادراڪي بيگلار جي تصنيف آهي جنهن ڏي مون درست ڪري (١٩٥٦) ۾ ڇاپيو آهي ۽ مقدمي ۾ هن خاندان جو تفصيل سان حال ڏنو اٿم.

Marfat.com

ڪاڏي لاءِ موڪليندي رهندي هئي. هڪ ڏينهن اندر ئي اندر هن انڌي بر خوفناڪ بهادر سازش ڪري پڇڻ جي ڪوشش ڪئي. سندس پيءُ ڪاڏي جي خونچن ۾ گنبدين واري مضبوط واڍ موڪلي ڏني جا طعام رانڌي ريشمي دسترخوان سان ڍڪيل هئي. هن انڌي هٿ لاهي واڍ معلوم ڪري اهو خونچو پاڻ وٽ رکايو ۽ ٻيا نوڪرن ڏانهن موڪلي ڏنائين. آخر اڌ رات جو محلات جي هڪ دريءَ مان واڍ کي ٻئي طرف اڇلائي پاڻ سرڙجي بدن کي ڦٽائي انهيءَ سوڙهي دريءَ سان لنگهي ٻئي طرف پهچي واڍ جي گنبدين تي پير رکندو ته ماڙ تان هيٺ لهي ويو. ٻاهر آن سفر لاءِ تيار بيٺا هئا جن تي چڙهي روانو ٿي ويو. صبح جو جڏهن ننڍي ۾ هن بهادر جي پڄي وڃڻ جي خبر ٻئي تڏهن ڊپ کان واويلا مچي وئي، مگر مرزا غازيءَ جا ڪي نوڪر سندس پوئتان ويا جن هڪ جهنگل مان ڪيس نهايت چالاڪيءَ سان وچي گرفتار ڪيو. ان کان پوءِ مرزا غازي سلطان جهانگير جي پاران قندهار جو گورنر ٿي روانو ٿيو ۽ ابوالقاسم ننڍي جي بجاءِ پنهنجي اباڻي جاگير نصرپور ۾ باقي حياتيءَ جا ڏينهن گناهن کان توبه ڪري بندگيءَ ۾ گذاريندو رهيو. (تاريخ طاهري مختصراً)

باوجوديڪ هن جي سموري ظاهري زندگي ۾ بهادري ۽ سپه گريءَ کان سواءِ ٻيو ڪجهه به نظر نٿو اچي، مگر سندس ٻيو هڪ پهلو به آهي جنهن ۾ فقط علم دوستي ۽ علم پروري ۽ شاعري ۽ سخن شناسي جو جوهر موجود آهي. هو شعر فهم ۽ شاعر هو. سندس تخلص آهي ٻيڪلر سندس ڪلام مان نموني طور چند شعر هيٺ ڏجن ٿا:

همنشين هم زبا: چه خوش باشد — نازنين نكته دان چه خوش باشد
گل رخم غنچه سان بخندهٔ خوش — گر كشايد دهان چه خوش باشد
بيگلر اندرين زمانهٔ سخت — دلبری نكته دان چه خوش باشد

Marfat.com

ايران جي مشهور شاعر خواجه سليمان ساؤجي جي هڪ رباعي آهي :

ای ابر بهار خار پروردهٔ تست   وی خار درون غنچه خون کردهٔ تست
گل سر خوش و لاله مست و نرگس مخمور   ای باد صبا این همه آوردهٔ تست

بيگلر ان جي جواب ۾ فرمايو آهي :

ای آهوئی چین نافه بر آوردهٔ تست   وی مشک ختن غالیه پروردهٔ تست
ای خاک زمین سبزه بر آوردهٔ تست   ای باد صبا این همه آوردهٔ تست

سندس زمانه جو هڪ مشهور شاعر ادراڪي بيگ لار 'چنيسرنامو' سندس نالي منظوم ڪيو آهي جنهن ۾ فرمائي ٿو :

ابوالقاسم بهادر بیگ سلطان   که در پایش سر خصم است غلطان
بود شه را پدر در رتبه افزون   بهادر شاه قاسم خان ارغون
ز نسل بیگ لاران معظم   بنام و تیغ مشهور و مکرم
دلیری، نامداری، کام جوئی   هنر بری، جنگ جوئی تیز رخشی
بر انگیزد بهر سوئی که لشکر   ز لطف حق شود فتحش میسر
ربود از شاعران گوئی سخن را   ز فکرش چاره نبود هیچ فن را
چو ادراکی غلام درگه او ست   مطیع لطف گاه و بیگه او ست
همیشه از خدا خواهد حیاتش   بود از جان غلام التفاتش
(مقالات الشعراء)١

ايترين وصفن وارو بزرگ ٧٠ سالن جي ڄمار ۾ ١٠٣٠ھ جو جهانگير سلطان جي دور حڪومت ۾ هن دنيا فانيءَ مان لاڏاڻو ڪري هميشه لاءِ وڃي ٻئي جهان ۾ آسودو ٿيو.٢

١- ١١٦٠ھ - ١١٩٥ھ

٢- تاريخ مقالات نان ورتل آهي جا غلط آهي. دفن ٿيڻ واري مقام تي ڪي (ميان وهڻ) ۾ آهي. سندس قبر جي ڪتبي مان ظاهر آهي ته ١٠٣٩ھ ۾ فوت ٿيو. ڪتبو آهي :-

١) تاريخ وفات مير
٢) ابوالقاسم ولد شاه
٣) قاسم خان بيگ لار ١٠٣٩ھ

ڏسو تصوير ڪتبي جي چنيسر نامه جي مقدمه ۾.
تحفة الڪرام (حسام الدين) ڏسو ص ٢٠٤ ۽ هن خاندان تي ڏسو مرحوم ... جو مضمون Pakistan Archaeology No. 7-1271 Page 135.

Marfat.com

۷۸- مفتي عبدالواحد ڪبير پاٽائي

بن مولانا عبدالرحمان قاري (متوفي ۱۰۸۰) بن محمود سهروردي (متوفي ۱۰۷۰) بن شيخ عيسيٰ پاٽائي، بن مخدوم حسن قاري پاٽائي (متوفي ۱۰۱۷) بن شيخ رمضان شهرالله، بن شيخ عيسيٰ جندالله پاٽائي برهان پوري (متوفي ۱۰۳۱) مفتي عبدالواحد، سيوهاڻي ۽ پاٽائي مخدومن جو ڏاڏو آهي جنهن جو فرزند امير محمد اچي سيوهڻ ۾ رهيو ۽ ڪجهه پاٽ ۾ رهيا جتان نسل جون ٻه شاخون چالـو ٿيون .

هو وڏو فقيه ۽ عالم هو، سلطان اورنگزيب جي زماني ۾ پاٽ جي وسندڙ علائقي جي قضا ۽ فتويٰ سندس سپرد هئي هـڪ دفعو هو سلطان عالمگير جي خدمت ۾ ٻه پهتو هو جتي خوش طبعي طور سلطان کيس فرمايو ته مولانا! اوهان ڪٿي رهو ٿا. جواب ۾ عرض ڪيائين پاٽ سنڌ ۾. سلطان فرمايو پاٽ جيڏي ننڍڙي ٿانوَ ۾ ڪيئن ٿا ماپيو؟ مفتي عرض ڪيو ته جيئن مرشد عالم ننهنجي اسلامي فوج سميت دلي (دهلي) جيڏي ننڍڙي ٿانوَ ۾ تشريف فرما آهن. بادشاه کي اهو لطيفو ڏاڍو خوش لڳو. ان کان پوءِ جڏهن هو صاحب پاٽ ۾ واپس آيو تڏهن وجـه معاش لاءِ ٺٽي جي گورنر مير ابوالمڪارم پـاران کيس ٻه هزار جريب جاگير ۽ ڪجهه پڪا کوه پروانو ٿي مليا جي پاٽ جي لڳ ديهه رسول آباد ۾ هئا .

(نقل از بياض ميان حبيب‌الله صديقي سيوستاني)

اهو پروانو، مان جامع اوراق (مولانا وفائي) مخـدوم ميان محمد حسن صديقي جي ڪتبخاني ۾ ڏٺو هو جو زافشان ڪاغذ تي لکيل هو ۽ انهيءَ پروانې ۾ مفتي عبدالواحـد کي شيخ عيسيٰ جندالله جي اولاد مان شمار ڪندي سندس علمي فضيلت جـي تعريف ڪئي وئي آهي . مهر جـا الفاظ هي آهن :

ـ ابوالمڪارم شهود فدوي سلطان اورنگزيب عالمگير غازي ـ

Marfat.com

مفتي صاحب جي تصنيفات مان 'ڪشف الاسرار' فقه ۾ يادگار آهي. هن بزرگ سال ١١٢٣ھ ۾ پاٽ ۾ وفات فرمائي ١.

٧٩- محمد فاضل سنڌي

هن بزرگ جو ذڪر حضرت شاه ولي الله صاحب پنهنجي استاذن ۾ فرمايو آهي جيئن ته علم قرأت جو استاد بيان ڪندي فرمائي ٿو :

قال العبدالضعيف ولي الله بن عبدالرحيم عفي عنه
قرأت القرآن ڪله من اوله الي آخره برواية حفص عن عاصم عن الصالح الثقة حاجي محمد فاضل السندي. سنه ١١٥٤ھ.

٨٠- حاجي قائم شڪارپوري

نقشبندي طريقي ۾ حاجي فقيرالله علوي جو مريد ۽ سنڌس مدرسه

١- مون وٽ شجرو هن ريت آهي :- مفتي اسلام فخرالدين عبدالواحد ڪبير (١٠٤٧-١١٢٣) (هن کي ڏهه هزار بيگه جاگير رسول آباد ۾ شيخ عبدالله پاٽائي صديقي جي ويجهو مليل) بن مولانا محمود سهروردي (١٠١٩-١٠٨٥) ابن شيخ عيسيٰ ثاني پاٽوري (١٠٠٤-١٠٧٠) ابن مخدوم حسن قادري (٩٩٠-١٠٨٢) سندس ڏهرايل مسجد ۽ کوهه پاٽ وڏيءَ ۾ موجود آهي. ابن شهرالله رمضان (٩٧٦-١٠١٧) ابن شيخ حضرت عيسيٰ مسيح الاوليا (٩٦٢-١٠٣١) ابن شيخ قاسم پاٽائي برهانپوري ٩٣٣-٩٨١) ابن شيخ الاسلام يوسف سنڌي پاٽائي (تولد ٩١٠ھ) ابن شيخ رڪن الدين (٨٧٥-٩٥٢) قبر پاٽ پراڻي ۾ آهي. ابن شيخ معروف پاٽائي (٨٤٤-٩٠٧) - پاٽ وڏيءَ ۾ ڍنڍ سندس نالي آهي - ابن شيخ شهاب الدين سنڌي پاٽائي المشتهر صديقي سهروردي. حضرت مسيح الاوليا [illegible] (٩٨٩) ۾ شهابي سهروردي لکيو آهي. پاٽ جي شهر جو [illegible] باني آهي (٨٠٢-٨٩٤) سندس قبر بکر ۾ چوني [illegible] - ابن نورالدين (٧٠٦-٨٤٩) ابن شيخ سراج الدين (٧٣٦-٨١١) ابن شيخ وجيه الدين (٦٩٩-٧٨٠) ابن شيخ مسعود (٧٣٩-٨٤٨) ابن شيخ رضي الدين (٦٣٢-٦٩٥) ابن شيخ [illegible] (٥٨٩-٦٥٢) ابن شيخ محمد، معروف به شيخ احمد عمادالدين (٥٥٨-٦٣٩) ابن شيخ ابو حفص عمر شيخ شهاب الدين ڪبير (٥٣٩-٦٣٢) -

Marfat.com

جو شاگرد هو. فارسي جو چڱو شاعر ٿي گذريو آهي. شڪارپور شهر جي واڪاڻ ۾ هڪ طويل قصيدو نظر مان گذريو ، جنهن ۾ پڻ پنهنجي مرشد عارف علويءَ جي واڪاڻ ڪئي اٿس . هن نيڪ ڪردار ۽ نڪ بندي سموري زندگي ياد خدا ۾ گذار بندي ١١٧١ه ۾ وفات ڪئي .

(قطعه تاريخ وفات) ١

مقبل نیک حاجی قائم — شد بجنت بخواهش ثواب
جستم از عقل سال رحلت او — رضی الله عنه ـ داد جواب

١١٧١ھ

٨١- علامه محمد معين ٺٽوي

شاه ولي الله جو شاگرد ۽ سندس علومن مان فيض يافته آهي. مخدوم محمد معين ٺٽوي . جنهن کي مخدوم ڻارو به سڏيندا آهن . هن بزرگ جو مختصر ذڪر حضرت مولانا عبيدالله صاحب به پنهنجي ڪتاب 'شاه ولي الله کي سياسي تحريڪ' ۾ ڪيو آهي ، جنهن جو اڄ مفصل ذڪر هت ڪيو وڃي ٿو .

محمد معين بن محمد امين قوم جو دل ، ٺٽي جي قديم مولوين جي خاندان مان هڪ چمڪندڙ ستارو آهي . علامه معين جو والد بزرگوار به هڪ وڏو عالم ۽ درويش صفت بزرگ هو ، جنهن جي شادي ٺٽي جي مشهور شاعر ۽ مير منشي فاضل خان جي نياڻيءَ سان ٿي جنهن مان محمد معين پيدا ٿيو ، (فاضل خان حضرت سلطان اورنگزيب عالمگير جي مقربن مان هو جنهن سن ١٠٩٦ ۾ ٺٽي ۾ وفات

١- هي قطعه تاريخ روهڙي جي هڪ قلمي ڪتب خاني جي چند جهونن ورقن تان هٿ آيو . (وفائي)

Marfat.com

ڪئي). علامه معين شروع ڇمار ۾ ٺٽي ۾ رهي علمن جي تحصيل ڪئي ۽ ميان ابوالقاسم نقشبنديءَ کان تصوف ۾ بيعت ورتي. ان کان پوءِ حضرت شاه ولي الله جي علوم ۽ درس تدريس جو غلغلو ٻڌي دهلي روانو ٿيو ۽ شاه وٽ ڪيترا سال رهي هن فلسفہ الهيات ۽ حديث ۽ ٻين علمن جي تحصيل ڪئي. بعض مسئلن جي تحقيق ۾ هو شاه صاحب جي خدمت ۾ نئون رستو اختيار ڪندو ۽ نرالي ڍنگ ۽ مجتهدانہ انداز ۾ راءِ پيش ڪندو هو، جنهنڪري حضرت امام ولي الله کيس چوندو هو تہ 'فقد رڪبت غضنفرا' يعني تہ بيشڪ تون (تحقيق ڪرڻ ۾) شينهن تي سوار ٿيو آهين.

علامه معين، شاه صاحب جي خدمت ۾ رهي وحدةالوجود جو مسئلو حل ڪيو. ٺٽي ۾ سيد علي رضا جيلاني کان شيخ محي الدين ابن عربي جو مشهور رسالو 'فصوص الحڪم' سبق سبق ڪري پڙهيائين. ۽ ان کان پوءِ ابن عربي جي صوفيانہ مسلڪ جو سخت حامي ٿي رهيو. شاه عبداللطيف ڀٽائي (متوفي ١١٦٥ھ) ۽ مخدوم معين جو پاڻ ۾ تمام گهاٽو رستو هو. ڪڏهن مخدوم صاحب شاه وٽ رهي رهندو هو ۽ ڪڏهن شاه صاحب مخدوم وٽ اچي ٺٽي ۾ ٽڪندو هو ۽ پاڻ ۾ حال قال جون طول طويل صحبتون ٿينديون هيون.

هو شيخ ابن عربيءَ جو ايڏو دلداده ٿي چڪو هو جو پنهنجن تصنيفات ۾ هن بزرگ جو نالو نهايت ادب سان ڳنڍي [illegible] حاصل ڪري ٿو. ڪڏهن ابن عربيءَ سان خواب ۾ ملاقات جو ذڪر به پنهنجن ڪتابن ۾ ڪري ٿو، باوجود [illegible] هوس تہ بہ هو درس تدريس ۽ تصنيف تاليف جو شغل جاري رکندو آيو ٿي. هن وٽان تمام گهڻا ماڻهو علم پرائي صاحب فيض ۽ فتويٰ جا ٿيا. دهليءَ کان موٽڻ بعد حضرت مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جس

Marfat.com

وثانئس حديث جــي سند حاصــل ڪئي ، مگر پوءِ بعض خيالات جي اختلاف ڪري ٻنهي بزرگن جا پاڻ ۾ تحريري مناظرا به رهيا. سندس باڪمال شاگردن مــان سيد نجم‌الدين عزلت رضوي بکري (متوفــي ١١٦٠هه) آهي ١ جو مخدوم صاحــب جو پاڻيجو ۽ سندس علمن ۽ اعتقادات جو داعي هو .

مخدوم صاحب بعض مسائلن ۾ وقت جي عالمن کان جدا مسلڪ رکندڙ هو . مسئلا :

١) ٻين صحابين تي حضرت علي جي فضيلت تي قائل هو .
٢) امام حسين جي ماتم کي جائز سمجهندو هو .
٣) صوفين جي ڪشف کي شرعي حجت وانگي هڪ شرعي دليل سمجهندو هو.
٤) صحيح حديث جي مقابلي ۾ ڪنهن به امام جي تقليد يا پيروي کي ڪجهه به ڪري نه ڄاڻندو هو .
٥) ٻارنهن امامن ۽ اهل بيت جي عصمت جو قائل هو .
٦) وحدةالوجود جي مسئلي ۾ تشريـح ڪرڻ وارن الفاظن سان ماڻهو هن کي دهريو ڪري سمجهندا هئا .
٧) ان وقت جي عام عالمن جي برخلاف هو ڏاڙهي کي ڪترائڻ ۽ ڪاري رنگ ڪرڻ جو قائل هو .
٨) هندن کان وياج وٺڻ جائز چوندو هو .

ٻيا به ڪي اهڙا مسئلا آهن جن ۾ هو ان وقت اڪيلو هو. سندس شاگرد سيد نجم‌الدين عزلت علامه جـي عقيدت بابت هڪ رسالو لکي ڪن ماڻهن کي ڏيکاريو. قبوليت جي بجاءِ ماڻهو علامه جا دشمن ۽

١- هن جو ديوان پنجاب يونيورسٽي جي ڪتب‌خاني ۾ آهي . نمبر ٦٠٧ مڪتوبه ٧- شوال ١٢٧٦هه .

Marfat.com

مخالف بڻجي پيا. سندس خيالات بابت ٺٽي جي ڪن عالمن مدينه شريف ڏانهن هڪ سوال موڪلي ڏنو جتان حرمين شريفين جي عالمن جي ترديد اچي وئي، جنهن کان پوءِ عوام ۾ سندس خيالات رائج ٿيڻ کان رهجي ويا.

حضرت مخدوم محمد هاشم جيڪي علام تي رد ڪيا آهن تن ۾ ادب ۽ فضيلت سان سندس نالو وٺندي مٿس ترديد ڪري ٿو. علامه جي وفات کان پوءِ مخدوم عبداللطيف ولد مخدوم محمد هاشم علامه جي مشهور ڪتاب 'دراسات اللبيب'١ جو هڪ وڏو مبسوط جواب لکيو آهي. آخر ۾ مخدوم محمد ابراهيم مٽڻي واري بزرگ ۽ مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جي پوٽي علامه معين جي سموري تصنيفات کي سامهون رکي 'قسطاس المستقيم' نالي هڪ ڳري جلد ۾ رد لکيو آهي.

علامه معين باوجوديڪ تفضيلي ۽ محب اهل بيت آهي، مگر ان هوندي به هو شيخ الاسلام احمد بن تيميه جهڙي رافضي جي شديد ترين مخالفن جي قولن کي به قبول ڪري ٿو. 'منهاج السنة' مصنفه شيخ الاسلام ابن تيميه (جو شيعن جي مشهور مجتهد علامه حلي جي رد ۾ آهي) ان جي بعض عبارتن تي علامه معين کي شبهات پيدا ٿيا جنهن بابت حضرت شاه ولي الله کان لکي پڇيائين، جتان تسلي بخش جواب اچڻ تي سر تسليم خم ڪرڻو پيس.

شاه ولي الله جيڪي علامه معين ڏانهن خط لکيا آهن سي ڪجهه قدر محفوظ آهن، جن ۾ شاه صاحب کيس عمدن اقبين سان خطاب ڪري ٿو. ازان سواءِ شاه فقيرالله علوي شڪارپوري جي مڪتوبات

١- هي ڪتاب ١٩٥٧ ۾ سنڌي ادبي بورڊ ڇپيو آهي ۽ جواب 'ذب الذبابات الدراسات' نالي مخدوم عبداللطيف لکيو جيڪو پڻ سنڌي ادبي بورڊ ٻن جلدن ۾ ڇپايو آهي.

Marfat.com

۾ بہ علامہ معين جي نالي خطوط آهن جنهن مان ظاهر آهي تہ انهيءَ وقت جا جيترا بہ وڏا عالم يا صوفي بزرگ هئا تن سان علامہ جو گهاٽو لاڳاپو رهندو آيو ٿي . مخدوم محمد هاشم جي مرشد سيد سعدالله سورتيءَ سان بہ سندس خط و ڪتابت رهي، جنهن ۾ سيد صاحب سندس صوفيانہ قابليت جو اقراري آهي . علامہ محمد معين جون مختلف علمن ۾ تصنيفون آهن جن مان ڪن جا نالا هيٺ ڏجن ٿا.

١) 'دراسات اللبيب' هي ڪتاب حديث تي عمل ڪرڻ بابت آهي ، مگر ان سان گڏ حنفي مذهب جي بہ تائيد ڪيل آهي. هندستان جي اهل حديث جماعت ١٨٦٦ع ۾ پهريون دفعو اهو ڪتاب ڇپائي پڌرو ڪيو. ڪتاب ۾ سندس مصنف جي تعريف ۾ قاضي طلا محمد پشاوري مشهور محدث هڪ وڏو قصيدو [١] لکيو آهي جو ڪتاب سان گڏ شايع ٿيو آهي. انهيءَ ٿي ڪتاب جو مخدوم عبداللطيف ٺٽوي رد لکيو آهي .

٢) حجة الجليلة : حضرت علي جي فضيلت ۾ جنهن تي شيخ محمد حيات سنڌي مدني ۽ مخدوم محمد هاشم رد لکيا آهن .

٣) نورالعين : ان تي بہ مٿين ٻنهي بزرگن جا رد آهن .

٤) انور المجد في مخ الوجد : (تصوف)

٥) مواهب سيدالبشر (اهل بيت جا فضائل)

٦) الجود الثمين (دنيا جي پيدائش ۽ ان جي فنا ٿيڻ تي فلسفيانہ رنگ ۾ بحث)

٧) الخواطف للتصوف

٨) مطارحات التحقيق في برهان التطبيق (فلسفہ)

٩) رسالتہ الاعتدالات الاربعہ (منطق و فلسفہ)

١٠) رفع الغين .

١- ذب الذبابات - سوانح مصنف - ص ٧٨ تا ص ٨٤

Marfat.com

١١) رفع الاشكال والزحمة (شيخ محي الدين ابن عربي جي بعض قولن جو شرح)
١٢) ايقاظ الوسنان .
١٣) وحدة الوجود والموجود (فلسفہ تصوف)
١٤) الابداح في محاكمة بين النووي و ابن الصلاح (اصول حديث)
١٥) الحق الصريح (سماع موتي فلسفيانہ رنگ ۾)
١٦) رسالة الكاي الطبعى (منطق)
١٧) المدرار الديمية علي حاشية القديمة (كبري منطق)
١٨) شرح ديوان حافظ .
١٩) حاشيه شرح زوراء (كبري منطق) ١

پيا بہ سندس رسالا ۽ تحريرون آهن جي هن وقت ناياب ٿي چڪا آهن. ١٩١٧ع ۾ مان اهي سمورا ڪتاب حضرت پير سيد ابو تراب محمد رشدالله شاه جهنڊي واري جي ناياب ڪتب خاني ۾ ڏٺا هئا .

١- خواجه حسن جان مرحوم سرهندي جي ڪتب خاني ۾ مخدوم جا هيٺيان ڪتاب آهن:
١) بهجة النظائر في دراة الابرار (مخدوم محمد هاشم ۽ ٻين جي اعتراض جا رد)
٢) مجموعه رسائل مخدوم ١٧ رسائل
٣- مجموعه رسائل مخدوم ١٥ رسائل
پشاور ڪتب خانه اسلاميہ ڪاليج
١) دراسات اللبيب بہ عدد نمبر ٢٤٧-٢٤٨
پير صاحب جهنڊي واري وٽ آهن .
١) دراسات
٢) مجمع النكات
٣) غاية ما ظهر الاضعف الانام في ان الكلام المتحمل لا يوجب
٤) رساله في جواب السيد عبداللطيف بتائي .
هي شايد ٢ رساله او يسيه ، آهي جنهن جي نئين زندگيءَ بہ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ڇاپيو آهي .

Marfat.com

ان کان پوءِ پتو نہ آهي تہ اتي اهي ڪتاب سلامتي سان آهن يا نہ ؟

مقالات‌الشعرا ۾ لکي ٿو تہ مخدوم صاحب جو شان اگرچہ شاعري کان تمام گھڻو بلند ۽ برتر آهي تاهم ڪڏهن ڪڏهن شعر ڏانهن توجه فرمائيندو هو. هندي ۽ فارسي ۾ ڪلام چوندو هو. فارسيءَ ۾ 'تسليم' ۽ هنديءَ ۾ 'بيراگي' تخلص ڪندو هو. سندس شعر جو نمونو ڏسو :

که گفت بادف و نی درس اینما امروز	که شکل سجده بهر سو جبین ما شده بود
ببزم میکده راز ازل عیان دیـــدم	که چشم ساقی ما دور بین ما شده بود
جهان هوش بخود برده آن پری زادی	سحر که یکدمکی همنشین ما شده بود
بزور بازوی مستی چو هستیم بشکست	کرشمه ات کمکی درکمین ما شده بود
بشهر عشق ز فتوی بربط و طنبور	سجود کوی' خرابات دین ما شده بود ١

آخر ڄمار ۾ هو دنيا و ما فيها کان دل ڪٽي مجذوبانہ رنگ ۾ حياتي گذارڻ لڳو. راڳ ۽ سماع مان حظ حاصل ڪندو رهيو. هن جي وفات جڏهن ويجهي آئي تڏهن پاڻ هڪ ڪونيءَ ۾ چادر ٻڌائي سمهي پيو ۽ دروازي تي ڳائيندڙ عشقيہ شعر پڙهي رهيا هئا، ٿوري دير کان پوءِ ڏٺو ويو تہ سندس ٻوليندڙ ساهہ وارو پکي هن عنصري قفس مان پرواز ڪري چڪو هو (١١٦١هہ). سيد عبداللطيف شاهہ ڀٽائي سندس وفات واري وقت ۾ جنازي نماز ۾ شريڪ رهيو. رحمة‌الله‌عليہ.

ٺٽي جي شاعرن مان ڪيترن علامہ جي وفات تي مرثيہ ۽ تاريخون لکيون آهن جن مان ڪجهہ هيٺ ڏجن ٿيون :

از محمد محسن ٺٽوي

عارف دین معین حـــق مخدوم	آنکه در عشق جمله تن دل شد
نـــور ذهنش بمشکـــلات علـــوم	در شب جهل بـــدر کامل شد

٢- مقالات ص ١٢٦

Marfat.com

بـــا كمالات ظـــاهری از فكر — بـــاطنش مظهـــر فضائـــل شد
بنگاهی كه كرد شاهـد غيب — عين او گشت سوی منزل شد
لا جرم سال فـوت او گفتند — قطـــرهٔ در ببحر واصـــل شد

ھ١١٦١

از مخدوم نعمت الله ٺٽوي

ای دريغ از قضيهٔ وحشت اثر — رحلت آن جان نثار اهل بيت
آن معين الحق مخـــدوم الانـــام — باد روحش در جـوار اهل بيت
سال فوتش را چنين گفتا خرد — وه چه بود او دوستدار اهل بيت

ھ١١٦١

ميان محمد پناه رجا ٺٽوي

مخدوم بس كه بود به دنيا معين دين — در ماتمش دل همه مؤمن حزين اوست
وا حسرتا چه ماتم يک حشر آذت است — هريک جدا جدا دلش اندوهگين اوست
می سوخت از تپ غم و ميكرد فكر سال — يعنی دل رجا كه محبت گزين اوست
آمد بسال رحلت او اين ندا ز غيب — ناجی شد او كه آل محمد معين اوست ١

ھ١١٦١

٨٢- محمد شريف راڌڻپوري

شاعر، عالم، محدث، صوفي ٻارهين صدي هجريءَ جي بزرگن مان آهي. سندس سنڌيءَ ۾ هڪ نظم نندي رسالي جي صورت ۾ 'ملن جي سنڌي' نالي مشهور آهي. اهو رسالو مخدوم عبدالرحيم گرهوڙيءَ جي رسالن جي مجموعي ۾ گڏيل آهي تنهن ڪري، گهڻا ماڻهو هن کي محمد شريف جي بجاءِ گرهوڙي جي سنڌي سمجهندا آهن. انهيءَ رسالي کي مولوي فقير محمد متعلوي الڳ جدا ڇپائي صورت ڏناري آهي. جامع اوراق ان کي ماهوار رسالي توحيد ۾ شايع ڪرائي ڇڏيو

- مقالات ص ١٢٤-١٢٥

آهي ۔ هن رسالي ۾ زور ڏنـل آهي تہ ملن قرآن ۽ حديث کي ڇڏي فقه تي زور ڏنو آهي ۽ هنن هٺرادو مسئلا ناهي خلق کي گمراه ڪيو آهي وغيره ۔ نموني طور هت ڪجهہ ان جا بيت ڏجن ٿا تہ هن تذڪره جا پڙهندڙ سندس ڪلام جي پختگي کان واقف ٿي رهن۔ فرمائي ٿو :

ملو چئجي تن کي جـي وات پڙهن وائي
اندر نہ آهن اکيون سمجهہ نہ سيائي
گهڻي خلق خدا جـي ملـن منجهائي
سور يـا و جـن ,ورسيا ڇڏيـو سٺائي
پرچيا نہ آهن پاڻ ۾ هڏ نہ هيڪڙائي
هڪـڙا چـون هيڪڙي ٻين ٻيائي
ان الذين آختلفوا في الكتاب لفي شقاق بعيد
اهڙين هيڪائي
وَيكتمُوْن ما أنزَل الله مِن البينات عادت اهڙيائي
پڙهي چون نہ بـڌوي معني مڙيائي
وَ تخفُوْنَ ڪثيراً اي بـــرائي
جيڪا ٻوين دل ۾ سٺائن سائـــي
آفرايـت مَن اتخذ اِلهه هَواهٌ ههڙي هوائي
چئي مصلحت آهي ان ۾ اگيان ٿي آئي
اتـڪل ايَ انڏن جي سنوت نہ سٺائي
اِقرَؤا القرآنَ وَ اتّبعو امَا فيهِ نبي فرمائي
نہ ابنيا ان قول تي لئي اوگـن اگرائي
حديثون ڪن پانهنجيون هٿون هوائي
ڪن منسوخ اگين کي ڪري ڪمائي
منشا موجب پنهنجي ننڍن وڏن لائي
ڪـيدي تن ڪتاب ڪيا وڏا عربي وائي

Marfat.com

فقه تن ۾ فارسي هڻين، هلائي
رد ڏنائون تنهن کي جا نبي فرمائي

چڏيائون قرآن جو مذهب محمدين
والقرآن امامي کوڙهيا کن نکن

ختما پڙهو پڙهو تن جا ولها ٿا وکڻن
تيلاه مصحف تڙيا رزق لاء رلن

هٽي هڪڙي دين سان چرکون کيون چورن
ان الذين فرّقوا دينهم وكانوا شيعا پڙهي پروڙجن

وات وجائي اصلي ٿا گٿا گس پڇن
خطّ لنا رسول الله خطا قال هذا
سبيل الله بوڙا مر بڌن

کن واٽون چارچيون، کي کي خمس چون
هيڪڙن هڪڙي ورتي، بيون سب ٻن

ائين ٿي طرف ٿيا نه ته هٺا هيڪ ورن
نکي چار قرآن ۾ نکي اکيو حديثن

جي ٿيون هيون ته چيون اگيان اصحابن
بر بعد خليفن جي اي بر کي ابوجهن

کو چوائي مالکي، کي شافعي ڏانهن ڏسن
کي حنبلي ڏي هليا، کي حنفي ڏانهي هن

نالا ونن تن جا جني کين چين
هو نه نبن پاڻ سن هو پاڻهن ڏاند چرهن

مذهب جنهن محبوب جو تنهن جو کين کهن
ناله نبي کريم جو واها کين ونن

هي بيت وچو واڙي آندل اهن نه ته سموري رسالي ۾ کٿي حد
تائين علماء سوء جي مذمت کيل آهي ۽ صوفياء ڪرام جي تابعداري

Marfat.com

تي زور ڏنل آهي ۽ ڪٿي ڪٿي حد کان ٻاهر لنگهي غير صحيح
ڳالهيون به ڪيل آهن ،

آخر ۾ فرمائي ٿو :

سرهي محمد شريف کي ڏسي ڏوه فضلن
سائٽ جنهن جا اصلي راڻي پور رهن
رسالو راس ٿيو منجهه اٺويهه ڏينهن
ٻـــاره سو گـذريا سا نيڪو ورهن
(١١٦٠ھ)

هي زمانو اهو آهي جو مخدوم محمد هاشم ٺٽوي ۽ شاه عبداللطيف ڀٽائي زنده هئا ۽ ڪلهوڙن جي حڪومت جو دور هو. سندس وڌيڪ احوال معلوم نه ٿي سگهيو آهي.

٨٣- خواجه امام الدين مجددي شڪارپوري

ولد خواجه نظام الدين (متوفي ١٢٧٣) ١ ولد خواجه غلام محي الدين ٢ ، خواجه نظام الدين جو احوال باب نون ۾ پڙهو گهرجي ،

١- ڏسو تڪمله مقالات ص ٥٩٩ تا ص ٦١٨ سندس روضي جي دروازي مٿان ڪتبو آهي:

١) تاريخ وفات
٢) جناب حضرت پير نظام الدين
٣) صاحب سرهندی قدس الله سره در نظم :
٤) صبح شنبه به ہفتہ ہم رجب — گشت خلد آشيان نظام الدين
٥) صالحا سال رحلتش به شمار — بـود قطب جهان نظام الدين
٦) ١٢٧٣ ازيـن دارالفنا بدارالبقا رحلت فرمود .

(تڪمله ڏسو تصوير نمبر ٢٥-٢٦)

٢- پشاور کان ١٧٩٠ع ۾ شڪارپور ۾ آيو ۽ مستقل سڪونت اختيار ڪيائين 'مونس المخلصين' جي قول مطابق حيدرآباد جي ويجهو دفن ٿيل آهي .

Marfat.com

جتي هن خاندان جو سنڌ ۾ آباد ٿيڻ ۽ ٽالپرن ۽ انگريزن پاران جاگيرن جي بحال ٿيڻ جو تذڪرو ڪيل آهي .

خواجه امام الدين پنهنجي والد بزرگوار جي وفات کان پوءِ سجادگي جو مالڪ ٿيو ۽ هزاري دروازه شڪارپور جي ٻاهران حويلي ۽ ڪوٽ ٺهرائي خلق خدا جي رشد ۽ ارشاد ۾ مشغول رهيو. انگريز حڪومت پاران ان وقت شڪارپور جو ڪليڪٽر مسٽر دانسٽرويل هو ، جنهن سندس والد جي جاگير مان پنج هزار جريب زمين جا جدا ڪري سندس نالي ڪيا ۽ ان کان سواءِ معتقدين مان بي فتوحات بہ ٿينديون رهيون .

هن بزرگ وٽ هميشه علماء صلحاء جون مجلسون لڳيون رهنديون هيون . خانداني لحاظ سان شعر و شاعري ڏانهن بہ ڪڏهن ڪڏهن توجه ڪندا هئا . سندن معتقدن مان تاج محمد خان افغان گورنمنٽ برطانيہ ۾ هڪ اعليٰ عهدي تي هو جنهن تي گورنمنٽ پاران ١٨٥٧ع مطابق (١٢٧٤هه) غدر جي سازش جو الزام آيو ، پر پوءِ گهڻي تحقيق بعد هو ان کان صاف ثابت ٿيو جنهن تي خواجه امام الدين رحہ هڪ نظم لکيو جنهن مان چند شعر هي آهن .

حمد الله هزار بار عجب — که سرانجام گفت کار عجب
بار ديگر بلطف حق ، بشگفت — چمن بخت را ، بهار عجب
بلبل خوش نوا بخواند ، از دل — غزل شکر صد هزار عجب
شاهد بخت چهره روشن کرد — گشت پر نقش پر نگار عجب
بهر تاريخ ترقيش بنوشت — قلم نبض مشکبار عجب
هاتف از سال ترقي اقبال — مژده [illegible]

اهڙيءَ طرح ڪن دوستن جي ولادت تي بہ قطعات تاريخ موجود آهن جي سندن شاعرانہ ڪمالات تي دلالت ڪن ٿا .

خواجه صاحب وٽ هندو مسلمان ۽ هن زماني جا عملدار برابر

Marfat.com

هڪجهڙا عقيدتمنديءَ سان پيش ايندا هئا ۽ شهر تي سندن خانداني ۽ شخصي بزرگيءَ ڪري ڪافي اثر هوندو هو. (١٢٩٢هه) ۾ سفر حج جي ارادي سان پنهنجن ٻن فرزندن پير شمس الدين ۽ پير نورالدين سميت ڪيترن خادمن سان نڪتا. حرمين شريفين ۾ برابر ڇهه مهينا رهيا. ان زماني ۾ مڪي ۾ خواجه محمد عمر جان مجددي ۽ مديني ۾ خواجه مظهر جان مجددي رهندا هئا، جن جو حرمين ۾ ڪافي اثر هو. ترڪي حڪومت جا اعليٰ آفيسر هنن ٻنهي صاحبن جي اطاعت ۽ فرمانبرداريءَ ۾ رهندا هئا. انهن بزرگن پاران خواجه امام الدين جو عزازت ڪري ڏاڍو عمدو استقبال ٿيو ۽ هن صاحب پنهنجن ٻنهي فرزندن جي خواجه محمد مظهر جان کان نقشبندي طريقي ۾ بيعت ڪرائي. خواجه محمد مظهر جو دستور هوندو هو ته اڌ رات کان پوءِ روزانهٔ غسل ڪري مسجد نبوي ۾ ايندا هئا ۽ تهجد ادا ڪري روضي جي اندرئين پڄري ۾ ويهي پنج پارا قرآن شريف جا تلاوت فرمائيندا هئا ۽ صبح جي نماز ۽ اشراق جي نفلن کان پوءِ جاءِ تي واپس اچي آرام ڪندا هئا ۽ اهو سمورو وقت حرم نبوي جا خادم حڪومت ترڪي پاران سندن لاءِ روشني وغيره جو پورو پورو بندوبست رکندا هئا.

خواجه امام الدين کي مديني واري سفر ۾، بدوين رستي ۾ ڏاڍي تڪليف ڏني هئي، اها سڌ جڏهن خواجه محمد مظهر کي پيئي تڏهن مديني جي ترڪي گورنر کي حڪم ڪيو ويو ته، سمورا بدوي جيڪي قافلي سان هئا تن کي قيد ڪيو وڃي، جنهن تي بدوي قيد ٿي ويا، پوءِ هڪ پنجابي مولوي خواجه امام الدين کي گذارش ڪئي ته اوهان حضور صلي الله عليه وسلم جن جي روضي جي زيارت لاءِ آيل آهيو ۽ سندن همسايه بدوين کي قيد ڪرايو! سا ڳالهه مناسب نه آهي. جنهن تي خواجه صاحب کي ايڏو جذبو آيو جو کٽ تان هيٺ ڪري پيا. خادمن کي حڪم ڪيائين ته خواجه محمد مظهر کي گهرايو ته هو

Marfat.com

صاحب هڪدم اچي بدوين جي آزاديءَ جو حڪم ڪيو، جنهن تي خواجه محمد مظهر کي پڌايو ويو ته اوهان جو سنڌي پاءُ اوهانجي انتظار ۾ آهي. اگرچه اهو هن بزرگ جي قيلولہ جو وقت هو پر ان هوندي به هو صاحب هليو آيو، جڏهن بدوين کي آزاد ڪرايو ويو تڏهن کين آرام آيو ۽ پوءِ کٽ تي وڃي ويٺا .

حرمين جي زيارت کان بصد حسرت الوداع ڪري وطن ڏانهن واپس ٿيا. ڪراچيءَ کان پوءِ هڪ ٻيڙي جي ذريعي سکر اچڻ جو ارادو ڪيائون جو ان وقت ريل جو رستو ڪونہ هو، جڏهن سندن ڪشتي لڪيءَ وٽ پهتي تڏهن پاڻ فرمايائون ته هاڻي الوداع آهي ! سڀني احبابن کان رخصت ڪري ڪلمہ طيبہ پڙهي هڪ لمحہ ۾ پنهنجي جان، جان آفرين جي حوالي ڪيائون . اهو واقعو سال ١٢٩٤هه ۾ ٿي گذريو . سندس نعش مبارڪ کي لڪي جي ٻهاڙن ۾ سپرد خاڪ ڪري هي قافلو شڪارپور اچي پهتو. مگر ڇهن مهينن کان پوءِ سندن وڏو فرزند انن جي ذريعي سندن لاش کي لڪي مان ڪڍائي شڪارپور آيو ۽ ان وقت هزارن ماڻهن هڪ ميل لمبي جلوس ۾ شڪارپور باهران جنازي جو استقبال ڪيو، ۽ سندن بدن — جو ٦ مهينن کان پوءِ به بلڪل صحيح ۽ سالم موجود هو — تنهن جو به ديدار ڪرايو ويو . خواجه امام الدين کي سندس والد خواجه نظام الدين جي مقبري ۾ لکي دروازي شڪارپور ۾ دفن ڪيو ويو. حافظ حاجي قائم الدين شڪارپوري خواجه جي شان ۾ ڪيترا مرثيا چيا آهن جن مان سنڌي جا چند شعر هيٺ ڏجن ٿا :

شه امام الدين عارف نامور

چائيو جو جام دلبر دوست در

Marfat.com

نسل کان حضرت مجدد جي، جواڻ
صدر سرهندي، سچو سالڪ سڄاڻ
گل، نظام الدين شه جي باغ جو
ويو ھڻي سڀڪو دلين تي داغ جو
ھُولڙا ۽ حشر ۾ ماتم ٿيا
جن، انسان ۽ ملڪ، منجھ غم ٿيا
قائم الدين آھي ڪُماڻو يار لئي
بلبلون بي خوش رھيون گلزار لئي

قطعہ تاريخ وفات از پير رفيع الدين مجددي شڪارپوري

آه صد حسرت ز فوت حضرت صاحب کمال
ضعف دل افزود از این واقعه اندوه حال

حاجي الحرمين پير خلق، آل احمدی
منبع حلم و حیا آن صاحب جود و نوال

شه امام الدين کامل، وای! صد افسوس وای!
رفت زینجا در جنان آن صاحب شیرین مقال

سال وصل، آن حضرت عارف، ولی نیک خو
با هزاران درد از هاتف رفیع کرده سوال

گفت هاتف : سال نقلش با هزاران درد گو
شاه زیبا آن امام الدين گو: زیبا خصال

١٢٩٣ھ

ھن بزرگ جو پوٽو پير مولوي فضل احمد صاحب مجددي شڪارپور ۾ مسند نشين آھي، جنھن جي ذريعي ھي حالات دستياب

Marfat.com

ٿيا آهن. الله تعاليٰ هن بزرگ ۾ برڪت ڪري شال ۱ .

۱- نسب نامو هن ريت آهي :

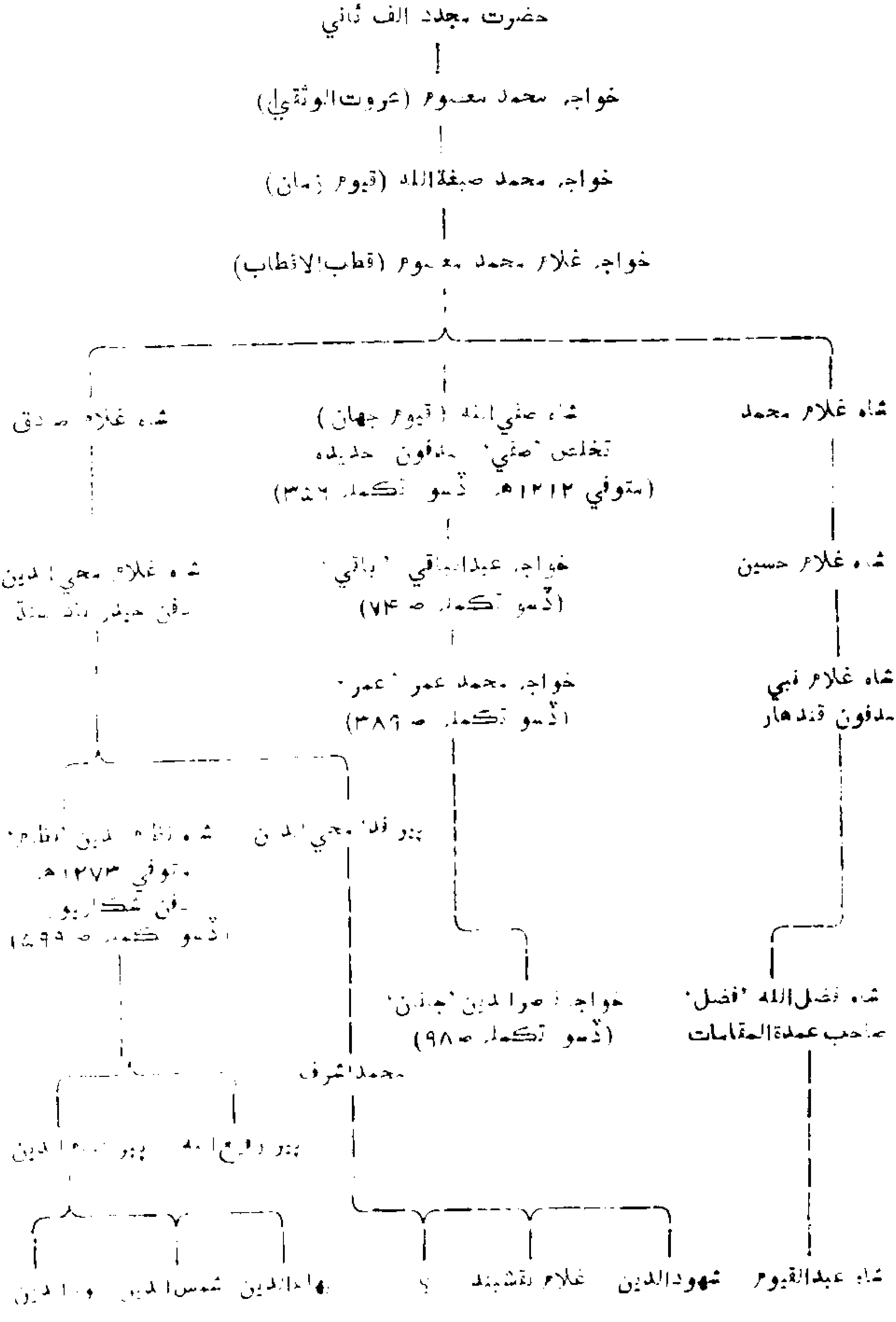

Marfat.com

٨٤- مخدوم امين محمد ثاني هالائي

ولد مخدوم محمد زمان ثالث. حضرت مخدوم نوح سخي سرور جي اولاد مان سندس درگاه جو سجاده نشين بزرگ تي گذريو آهي. سندس ولادت ١٩ رجب ١٢٥٦ھ تي ٿي. هو صاحب سهروردي طريقه جو پير ۽ اميرانه زندگي جو مالڪ هو. پنهنجي همعصر جناب پير سيد رشيدالدين صاحب العلم الثالث (جهنڊي واري) سان خصوصي اعتقاد ۽ محبت هوندي هوس. هو وڏو سخي ۽ دريا دل مرد هو، سنڌي شاعري ۾ تمام ڪمال حاصل هوس يعني تہ سنڌي شاعري جي سڀني اصنافن ۾ سندس ڪلام موجود آهي، ڏوهيڙا، ڪافيون، غزل وغيره پنهنجا ڪيترائي يادگار ڇڏيا اٿس. هو توحيد جي مسئلي ۾ عام صوفين جي طرز جو تابع آهي. سندس موحدانہ ڪلام جو نمونو هيٺ ڏجي ٿو:

بانگ الست ربي، ڇئي عشق جنگي آيو
ميدان معرفت ۾ ڪوتل تني ڪڏايو
ڏسي عشق جا اشارا، رهندا سي ڪيئن ويچارا
نيٺن وهائي نارا، هي هي جو هل مچايو
جف القلم ۾ جاني، ڪئي ڪل تي ڪامراني
لاريب لن تراني، ارني ٿي ڪنهن الايو؟
ڪربل ۾ خيمہ کوڙي، ڪنڌ ڪات ڪان نہ موڙي
تيغ و تبر سان توڙي سر بر سنان سنڀاليو
قالوا بلى ڪهائي، ساڳي صحيح سچائي،
انوقت ڪي جي جائي، تنهنجي روح ڪيڙو رايو
لاشڪ لباس لاهي، ڪثرت ۾ پير پائي،
احمد اچو سڏائي **محمد امين** تي آيو

انسانيت جي گهڻين خوبين جو مالڪ هي بزرگ ٤٧ سالن جي

Marfat.com

چمار ۾ ٢٧ رمضان المبارڪ ١٣٠٣ھ ۾ هن دنيا فاني مان رحلت فرمائي ويو. سندس وفات تي ان وقت جي ڪيترن شاعرن قطعات تاريخ ۽ مراثي لکيا آهن، جن مان مختصر طور ڪجهه هيٺ ڏجن ٿا.

از مخدوم ابراهيم نقشبندي ٺٽوي

دلا گريه را دام گير از رگ ابر | که اينجا عزاي محمد امين است
بياموز از رعد ترتيب فرياد | که ماتمگه سالک رشد و دين است
ز رمضان چو شش بود افزون عشرين | برحلت غم افزاي روي زمين است
شب اربعا ليلة القدر خير | بوصلش حبيبش شب اولين است
حديث خواتيم عبرت آمد | بخوش وضع در صف امام مبين است
بگو زان بسالش بغير از دعاي دل | شب قدر نزد محمد امين است

١٣٠٣ھ

ايضاً منه

دريغا شب قدر در ماه رمضان | عيان شد عزاي محمد امين
خرد گفت تاريخ ترحيل او را | بخلد است جاي محمد امين

١٣٠٣ھ

از عبداللطيف ٺٽوي

ز ترحيل مخدوم جان جهان | جهان شد گرفتار رنج و تعب
ازان رو شب قدر گفتم بجان | محمد امين گشته واصل برب

١٣٠٣ھ

از مفتي سعدالله هالائي

شه ما ز دنيا چو تشريف برد | بعقبى شده نيز مسند نشين
سرو بي سر دير گفت اين نويد: | شهنشاه جنت محمد امين

١٣٠٣ھ

از آخوند عبدالحميد شائق مٽعلوي

محمد امين پير والا نسب | سر سروران و ولي اله
چو از شهر رمضان شب قدر بود | نموده بخلد برين جلوه گاه
پي سال وصلش به پير خرد | چو در بحث شائق شده صبحگاه
سروشي بگفتا: بلى! بود وي | عجب وارث صدر صاحب کلاه ١

١٣٠٣ھ

١- مخدوم مرحوم جو ديوان سنڌي ادبي بورڊ ڇپيو آهي.

Marfat.com

٨٥- حاجي امام الدين راشدي

سيد امام الدين ولد پير سيد رشيدالدين (صاحب العلم الثالث) ولد پير محمد ياسين (صاحب العلم الثاني) ولد پير سيد محمد راشد (روضي ڌڻي) رضي الله عنهم.

هن بزرگ پنهنجي والد بزرگ جي تربيت ۾ تصوف ۽ سلوڪ جون منزلون طي ڪري قادريه راشديه طريقه ۾ خرقهٔ خلافت ڏٺيو. ظاهري علوم گهٽ انداز ۾ تحصيل ڪيل هوس مگر علماء جي صحبت ۽ مذهبي ڪتابن جي اردو شرحن جي مطالعه سبب، سندس علمي معلومات بيحد وسيع هئي. سندس مذهبي ميلان اهل حديث ڏانهن هو مگر عملي زندگي حنفي مذهب موجب رهندي هوس.

حڪمت ۽ طب جو وڏو ماهر هو ۽ بعض خانداني نسخا هن بزرگ وٽ تير بهدف هوندا هئا. خصوصاً قوت مردانگي جا ڪشتا ۽ بواسير خوني جو نسخو اهڙا مجرب هئا جو فقط استعمال ڪرڻ جي دير هوندي هئي. ڪن ماڻهن جو گمان هو ته هو ڪيميا جو به ماهر هو. هڪ دفعي هن ورقن جي جامع مسڪين وفائي ڪائونس ان بابت پڇا ڪئي هئي جنهن جو جواب هائو ۾ ڏنو هوائون. علم رمل ۽ جفر جو به وڏو ماهر هو. متحلصم(؟) نقشو – جو هڪ ناياب شئي چئي وڃي ٿي – ان جو به ماهر هو. بيا به عمليات خانداني تمام گهڻا ۽ مجرب ڄاڻندو هو، ڏاڍو سخي ۽ مهمان نواز ۽ سائلن جا ڪم ڪندڙ بزرگ هو. بعض وقتن تي فاقن تي فاقا به پوندا هئا مگر اها حالت گهڻو زمانو ڪانه هئي.

نوجوانيءَ جي زماني ۾ سندس والد بزرگ جي حڪم سان ٺلاهه شريف ۾ باقراڻي جي لڳ اچي مقيم ٿيو ۽ اتي ئي تمام وڏي جماعت سندس فيض ۽ ارشاد مان بهره ور ٿي. هن بزرگ ١٣٢٢هه ۾ پنهنجي

Marfat.com

وڏي پاءُ عالم، فاضل، عارف بالله سيد رشدالله صاحب العلم الرابع سان گڏجي حج جو سفر ڪيو ۽ نهايت خيروخوبيءَ سان اتان واپس آيا.

حضرت مولانا عبيدالله سنڌي جڏهن ١٩٠١ع ۾ مدرسه دارالرشاد جو بنياد وڌو تڏهن انجمن شوريٰ جي ميمبرن مان هڪ صاحب هي به هو ۽ هميشه دارالرشاد جي ڪلي دل سان امداد ڪندو رهندو هو. حاجي امام الدين رحه راشدي خاندان جي پوين رجالن ۾ هڪ وڏو ڪامياب بزرگ ۽ بقيةالسلف هو، افسوس جو ايترين خوبين جو مالڪ ٢٧ ربيع الثاني سنه ١٣٥٠ھ ۾ هن دنيا فاني مان گردن ۾ هڪ وڏي ڦرڙي نڪرڻ ڪري وفات فرمائي ملاءِ اعليٰ سان وڃي مليو.[١]

٨٦- حاجي احمد ملوي

مولوي حاجي احمد بن فضل محمد ابڙو اصل ڳوٺ ملا ابڙا لڳ لاڙڪاڻو، موحد، محدّث، فقيه، نقشبندي طريقي جو پير ۽ علم قرأت جو وڏو ماهر، صوفي متوڪل بزرگ هو. علومن جي تحصيل حيدرآباد ۾ مولوي محمد حسن صاحب وٽ ڪيائين ۽ پوءِ ساڳي انهيءَ مدرسي ۾ ورهن جا ورهه مدّرس به ٿي رهيو. وڌيڪ قاضي عنايت الله ۽ سندس پاءُ قاضي هدايت متعلوي ۽ مولانا سيد اسدالله شاه ٽکڙائي علوم حاصل ڪيا.

مولوي احمد صاحب ست دفعا حج پڙهيو ۽ شيخ عبدالغني

١- پير صاحب مرحوم جي خدمت ۾ راقم الحروف (حسام الدين) پڻ رشتي داريءَ سبب ايندو ويندو هو. پريل بدن، قد منڊرو، ريش مبارڪ سفيد ۽ ڏاڙهيءَ تي زيادہ، نهايت شفيق، ڪاٺون، صحبتي ۽ مجلسي مرد هيو. سندس فرزند پير محمود شاه سنڌي زبان جو بهترين شاعر آهي. سندس ڪافيون زبان جي اعاظ سان بي نظير آهن. پاڻ ٽلاه جڏهن ڏهن ٻارهن سالن کان شهدادپور ۾ رهي ٿو. مرحوم پير صاحب جي وفات بعد سندس خانقاه ڦٽي وئي آهي ۽ ٽلاه جو شهر پڻ ويران ۽ بي رونق ٿي ويو آهي.

Marfat.com

مجدّدي شاگرد شاه محمد اسحاق دهلوي کان صحاح سته جي اجازت حاصل ڪئي. هڪ دفعو حرمين مان قاهره جو سفر ڪيائين جتان هڪ ڪتب فروش کيس قرض طور فقط زباني اعتبار تي ڪيترا ڪتاب فروخت ڪري ڏنا، هن بزرگ پنهنجي قول جي برقرار رکڻ ۽ پرائي امانت ۽ قرض ادا ڪرڻ لاءِ سنڌ ۾ ڪتاب فروخت ڪري سمورو قرض مصر جي انهي واپاري کي ادا ڪري ڏنو. مولوي صاحب، مان راقم جو ڏٺل هو ۽ ساڻس ڪيترا دفعا ملاقاتيون ٿيون. هو بي حد متقي ۽ شريعت جو پابند ۽ دين جي ڳالهين ۾ ڏاڍو سخت هو. حيدر آباد ڇڏڻ کان پوءِ گهڻو وقت بلوچستان ۾ وڃي رهيو. منڙي ۾ هڪ مدرسو قائم ڪيائين ۽ ڪيترا ماڻهو مريد به ٿيا ۽ ان کان پوءِ وري پنهنجي وطن ۾ اچي رهيو ۽ اتي ڪيتيءَ جو ٽڪرو آباد ڪري ان مان گذران ڪندو رهندو هو، پر ڪنهن کي به ڪڏهن سوال نہ ڪيائين.

١٣٢٧ع ۾ اسان جي طالب علمي جو زمانو هو ان وقت سندس شاگرد قاضي هدايت الله متعلوي جو هڪ ڪتاب 'ڪواڪب السعادات' نالي ڇهن حصن ۾ پڌرو ٿيو جنهن ۾ حضرت امير معاويه رضہ جي شان ۾ گستاخي ٿيل هئي. جدا جدا علمائن ان تي اعتراض اٿاريا، انهن سڀني ۾ مولانا احمد صاحب سڀ کان پيش پيش هو. 'تحفه اولي الباب في رد علي طاعن الاصحاب' نالي هڪ رسالو مولوي صاحب جي نالي ڇپجي پڌرو ٿيو جنهن ۾ حضرت معاويہ تي وارد ٿيل اعتراضن جا جواب ڏنا ويا ۽ قاضي صاحب تي آخر ۾ تعزير جي لائق هجڻ جي فتوي جڙي وئي. قاضي هدايت الله ان جو جواب 'ردالهفوات' لکي پنهنجو بچاءُ ڪيو، اهو رڳڙو اڃين هليو ٿي تہ قاضي صاحب فوت ٿي ويو ۽ اهو دور اڃين ختم ٿي ويو.

١٣٣٩ھ ۾ يورپ جي وڏي جنگ ختم ٿيڻ کان پوءِ ترڪي جي خلافت جو مسئلو ڇڙيو جنهن ۾ سنڌ جي مسلمانن حضرت مولانا سيد

Marfat.com

تاج محمود صاحب امروٽي جي سرڪردگي ۾ وڏو حصو ورتو ۽ هن قومي تحريڪ کي پوري قوت سان هلايو ويو ۽ مولوي احمد صاحب ملوي انهن ماڻهن مان هو جن پوري جوش ۽ جنون سان هن ڪم ۾ بهرو ورتو هو.

تمام ٻڍو ٿي ويو هو، تصوف ۾ گهڻن ڪري پڙهائي وغيره جو شغل ڇڏي ڏنو هوائين. پڪي موحّد هجڻ ڪري مخالف ڪيس وهابي سڏيندا هئا، خلافت تحريڪ جي ختم ٿيڻ کان پوءِ ڪي سال سندس نالو ٻڌڻ ۾ نه آيو، معلوم ٿيو ته سفر جي حالت ۾ هن بزرگ عالم صوفي سفيد ريش شڪارپور جي لڳ ١٩٣٢ع ۾ وفات فرمائي.

٨٧- مير حسين علي خان ٽالپر

مير حسين علي ولد مير نور محمد ولد مير مراد علي خان ٽالپر (فاتح سنڌ مير فتح علي خان جو ننڍو ڀاءُ). مير حسين علي خان به انهن آواره بخت ٽالپرن مان آهي جن جي اکين اڳيان سنڌ ۾ سندن راڄ ختم ٿيندو نظر آيو. هي صاحب ١٨٢٩ع (١٢٤٥هه) ۾ ڄائو. سندس تعليم تربيت بين ٽالپرن کان چڱي نموني ۾ ٿي، هو فارسي جو شاعر ۽ عربيءَ جو چڱو عالم هو، مياڻي جي جنگ کان پوءِ هو ٻين ميرن سان ڪلڪتي ۾ نظربند ٿي رهيو ۽ اتي ڪيترا غزل حسب حال لکيائين- ١٨٥٩ع (١٢٧٦هه) ۾ لارڊ ڊلهوزي وائسراءِ هند جي هڪ اعلان موجب نظربندي ختم ٿي ۽ وري سنڌ ۾ موٽي آيو. سندس گذران لاءِ جاگير ۽ ٣ هزار پنشن مقرر ٿي جنهن تي قناعت ڪري ٻنهنجي چمار جو پويون وقت گذاريندو رهيو.

انهيءَ زماني ۾ ڊاڪٽر فندر عيسائي مبلغ جو، اسلام جي برخلاف پارسي زبان ۾، هڪ ڪتاب پڌرو ٿيو جنهن جو جواب هندستان جي

Marfat.com

ڪيترن ئي عالمن پاران لکيو ويو مگر مير حسين علي خان 'معيارالحق' نالي هڪ وڏو بسيط جواب لکي پادري کي لاجواب بڻايو. هن ڪتاب مان هن صاحب جي وسيع معلومات ۽ علمي قابليت جو پورو پورو پتو پوي ٿو ته هو ڪيڏي وڏي درجي جو عالم هو. اگرچه هو خانداني لحاظ کان شيعي مذهب جو پيرو آهي مگر عيسائي مبلّغ جي مقابلي ۾ صحابه ڪرام جي ساراه ۽ اسلامي خدمات جو اهڙي انداز ۾ بيان ڪيو اٿس جو هڪ اهل سنت و جماعت جي شان وٽان سونهي ٿو.

سندس غزليات جو قلمي هڪ 'ديوان' موجود آهي. سندس ڪلام جو نمونو هيٺ ڏجي ٿو:

اگر آن ماه بر دارد، نقاب روی زیبا را
نثار خال او سازد، فلک عقد ثریا را

ز بیماری جان و دل، نمی باشد مرا باکی
به یک ایما کند یارم، علاج صد مسیحا را

لبش گاهی سخن مرمردگان را جان‌دهد یارب
چه لعل است اینکه دارد زنده اعجاز مسیحا را

ڪلڪتي جي واپسي کان پوءِ مير صاحب مرحوم حيدر آباد ۾ تنبدي گذارڻ لڳو، ۽ هت ڪوٽ آباد ڪرايو، جتي ۱۸۷۸ع (۱۲۹۵هه) ۾ وفات ڪيائين.۱

۱- ۲۶ ربيع الاول ۱۲۹۵هه ۾ فوت ٿيو. مير ڪرم علي خان جي قبرستان ۾ سندس مزار آهي، جنهن تي ڪتبو آهي.

۱) حضرت بندگان
۲) سرکار دولت مدار میر صاحب
۳) میر محمد حسین علي خان تالپر علیه رحمه
۴) والغفران تاریخ بیست و ششم ماه
۵) ربیع‌الاول سنه ۱۲۹۵هه شب یکشنبه
۶) بوقت هفت کلاک

مير مرحوم جي تصوير، قبر ۽ ڪتبي جي تصوير لاءِ ڏسو تڪمله مقالات‌الشعرا ۾ نمبر ۳۹-۴۰-۴۱ ۽ احوال ۷۵۵ تي.

Marfat.com

سندس تاريخ وفات آخوند احمد ملا ساوڻي هالائي هيٺين ريت چئي آهي.

بسا گردش آسمان ذلتی ست — پی آزار مردم به بی حمیتی ست
ایا شاه عالی نسب ذوالکرم — که حاتم ز همتای بی همتی ست
بمدحش زبان کی رسد چون سها — که خورشید اوج فلک رفعتی ست
ز داغ وداعش همه خاص و عام — دل سوخته چشم تر کربتی ست
بمیم محمد بالف امام — محمد حسین علی جنتی ست
۴۰ ۱ — ۲۱۹۵ - ۴۱ - ۱۲۵۴

☜ نظم ۽ نثر ۾ فارسي ۽ سنڌيءَ ۾ مير صاحب هيٺيان ڪتاب تصنيف ڪيا:

۱) مناقب علوي، فارسي نثر
۲) شاهد الامامت، فارسي نثر
۳) لب لباب، فارسي نثر
۴) ديوان حسين، فارسي
۵) ديوان حسين، سنڌي - اردو.

نسب نامو هي آهي:

مير صوبيدار خان
|
مير مراد علي خان "علي"
والي سنڌ (متوفي ۱۲۴۹ هه)
|
مير نور محمد اول
|
مير محمد حسين علي خان "حسين"
|
مير حاجي نور محمد خان ثاني
|
مير حاجي علي بخش خان
|
- پروفيسر ڊاڪٽر مير نور محمد خان (زنده)
- مير مراد علي خان (زنده)
- مير امير علي خان (زنده)

Marfat.com

٨٨- پير سيد حزب الله شاه راشدي

ولد سيد علي گوهر اول ولد سيد مولانا پير صبغةالله شاه ولد پير سيد حضرت مولانا محمد راشد صاحب (روضي ڌڻي) رضي‌الله تعاليٰ عنهم. خانداني عالم ۽ خانداني درويش ۽ خانداني امير گهرائي ۾ هي بزرگ ١٢٥٥هه ۾ تولّد ٿيو. سندس والد هن جي ننڍڙي ڄمار ۾ فوت ٿي ويو. تعليم ۽ تربيت جو ڪم خانداني ميمبرن جي حوالي رهيو. شروع ۾ آخوند محمد پير گهوڻائي وٽ قرآن شريف ۽ ابتدائي تعليم حاصل ڪيائون، ان ڪان پوءِ مولوي حاجي عيسيٰ مشهور محدث ڪي پاڻ وٽ رهائي ان ڪان فارسي ۽ عربي علومن جو اڀياس ڪيائون ۽ مولوي عيسيٰ صاحب جو ڏاڍو ادب ۽ احترام ڪندو هو ۽ آخر ۾ پنهنجا وڏا فرزند بہ مولوي صاحب جي حوالي ڪيائون جن مولوي صاحب وٽ تعليم ورتي. شعر شاعري سندن خاندان ۾ هليو آيو ٿي. پاڻ فارسي شاعري ڏانهن گهڻو لاڙو رکيائون، تخلص 'مسڪين' سان گهڻو شعر چيو اٿس. مولوي بهاءُالدين 'بهائي' ۽ مولوي محمد عاقل 'عاقلي' سندس ڪلام ڏسندا هئا ۽ ڪڏهن ڪڏهن بهائي اصلاح بہ ڪندو هو.

اگرچہ هو ننڍپڻ ۾ سجاده نشين ٿيا پر ان سان گڏ علم ۽ هنر ڏانهن سندس ڏاڍو لاڙو رهيو. نقاشي ۽ ڪاشي سازي، خوشخطي ۽ حڪمت ۽ طب ۽ موسيقي جا پاڻ وڏا ماهر استاد هئا. ڪتابن سان تمام گهڻو شوق هوندو هون. هندستان ۽ ايران مان خوشخط ۽ طلائي منقش ڪتاب سندن دربار ۾ فروخت لاءِ ايندا هئا ۽ گهريون گهريون قيمتون ڏيئي ڪتاب خريد ڪندا هئا. فن ڪيميا جو تمام گهڻو شوق هون جنهن ۾ تمام گهڻو ڪمال حاصل ڪيو هوائون، انهي زماني جا انهي فن جا مالڪ گهڻو ڪري وٽن مهمان ٿي اچي رهندا هئا ۽ مخفي مجلسون ٿينديون رهنديون هيون، سخن جا قدر شناس هن حد تائين هئا جو هڪ

Marfat.com

دفعو سندس مداح مولوي بهائي صاحب کي فقط هڪ شعر تي راضي ٿي فرمائڻ لڳو تہ: مولوي صاحب مون وٽ پيو تہ ڪجهہ ڪونہ آهي هڪ هاٿي بيٺو آهي اهو ڪاهہ! مولوي صاحب هاٿي کي ڏسي حيران رهجي ويو، عرض ڪيائين تہ هن کي ڪارائي ڪير سگهندو؟ آخر اهو هاٿي مولوي صاحب ڪنهن رياست جي راجا وٽ وڃي نيڪال ڪيو. سواري ۽ تير اندازيءَ جو بہ ڏاڍو شوقين هو ۽ ڪمال جو مالڪ هو.

پير حزب الله شاهہ جي سجادگي، راشدي خاندان ۾ تمام اوج عروج واري ٿي گذري آهي، هڪ طرف قادري راشدي طريقي جي ذڪر جي تلقين ٿيندي رهندي هئي تہ ٻئي طرف اميرائو ناٺ ۽ وڏائي بہ رياست خير پور جي والي سر مير علي مراد خان سان ٽڪر هڻندي رهي ٿي. سر علي مراد کي هڪ دفعو پير صاحب جي هڪ حر پوري فوج اندر نذر ٿي گولي هڻئين، مير بچي ويو ۽ حر کي بروقت مير جي پيادن قتل ڪري ڇڏيو. ان کان پوءِ پير صاحب جن کي قاعدي جي تڪليف پهتي ڪجهہ وقت ڪيس حيدرآباد رهايو ويو مگر پوءِ صاف آزاد ٿي ويا.

هن پير صاحب جي زماني ۾ پير سيد فضل الله (جهنڊي واري) ولد پير محمد ياسين والد پير سائين روضي ڌڻي کي حرن سفر جي حالت ۾ شهيد ڪري ڇڏيو، جنهن ڪري پڻ پير سائين حزب الله شاهہ کي قانوني ڇڪتاڻ ۾ اچڻو پيو مگر پوءِ پير شهيد جي ڀاءُ پير سيد رشيد الدين صاحب العلم الثالث (ٽئين جهنڊي واري) مقدمي جي پيروي کان انڪار ڪيو ۽ معاملو رفع دفع ٿي ويو.

پنهنجي پوئين زماني ۾ پير صاحب شاديون تمام گهڻيون ڪيون هيون ۽ ١٢ فرزند پنهنجي يادگار ڇڏيائون جن مان سندس حياتيءَ ۾ سندس وڏو فرزند پير علي گوهر شاهہ درگاهہ جو ڪاروبار سنڀاليندو رهندو

Marfat.com

هو ۽ مريدن جو نذر نياز وصول ڪندو هو ۽ پير سائين وڏي يعني پنهنجي والد جي ارشاد موجب سمورن حقدارن کي حصہ رسد روزينو بہ پهچائيندو هو.

پير صاحب درگاه راشديہ قادريہ جي سجادگي تي برابر ٤٥ سال نهايت اوج ۽ عروج سان فقيري ۽ اميري ۾ گذاري ٥٣ ورهن جي چمار ۾ ٤ محرم ١٣٠٨هہ ۾ هن دنيا فاني جي مطالعہ کان اکيون بند ڪري دائمي دنيا ڏانهن رحلت فرمائي ويا.

مون سان مولوي محمد عاقل عاقلي ڳالهہ ڪئي تہ حضرت پير سائين حزب الله شاه (تخت ڌڻي) جو لاڏاڻو زهر ڏيڻ جي ڪري ٿيو. مولوي صاحب چيو تہ مان ان وقت پيرڳوٺ ۾ موجود هوس، اهو واقعو تمام ٿورين گهڙين ۾ ٿي گذريو. انا لله و انا اليه راجعون. سندس مهر ۾ هي شعر اڪريل هوندو هو:

هست ورد زبان حزب الله   کلمـــۂ لا الـــه الا الله

سندس وفات تي مولوي بهائيءَ هڪ تاريخي مرثيو لکيو آهي جو هيٺ درج ڪجي ٿو:

جناب صاحب دستار **پير حزب الله**   ولیؔ کامل، مرد خدایؔ، پیر جهان
سخی و صاحب سجاده و سلیم القلب   وفی و وافی و واقف، ز رازهایؔ **نهان**
همه خصال حمیده ازو، کمال گرفت   سخاؤ شرم و وفا و مروت و احسان
چه صورتی که هزاران هزار معنی داشت   چو او نزاد، نزایـد ز مادر دوران
بدر کشید همه خلق از خودی بخـدا   چو گشت ساقی جـام محبت یزدان
بصبر و شکر و رضاؤ توکل و تسلیم   بعشق و شوق و محبت مدام با وجدان
ز ملک سنده چه گوئیم تا ممالک هند   اسیر دام کرمهایؔ اوست پیر و جوان
ز برقع بشری رخ نمود شاهـد غیب   هزار غمـزه همی زد بصورت انسان
نه شاعرانه در اینجا مبالغت کردم   **بهائیا** سخن راست گفتم از دل و جان
پیؔ تولد او سال '**مرد شوق خدا**'   بروز مـه **شوال هژدهم** میخوان

١٢٥٥

بظهر چارم عاشوره نیک روز خمیس   ازین جهان بجهانؔ جنان کشید عنان
ز رویؔ خود چو منور نمود جنت را   بگفت سال وصالش 'خرد **چراغ جنان**'

١٣٠٨ھ

بهائیا چو چنین بد ارادت مولی   **خموش باش و صبوری گزین مشو نالان**

Marfat.com

پير صاحب جي وفات ڪري ڪن عاشق حرن پاران خودڪشيءَ جا واقعا ٿيا ۽ ملڪ ۾ حد کان زياده حادثا ٿي گذريا. سندن گاديءَ تي رسم موجب وڏي فرزند شمس العلماءَ علي گوهر شاه کي وهاريو ويو مگر هن کي ستت ئي استسقا طبلي (جلندر) جي بيماري ٿي پئي جو ڏيڊ سال کانپوءِ اهو بزرگ بہ لاولد وفات ڪري ويو. ان کانپوءِ پير صاحب مرحوم جي ٻئي فرزند علي مظفر شاه جي بجاءِ ٽيون نمبر فرزند شمس العلماءَ پير سيد شاه مردان شاه (ڪوٽ ڏٺي) گاديءَ تي ويٺو. پاٿرن جو جهيڙو هليو، پروي ڪونسل تائين مقدمو لڙيو ويو مگر آخرڪار ڪامياب شمس العلماءَ پير ڪوٽ ڏٺي ٿيو. الله تعاليٰ جي انهن سڀني تي رحمت هجي شال. حضرت پير حزب الله شاه جو فارسي ڪلام 'ديوان مسڪين' جي نالي هڪ جاءِ تي مرتب ٿيل آهي. نمونہ ڪلام هيٺ ڏجي ٿو.

غزل

ما فقيرانيم مارا با زر و زيور چه کار
همچو ابراهيم با سرمايهٔ آذر چه کار

چون مرا در حشر از هنگامهٔ او پاک نيست
حرز جان تصوير جانان دارم و ديگر چه کار

عکس روی يار مارا جلوهای ديگر است
از مه و خورشيد نتوان يافت با اختر چه کار

اولين روز از اديب عشق و از تدريس او
خوانده ام حرف محبت را و با دفتر چه

از کتاب حسن ما حرف محبت خوانده ايم
با سماع قصهٔ دارا و اسکندر چه کار

سود سودان را ز دنيا و ز عقبی يافتم
گيسوی دلبر بکف با مشک و با عنبر چه کار

Marfat.com

شکسر ﷲ کز وفاق دلبسر رهنمایٔ من
جان بجانان رفت مسکینرا جزین دیگرچه‌کار ١

١- ديوان مسکين مختصر آهي، راقم‌الحروف وٽ انجو هڪ نسخو موجود آهي،
بزرگن جو سلسلو راقم سان هيٺينءَ ريت ملي ٿو:

پير سائين محمد راشد (روضي ڌڻي)
(٦ رمضان ١١٧٠ — جمعه ١ شعبان ١٢٣٣ھ)

پير سائين صبغت‌الله شاه (تجر ڌڻي)
(١١٨٣ — ٥ رمضان ١٢٤٦ھ)

پير سائين علي گوهر شاه اصغر (بنگلي ڌڻي)
(٤ رجب ١٢٣١ھ ١٨١٢ع -
١١ جمادي‌الاول ١٢٦٣ھ ١٨٤٤ع)

پير علي محمد شاه
(١٧ ربيع‌الاول ١٢٣٤ وقت
عشا اربع- ١٤ ربيع‌الاول ١٢٨٤

پير سائين حزب‌الله شاه (تخت ڌڻي)
(١٨ شوال ١٢٥٨ھ چنچر ١٨٣٩ع -
٤ محرم ١٣٠٨ھ مطابق ١٨٨٩ع)

پير پير شاه
(و- ١٢ جنوري ١٩٣١ع مطابق ٢٢ شعبان
١٣٤٩ھ بروز آچر ١١ بجه صبح)
نياڻو پير حزب‌الله شاه جو

دختر
زوجه پير شاه
والده پيرحامدشاه

پير سائين شاه مردان شاه
(ڪوٽ‌ڌڻي)
(٧ صفر ١٢٧٩ھ ١٨٦٠ع -
٧ ربيع‌الاول ١٣٤٠ مطابق
٨ نومبر ١٩٢١ع)

پير حامد شاه راشدي
(٣٠ ربيع‌الثاني اربع رات ١٣٠١ھ
٣١ مارچ ١٩٣٧ع شام سوا ٧ بجا)

پير سائين صبغت‌الله شاه شهيد
(١٣ صفر ١٣٢٧ھ -
٢ مارچ ١٩٤٢ع)

پير علي‌محمد شاه راشدي

حسام‌الدين راشدي راقم‌الحروف
(٢٠ سپٽمبر ١٩١١ع اربع
سادا ٧ بجا صبح رمضان ١٣٢٩)

پير سائين شاه مردان شاه ثاني
(موجوده گادي نشين)

Marfat.com

٨٩- مخدوم حسن الله پاٽائي صديقي

ولد مخدوم وهب الله صديقي پاٽائي. ننڍپڻ ۾ پنهنجي چاچي عارف بالله مخدوم حاجي فضل الله ١ وٽ تعليم ورتائين ان کان پوء آخرين ڪتاب حضرت مولانا نور محمد ۽ سندس فرزند مولانا گل محمد صاحب شهدادڪوٽي وٽ ختم ڪيائين. سندس همعصر ۽ همدرس علمائن مان مولوي محمد حسن حيدرآبادي ۽ مولوي محمد هاشم ڳڙهي ياسيني، مولوي عطاءُ الله فيروزشاهي ۽ ٻيا ڪيترا شهدادپوري سلسلي جا وڏا وڏا علماء هئا.

مخدوم حاجي حسن الله سموري زندگي درس تدريس ۽ فتويٰ نويسي ۾ گذاري، هو هڪ وڏو عالم ۽ متڪلم ۽ مناظر ۽ محقق فقيه هو، گهڻو ڪري پنهنجي خانداني عالمن جي فتويٰ ۽ راءِ تي هلندو هو. 'بياض واحدي' جو سندس ڏاڏي مخدوم عبدالواحد سيوستانيءَ جو لکيل آهي، ان جي قولن کي هر حالت ۾ ترجيح ۽ اڳرائي ڏيندو هو. هندستان جي دارالحرب هجڻ جو قائل هو تنهن ڪري سندس استاد ڀائي مولوي محمد هاشم ڳڙهي ياسين واري سان زبردست تحريري مناظرا رهيا، جو هي پوئين صاحب هندستان جي دارالاسلام جو قائل هو. اهڙيءَ طرح مولانا عطاءُ الله فيروزشاهيءَ سان به تحريري بحث جاري رهيا. نوشهره فيروز جي مشهور قاضي محمد عالم اهل حديث سان ۽ مٽيارين جي فقير محمد محدث سان به بعض مسئلن تي تحريري گفتگو ۽ ردڪد هلندا رهيا. مخدوم حاجي حسن الله صاحب جون تحريرون ايتريون گهڻيون لکيل آهن جي هوند گڏ ڪيون وڃن ها ته ڪيترن جلدن ۾ ڪتاب جمع ٿي وڃي ها.

مخدوم صاحب درس تدريس جي سانگي جدا جدا شهرن ۾ رهيو،

١- وفات ١٢٩٠هه.

Marfat.com

پـات، در پيلو ۽ متياري وغيره، جتي هيٺين نامور عالمن وٽانئس فيض حاصل ڪيو ۽ فارغ تحصيل ٿيا :

١) مولوي محمد صديق سيتائي
٢) مولوي خير محمد جوڻيجو پاتائي
٣) مولوي مخدوم بصرالدين صاحب سيوستاني
٤) مخدوم معين‌الدين سيوستاني
٥) مولانا ابوالفيض غلام عمر صاحب جتوئي
٦) مولوي سيد شهاب‌الدين هالائي
٧) مخدوم محمد دائود در پيلائي
٨) پيرزادو غلام مجدد متعلوي ·

اهي سمورا ماڻهو وقت جا وڏا مشهور عالـم ۽ فاضل هئا ، انهن کان سواءِ ٻين به ڪيترن ماڻهن کانئن فيض پرايو · حاجي صاحب ٻه دفعا حج جو سفر ڪيو ۽ حرمين جي عالمن مان شيخ عبدالحق مهاجر اله آبادي ۽ ٻين وڏن عالمن سان سندس صحبتون رهيون ۽ ’دلائل الخيرات‘ ۽ ’حزب‌البحر‘ ۽ ’قصيده برده‘ جون اجازتون حاصل ڪيون· حنفي مذهب ۾ ڏاڍو سخت هو ۽ وري حنفيت جي ٻه اها شاخ جنهن جا سندس وڏا ، مخـاديم ٻاٽ ۽ سيوهڻ جا قائل هئا، هو مثـل بزرگن کان امداد وٺڻ جو سختيءَ سان قائل هو ۽ آخر ظهر جي مسئلي تـي تمام تشدد هوس ۽ ان بابت سندس مستقل رسالا لکيل آهن جن مـان هڪ رسالي جو جـواب مولانا ابو تـراب سيد محمـد رشدالله صاحب العلم الرابع (جهنڊي واري) لکيو هو ·

سنہ ١٣٢٦ھ ۾ هن ورقن جيٰ جامع فقير وفائي ڪي مخدوم صاحب جي زيارت جو پهريون دفعو مدرسہ دارالفيض ڳوٺ سونو جتوئيءَ ۾ شرف حاصل ٿيو · اسان جو اُستاد مـولانـا ابوالفيض جتوئـي مخدوم

Marfat.com

صاحب جو شاگرد رشيد هو ۽ وٽن گهڻو ڪري اچي رهندو هو ۽ اُستاد صاحب جي عظيم‌الشان ڪتب خاني مان ڪيترن فقهي مسئلن جي اچي تحقيق ڪندو هو .

١٩١١ع ۾ ڪراچيءَ مان مولوي عبدالڪريم درس مرحوم جي ذريعي حضرت رسول‌الله صلي‌الله عليه و سلم جي علم غيب جي مسئلي جو هڪ زبردست طوفان ڪڙو ٿيو جنهن ۾ سنڌ جا علماء ٻن حصن ۾ ورهجي ويا . دارالرشاد گوٺ پير جهنڊو ۽ مظهرالعلوم ڪراچيءَ جا علماء هن ڳالهه جا قائل هئا تہ حضور جن کي ايترو ئي ڄاڻ آهي جيترو الله تعاليٰ شريعت ۽ مخلوق جي هدايت لاءِ کين سمجهايو هو . پر مولوي درس ۽ ٻيا گهڻا علماء چئي رهيا هئا تہ حضور جن کي ڪلي جزي ۾ ماڪان وما يڪون (جيڪي ٿيو آهي ۽ جو ڪجهہ آئينده ٿيندو) تنهن سڀ جي ڄاڻ آهي . علامه سيد اسدالله شاه ٽکڙائي بہ درس پارٽيءَ سان شامل هو . پيرزادو حاجي غلام مجدد صاحب متعلوي جي استدعا تي مخدوم حاجي حسن‌الله صاحب مدرسہ دارالفيض سوني جتوئي ۾ اسان جي موجودگيءَ ۾ هن سوال تي هڪ رسالو لکيو جنهن جو نالو رکيو ويو ”نورالعينين في اثبات علم‌الغيب لسيدالثقلين“ جنهن کي درس پارٽيءَ جي علمائن ڏاڍو پسند ڪيو .

ان کان پوءِ سنت ڏي قاضي هدايت‌الله متعلويءَ جي ڪتاب ”ڪواڪب السعادت“ تي جهڳڙو پيدا ٿيو جنهن ۾ ان صاحب حضرت امير معاويہ جي شان ۾ ڪي گستاخيءَ جهڙا لفظا لکيا هئا. حضرت مخدوم صاحب امير معاويہ جي بچاءَ ۾ هڪ رسالو ”تحفة اولي الالباب في رد علي طاعن الاصحاب“ لکيو ۽ اهو رسالو مولوي حاجي احمد بن فضل محمد ملاح ابڙو (متوفي ١٣٣٨هه) جي ناني ڪراچيءَ مان شايع ٿيو ۽ اهو رسالو بہ سوني جتوئي جي ڪتب خاني ۾

Marfat.com

اسان جي سامهون لکيو ويو ۽ ڪتابن جي حوالن ڪيدي ڏيڻ جو ڪم هن حقير راقم اوراق جي حوالي هو . مخدوم صاحب ڏاڍو تکو لکندڙ هو ۽ ڪنهن به سوال تي جيستائين متقدمين مان ڪو تائيدي حوالو نه ملندو هون تيستائين اڳتي نه وڌندو هو. سندن سموري زندگي تدريس، تحرير ۽ تحقيق ۾ گذري . نقشبندي طريقي جا ذڪر اذڪار به جاري هئا ۽ 'دلائل الخيرات' ۽ قرآن شريف جو ورد ۽ 'قصيده برده' به روزانه پڙهندو هو . پاڻ گهڻو ڪري نماز ۾ پيش امام نه ٿيندو هو، پنهنجي ڪنهن شاگرد جي پويان نماز پڙهندو هو . دارالفيوض ڳوٺ سوني جتوئي تعلقه لاڙڪاڻه ۾ حقير جي علمي دستاربنديءَ وقت پاڻ موجود هو ۽ پنهنجن هٿن سان دستاربندي ڪرايائين ۽ ڏگهيون دعائون گهريائين .

ساداتن ۽ اهل بيت ۽ صحابين سڳورن ۽ پنهنجن استادن جو تمام گهڻو ادب رکندا هئا ۽ آخرت ڪيءَ ياد ڪري روئيندا ۽ جماعت کي روئاريندا هئا . اهڙن پاڪ ڳڻن وارو بزرگ، سيوهاڻي ۽ پاتائي خاندان جو پويون حنفي فقيه، سال ١٣٣٩ هجري ۾ هن دنيا فانيءَ مان لاڏاڻو فرمائي ويو. سندس وفات جي تاريخ مرحوم حڪيم فتح محمد سيوهاڻي هن ريت لکي آهي :-

امتلأ الدهر بانواع المحن	فات عنا الشيخ مولانا الحسن
كان شيخاً عالماً متبحراً	كان فى الافضال مفضال الزمن
اشتغل بالجهد فى درس العلوم	قد تفقه فى الشرائع والسنن
بعد فوته قلت فى تاريخه	مات مولانا الشريف الحسن

١٣٣٩ھ

٩٠- مولوي سيد رستم علي بکري رامپوري

سنڌ کان ٻاهر جن بزرگن ناموري جي زندگي ۽ شهرت حاصل ڪئي تن مان هڪ مولوي سيد رستم علي بکري به آهي . سندس

Marfat.com

سلسله نسب هن ريت ڏيکاريــل آهي: رستم علي، بن سيد اسماعيل، بن محمد اسحاق، بن مير محمد يوسف بکري، هي پاڙو سيد جعفر ثاني جي اولاد مان آهي، جنهن جو سلسلو ڏهين امـام يعني امام علي نقي سان وڃي ملي ٿو.

مولانا محمد اسحاق بکر جي معتمد بزرگن مان هڪ وڏي درجي وارو ماڻهو ۽ سجاده نشين هو. عالي واهڻ (هاڻي تعلقه روهڙي) جو سمورو علاقو قريباً هڪ لک جريب سندس خاندان جي جاگير ۾ هو. سمورن ننڍن ننڍن جاگيردارن جا کاتا هن بزرگ جي دفتر ۾ محفوظ هوندا هئا. بکر جي سيدن مان صحيح نسب هجڻ جو سرٽيفڪيٽ يا سند به هي ئي صاحب ڏيندو هو. يعني جنهن لاءِ هي صاحب سيد هجڻ تسليم ڪندو هو ته هو سيّد آهي، جنهن بابت انڪار ڪنـدو هو ته بس قصو ختم.

مولانا محمد اسحاق جو فرزنـد سيد اسماعيل سنڌ ڇڏي الهآباد (يوپي) هليو آيو ۽ الهآباد جي لـڳ هڪ قصبه ڪوڙا جهـان آبـاد ۾ سيد حاتم علي جي دختر بي بي نور سان شادي ڪئي جنهن جي پيٽ مان مولوي سيد رستم علي صاحب تولّد ٿيو، اهو نالو سندس ناني مير حاتم علي جو رکيل آهي نه ته سندس والـد بزرگ ياران محمد يعقوب نالو رکيو ويو هوس. سيد رستم علي اڃا ١٢ سالن جو هو جو سندس والـده وفات ڪري وئي. سيد صاحب کي ظاهري علمن جي حاصل ڪرڻ کان سواءِ تصوف يا باطني علمن جو شوق لڳو رهيو.

شاه عالي گوهر مغليه گورنر الهآباد سنـدس والد جو ڏاڍو معتقد هوندو هو ۽ ڪيترا دفعا سيد اسماعيل جي پوئتان شاه عالي گوهر جمعه نماز به الهآباد ۾ ادا ڪئي. هڪ دفعو شاه عالي گوهر الـه آباد مان دهلي وڃي رهيو ته مولوي محمد اسماعيـل کي به پاڻ سان وٺي ويـو.

Marfat.com

ان وقت مولوي رستم علي علم جي طلب لاءِ فرخ آباد روانو ٿي ويو، اتان ڪجهه علوم حاصل ڪري وڌيڪ تحصيل لاءِ رامپور آيو ٿي ته واٽ ۾ ٻڌڻ ۾ آيس ته سندس والد مولوي محمد اسماعيل ڳڙهه مڪتيسر (يوپي) ۾ وفات ڪري ويو آهي ۽ خواجه گنج بخش جي مقبره ۾ دفن ڪيو ويو .

مولوي رستم علي انهي زماني ۾ رامپور پهتو، جڏهن رياست تي نواب سيد فيض الله خان جو راڄ هو (يعني ١١٨٨ھ کان ١٢٠٨ھ تائين) رامپور ۾ مولوي نور عالم ۽ مولوي امام بخش کان گهڻا ئي ڪتاب پڙهيائين ۽ منطق ۽ فلسفي جا ڪتاب مولانا بحرالعلوم وٽان تحصيل ڪيائين . سندس دستاربندي جي جلسي ۾ پڳ جو پهريون پيچ مولانا سيد جمال الدين (شاگرد شاه ولي الله دهلويؒ) ڏياريو ۽ انهي ساڳي سيد جمال الدين پنهنجي صاحبزاديءَ سان شادي به ڪرائيس .

سيد رستم علي بڪري هميشه لاءِ رامپور رهجي ويو ۽ سنڌ ڏانهن نه موٽي سگهيو. سموري زندگي ڪنهن امير جي دروازي تي نه ويو. نواب فيض الله خان والي رامپور پاران ڪجهه وظيفو ملندو هوس ۽ ان تي ئي گذران ڪندو رهندو هو. هميشه شاگردن کي درس ڏيندو يا تصنيف تاليف جو ڪم ڪندو هو. حافظ محمد امين ننوڙي (ضلع بجنور) کان سندس بيعت ۽ خلافت حاصل ڪيل هئي جنهن ڪري ڪيترا ماڻهو باطني فيض به حاصل ڪندا رهندا هئا. پرهيزگاري جي هي حد هئي جو ڪڏهن به ري ڏاڙهي چوڪري کي هٿ ڪونه ڏنو هوائين. جيڪڏهن ڌاريءَ عورت جو بيخبريءَ ۾ اوچتو پاسو لڳي ويندو هوس ته فوراً بخار چڙهي ويندو هوس . سندس تصنيفات مان :

١) حاشيه مير زاهد (منطق).

Marfat.com

٢) حاشيه صدرا (فلسفه) .

٣) تقارير سبع جو مولوي اسماعيل لندني جي جواب ۾ لکيو هوائين .

سندس هڪ خليفو ۽ شاگرد مولوي حفظ الله بزرگن جي حالات ۾ هڪ ڪتاب ’بيت المعرفة‘ لکي رهيو هو جنهن کي منع ڪري ڇڏيائين ته منهنجو احوال ڪتاب ۾ نه لکج، فقط نسب جو احوال لکين ته ان جي اجازت آهي. متوڪل ايڏو هو جو نواب نصرالله خان بهادر، جو نواب فيض‌الله خان والي رامپور جو نائب هو، تنهن به سندون جاگير جون لکائي کين موڪلي ڏنيون مگر پنهنجي نالي واري سند واپس ڪري ڇڏيائين باقي سندس وڏي فرزند مولوي عبدالعلي خان پنهنجي نالي واري سند رکي ڇڏي جا اڄ تائين انهي خاندان ۾ موجود آهي .

سندس سهرو ۽ استاد مولانا جمال الدين (شاگرد شاه ولي الله دهلوي) چشتي طريقي جو بزرگ هو . سال بسال پنهنجي مرشد شاه فخرالدين دهلوي جو بارهو ڪندو هو، جنهن ۾ شرعي نموني ۾ قوالي به ٿيندي هئي. هڪ دفعو مولوي رستم علي کان بارهي جي مجلس لاءِ مڪان گهريائين مگر قوالي تبع ڪري جاءِ ڏيڻ کان انڪار ڪيائين.

مولوي رستم علي ٦٣ سالن جي ڄمار ۾ چار فرزند ڇڏي جمعه ڏينهن ٢١ ذوالقعده ١٢٤٠هه ۾ انتقال فرمايو، رامپور ۾ ٿي دفن ...

٩١- مير صوبدار خان ٽالپر

هي صاحب سنڌ جي فاتح مير فتح علي خان جو فرزند ۽ وليعهد هو. هو ١٨٠٢ع ۾ ان وقت تولد ٿيو جڏهن سندس والد بزرگ ڪ موت

Marfat.com

جي بستري تي پويان پساهہ کڻي رهيو هو ١ . سندس چاچن - جي درجہ بدرجہ حڪومت جا مالڪ ٿيندا رهيا- هن کي ناز ۽ نعمت ۾ پاليو . جواني جي زماني ۾ هن پنهنجن چاچن جي حڪومت ۾ پائيواريءَ جي چڪ ڪئي مگر ان ۾ ڪامياب نہ ٿيو، هڪ جاگير ٽڪري تي قناعت ڪري وقت گذارڻ لڳو .

سنڌ ۾ جڏهن سندس سؤٽ مير نصير خان تي انگريزي فوجن ڪاهيو تڏهن جهوني ڪدورت جي بنياد تي صوبدار خان انگريزن سان مخفي سازباز ۾ رهندو آيو، تان جو مياڻي جي جنگ ۾ جتي ٽالپرن جو خاتمو ٿيو اتي بہ مير صوبدار غير جانبدار هو . هن جو خيال هو تہ مير عليمراد خيرپور واري وانگي انگريز کيس وفاداريءَ جي صلہ ۾ ڪو رياست جو ٽڪرو عطا ڪندا، مگر سر چارلس نيپئر جهڙو دور بين اڪيون حيدرآباد جهڙي سنڌ جي مرڪزي علائقي ۾ هيون، بي ڪنهن ماڻهو جي رياست ڪيئن برداشت ڪري سگهيون ٿي، جنهن ڪري مير صوبدار خان ناڪام رهجي ويو بلڪ ميرن کان ملڪ کي صاف رکڻ لاءِ ٻين سان گڏ صوبدار خان کي بہ ڪلڪتي ۾ نظربند ڪري ونيو ويا، جتي ١٨٤٦ع ٢ (١٢٦١-١٢٦٢هہ) ۾ وفات ڪري ويو ۽ سندس لاش حيدرآباد آندي وئي ٣ .

مير صوبدار خان فارسي جو چڱو شاعر آهي، ان زماني ۾ فارسي سرڪاري زبان هئي جنهن ڪري فارسيءَ ۾ شعر شاعري جا ميرن جي

١- ٩ محرم ١٢١٧ه جو پيءَ جي وفات کان ۾ ڪلاڪ اڳ ڄائو .

٢- ڪلڪتي ۾ ١٤ رجب ١٢٦٢ ۾ فوت ٿيو، لاش کڻي اچي خدا آباد (هالا پراڻا) ۾ پٽس جي پاسي ۾ دفن ڪيو ويو . قبر تي ڪتبو آهي :

١) وفات حضرت جنت مکان مير صوبدار خان عليه رحمة

٢) تاريخ چهاردهم ماه رجب ١٢٦٢ه (تڪملہ ٥٦٦)

٣- ڏسو تصوير (٢٤) مقالات الشعرا ۾ ۽ احوال ساڳي ڪتاب جي - ٥٦٣ تي .

Marfat.com

دربار ۾ عظيم‌الشان مشغلا رهندا هئا. مخدوم ابراهيم نقشبندي خليل تخلّص ٺٽوي 'تڪملہ مقالات‌الشعرا'[۱] ۾ مير صوبدار خان جو خوشگو شاعرن ۾ ذڪر ڪيو آهي ۽ هن جي مجموعہ ڪلام جو هڪ ديوان بہ آهي جو ناياب ٿي چڪو آهي.

سندس فارسي ڪلام جو نمونو هيٺين ريت آهي:

از پريشاني من کيست، بجز زلف، گواه   منکه آشفته نظر از رخ جانان شده ام
برہمن زاده دلم، ميرو ربوده بنياز   کافر عشقم، ز آن رو به صنمخانه شدم

مير صوبدار خان تخلّص مير جا هيٺ ڄاڻايل ڪتاب مير محمد بخش گدو بندر واري جي ڪتب خاني ۾ موجود آهن.

۱) ديوان مير
۲) فتح نامہ
۳) خطوط (منظوم فارسي)
۴) قصہ سيف‌الملوڪ و بديع‌الجمال
۵) جدائي نامہ (منظوم). ۱

۱- تاليفات ۽ احوال لاءِ ڏسو تڪملہ مقـــالات ص ۵۶۳ تا ۵۹۳ جتي هيٺيان ڪتاب ڄاڻايل آهن:

۱) خمسه: ۱) مثنوي سيف‌الملوڪ: ۱۲۴۷
۲) مثنوي فتح نامہ: ۱۲۴۴ ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن جي جنگ جو داستان، جنهن ڪي پوءِ سنڌي نظم ۾ مير حسن‌علي خان منتقل ڪيو
۳) مثنوي خسرو شيرين: ۱۲۵۱ھ
۴) مثنوي ماه و مشتري: ۱۲۵۵ھ
۵) مثنوي جدائي نامہ: ۱۲۶۰ھ هن ۾ جلاوطنيءَ جو داستان آهي.

۲) خلاصة‌التدادي: يوناني طب ۾.
۳) ديوان مير: ٽن ديوانن جي ڪر ٿيڻ بعد هي چوٿون ديوان ۱۲۴۰ھ ۾ مرتب ٿيو جنهن ۾ ۳۱۴ غزل آهن.

Marfat.com

٩٢- شمس الدين بلبل

سنڌ جو نامور اهل قلم، ميان شمس الدين بلبل ميهڙ ۾ ١٨٥٧ع ۾ توللّد ٿيو، ابتدائي تعليم ميهڙ ۾ حاصل ڪيائين. هو هڪ ذهين ۽ هوشيار نوجوان هو، تنهنڪري سندس قابليت جي جوهر پڌري ڪرڻ لاءِ ميهڙ ڇورو نه پيو جنهنڪري ١٨٨٩ع جو ڪراچي ۾ مرحوم خان بهادر حسن علي آفندي وٽ هليو آيو. جنهن سندس قابليت مان ڪم وٺڻ لاءِ 'معاون' نالي هڪ هفتيوار اخبار سندس ادارت ۾ جاري ڪئي. هن اخبار جي ذريعي مرحوم بلبل سنڌ مدرسة الاسلام ۽ سنڌ محمدن ائسوسئيشن جي تمام عمدي خدمت ڪئي. مرحوم حسن علي جي مددگارن ۾ جيئن مولوي الله بخش نماڻو هو تيئن بلبل به سندس دست و بازو ٿي رهيو. دڪن ايگري ڪلچرل رليف ايڪٽ بابت جڏهن مرحوم آفندي کي ڪميشن اڳيان شاهدي ڏيڻ جي ضرورت پئي تڏهن زميداري قرض جي انگن اکرن گڏ ڪرڻ جو ڪم مرحوم بلبل تي رکيو ويو، جنهن ساري سنڌ جي زميندارن کان احوال گهرائي آفندي مرحوم لاءِ شاهدي جو مواد گڏ ڪيو. ڪميشن پوني ۾ ويٺي هئي، شاهدي ڏيڻ وقت آفندي مرحوم بلبل کي به پوني وٺي ويو جتي سندس وڏيڪ مدد ڪيائين، جنهن کان پوءِ سنڌ سان زميندارن جي بچاءَ لاءِ دڪن رليف ايڪٽ لاڳو ٿيو.

مرحوم حسن علي جي وفات کان پوءِ بلبل ڪراچي ڇڏي ميهڙ ۾ اچي رهيو ۽ اتان ئي گهر ويٺي ڪن اخبارن جي ايڊٽ ڪندو هو. 'معاون' ڪراچيءَ کان پوءِ 'ڪراچي گزيٽ' جو ايڊيٽر ٿيو مگر اها اخبار ستت ئي بند ٿي وئي.

لاڙڪاڻي جي 'خيرخواه' اخبار جو به ڪجهه وقت ايڊيٽر ٿي ڪم ڪيائين ۽ 'الحق' سکر جي به ٿورو عرصو ادارت ڪيائين.

Marfat.com

اخبار 'مسافر' حيدر آباد ۾ ڪم ڪيائين. سکر جي سيٺ حاجي احمد ميمڻ جي مشهور اخبار 'آفتاب' جو هميشه لاءِ ايڊيٽر ٿي رهيو ، جنهن جي ذريعي مسلمانن جي قابل قدر خدمت ادا ڪيائين .

هن جي لکڻي ظرافت آميز ۽ پُر مذاق هوندي هئي جنهنڪري هرهڪ ماڻهو سندس مضمونن کي ڏاڍي شوق ۽ لطف سان پڙهندو هو. هن سنڌي زبان ۾ تمام چڱو سڌارو ڪيو ۽ نئين رنگ ۾ سنڌي لٽريچر ۾ اضافو ڪيائين. نظم توڙي نثر ۾ گهڻائي ڪتاب لکيائين، جن مان :

١) نيچرل ڪريما .

٢) ديوان بلبل سنڌي .

٣) بهار عشق .

٤) رحيما ،

٥) تيرهن چار ،

شروع زماني ۾ لکيل اٿس، ان کان پوءِ :

٦) مسلمان ۽ تعليم ،

٧) عقل ۽ تهذيب ،

٨) قرض جو مرض ،

٩) صد پند سود مند ،

پوئين زماني ۾ لکيائين .

١٠) شمس المڪاتيب ،

١١) آحسن التواريخ ،

١٢) ديوان بلبل فارسي ،

١٣) بهارستان بلبل ،

١٤) آئينه ظرافت ،

١٥) گنج معرفت .

Marfat.com

اهي پويان ڪتاب اڄا قلمي موجود آهن. ديني ڪتابن جو سلسلو به لکيو اٿس جو شايد ملڪ ۾ رائج نه ٿي سگهيو.

مرحوم بلبل وقت جي حاڪمن وٽ تمام رسائي وارو هوندو هو، رياست خيرپور جي ميرن ۽ وزيرن وٽ به گهڻو مان ملندو هوس. سندس مطالعه تمام وسيع هو ۽ چڱي لئبريري گڏ ڪئي هوائين. نقشبندي طريقي ۾ مخدوم نظام الدين صديقي پاتائي جو مريد هو ۽ بدعتي پيرن جو سخت مخالف هو، هنن جي خلاف وقت بوقت 'آفتاب' اخبار ۾ مضمون پڌرا ڪندو رهندو هو. ١٩٠٦ع ۾ هن ميهڙ ۾ مدرسة الاسلام جو بنياد وڌو جو سندس حياتيءَ ۾ اي وي سڪول جي درجي تي آيو. اڄ اهو مدرسو هاءِ اسڪول ميهڙ جي نالي سان آهي ۽ سندس وطن ۾ اهو بهترين تعليمي يادگار آهي.

١٩٠٧ع ۾ جڏهن آل انڊيا ايجوڪيشنل ڪانفرنس جو اجلاس ڪراچي ۾ منعقد ٿيو تڏهن فارسي زبان کي سرڪاري تعليم ڪاتي ۾ رائج ڪرائڻ تي هڪ ٺهراءُ آيو جنهنجي تائيد ۾ مرحوم بلبل تقرير فرمائي جا فصاحت بلاغت جو هڪ بهترين نمونو هئي، جنهن جو هندستان جي وڏن وڏن اڪابرن جهڙوڪ نواب وقار الملڪ پارن داد ڏنو. هو مذهب سنت جماعت جو پڪو پابند هو تان جو پنهنجي آخرين وصيت ۾ لکي ويو آهي ته سندس اولاد مان جيڪو سنت جماعت جي مذهب تي نه هلندو سو محروم الارث آهي. پنهنجي املاڪ کي وقف علي الاولاد جي ايڪٽ هيٺ محفوظ ڪرائي سپٽمبر ١٩١٩ع ۾ ٦٢ ورهن جي ڄمار ۾ هن دنيا مان رحلت ڪري ويو. ١

مرحوم بلبل جي وفات تي مير عبدالحسين سانگي حيدر آبادي ۽ مرزا قليچ بيگ مرحوم هيٺيان قطعات تاريخ لکيا آهن:

١- هيستائين مولانا وفائي الوحيد جي آزاد نمبر ۾ احوال آندو آهي — ڏسو ص ١٣٥.

Marfat.com

از جناب میر عبدالحسین خان

بلبل خوش نوا، هزار افسوس — بود زو باغ دهر را رفعت
سال تاریخ رحلتش جستند — گفت هاتف که: رفت در جنت
۱۳۳۷

افسوس زین گلستان شد بلبل خوش الحان — اندر عزای او گشت توام گل و گلستان
گل از فراق رویش در سینه، داغ بنهاد — و از یاد غم فرو ریخت رنگ و طراوت آن
در بینه صدد گیر فانی تو واو تشبیه — تا سال رحلت او گردد عیان برو زان
گفتا بگوش هوشم پیر خرد که گردید — گل از فراق بلبل پژمرده و پریشان
۱۳۳۷ھ

از مرزا قلیچ بیگ صاحب

شاعر ملک سنده شمس‌الدین — که ازو بود عالمی به شگفت
بلبلی بود او که با منقار — در معنی عجیب او می سفت
بود در باغ دهر تا زنده — نغمه های خوشش جهان بشنفت
قفس عنصری گذاشت و پرید — سوی جنت در آشیانه بخفت
بود او شمس بر سپهر سخن — کرد آخر غروب و روی نهفت
سال فوتش بفکر می جستم — زود هاتف چراغ مجلس گفت
۱۳۳۷ھ

باز هم گفت او فروغ دوام — یافتم همچنین دو ساده صفت
عیسوی سال دلپذیر آورد — رشک جنت نمود باو جفت [1]

۹۳- آخوند صاحبڏنو شڪارپوري

هي بزرگ پنهنجي وقت ۾ فارسي جو بحد اعليٰ درجي جو شاعر فاضل ٿي گذريو آهي. شڪارپور ۾ سنڌي فاضن جي مسجد جو پيش امام رهندو آيو ۽ اتي فارسي زبان جو درس تدريس جو شغل به جاري رکندو آيو ٿي. شاعري ۾ پنهنجو تخلص 'صاحب' ڪندو هو. سندس

[1] شمس‌الدين بلبل جا ڪيترا ڪتاب ڇپيل آهن، سندس ديوان جو انتخاب سندس فرزند مرحوم ضياءالدين بلبل ايڊٽ ڪيو آهي ۽ سنڌي ادبي بورڊ شايع ڪيو آهي.

Marfat.com

شاگردن مان ميان محمد عارف اعوان تخلص 'صنعت' ١ ديـوان جو مالڪ ٿي گذريو آهي، آخوند صاحبـڏنو پنهنجي شاگرد جي شعر جي تعريف هڪ هنڌ هيئين ريت ڪئي آهي :

به شعر صنعت 'صاحب' اگر تو دم بزنی بخلق یـاد دهی معجـزه مسیحـا را

انهيءَ شعر جي جواب ۾ سندس شاگرد هيئين ريت جواب ڏنو :

به‌شعر صاحب 'صنعت' چه‌جای‌دم‌زدنی است کجاست حاجـت مشاطه روی زیبا را

افسوس جو آخوند صاحبڏني جي نه پسماندن جو پتو پئجي سگهيو ۽ نه وري سندس ڪلام جو ڪو پرو پيو جنهن ڪـري هن بزرگ شاعر جو ڪلام سنـدس وفات سان گڏ زمين دوز ٿي ويو . ١٣ صدي هجري جي پهرين اڌ ۾ شڪارپور ۾ وفات فرمايائين . ٢

٩٤- مخدوم عثمان ٺٽوي

عالم ، حافظ ، مفتي ، مدرّس ، پنهنجـي وقت ۾ فتويٰ ۽ درس جو مرجع هو . سنـدس درس مان سوين ماڻهو فيض ياب ٿيا ۽ سنـڌ ۾ علمي فيض جون ـ ٺٽي کان پوءِ ـ هن بزرگ وٽان نهرون جاري ٿيون . فقه جي جزئيات ۾ هن بزرگ کي 'مجهدفي‌المذهب' جو درجو نصيب ٿيل هو . شروع ۾ پنهنجي شهر جي فاضلن کان علم حاصل ڪندو رهيو تنهن کان پوءِ نصرپور جي مشهور عالم ، محـدث ، صوفي نور محمد نصرپوريءَ وٽ سمورن علومن جي تڪميل ڪرڻ فرمايائين . اهو مخدوم نورمحمد شاگرد آهي مولانا مخدوم حاجي محمد هاشم ٺٽوي

١- صنعت مرحوم ۽ سندس شعر تي پڙهو راقم‌الحروف جو مضمون 'ستاره سنڌ' ۾ ڇپيل. صنعت جو ديوان ٻه دفعا ڇپيو آهي، تازو سنڌي ادبي بورڊ ڇاپيو آهي .

٢- تذڪره لطفي ۾ سنـدس وفات جو سال ١٢٥٠هـ درج آهي. فارسي ديوان ناياب آهي . سندس سنڌي مداح مشهور ۽ معروف آهي . (الرحيم مشاهير نمبر ١٥١) .

Marfat.com

۾ مخدوم محمد قائم ٺٽوي جو، جن جي شهرت ٻيان کان سواءِ عيان آهي. هن بزرگ وٽان جن صاحبن علمي فيض پرايو تن جو شمار تمام گهڻو آهي مگر مشاهيرن مان هيٺيان بزرگ آهن:

١) آخوند هارون قانون گو متعلوي.

٢) مولوي عبدالغني شمالي مهاجر مڪي.

٣) حافظ عبدالغفور متعلوي.

۴) قاضي عثمان نوشهرائي محدث.

۵) ميان محمد ذاڪر متعلوي.

٦) مولوي عبدالغني ڪڏهري.

۷) حافظ اسماعيل متعلوي.

٨) ۾ سندس ولد صالح مخدوم عبدالڪريم المهاجر مڪي.

مخدوم محمد عثمان جا مختلف درسي ڪتابن جي مشڪل جائن تي حواشي آهن، جي درس ڏيڻ وقت شاگردن جي سهولت لاءِ لکندو رهندو هو. سندس مستقل تصنيف - 'منتخب مشڪواة المصابيح' - فارسي زبان ۾ هڪ ٺي ڪتاب هن وقت موجود آهي.

مير فتح علي خان ٽالپر فاتح سنڌ جو زمانو هو، ان وقت جن علمائن جي سپرد شرعي فيصلن جو ڪم هو تن مان مخدوم عثمان هڪ چوٽي جو ماڻهو هو. سندس معاصرن مان مخدوم عبدالواحد سيوستاني 'بياض واحدي' جي مالڪ سان بعض شرعي فيصلن تي بعض وقتن تي ردڪد به هليا آهن، جن جو تفصيل مختلف تحريرات جي بياضن مان معلوم ڪري سگهجي ٿو.

مغليه زماني کان وٺي ويندي ٽالپرن جي دور تائين، سنڌ جي مخدومن جي فتوئا يا فيصلو ڪمل هو ته: جيڪو به ذمي هندو ڪنهن مسلمان کي چوي ته: آءٌ تنهنجو ياهٔ آهيان! ته هن تي مسلمان هجڻ جي

Marfat.com

فتوي ڏيندا هئا، پوءِ چاهي هو ان ڳالهہ جو ڪيترو بہ انڪار ڪري.
اگرچہ ٽالپرن جو مخدومن سان ان ڳالهہ ۾ گهٽ اتفاق رهيو پر ان هوندي بہ مخدوم عثمان متعلوي جي دستخط اهڙيون تحريرون نظر مان گذريون آهن جن ۾ مٿين لفظ چوڻ ڪري ذمي جي اسلام ۾ اچڻ جي فتوي ڏني اٿس ۽ پنهنجي فتوي جي تائيد ۾ ٺٽي جي مشهور عالم مخدوم ضياءُ الدين علامہ محمد هاشم جي استاد ۽ مخدوم محمد قائم ٺٽوي مهاجر جا قول نقل ڪيا اٿس.

سنڌس قلمي مسودات مان هي بہ معلوم ڪري سگهجي ٿو تہ هو علم هيئت ۽ نجوم جو وڏو ڄاڻو هو. ڏسجي ٿو تہ ان زماني ۾ نماز جي اوقات معلوم ڪرڻ لاءِ علم هيئت جو ڄاڻڻ ۽ موسمن جي تبديل ۽ سج جي جدا جدا برجن ۾ تحويل جو علم ضروري رهيو آهي. مخدوم محمد قائم ٺٽوي جي، سج جي تحويل تي، هڪ عمدو نظم آهي جنهن مان سنڌس نجوم ۽ هيئت ۾ جي ڄاڻ جو پتو پوي ٿو. جنهن ڪان اهو علم مخدوم عثمان جي استاد مخدوم نور محمد نصرپوري وٽ پهتو جتان هن بزرگ کي ورثي طور مليو. قادري طريقي جي تجديد ڪندڙ ۽ راشديہ طريقي جي باني جناب سيد محمد راشد روضي ڌڻي رحمتہ اللہ عليہ مخدوم مذڪور جو همعصر هو. پير صاحب ڪشفي يا الهامي اجازت سان ڇئن ڪان وڏيڪ شاديون ڪيون هيون، وقت جي علمائن سنڌس انهي ڪم تي مخالفت ڪئي هئي تن ۾ بين سان گڏ مخدوم عثمان صاحب بہ آهي.

ڇئن زالن ڪان وڌيڪ نڪاح ڪرڻ جي عدم جواز ۾ سنڌس هڪ تحرير نظر مان گذري جا آخوند هارون متعلوي جي دستخط سان موجود آهي.

هي مقدّس بزرگ سموري زندگي درس تدريس ۽ فتاوي تحرير

Marfat.com

۾ گذاري ۲۰ ذوالحج جمعہ ڏينهن سال ۱۲۱۹ھ ۾ هن دنيا فاني مان رحلت فرمائي هن نسخي جي مطالعہ کان هميشہ لاءِ اکيون بند ڪري ويو ۱. سندس شاگردن وفات تي تاريخ جا قطعا لکيا آهن جن مان هيٺيون قطعہ هت درج ڪجي ٿو :

از ميان ابراهيم ولهاری

شيخ عثمان کرد رحلت زين جهان پر ملال
بعد نيل نور علم و هم عمل با اتصال

نصرت دين پيغمبر کرد با درس علوم
محو می گرديد ز انفاسش محاکات رسوم

يک هزار و دو صد و هم نوزده فرموده نقل
بيستم ذوالحج روز جمعه را دريافت وصل

۹۵- مخدوم عبدالواحد (قاضي محمد احسان) سيوستاني (نعمان ثاني)

سنڌ جو نامور فقيه ۽ عالم صوفي مخدوم عبدالواحد، بن مخدوم دين محمد، بن مفتي عبدالواحد پاٽائي (ڪبير). مخدوم عبدالواحد جو والد دين محمد پاٽ مان نقل ڪري سيوهڻ ۾ اچي رهيو هو ۽ اتي ڏي شادي ڪيائين، جتان مخدوم عبدالواحد ۽ محمد حسن به فرزند ڪيس تولد ٿيا. سندن والد، عالم صوفي بزرگ حضرت شاهہ عبداللطيف ڀٽائيءَ جي گهاٽن دوستن مان هو. مياں نور محمد ڪلهوڙي سنڌ جي حاڪم جو منش ڏاڍو پروسو هو.

۱- الرحيم جي مشاهير نمبر ۾ سندس مختصر احوال آيل آهي ڏسو ص ۴۰ سنڌ استاد بحرالعلوم علامہ عبدالڪريم (۱۲۶۱م) سندن فرزند هو.
(تڪملہ مقالات ۲۰۲-۲۶۴)
۾ مخدوم محمد عثمان جي هٿ اکرين صحيح بخاري بن جلدن ۾ لکيل مناربن ۾ حافظ محمد معروف وٽ موجود آهي، جنهن جي حاشيه تي قاضي محمد اڪرم جي شرح جو انتخاب به ڏنل آهي.

Marfat.com

مخدم عبدالواحد جي ولادت با سعادت ١١٥٠ھ ۾ ٿي • – فرخ سير – جي فقره مان سندس سال ولادت ملي ٿو • انهي زماني ۾ سيوهڻ عالمن فاضلن جو گهوارو هو، خصوصاً مخدوم صاحب جو خاندان ته سمورو علم ۽ عمل سان معمور هو، جنهن ڪري هن نونهال جي تربيت ۽ تعليم پنهنجي والد بزرگ جي سايي هيٺ سيوهڻ ۾ ٿي ٿيندي رهي ۽ اڳتي هلي، هو سنڌ جي هڪ خاص علاقي جو، ٽالپرن پاران مفتي تسليم ڪيو ويو •

هن بزرگ کي حنفي فقه ۾ تمام وڏو درڪ ۽ ملڪو هو جو نوين مسئلا حنفي مذهب جي قانون کي سامهون رکي پنهنجي اجتهاد سان حل ڪندو هو ۽ انوقت جا علماء سندس فتوي اڳيان بنا ڪنهن چون و چرا جي گردن خم ڪندا رهندا هئا . سندس فتوائون ايتريون جاري ٿينديون رهيون جو انهن کي سندس شاگرد مولوي محمد افضل گڏ ڪندو رهيو، تان جو ٽن وڏن جلدن ۾ جمع ٿي ويون، جن جو ڪتابي نالو —— جمع المسائل علي حسب النوازل —— رکيو ويو• اڄڪلهه اِهو ڪتاب —— بياض واحدي —— جي نالي سان مشهور آهي •

’بياض واحدي‘ جا نسخا جدا جدا صورتن ۾ جدا جدا قديم علمي خاندانن وٽ ملي سگهن ٿا، جن کي گڏ ڪري جيڪڏهن محنت ڪئي وڃي ته فقه حنفي جو هڪ عجيب ذخيرو جمع ٿي پوي• مگر اجوڪي زماني ۾ فقهي قانون جي ضرورت تمام گهٽجي وئي آهي جنهن ڪري ڪير آهي جو اها محنت ويهي ڪري •

مخدوم عبدالواحد فتاوي نويسيءَ سان گڏ درس تدريس ۽ تصوف ۾ نقشبندي طريقي تي بيعت وٺڻ ۾ مريدن جي اصلاح ڪرڻ جو به شغل جاري رکندو ايندو هو •

مخدوم صاحب حضرت خواجه صفي الله مجدّدي(متوفي ١٢١٢ھ)

Marfat.com

جو خليفه هو ۽ سيوهڻ ۾ ڏي سندس بيعت ۽ خرقه خلافت کان مشرف ٿيو هو.

خواجه فضل‌الله مجــددي قندهاري، خواجه صفي‌الله جي خلفــاء جو ذڪر ڪندي لکيو آهي ته:

'مخدوم عبدالواحـد سيوستانى مشهور به مخدوم محمد احسان، صاحب فضائل و کمالات صورى و معنوى از خدمت ايشان اجازت داشت'

(عمدة‌المقامات ص ۲۹۳)

جڏهن حج جي ارادي سان حضرت خواجه صفي‌الله سيــوهڻ ۾ اچي منزل انداز ٿيا تڏهن کين خواب ۾ حضرت ابوبڪر رضي‌الله تعاليٰ کان ارشاد ٿيو ته منهنجي فرزند عبدالواحد کي پنهنجي مريديءَ واري سلسلي ۾ وٺ. صبح جو مخــدوم صاحب سان ملاقــات ڪري کيس نقشبندي طريقي ۾ ورتائون. (رساله انجمن اسرار قلمى)

حضرت خواجه صفي‌الله مجّددي جي وڏن خلفائن مان سنــڌ ۾ مخدوم ابراهيم ٺٽوي١، مخــدوم محمد هاشم جو پوٽــو هو، جنهن سنڌ ۾ نقشبندي سلسلي کي ڏاڍو زور وٺايو، سو بزرگ جڏهن خواجه صفي‌الله جي سفر حج ۾ حديده (يمن) ۾ وفات ڪرڻ کان پوءِ سنڌ ۾ واپس آيو (جو سائس انهي سفر ۾ هم رڪاب هو) تڏهن مخدوم عبدالواحد کي چوائي موڪليائين ته: ذڪر اشغال ۾ ڪجهه رهيل هجي ته باقي اسان وٽان اچي حاصل ڪري وڃو! مگر مخدوم انڪاري جواب لکيو جو کيس ضرورت ڪانه هئي ۽ ازانسواءِ هو صاحب [illegible] سموري زندگي سيوهڻ کان ٻاهر ڪونه نڪرندو هو.

(مسودات ميان حبيب‌الله سيوستانى)

مخدوم صاحب کان جن ماڻهن بيعت ڪئي ۽ خلافت جو درجو

١- ڏسو تڪمله ص ٤٧.

Marfat.com

حاصل ڪيو تن مان ڪن جا نالا هي آهن:

١) محمد حسين سيوستاني.

٢) آخوند رازق ڏنو.

٣) رئيس محمد حسن ڪهاوڙ.

٤) ميان محمد امين خيرپوري.

٥) غلام رسول افغان خاموش.

٦) خليفو عبدالحڪيم سيوستاني وغيره ١.

مخـدوم صاحب ڪي خواجہ صفي الله قدس سره پاران جيڪو اجازت نامو عطا ٿيل هو ان جا لفظ هي آهن:

بسم‌الله الرحمن الرحيم

اجازه لعبدالله مخدوم عبدالواحد من عبدالله فقير صفی‌الله علی اقتداء فعل رسول‌الله صلی‌الله علیه وسلم حیث مفاتیح الحرم لمن کان یملک قبل فتح مکة زادها الله شرفاً تعظیماً و بحسب امرالله ان تؤدی الامانات الیٰ اهلها فلذلک أنا اؤدی الامانة الی من هو أهلها اجیز اجازة لمن هو حری بذلک أعنی الاخ فی‌الله المخدوم المسطور الخ. (مسودات ميان حبيب‌الله)

هن اجازت نامہ جي عربي عبارت مان ظاهر آهي تہ مخدوم صاحب ۾ اڳ ۾ نقشبندي طريقي جي خليفي ٿيڻ جي اهليت ۽ لياقت موجود هئي. حضرت خواجہ صاحب ڪي فقط پنهنجي امانت پهچائڻي هئي جا پوري حقدار ڪي پهچائي ڏنائين.

مخدوم عبدالواحد جي زماني ۾ حيدر آباد جي ٽالپرن مان مير ڪرم علي خان جو ڏاڍو اوج ۽ عروج هو. سيوهڻ جي ٻاهران سندس شڪارگاه هوندو هو جتي اچي مهينن جا مهينا رهندو هو. هن وقت

١- مخدوم محمد عابد انصاري سيوهاڻي (١١٩٣-١٢٥٨) ۽ مولانا محمد افضل بہ سندس شاگرد هئا. (الرحيم ص ٦)

Marfat.com

انهي هند 'ڪرم پور' نالي هڪ قصبو آهي. مخدوم صاحب ۽ سيوهڻ جي عالمن سان ملاقات لاءِ مجلسون بہ جمائيندو هو جنهن ۾ علمي بحث مباحثا هلندا هئا.

هڪ دفعي جو واقعو آهي تہ مير ڪرم علي خان حاڪم سنڌ جي ڪچهريءَ ۾ مخدوم صاحب ۽ مولوي مير محمد عباسي سيوستاني ۽ ٻيو هڪ علمي مصاحب موجود هئا، حضرات خلفاء راشدين رضي الله عنهم جي خلافت جو سوال مير صاحب وچ ۾ ڪري اچلايو. سوال جو مقصد هو تہ خليفو برحق حضرت علي رضہ هو مگر ٻوءِ ٻين صحابين زوري خلافت تي قبضو ڪيو. ان تي مير محمد عباسي جواب ۾ صحيح مسلم جي حديث پيش ڪئي تہ حضرت رسول ڪريم صلي الله عليه وسلم وفات واري بيماري وقت بي بي عائشہ صديقہ کي فرمايو تہ: پنهنجي پيءُ ابوبڪر صديق رضہ ۽ پنهنجي ڀاءُ کي سڏي وٺ تہ هن لاءِ لکي ڇڏيان چاڪاڻ جو متان (مونکان پوءِ) ڪو سڏائيو سڏ ڪري تہ آءٌ مسلمانن جو خليفو آهيان! حوڌانهن الله تعاليٰ ۽ مؤمن ان کان انڪاري آهن تہ ابوبڪر کانسواءِ ٻئي جي خلافت الله وٽ پسند نہ آهي. مير صاحب ان حديث ٻڌڻ تي سوناڻ پائي چيو تہ: صحابين کان افضل هر حالت ۾ حضرت علي شاه رضہ آهي. جنهن تي ٻئي هڪ حاضر مجلس عالم جواب ۾ هيٺين حديث پيش ڪئي تہ: — ما طلعت الشمس و لا غربت علي احد افضل من ابي بڪر الا ان يكون نبياً — يعني پيغمبرن کان پوءِ ابوبڪر کان وڌيڪ ڀلاري ڪنهن ماڻهو تي نہ سج اڀريو ۽ نہ لٿو آهي. ان تي مير صاحب کي اهڙا لفظ چوا جو ناراضگيءَ سبب مجلس برخواست ٿي وئي. ان کان پوءِ هيٺيون نظم مير صاحب مخدوم مرحوم ڏانهن لکي موڪليو:

Marfat.com

از میر کرم علی خان تالپر

عاقبت یار ، یار خواهد شد　　دل دشمن ، فگار خواهد شد
میخروشی چرا ، تو ای بلبل　　موسم نوبهار خواهد شد
گرچه بلبل به باغ می نازد　　بستهٔ زلف یار خواهد شد
جان من ، در قیامت صغریٰ　　پیش مهدی نثار خواهد شد
نام مشکل کشا علی ولی　　روز محشر، حصار خواهد شد
کرم ،از مهر مرتضیٰ،به نجف　　زائر آن دیار خواهد شد

جواب از مخدوم عبدالواحد سیوستانی رح

عاقبت یار ، یار خواهد شد　　دشمنم بی قرار خواهد شد
چونکه دلدار درکنار آید　　هجر هم برکنار خواهد شد
چون برون آید از نقاب رخش　　عاشق آن دم نثار خواهد شد
دانهٔ اشک در غمش آخر　　گوهر شاهوار خواهد شد
کشتهٔ عشق را ، مگو مرده　　زنده و پائدار خواهد شد
هر که دارد سعادت ازلی　　دوستدار چهار خواهد شد
خاتم چار یار ، صاحب نجف　　از حوادث، حصار خواهد شد
همه اصحاب ، یار یکدگرانند　　دشمن شان، خوار خواهد شد
روز محشر که چون حساب شود　　رافضی شرمسار خواهد شد
میر من گر براه راست رود　　بی گمان رستگار خواهد شد
واحدی گرچه شعر مخفی گفت　　عاقبت آشکار خواهد شد

چيو وڃي ٿو تہ سندس شعر هن ريت آشڪار ٿيو جو مير صاحب جي وفات کان پوءِ سندس قبر مان دونهون نڪرندو ڏٺو ويو ۽ پير غلام محيالدين مجدّدي قنڌاري ان زماني ۾ حيدر آباد مان حج جي ارادي سان لانگهائو ٿيو ان جي دعائن گهرڻ کان پوءِ اهو واقعو ختم ٿي ويو. (مسودات ميان حبيب الله سيوستانی)

مخدوم صاحب جو شاعري اگرچہ شغل نہ هو، مگر سندس بي ڪمالات سان گڏ هو فارسي شعر شاعري جي ذوق کان بہ خالي نہ هو.

Marfat.com

حڪيم فتح محمد مرحوم سيوستاني کان نقل آهي تہ: ميان محمد افضل مخدوم صاحب جي حاضريءَ ۾ رهندڙ شاگرد، پنهنجي دستخط سان ـ بياض واحدي ـ جي هڪ حاشيہ ۾ لکيو آهي تہ هڪ رات ننڊ ۾ اٿڻ ڪندي هڪڙو سچو غزل نئي طرح پنهنجي تخلص سان چئي ويو، مگر پاڻ اٿين ننڊ ۾ رهيا. هن غزل جو پهريون ۽ پويون شعر هن طرح آهي:

عمر عزيز تو، کہ بہ نقش و نگار رفت
نيکو نگاہ کن، کہ ز دستت چہ کار رفت

بر **واحدی** درين غم، رحمی نکرد کس
گويا کہ، اہل رحم ہمہ، زين ديار رفت

مخدوم صاحب جي تصنيفات مان هينيان ڪتاب هن وقت بہ سنڌ جي بعض ڪتبخانن ۾ ملي سگهن ٿا:

١) تحرير المسائل علي حسب النوازل (مشهور بباض واحدي) ١.
٢) حاشيہ اشباہ و النظائر.
٣) رش الانوار حاشية الدر المختار (اهو ڪتاب ناياب ٿي ويو آهي ٢.
٤) ڪشف الكامن في علم الباطن.
٥) تهديد الغافر في تعذيب الكافر.
٦) تيسير القدير في اضحية الفقير.
٧) القول الجلي.
٨) رسالہ در ڪسب و توڪل.

١- هنجا خطي نسخا ادبي بورڊ، مدينة العلوم ڀٽائي ۽ مفتي محمد ابراهيم مرحوم ڳاڙهي ياسيني جي ڪتبخاني ۾ (ٽن جلدن ۾) آهن. (ابراهيم ص ٦ ۽ بياض حسام الدين).

٢- مولانا غلام مصطفي قاسميءَ حڪيم محمد مراد صديقيءَ جي ڪتبخاني ۾ در مختار جي پهرين جلد جي حاشيہ تي 'رش الانوار' جو اختصار ڏٺو آهي جنهن ۾ هن صاحب 'التمائد' جي حاشين ۾ جا بجا چاڙهيو آهي.

Marfat.com

٩) جبر السڪين في تسليتہ المسڪين .

١٠) تسهيل الصعب .

١١) ارشاد الصواب .

١٢) لطف اللطيف في اعطاء الرغيب .

١٣) اربعين في رشد الطالبين .

١٤) اليسر المطلوب .

١٥) ايضاح العاقبة في طلب العافية .

١٦) نص السارب في قطع الشارب .

١٧) رسالہ در عدالت امير معاويه .

١٨) رسالہ در حرمت دخان .

١٩) ديوان واحدي .

٢٠) انشاء واحدي ۽ ٻيا . ١

١- راقم (حسام الدين) جي ڪتب خاني ۾ هيٺيان رسالا موجود آهن :

١) اصدق التصديق با فضيلة الصديق: ١١٨٩ھ (٢٥ صفحا) ڪاتب نور محمد سيوهاڻي

٢) الازهار المتناثره في الاخبار المتواتره : ١١٩٦ھ (متواتر حديثن جو بيان (٢٧ صفحا.)

٣) لطف اللطيف في اعطاء الرغيب (٥ صفحا)

٤) مرآة الحلية : اڳارو ٢٥ صفر ١١٨٧ھ (حضورجن جو حليو مبارڪ ٤ صفحا)

٥) اربعين في فضل المجاهدين : (مجاهدن جي فضيلت ۾ چاليهہ حديثون ٤ صفحا)

٦) تهديد الغافر بتعذيب الڪافر (١١ صفحا ڪاتب مظهر الدين)

٧) ارشاد الصواب لمن وقع في بعض الاصحاب (حضورجن جي صحابن جي حمايت ۾ - ١٠ صفحا - ڪاتب مظهر الدين)

٨) ڪشف الڪامن في علم الباطن: ١١٨٥ھ (علم باطن جا ڪي نڪتا ۽ راز - ١٤ صفحه

٩) تيسير القدير في اضحية الفقير (٤ صفحه)

١٠) ايضاح الخافية في سوال العافية : (در مختار جي هڪ عبارت جي رد ۾ - ٤ صفحه)

١١) طريق السداد في وجوب الاعتداد : (عورت جي عزت جي باري ۾ - ٧ صفحه)

١٢) انوار الفيوضات الباطنية في امتياز اهل الباطن من الباطنية : ١١٩١ھ (اهل باطن جي امتياز ۾ - ١٠ صفحه)

Marfat.com

سنڌس معاصرين مان قاضي محمد شڪارپوري ۽ مخدوم عثمان متعلوي سان بعض فقهي مسائل تي رد ڪد ۾ مناظرا رهيا آهن جي تفصيل سان — بياض واحدي — ۾ مطالعه ڪري سگهجن ٿا.

حضرت استاد مخدوم حاجي حسن الله مون سان بيان ڪيو ته قاضي محمد شڪارپوري پڪو موحد ماڻهو هو ۽ مخدوم صاحب وري

☜ ١٣) ازالة الاشتباه في قطع همزة يا الله: ١١٧٩ه (چهن صفحن جو رسالو يا الله ۾ الف همزو ساقط نه ٿيندو)

١٤) القول الجلي في تذكير البغي: (ولم اک بغيا - بابت تحقيق ٢ صفحه)

١٥) جبر التسكين في كسر التنوين: (٣ صفحه)

١٦) تسهيل الصعب في ابيات الكعب: (٢ صفحه)

١٧) سبط المقال في حل الاشكال (هن ۾ مخدوم محمد شجاع جي هڪ خط جو جواب ڏنو ويو آهي سنه ١٢٠١ه)

١٨) غاية الصراحة في تحريم النياحة: (هن ۾ ميت تي پارن ڪيڻ کي حرام ثابت ڪيو ويو آهي - ٧ صفحه)

١٩) حسن الفهم و التعقل في جمع الكسب و التوكل: ٢٥ ربيع الاول ١١٠٩ (٣٤ صفحه)

٢٠) اربعين رشد الطالبين (٥ صفحه)

٢١) فضائل ربيع

٢٢) اربعين برواية سراج المسلمين.

اهي سمورا رسالا پير جهنڊي جي ڪتب خاني ۾ موجود آهن. انهن کان سواء وڌيڪ هيٺيان رسالا پڻ ڪتب خاني ۾ آهن:

١) بياض واحدي

٢) مجموعه رسائل سيوستاني

٣) الاستدراک المدوراک

٤) البراهين الغرض منع بيع الحر

٥) جودة الطبع في كثرة السبع

٦) السبيل الواسطين

٧) النص السارب في قطع الشارب.

خواجه حسن جان سرهندي مرحوم جي ڪتب خاني ۾ (٢٧ رسالن جو) مجموعو ۽ 'بياض واحدي' جو نسخو آهي. (بياض حسام الدين)

Marfat.com

هميشہ قلندر بادشاه جي قبي تي ايندو ويندو هو .

هڪ دفعو قاضي محمد شڪارپوري مخدوم صاحب ڏانهن طعن طور هڪ خط جي عبارت ۾ لکيو تہ ـعابد الا وثان ميان محمد احسان ـ يعني بتن جو پوڄاري محمد احسان . انهي نالي سان بہ مخدوم صاحب کي سڏيندا هئا . مخدوم صاحب کي جڏهن اهو خط پهتو تڏهن سنڌي ۾ هيٺين ڏڪ لکي موڪليائينس :

نہ تو سرڪي پيتي ، نہ تــو آئي چـَتَ
کهين پيو انهن سان ، جنهين پيتا مـَتَ

چون ٿا تہ جڏهن اهي لفظ قاضي محمد صاحب پڙهيا تڏهن بدن تي لرزو اچي ويس ۽ معافي گهريائين .

مخدوم صاحب کي ٤٧ سالن جي ڄمار ۾ هڪ وڏي ڦرڙي پيدا ٿي، ان جي آپريشن ڪرائڻ سبب، سندن وفات ٿي . پنهنجي حياتيءَ ۾ سجاده، فتويٰ ۽ تصوف جو وارث پنهنجي پاٽني مخدوم محمد عـارف کي مقرر ڪيو هوائون . اهو واقعو ١٤ رمضان شريف سنہ ١٢٢٤هہ ۾ ٿي گذريو .

’آفتاب دين بود و باد با رحمت‘ ۽ ’خاتم العلماء‘ ١ مان تاريخ جو سال حاصل ٿئي ٿو، رحمة الله عليه رحمة واسعة ٢ .

قطعه تاريخ

از خليفه غلام محي الدين سيوستاني

پير عبدالواحـد ثـانی نعمـان در جهـان
جنت الفردوس بادا جای او اندر بهشت
چون جنيد اندر طريقت همچون نعمان در شرع
چاردهم مـاه رمضـان دار دنيـا را بهشت

١- هن مان ١٢٢٣ سال نڪري ٿو .

٢- هن سوانح لکڻ ۾ مخدومي و محترمي مخدوم حڪيم محمد حسن سيوهاڻي جي ڪتبخاني سان گهڻي مدد حاصل ٿي اٿم جنهنڪري سندس شڪرگذار آهيان .

(وفائي)

Marfat.com

او مجدد مائته ثانی، این بود ثانی عشر

فقه را تعمیر کرده چون در در سلک سفت

جستم از هاتف که هان تاریخ وصلش را بگو

آفتاب دین بود و باد یا رحمت، بگفت ١

١٢٢٤ھ

٩٦- مخدوم محمد عارف سيوستاني

عالم، فاضل، عارف، محمد عارف، بن مخدوم محمد حسن، بن دين محمد صديقي، بن مفتي عبدالواحد پاٽائي رحمةالله. هن بزرگ ظاهري علوم پنهنجي چاچي مخدوم عبدالواحد سيوستاني –صاحب البياض– وٽ حاصل ڪيا. ان ڪانپوءِ نقشبندي مجددي طريقي ۾ به سائس بيعت فرمائي. ٽالپرن جي حڪومت هئي. جنهن ۾ هي خاندان شرعي فيصلن ۾ فتاوائن جو مرجع هو. سندس چاچو مخدوم عبدالواحد جڏهن هن دنيا مان سال ١٢٢٤ع ۾ رحلت فرمائي ويو تڏهن هي بزرگ ئي سندس جاءِ تي صاحب فتويٰ ۽ قضا جو مالڪ مقرر ٿيو. ان ڪانسواءِ مدرسي جو به عظيم الشان انتظام رهندو آيو. سندس حياتيءَ ۾ هن بزرگ جا شاگرد هن جي فتاوائن کي جمع ڪندا آيا جو –بياض مخدوم محمد عارف– نالي هڪ وڏو ڪتاب تيار ٿي ويو ۽ سنڌ جي عالمن لاءِ اهو ڪتاب سند طور ڪم ايندو رهي ٿو.

هن جي شاگردن مان مخدوم حاجي فضل الله پاٽائي ۽ خليفو حڪيم غلام محي الدين سيوستاني ۽ سندس فرزند ڪامل امجد مخدوم سيوستاني مشهور ٿي گذريا آهن.

هن بزرگ ١٢٥٨ھ ۾ هن دار فاني مان انتقال ڪري دار جاوداني ۾ وڃي آرام فرمايو. سندس تاريخ وفات جو مادو هنن [illegible] مان مليو ٿو:

رضي الله مجيد عنه

١٢٥٨ھ

١- ڪين پنهلو اولاد ڪونه هو. ٽي نياڻيون ٿيون ۽ ٽئي ديري [illegible] ۾ پرڻايون هيون. مرحوم حڪيم فتح محمد سيوهاڻي جي ناني صاحبه [illegible] هئي. پاٽ ۽ سيوهڻ جا مخدوم سندن پاڻ ميان محمد حسن جو اولاد آهن.

(١ر٣هه – ٨)

٩٧- محمد عارف شڪارپوري

قوم اعوان، تخلّص 'صنعت' شڪارپور جي مشهور شاعر آخوند صاحبڏنو متخلص بہ 'صاحب' کان تعليم حاصل ڪرڻ کان پوءِ شاعري جي مشق ڪيائين. پهريان هو 'عارف' تخلص ڪندو هو مگر پوءِ پنهنجي استاد جي ارشاد ۽ حڪم موجب 'صنعت' تخلص اختيار ڪيائين. ميان محمد عارف خيمہ دوزي يا تنبن ناهڻ جو هنر ڄاڻندو هو ۽ اهو سندس ڏنڌو هو، انهي هنر جي مناسبت تي سندس استاد مٿون تخلص هن لاءِ موزون سمجهيو.

هن بزرگ جي زندگي بيحد زاهدانہ خاموش گذرندي هئي. هو شهرت ۽ نام نمود کان بالڪل پري ڀڄندڙ هو. جنهن ڪري جيڪو بہ غزل يا قصيدو لکندو هو تہ ان کي ڪنهن بہ ديوان يا بياض جي صورت ۾ جمع نہ ڪندو هو پر متفرق نمونـي ۾ ڪاغذن تي لکندو رهندو هو، جنهن ڪري سندس بي شمار ڪلام انهن ئي ضايع ٿي ويو. سندس وفات کان پوءِ باقي رهيل متفرق ڪلام سندس فرزند ميان محمد امين (متوفي ١٢٧٨هہ) هڪ ديوان جي صورت ۾ جمع ڪيو، جنهن کي سندس ننڍي فرزند ميان عبدالخالق وڪيل (متوفي ١٣١٦هہ) سنہ ١٣١٣هہ مطابق ١٨٩٦ع ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو.

ديوان صنعت ۾ بہ سو سورهن غزل، ١٢ قصيدا ۽ ڪجهہ رباعيون مخمس ۽ قطعات وغيره آهن. صنعت جي ڪلام ۾ ڪيتريون ڪماليت جهڙيون صنعتون رکيل آهن. ڪلام بي حد پختو ۽ ڏاڍو رنگين ۽ ايراني شاعرن جي هم پلہ آهي. فرمائي ٿو:

بمکتب آن پسر در خواندن سیپاره شد ... مصحف رنگین گل از شوق آن سی پاره شد
تلخ کامیهای مارا کرد آخر کامیاب ... از غم تو چارهٔ ورد دل بیچاره شد
بسکه در بزم تماشای رخ پر نور او ... همچو تار شمع روشن رشتهٔ نظاره شد
در سواد تیره بختی شد چو میل آمد شدم ... تا که 'صنعت' سرمه سا آن نرگس خونخواره شد

Marfat.com

مرحوم 'صنعت' کي آخر ڄمار ۾ گردن ۾ وڏي ڦرڙي نڪري آئي، تمام گهڻا علاج ڪيا ويا مگر فائدو ڪونه نظر آيو . بيماريءَ جي حالت ۾ هي شعر دل تي تري آيس :

مائيم فقط عاشق رخ يار دگر هيچ	داريم در آفاق همين کار دگر هيچ
عشاق بصد شوق چه پيدا و چه پنهان	دارند همه خواهش دلدار دگر هيچ
از رنگ مي حسن تو، در بزم گلستان	گل راست يکي ساغر سرشار دگر هيچ
چون غنچه به‌لب مهر ادب بودم، ليکن	شوق تو در آورد بگفتار دگر هيچ
از حالت من ديد و گفتند طبيبان	عشق است به‌اين دل شده بيمار دگر هيچ
چون به نشد از مرهم ريش غمت اکنون	الماس نهم بر دل افگار دگر هيچ
در خاک، قتيلان فراق تو ز اندوه	دارند بدل حسرت ديدار دگر هيچ
از پيش بحال دل عشاق بلا کام	باشي تو ستمگار دل آزار دگر هيچ

خواهد ز خدا 'صنعت' در عشق تو اي دوست!
خونين دل و ديده: خونبار دگر هيچ

آخر انهيءَ بيماريءَ ۾ ٢ صفرالمظفر سال ١٢٦٦هه جي هن دنيا فاني مان رحلت فرمائي ويو ۽ شڪارپور ۾ امين شاه چشتي جي قبرستان ۾ دفن ٿيو . (ديباچه ديوان صنعت) ١

٩٨- فقير عثمان لاڙڪائي

لاڙڪائي ضلع جي سانگين جي ڳوٺ ۾ هڪ داريءَ جي گهر سنه ١١٩٧هه (١٧٧٨ع) ۾ ڄائو . شروعات ۾ ان وقت جي دستور موجب فارسي جي تعليم چڱي طرح حاصل ڪئي مگر پوءِ سنت تي نوشهري فيروز جي مشهور صوفي مخدوم عبدالحي نقشبندي جي بيعت ڪري

١- تازو ديوان پهر سنڌي ادبي بورڊ ڇپيو آهي . مرحوم صنعت تي ڏسو راقم‌الحروف (حسام‌الدين) جو مقالو ستاره سنڌ ٢٦ آگسٽ ١٩٣٤ع هفته‌وار پرچو .

Marfat.com

صوفيانہ رنگ ۾ رنگجڻ لڳو ۽ سندس پير ڀائي فقير خير محمد هيسباڻي بلوچ جي صحبتن انهيءَ رنگ کي وڌيڪ پختو بڻايو ۽ جذبہ عشق توحيد ۾ اچي سنڌي زبان ۾ پنهنجي موحدانہ عقيدن جو شعر جي صورت ۾ اظهار ڪرڻ لڳو. هو گهڻوئي وقت مرشد جي شهر ۾ رهي ذڪر فڪر جا چلا پچائيندو رهيو ۽ ان کان پوءِ لاڙڪاڻي ۾ گذارڻ لڳو. سندس ڪافين جي ڏاڍي قبوليت ٿي ۽ سمجهدار ماڻهو سندس ڪلام مان روحاني سرور حاصل ڪرڻ لڳا. عثمان فقير جون اڄ تائين ڪافيون ڳايون وينديون آهن پر انهن جي معنيٰ پروڙڻ وارا تمام ٿورا ماڻهو آهن. اسان سندس هڪ ڪافي نموني طور هيٺ ڏيون ٿا:

پهريون پاڻ سڃاڻ　　سيڪا صورت پوءِ سڃاڻي.

١) خلق .... صورت سارو　　پاڻ وساري ڪر تون نظارو

اهو سڄ آهجاڻ　　جاڻ وڃائي پوءِ تون ڄاڻي.

٢) گهوٽ آيو تنهنجي گهر ۾　　وفي انفسکم آهي اندر ۾

منجهہ وجود وٿاڻ　　طرف ٻئي تون ڇو ٿو تاڻي.

٣) ڪثرت نالو تنهنجو ناهي　　اها ذات اصل جيڪا آهي.

سا تان توئي ساڻ　　آءٌ وڃؤن تون ڇو ٿو آڏي.

٤) پير مغان 'عثمان' اهوئي　　بي خود جام پياري جوئي

مئي ڏئي مهراڻ　　موج الٰهي پوءِ تون ماڻي.

عثمان فقير ٽالپرن جي حڪومت جو سمورو دور ڏٺو هو ۽ برابر مني صديءَ کان وڌيڪ ڄمار حاصل ڪري سنہ ١٢٧٩ھ (١٨٦٠ع) ۾ چڳيلائي جي حالت ۾ هن دنيا فاني مان لاڏاڻو ڪري ويو. سندس وفات تي فقير خير محمد هيسباڻي هيٺيون شعر خطاب ڪندي چيو آهي، جنهن ۾ مختصر انداز ۾ سندس صوفيانہ زندگي جو ذڪر ڪيل آهي:

Marfat.com

۱) عثمان عاشق ، آفرين ! - پنهنجو جسم پروانو ڪيئي
طالبن جي طور ۾ - نالو پنهنجو نيشان ڪيئي

۲) غازي ڪنيئي وڪ واه جو - سانڱو رکيئي نہ سر ساه جو
توکي ذوق وجه الله جو - تو ٿي نفي سامان ڪيئي

۳) غازي ٻوليءَ گنوريا گوهر - ٻڌي عاشقن کي ٿيو اثر
اهڙو رهيو سالڪ سڌر - وه ! درد جو اعلان ڪيئي

۴) خوش خير محمد يار جو - هيڙو ٻڪي تنهن يار جو
عاشق هئين الله جو - آذري وڃي آشان ڪيئي

۹۹- سيد عبدالرحمان سنڌي

موحد تخلص ، هڪ وڏو صوفي عارف ڪامل هو ، هو سنڌ مان هجرت ڪري وڃي (يو-پي) هندستان ۾ رهيو ۽ اتي خليفن ۽ مريدن جو هڪ حلقو قائم ٿي ويو . سندس وفات کان پوءِ سيد صاحب جي ڪرامات ۽ حالات بابت سيد صاحب جي خليفي مولانا نور الله بجهڙانوي (ضلع مراد آباد) هڪ ڪتاب - انوارالرحمان لتنوير الجنان - لکيو آهي جو نولڪشور ڇاپخاني لکنو ۾ ڪنهن وقت ڇپجي چڪو هو .

انهيءَ ڪتاب ۾ سيد صاحب جي اصل وطن بابت هيٺينءَ ريت لکيل آهي :-

”بدريافت معلوم شد که وطن مالوف قطب زمان حضرت مولانا شاه عبدالرحمن قدس سره العزيز گوٹ مخدوم مولانا عبدالحکيم قدس سره متعلقه مبارک پور محال روپاه متعلقه شکارپور بود ، که الحال در عمل بلوچان سنده است .“

يعني تہ حضرت مولانا عبدالرحمان جو اصل وطن شڪارپور تعلقي جي مبارڪ پور جي پرسان عبدالحڪيم جو ڳوٺ آهي ۽ انهيءَ

Marfat.com

علاقي کي روپاه سڏيو ويندو آهي جو هن وقت بلوچن (ٽالپرن) جي حڪومت هيٺ آهي .

اصل سيد عبدالرحمان جو ڏاڏو عرب شاه نالي عرب کان سنڌ ۾ روپاه جي پرڳڻي ۾ اچي رهيو ۽ ڪنهن چڱي گهراڻي مان شادي ڪيائين جنهن مان ڪيس ٻه فرزند پيدا ٿيا :

١) سيد محمد

٢) سيد دين محمد

پهريون لاولد فوت ٿيو ۽ پوئين سيد دين محمد کي ٽي پٽ ڄاوا:

١) سيد حسن محمد

٢) سيد يار محمد

٣) سيد حسين محمد

يار محمد جو اولاد محمد اڪرم ٿيو جو شاهه عبدالرحمان جي وفات کان پوءِ هندستان ۾ اچي رهيو . باقي پهرئين سيد حسن محمد مان ٻه پٽ پيدا ٿيا :

١) سيد شيخ محمد

٢) سيد علم الهديٰ .

هن سيد علم الهديٰ کي فرزند ٿيو هو، جنهن جو نالو محمد حسن هو ۽ انهيءَ محمد حسن جو فرزند سيد عبدالرحمان موحد لکنوي آهي. اهڙيءَ طرح سيد شيخ محمد جو فرزند مخدوم مولانا عبدالحڪيم ٿيو جو حضرت موحد جو سوٽ، استاد ۽ مرشد پڻ هو . مولانا عبدالرحمان موحد ١١٦٠هه ۾ تولد ٿيو ١٢٠٥هه ۾ حج جو سفر ڪيائين . ١٢٠٦هه ۾ وطن واپس اچي مولانا سيد عبدالحڪيم کان ـ محمديه سلسله ـ ۾ بيعت ڪيائين. ١٢٠٧هه ۾ اجمير ۽ جي پور، الور، ريواڙي مان ٿيندو دهليءَ ۾ پهتو . دهليءَ ۾ شاه محمد عظيم خليفه مولانا

Marfat.com

فخرالدين جي صحبت ۾ سلسلہ نظاميہ چشتيہ ۾ داخل ٿي خلافت حاصل ڪيائين . دهليءَ مان گهمندي ڦرندي امروه ضلع مراد آباد ۾ اچي پهتو ، جتي شاه عبدالباري جي خانقاه تي برابر ٦ مهينا رهيو پيو هو . امروه ۾ خليفو غلام غوث قادري ۽ مولوي حنيف الله صاحب نقشبنديءَ سان سندس صوفيانہ صحبتون رهيون ۽ ان کان پوءِ هو لکنو وڃي رهيو .

شاه عبدالرحمان موحد سنڌي جي ارادت جو حلقو تمام وسيع هو ، خصوصاً يوپي علائقي جا علماء ، شعراء ۽ امير تمام گهڻي انداز ۾ سندس مريد ۽ خليفا هئا . - انوارالرحمٰن - ۾ سندس خليفن جا هيٺئين ريت نالا ڏيکاريل آهن :

١) فتح علي شاه ولد محمد فاضل خان فتحپوري اميٺي ،
٢) پنو خان ولد رحمت خان لکنوي ،
٣) خواجہ محمد شريف ولد خواجہ سيد سلطان الدين محمد ،
٤) مولوي ابوالحسن ولد شيخ رياض احمد ردولوي ،
٥) حرمت خان افغان جهان آبادي ،
٦) مولوي امير علي شاه ولد شيخ محمد بخش .

هي بزرگ، احمد معروف بہ ملا جيون مصنف - نورالانوار - ۽ - تفسيرات احمدي - جي اولاد مان هو . اهو ملا جيون حضرت اورنگزيب عالمگير جو استاد ۽ پنهنجي وقت جو نامور عالم هو .

مولوي امير علي برابر ٧ سال مولانا سنڌي جي خدمت ۾ فيض حاصل ڪري ١٢٤٢هه ۾ خلافت حاصل ڪيائين . اهو اسلام تي جان ڏيندڙ ۽ وڏو مجاهد صوفي هو . جنهن تہ فيض آباد (اجودهيا) ۾ هڪ مسجد تي تڪرار ٿي پيو ، اوده جو نواب هندن جي طرفداريءَ ۾ هو. مولانا امير علي مسجد ڇڏائڻ لاءِ مجاهدين جي ٽولي ڪاهي

Marfat.com

مسجد جي آزاديءَ لاءِ اڳتي وڌيو جنهن ۾ شهيد ٿي ويو. مولانا امير علي جا پڻ ڪيترا باڪمال خليفا ۽ مريد هئا.

٧) حضرت امان‌الله جوڏپوري
٨) شيخ محمد قاسم ديبالپوري
٩) مرزا عبدالشڪور بيگ لکنوي
١٠) مرزا صادق بيگ دهلوي
١١) مولوي نورالحق بن مولوي عبدالحق بهاري
١٢) مولوي محمد يعقوب بسالوي
١٣) مولوي سيد امانت علي نيشاپوري
١٤) مولوي حاجي سيد يوسف علي قنڌاري
١٥) شيخ حمايت الله لکنوي
١٦) مولوي غلام محمد صاحب فائق امينوي
١٧) سيد محمد آصف خيرآبادئي
١٨) حاجي قدرت‌الله گوپاموي
١٩) مرزا حسين بيگ لکنوي
٢٠) شاه حسين بخش خان شاڪر فرخ آبادي
٢١) قاضي عبدالڪريم بن محمد مقيم بريلوي
٢٢) مولوي سيد خيرات علي اله آبدي
٢٣) مولوي محمد اڪرم مينائي لکنوي
٢٤) شاه محمد غوث امينوي
٢٥) مرزا ڪلن بيگ مهونوي
٢٦) مولوي شمس‌الدين بن مولوي امانت علي مراد آبادي
٢٧) شيخ عزيزالله ڪرسوي
٢٨) مولوي حميدالدين مهونوي
٢٩) مولوي مجيدالدين مهونوي

Marfat.com

٣٠) محمد حسين خان بن محمد خان قنڌاري لکنوي
٣١) حاجي غلام محمد اورنگ آبادي
٣٢) شيخ امام علي صفي پوري
٣٣) شيخ ڪريم بخش صفي پوري
٣٤) ڪريم خان ڀوپالي
٣٥) انور شاه خان ولد احمد خان ڪوروائي
٣٦) مولوي امام علي مينائي لکنوي
٣٧) تاج‌الدين احمد بن برهان‌الدين احمد صديقي بلگرامي
٣٨) مولوي لطف علي بن مولوي نثار احمد ردولوي
٣٩) مولوي قدرت علي ردولوي
٤٠) ڪريم داد خان افغان صفي پوري
٤١) اسدالله بن تاج محمد لکنوي
٤٢) حڪيم خيرات علي بن شيخ امان علي قائم گنجوي .

حضرت موحد سنڌي جي خليفن مان شاه حسين بخش شاڪر فرخ آبادي هڪ وڏو باڪمال گذريو آهي، جنهن جي تصوف جو سلسلو اڄ تائين جاري آهي . هن بزرگ جو فرخ آباد ۾ ڏاڍو نالو آهي ۽ سندس فيضيافتن مان هڪ بزرگ طالب حسن تخلص 'مجيب' ٿي گذريو آهي ، جنهن جي يادگار ۾ فرخ آباد جي هڪ نوجوان مسٽر حفيظ مجيبي فرخ آباد مان مجيب نالي هڪ هفتيوار اخبار بہ جاري ڪئي . انهيءَ اخبار جي ٦- جون ١٩٣٧ع جي هڪ اشاعت ۾ 'نذر عقيدت' جي عنوان سان هڪ نظم شايع ڪئي جنهن ۾ شاعرانه انداز ۾ حضرت موحد سنڌي کي هيٺين ريت خطاب ڪيل آهي :

گوهر بحر ولايت در درج عرفان   واقف راز خفی ی شه عبدالرحمن
ای موحد لقب و آئینهٔ حب نبی   سنده سے تا بہ اوده آپ کا ... ... ان

لکھنو ہے یہ ضیا آپ کی پھیلی ہرسو　　فرخ آباد کو شاکر سا ملا جان جہان
ہے جمال آپ کے پرتو کا مجیبی گلشن　　آپ کا خلق درخشان ہے یہان نور فشان

مولانا عبدالرحمان موحد سنڌي ١٢٤٥ه ۾ لکنو ۾ وفات ڪئي. سندس وفات تي مولانا نوراللہ بچڙايوني هيٺين ريت تاريخ وفات منظوم ڪئي آهي:

ای دریغا که چرخ ظلم آئین　　دشمن جان اهل علم و یقین
آفتـاب سپهـر وحـدت را　　گـوهـر نسخهٔ طـریقت را
کرد مخفی ته نقـاب زمین　　ساخت پنهان ز چشم ظاهر بین
شد پوشیده صورت تجریـد　　رفـت از دهـر معنی توحید
شرح این ماجرا همی گویم　　چهره از آب دیده می شویم
شه ملک هدایت و عرفـان　　عبدالرحمان صـاحـب ایقان
شده گلگشت ساز بـاغ نعیم　　گشت داخل بذات ملک ندیم
بادم واپسین خفی و جلی　　بـود روشن "افوض امری"
چون ارادت سرشت نوراللہ　　از "افوض" گرفت تا "الله"
بکرامـات شیخ دین پرور　　یافت از سال ارتحـال خبـر
گوهر مغفرت نثارش بـاد　　شاهد قرب هم کنـارش بـاد

هن نظم جي پوئين حصي ۾ اشارو آهي ته قرآن شريف جي آيت ' افوض امري الي الله ' جو ابجد سان حساب ڪيو ويندو ته سال وفات جو يعني ١٢٤٥ه نڪري ايندو. ١

١٠٠. مولوي عبدالرحمان نبي آبادي

نبي آباد تعلقو ڳڙهي ياسين ۾ هڪ واهڻ آهي. هي بزرگ نديءَ چمار ۾ انهيءَ ڳوٺ جي زميندارن جي خواهش سان اچي مقيم

ا. هي مضمون مولانا وفائي توحيد ۾ ڇاپيو آهي ۽ ساڳيو مضمون اڳ، الهه آباد جي رسالي "هندستاني" ۾ ڇپيو هو.

Marfat.com

ڏيو . مولوي والدن پنهنجي ڏيري واري وٽان ۽ مولوي محمد مبارڪ جنده ديري وٽان علم حاصل ڪيائين . ڪجهه مثيان ڪتاب خليفه محمد يعقوب همايوني وٽان به پڙهيو . جدا جدا فقيرن وٽان قادري طريقي ۾ شغل حاصل ڪيائين . آخر ۾ مخدوم پير بخش محمد پوري وٽان خلافت ۽ اجازت مليس. ترڪ ۽ توڪل سان سمورو وقت حياتيءَ جو گذاريندو رهيو ۽ ڪتابن جو هڪ وڏو ذخيرو پنهنجي قلم سان لکي جمع ڪيائين جنهن مان ڪيترا ڪتاب اڄ تائين راقم فقير دين محمد وفائي وٽ موجود آهن .

هو بزرگ سنڌي زبان ۾ چڱو شاعر هو ۽ فارسي ۾ به ڪجهه ڪلام اٿس . عمليات ۽ تعويذات ۽ طب جو وڏو ڄاڻو هو ۽ انهن فنن تي جدا جدا رسالا لکيا اٿس . پنهنجي گرد و نواح ۾ ڪافي اثر ۽ رسوخ وارو بزرگ هو ۽ معتقدين جو حلقو تمام وسيع ٿي رهيو هو ته ان حالت ۾ ٦٣ ورهن جي ڄمار ۾ ١٣٠١ هجري ۾ هن دنيا فاني مان وفات فرمائي ويو ۽ پوٽن نرينه اولاد ڪانه ڇڏي ويو ۽ اسان سندس پائتيا هن جي ياد کي تازو رکڻ لاءِ دنيا ۾ موجود آهيون . رحمةالله عليه رحمة واسعة .

١٠١- قاضي علي محمد تخلص فقير

ٺٽي جي قاضي خاندان مان مشهور فارسيءَ جو شاعر مخدوم محمد ابراهيم خليل نقشبندي ٺٽوي جو مريد ۽ شاگرد . سندس ڪلام اخبار – مفرح القلوب– ڪراچي ۽ سندس پاءُ قاضي غلام علي تخلص جعفري١ جي بياض ۾ معائني مان گذريو٢ ، نمونه ڪلام فارسيءَ جو

١- احوال ڏنو تڪمله ص ١١٢ ١٢٦ (متوفي ١٣٠٣ﻫ) بن قاضي يحيى ... (١٢٥٨ﻫ) بن قاضي محمد حسين (١٢٥٠ﻫ) بن قاضي محمد يحيى ثاني (١١٨٨ﻫ) بن قاضي محمد محفوظ اول (١١٧٣ﻫ) بن قاضي محمد يحيى اول (١١٣٧ﻫ) بن قاضي محمد حسين اول (١١٠٧ﻫ) بن قاضي علي محمد اول (آخر عهد جهانگير تا اوائل عهد شاه جهان) بن قاضي شيخ محمد فريد اول (عهد ميرزا جاني بيگ) بن شيخ قاضي محمد اڇي هروي (٩٦٣)

٢- راقم الحروف (حسام الدين) جي ذخيري ۾ قاضي صاحب جي هٿ اکرين بياض موجود آهي جنهن مان تڪمله ۾ انتخاب ڏنو ويو آهي .

Marfat.com

Marfat.com

پرسیدم آنـدم سال ارتحـالش از دل
با گریه و گداز ، و آه و فغان بی حـد
از روی حال واقعه ، فرمود هاتـف آنرو
٣٢ جنـت نمـود جـائی قاضی علی محمد[۱]
١٣٠٦

١٠٢- مولوي عبدالرحمان سکري

هي بزرگ شريعت جو پائبند ۽ بي نفس درويش هو . نئين سکر جي شروع آباد ٿيڻ وقت پنهنجي والد مولوي ڪمال الدين سان گڏجي بلوچستان مان اچي درياه بندر تي رهيو . سنڌ جي مشهور عالم مولانا خليفه محمد يعقوب همايونيءَ کان ديني علومن جـي دستاربندي ڪيل هوس ۽ نقشبندي طريقي ۾ خواجه عبدالقيوم صاحب مجددي قندهاري جو بيعت ٿيل هو . هو هڪ وڏو مهمان نواز هو ، جنهنڪري ڪيترا ئي مسافر وٽس اچي سندس دسترخوان تان نصيب حاصل ڪندا هئا . هن بزرگ جي هٿ تي ڪيترائي هندو اسلام ۾ آيا ۽ بعض حالتن ۾ مٿس انهيءَ سلسلي ۾ مقدما به قائم ٿيا ، پر هو نهايت صبر ۽ استقلال سان انهن حالتن کي منهن ڏيندو رهندو هو . شروع زماني ۾ درس بـه ڏيندو رهندو هو پر پوءِ درس جو شغل ترڪ ڪري فقط خالق خـدا جي خدمت ۾ لڳو رهيو .

مولانا عبدالرحمان جي پوٽي مولـوي غـلام محمد بيان ڪيو تـه روهڙيءَ جو فقير قادر بخش ’بيدل‘ به مولانا عبدالرحمان مرحوم جو شاگرد هو . هڪ ڏينهن فقير قادر بخش ’شرح جامي‘ جو درس وٺي رهيو هو تـه اوچتو ’عشق‘ جو لفظ اچي ويو ، جنهن تي فقير ’بيدل‘ کان اکين مان ڳوڙها ڪري اچي ڪتاب تي پيا . مولانا کي عرض

١- ڏسو مفصل احوال تڪملہ ٤٩٠-٥٠٩ ۽ نسب نامه مقابل ص ١١٧

ڪيائين ته: سائين منهنجا! عشق جو لفظ ته زمين آسمان کان به وڏو نظر اچي ٿو مون کي اهو بس آهي، هاڻي پڙهڻ ننو پڇي سگهيم!

مولانا عبدالرحمان جون ملاقاتون اڪثر ڪري حضرت مولانا تاج محمود صاحب قدس سره امروٽيءَ سان به رهيون ۽ مخدوم محمد صاحب مجذوب سيوهاڻيءَ کان به ڪجهه پرايائين. مولوي عبدالقادر قاسم پوري سان گهڻيون ملاقاتون رهيس. پير سيد حزب الله شاه پاڳارو رحم سندس گهڻو احترام ڪندو هو.

مولانا مرحوم ٢٣- شوال ١٣١٤ هجريءَ ۾ طاعون جي بيماريءَ ۾ ستر ورهن کان به وڌي چمار حاصل ڪري وفات ڪري ويو (رحمة الله عليه). مولوي محمد صالح مرحوم ساڪن ڳوٺ ڏڪڻ ضلع سکر هيٺين ريت سندس مرثيه تاريخ لکيو آهي:

صاحب فيض و کرامت ، عارف قطب زمان
مولوی عبدالرحمن شيخ اسلام جهـان

وارث سجادهٔ حضـرت رسـول ذوالکـرم
شيخ اکمل ، فخر علماء ، عارف عالی مکان

در جهاد نفس و شيطان، عمر خود را کرد صرف
در سرائی بـاغ جنت شد خرامان چون شهان

سال تاريخ وصالش جست صالح از خرد
صورت تاريخ وصلش ، اينچنين کرده بيان

بيست و سوم از مه شوال ، شب آدينه بـود
کان گهر در گنج دان خاک لحد شد نهان

باز از سال وصـالش اينچنين داده خبر
مجتهد دوران دور زمانـه رونق اسلاميان (؟)

١٣١٤ ھ

١٠٣- آغا عبدالرحيم مجددي منغلوي

بن شاه ضياءالحق مجددي قنداري. هي بزرگ صاحب ڪمال ۽

فيض ۽ سعادت کان مالا مال هو . ظاهري علوم قنڌار ۾ تحصيل ڪيائين ۽ پنهنجي والد جي وفات کان پوء صاحب سجاده ٿيو . حج جي سفر تي وڃڻ وقت سنڌ مان گذر ٿيس ته ان وقت ڪيترا ماڻهو ڪاڻونس فيضياب ٿيا . افغانستان ۾ جڏهن دوست محمد خان جو خاندان زوال پذير ٿيو ۽ امير عبدالرحمان حڪومت سنڀالي ، ان وقت خواجه آغا عبدالرحيم سنڌ ڏانهن هجرت ڪري آيو ۽ مٽيارين جي ساداتن جي استدعا تي اتي اقامت ڪيائون. سوين اهل علم وٽن بيعت ٿيا ۽ نقشبندي طريقي کي رواج ڏيارڀائون . قاضي هدايت الله متعلوي ۽ - جو سنڌن فيض يافتن مان هو - سنڌن ذڪر هيٺين القابن سان ڪيو آهي :-

’ اسان جو مرشد احمد قيومي مقامن جو عارف، مجددي ۽ معصومي طريقن جو واقف. حضرت امام رباني مجدد الف ثاني جي اولاد پاڪ نهاد جو ڏئل، فاروقي اصل جو موچارو فرع سگهورو هئل . محبوب خداوند عظيم ، مقبول جناب رسول ڪريم . حضرت آغا صاحب خواجه حاجي ميان عبدالرحيم سرهندي فاروقي مجددي نقشبندي قدس الله سره ، جو جناب ولايت ماب حضرت اميرالمومنين حضرت علي مرتضي ڪرم الله وجهه کان اويسي هو ، ڪمال تڪميل جي نسبت ان، مولي المومنين جي مزار مقدس تان حاصل ڪئي هئائين . حضرت ولايت ماب جي فيض بخشش ۽ انوارن ، اسرارن جي پالوٽن، ولايت ۽ ڪرامت جي خلعتن، ۽ بي بها نعمتن سان مالا مال ۽ سيراب ۽ ڪامياب ٿيل هئا .

(ڪواڪب السعادات ج ٤ ص ٣٢)

قاضي هدايت الله مرحوم آغا عبدالرحيم قدس سره جي حالات ۽

مناقب تي جدا ـ رسالو ـ بہ لکيو آهي جنهن ۾ سندس ڪشف ۽ ڪرامات جو بيان تيل آهي ٠

هن بزرگ سن ١٣١۴ھ ۾ هن دنيا فاني مان رحلت فرمائي ملاء (اعلي) جي جاءت سان وڃي لاحق ٿيو ٠ سندن وفات تي ان وقت جي شاعرن ڪيترا قطعات لکيا آهن ، جن مان ڪي مختصر طور هيٺ ڏجن ٿا :-

از علامہ سيد اسدالله الحسيني :

قطب رحمان حضرت عبدالرحيم   شمس عالم مظهر رشد و هدا

زد فدا سال وصالش را رقم   ڪعبۂ انوار فخر اوليا

١٣١۴ھ

آخوند يار محمد فائق متعلوي هيٺين مصرع مان تاريخ حاصل ڪئي :

دام في روح و جنات نعيم

١٣١۴ھ

سيد غلام محمد شاھ گدا :

مرشد وهاب ، هادی خلق ! گفت

١٣١۴

حافظ حامد تکڙائي :

مرشد هادی ، ولی مقتدا ، قطب زمان

١٣١۴ھ

ازان سواء مولوي عبدالڪريم درس ۽ حضرت بزرگ محمد سعيد لواري جا، آغا صاحب جي وفات تي ڏکها مرثيا آهن ٠

مٿيارين ۾ پنهنجي حويليء جي لڳ دفن ٿيل آهن ، جتي سندن فرزند ۽ سجاده نشين آغا عبدالحليم جان رحہ مٿن سال ١٣١٩ ھ ۾ عظيم الشان گنبد بنايو، جنهن جي بناء جي تاريخ سيد غلام محمد شاه گدا هيٺين ريت لکي آهي :

این روضه که هست عجیب و غریب — رشک خلد برین به نقش و نگار
گفت سید گدا سن تعمیر — قبهٔ زر نگار و رشک بہار
۱۳۱۹ھ

١٠٤ - مولانا عبدالغفور همايوني

ولد مولوي خليفه محمد يعقوب همايوني ١ پنهنجي والد وٽان علم حاصل ڪندو رهيو . ١٤ سالن جي ڄمار جو ٿيو ته سندس والد بزرگ وفات فرمائي ويو . ان وقت مولانا همايوني — شرح جامي — جو — حاشيو عبدالغفور — پڙهندا هئا، بعد ۾ باقي ڪتاب مولانا سلطان محمود صاحب سيت پوري سندن خدمت ۾ رهي پورا ڪرايا . ۽ اهو مولانا سلطان محمود سندن والد خليفي صاحب جو شاگرد هو .

مولانا همايوني جي سموري ڄمار درس تدريس ۽ فتوي ڏيڻ ۾ گذري. بلوچستان ۽ شمالي سنڌ جو ، پنهنجي وقت ۾ مرجع فتاوي ۽ مرجع علماء هو . ڪابه فتوي يا تحرير تيستائين قبوليت جي نظرن سان نه ڏٺي ويندي هئي ، جيستائين هن بزرگ جا منش دستخط نه هوندا هئا . پنهنجن همعصرن مان مولانا حاجي حسن الله صديقي پاٽائي ۽ مولانا ارشاد حسين رامپوري ۽ مولانا پير سيد رشدالله صاحب العلم سان وڏا وڏا تحريري منظرا ٿي گذريا . هن بزرگ جي تحريرن جو جو مجموعو

١) — فتاوي همايوني .

١- بن محمد مبارڪ ذات پيچوهو ابڙو (جدا احوال اچي رهيو آهي) ٿلات جو شهر جهت سندن اصلي ڳوٺ هو محمد يعقوب پا ڊناڙي جي شهر ڪنڀري ۾ مولانا عبدالحليم وٽ (شاگرد مولانا قاضي محمد ابراهيم ميرپوري ١٢٥٠ھ - ڏسو الرحيم ص ٨٢) جي مدرسي ۾ تحصيل ڪئي (١) محمد يعقوب ۽ سندس استاد [illegible]

١- مولانا سڄي زندگي مجرد رهيا . رهوڙيءَ ۾ لينس دون پل جي ڇيڙي تي مزار موجود آهي ، جنهن کي مولانا عبدالحليم پکي واري جي مزار سڏيو ويندو آهي . راقم الحروف (حسام الدين) ان جي بارها زيارت ڪئي آهي .

جي نالي سان شايع ٿي چڪو آهي جو عوام ۽ علماء وٽ قبوليت جو درجو رکي ٿو •

حضرت همايوني صاحب تصوف ۽ طب ۽ تاريخ جو به ماهر هو ، شمالي سنڌ جو امير طبقو سندس معتقد ۽ مريد رهيو •

فقير جامع تذڪره جون طالب علميءَ جي زماني ۾ مولانا همايوني سان ڪيتريون ملاقاتون رهيون. گوشه نشين رهندو هو، در تي دربان

☜ مولانا عبدالحليم مير نصير خان والي قلات جي زماني ۾ ڪنڌي مان هجرت ڪري جيڪب آباد جي ويجهو 'آباد' ڳوٺ ڪي اچي مسڪن ڪيو. ڪجهه وقت بعد همايون جي زميندار غازي خان سومري ۽ مسوخان سدايي جي عرض ڪرڻ تي همايون ۾ اچي مستقل اقامت اختيار ڪئي ۽ استاد شاگرد گڏجي مدرسو کوليو ۽ تعليم ڏني ترويج ڪيائون . عبدالحليم (١٢٥۴هه) ۾ وفات ڪئي ، جنهن بعد خليفو محمد يعقوب صدر مدرس ٿيو . خليفي محمد يعقوب صاحب ١٢٥٣هه (١٨٣٥) ۾ همايون ۾ جامع مسجد ٺهرائي جنهن جيءَ تاريخ آهي :

بهر تاريخ بنائي پاس او گفت حافظ : ثاني بيت الحرام

مولانا عبدالغفور ١٢٦١ هه ۾ تولد ٿيو ۽ پاڻ خليفي صاحب ١٢٧٣هه ۾ وفات ڪئي . تاريخ — چراغ دو جهان — سان نڪري ٿي •

خليفي صاحب جي شاگردن سان هيٺيان ناميارا عالم سنڌ اندر شهرت جا صاحب ٿيا :

١) مولانا محمد هاشم ياسينوي (ڏسو مهراڻ ١٩٥٧ ص ٥٣)

٢) مولانا حسن الله پاٽائي .

٣) مولانا عطاءالله فيروز شاهي (وفات ١٣٢٥) (ڏسو مهراڻ ١٩٥٧ ص ٦١)

۴) مولانا عبدالقادر پهنواري

٥) مولانا عبدالرحمان سکر وارو

٦) مولوي عبدالستار رستم وارو

٧) مولوي عبدالغفار خانگڙهه وارو

٨) مولانا نور محمد شهدادڪوٽي (١٢٩٦-١٣٠٦) (ڏسو الرحيم ص ٨٦ ۽ مهراڻ ١٩٥٧ ص ٢١) مولانا امروٽي مولانا عبدالقادر پهنواري واري جو شاگرد هيو .

(تلخيص الرحيم ص ٨۴ - ٨٦)

بيٺل هوندو هو، واري سان اجازت موجب ماڻهو زيارت يا ملاقات لاءِ ويندا هئا، ڪڏهن به ڪنهن کي هٿ نه ڏيندو هو. قلم يا ڪتاب کي به چادر اندران هٿ ۾ جهلي پوءِ ڏسندو هو. تمام گهٽ ڳالهائيندو هو. سواءِ پڇڻ جي ڪنهن به شئي جو جواب ڪونه ڏيندو هو، نماز جو ايترو گهڻو پابند ڪونه هو ۽ نه وري ڪنهن ماڻهوءَ کي از خود نيڪ يا بد ڪم کان روڪيندو هو. جنهن ڪري ڏي سندس حياتيءَ ۾ ڏي همايون جي شهر ۾ بيدينيءَ تمام گهڻي وڏي ويل هئي.

چوندا هئا ته مولانا همايوني کي حضرت رسول الله صلي الله عليه وسلم خواب ۾ هٿ ملايو آهي تنهن ڪري ٻئي ڪنهن کي به ڪيس هٿ ڏيڻ روا نه آهي. مگر اها ڳالهه غلط آهي. مون کي حڪيم مولوي عبدالرزاق ترائي (واري) ١ بيان ڪيو ته مولانا همايونی کان مان پاڻ پڇيو

١- ترائي جو ڳوٺڙو تعلقي ڳڙهي ياسين ۽ رتيديري جي سرحد تي آهي، منهنجي ڳوٺ ٻهڻ کان ٦ ميل انرطرف ٿيندو. قاضيءبدالرزاق مرحوم جو صاحبزادو قاضي محمد رفيق منهنجو رفيق ۽ زمين جي ڪمن ۾ مددگار هيو. قاضي محمد رفيق پنهنجي والد بزرگوار جو حال هن ريت لکيو آهي:- والد مرحوم جي ولادت جو سال معلوم نہ آهي، باقي پاڻ وفات ڪيائون تہ ان وقت سندن عمر ٦٠ ورهين بي چيائون. پاڻ ابتدائي تعليم پنهنجي والد بزرگ وٽ ورتائون ۽ پوءِ جندي ديري ۾ مولوي محمد حسين پنہ صاحب وٽ ۽ پوءِ همايون شريف ۾ بزرگ عبدالغفور صاحب وٽ بہ تبرڪ طور آخري سبق وٺي فارغ التحصيل ٿيا ۽ حڪمت جو فن پنهنجي والد بزرگوار وٽ سکيا ۽ پوءِ تجربي ۽ خداداد برڪت سان حڪمت ۾ نمايان ترقي ڪيائون. پاڻ حج بيت الله جا ٣ ورا ڪيائون ۽ هر دفعي اڪثر ايام مڪي ۽ مديني شريف ۾ قيام ڪندا هئا ۽ دين اتان جي ڪن بزرگن جو راضپو بہ حاصل ٿيو. ٻين پهريائين هڪ فرزند تولد ٿيو جو صغر سن ۾ ئي فوت ٿيو، وري هڪ نياڻي ۽ ان کان پوءِ عاجز (قاضيءمحمدرفيق) پيدا ٿيو. سندن مزار ترائي ۾ آهي. سندن شاگردن مان مولوي خادم حسين (والد مولوي نذير حسين جلالي هاري ليڊر) جو اسم گرامي نمايان رهيو ۽ سندن صحبت بزرگ همايوني سان ڏاڍي هئي. سندن درس جي نصاب ۾ حديث جو حصو گهڻو هيو ۽ فقه ۾ استاد زمان هئا، پاڻکي علم جفر بہ گهڻو ايندو هين پر ان تي [illegible]

٢: اوهان جو هٿ حضرت رسول‌الله سان ملايل آهي ڇا؟ هاڻي ٻين کي

☜ عمل ڪونہ ڪندا هئا ، بلڪ ٻين کي بہ جڦي ڪان منع ڪندا هئا . پاڻ کي حرمين شريفين مان ڪنهن عامل بزرگ کان تحفو مليل هو جنهن مان ڪين مسخرات ڏاڍي هئي . تمام ڪم گو رهندا هئا ۽ بغير ڪنهن سوال پڇڻ جي ، پاڻ از خود ، اڪثر ڪري ڪونہ ڳالهائيندا هئا ، ۽ سندن مشغلو زياده تر درس تدريس يا ڪتاب ڏسڻ سان هوندو هو . تاريخون ڪيترن صاحبن چيون ، جن مان ڪي هي آهن :-

مولوی ، صاحب فضیلت ، عالم علم‌الهدا — کاشف رمز شریعت ، جامع ورع و تقا
در علوم فقه و منطق در تفاسیر و حدیث — صدر علما، زیب فقها، معدن جود و سخا
حاجی عبدالرزاق اندر جهان مشهور بود — در فضائل ظاهر و باطن چوشمس اندر سما
در همه اوصاف دینی بر تر و بیمثل بود — کز همه اهل زمان مستغنیش کرده خدا
در فنون علم ، تحریر مسائل ، بی نظیر — **گر ز نعمان** ثانیش خوانم کجا باشد خطا
در جهان از انتقالش صد هجوم آمد پدید — اهل دین از فرقتش در گریه و اندوهها
روز یک شبه ز رمضان‌هفتمین تاریخ بود — **کان** بلیغ از دهر فانی شد روان سوئی بقا

بی سر حسرت بر آمد مادۂ تاریخ او
... دنیا ز نقل این چنین میمون بقـا

۱۳۳۱ھ

آه از رحلت بلیغ زمـان — صاحب شرع و ورع ذوالاحسان
عالم بـی نظیر خایف حـق — زاهد و راستگو خلیق لسان
جـز خداوند خـود نمی آورد — روی دلرا بخواهش انسان
در فضائل علوم دین هـدی — بی گمان بود ثـانی **نعمان**
عارف و زنده دل جمیل صفات — آمرالمعرف ناهـی الـطغیان
مولوی ذی علوم **عبدالرزاق** — رکـن اسلام فخـر اهل ایمان
حامی و حـافظ و حـدود الله — غیر حق از کسی نخواست امان
وای حسـرت ز انتقـال چنین — عالـم بـی بـدل فقیه زمان
نقـد گنجینۂ علـوم هـدا — افقه بی عدیـل پـر امعان
روز ترحلیش **دوشنبه** بود — **سابع** از مه مبارک **رمضان**
از سن وصل سر طرب بپرید — مقدمش کرد حق درون جنان

(مولوي محمد صالح ساڪن ڊڪڻ تعلقو ڳڙهي ياسين)

هٿ ئي نٿا ڏيو يا ڪنهن شئي کي ڇهو به نٿا؟ جواب ۾ فرمايائين ته: مون کي حضرت صديق اڪبر ۽ جناب عڪرمه صحابيءَ جو خواب ۾ ديدار ڪيل آهي ۽ بس!. ڪيترا اهڙا واقعا به ٿيا جو ڪن حالتن ۾ ڪنهن بيمار جي نبض ڏنائون ٿي ته برابر هڪ سو گهڙي پاڻيءَ سان هٿ ڌوئاريندا هئا، تڏهن هٿ جي صفائي جو يقين ايندو هون.

مولانا همايوني، سماع موتيٰ ۽ قبرن وارن کان امداد وٺڻ جو قائل هو ۽ ان سلسلي ۾ عربي زبان جو هڪ رسالو:

۲) ـ الدرالمنثور في استمداد من اهل القبور.

به لکيو هوائون، جنهن ۾ ڏاڍي محنت سان پنهنجي طرف ڏيکارڻ جي ڪوشش ڪئي اٿائين. طبي لغت ۾ سندس:

۳) ـ فرهنگ همايوني.

هڪ بي نظير رسالو آهي جو چڱي قبوليت حاصل ڪري چڪو آهي.

مولانا ڪڏهن ڪڏهن فارسي يا سنڌي زبان ۾ شعر به چوندو هو ۽ 'مفتون' تخلص ڪندو هو.

حضرت مولانا همايوني جي رهڻي اهڙي نڪ سوڌي ۽ خلوت نشيني جي رنگ ۾ هئي، جو وقت جا وڏا وڏا سجاده نشين بزرگ به سندن فيض جا محتاج هئا. جيئن ته پير سيد ابو محمد صالح شاه راڻي پوري به سندس معتقد ۽ مريد هو ۽ پير سيد شاه مردان شاه پير پاڳارو سندس معتقد هو ۽ سال بسال مولانا کي دعوت ڏئي پاڻ وٽ گهرائيندو هو ۽ جيئن حق خدمت جا ٿيندا آهن تيئن ادا ڪندو هو.

مولانا درميانه قد جو، ڪڻڪ رنگو ۽ سفيد ريش بزرگ هو. گهڻي ناس ڏيڻ ڪري سندس هيٺين چپ جي ڏاڙهيءَ وارو حصو ميرو ٿيل هو. کاڌو هميشه پرهيز جو هڪ نموني تي ۲۴ ڪلاڪن ۾ فقط هڪ دفعو کائيندو هو، يعني ته ٻن ٻهرن جو حلوان جو گوشت ۽

خشڪ ماني ۽ رات جو ڳاڙهو ڪير ۽ جوار جي ماني . باقي ميون ۽ مٺائين کي ڪڏهن چکي به ڪونه ڏٺو هئائين . سفر حضر ۾ اهوئي سندن کاڌو هوندو هو . انهيءَ حڪيمانه پرهيز ۽ حڪيمانه پاڪ زندگيءَ ڪري برابر ٧٧ سال ڄمار حاصل ڪري جمعه ١١- رمضان المبارڪ ١٣٣٦هه (١٩١٨ع)١ ۾ وفات ڪئي ۽ پنهنجي والد بزرگ جي پهلو ۾ دفن ڪيو ويو . رحمةالله عليه رحمة واسعة .

سندن مزار پر انوار جي سيرانديءَ کان سردار گل محمد خان تخلص ’زيب‘ بلوچستاني جو چيل قطعو تاريخي هيٺين ريت لکيل آهي :

قطعه

استاذی فاضل همایون — آن شمس زمان شهاب گیتی
روپوش چو گشت، گفت هاتف — پنهان شد آفتاب گیتی

١٣٣٦هه

از مولانا محمد قاسم صاحب رحم ڳڙهي ياسيني :

سقف آن که رنگش چون زمرد گشته است
هيچ ميداني ، چرا خم همچو گنبد گشته است
سطح غبرا با چنين وسعت که مي بيني درو
از چرا پامال چون فرش ممهد گشته است

١- رات جي وقت وفات ٿي . سوانح مهراڻ ۾ (١٩٥٧) شايع ٿي چڪي آهي .
(از مولانا محمد قاسم ياسينوي مرحوم) جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته :-
١) ديوان مفتون سنڌي
٢) ديوان مفتون فارسي
مرتب ٿيا هئا ، ٻهريون ڇپجي ويو ۽ ٻيو خطي صورت ۾ پير صالح شاهه راشدي واري کي ڏنو ويو هو جو انهن وٽ رهجي ويو . فتاوائي همايوني ٻن جلدن ۾ آهي (مهراڻ ١٩٥٧ ص ٨٧)
- ديوان سنڌي - مولانا محمد ابراهيم مرحوم شيام سندر پريس شڪارپور مان ڇپايو آهي ، جنهن ۾ ٣٩ صفحا آهن ۽ ١١٨ ڪافيون درج آهن .

این همه از فقد آن نورالهدی غوث الوری
آنکه او از رهبران دین احمد گشته است
عالم و فیاض دین ، فخر جهان ، قطب زمان
آنکه ذاتش والی شرح ممجد گشته است
بود اسم ساميش **علامه عبدالغفور**
در **همایون** شریف ، آن شه مولد گشته است
کس ندیدم در شریعت، در طریقت، مثل او
در حقیقت ، مخزن اسرار ایزد گشته است
فیض علمش در دیار سند تا پنجاب و هند
در خراسان و عرب مبسوط ممتد گشته است
از کمال حسن خلق و حلم او گفتی جهان
وضع او شیرین تر از قند طبرزد گشته است
در تمامی عمر خود آن حضرت شیخ‌الشیوخ
از علائق روزگار دون ، مجرد گشته است
لیل جمعه از مه رمضان شب حادی عشر
بود ، کز ما رحلت آن شاد امجد گشته است
من نیم تنها ، ز حزن فرقتش خون بار، بلکه
بار فرقت بر دل عالم ، مشدد گشته است
جای او پرسیدم از رضوان، که خازن جنت است
گفت : در فردوس در صرع ممرد گشته است
جست **قاسم** سال وصلش گفت هاتف در جواب :
مهر فیض عالمین ـــ ارخش منضد گشته است ١
۱۳۳۶ھ

١- کانئن پوءِ سندن ڏوهٽو مولانا ميان عبدالباقي سجادي تي ويٺو جيڪو ٻڙ سال نيا گذاري ويو. هن وقت ڪتبخانو ضايع ٿي ويو آهي ۽ مدرسي جي وقعت به اها نه رهي آهي. خانقاه وغيره قائم آهي. مولانا همايونيءَ جا هيٺيان شاگرد مشهور ٿيا :-

١) مولوي عبدالرحيم شڪارپوري ☜

۱۰۵- مرزا قليچ بيگ x

مرزا قليچ بيگ۱ جو والد مرزا فريدون بيگ۲ اصل جارجيا ملڪ جو عيسائي امير گهرائي مان هو ۔ جڏهن جارجيا تي ترڪن قبضو ڪيو تڏهن فريدون بيگ جنهن جو نالو هو سڊني ، سو ننڍپڻ ۾ ڪن ترڪن جو غلام ٿي اچي عراق ۾ وڪاڻو جتان مير ڪرم علي حيدرآباد جي واليءَ جو هڪ امير مرزا خسرو بيگ - جو ايران سفارت سان ويو هو - تنهن عراق مان سڊنيءَ کي خريد ڪري سنڌ ۾ آندو ۽ هت اچي آزاد ڪري سنڌس تعليم ۽ تربيت ۾ ڪوشش ورتائين۔ مير ڪرم علي، سڊنيءَ جو فهم ۽ فراست ڏسي هن پنهنجو پٽيلو ڪٽي ڪيس ۽ نالو رکيائينس فريدون بيگ ۔ هن ايڏي لياقت پيدا ڪئي جو سندس آقا خسرو بيگ کيس پنهنجي نياڻيءَ جو سنگ ڏئي پنهنجي خاندان سان ملائي ڇڏيو ، جنهن مان فريدون بيگ کي ست پٽ ڄاوا جن ۾ ٽيون نمبر مرزا قليچ بيگ۳ هو ۔

---

x هي مضمون سنڌ آزاد نمبر (الوحيد) تان ورتل آهي ۔

۱- ولادت ۴- محرم ۱۲۷۱ھ (۴ آڪٽوبر ۱۸۵۳ع) صحيح ترڪي لفظ قليچ آهي معنيٰ تلوار ۔

۲- وفات ۲۹- شوال ۱۲۸۸ھ (۲۱- جنوري ۱۸۷۱ع)

۳- ميرزا صاحب جي سوانح تي هن وقت تائين هيٺيان ڪتاب ڇپجي چڪا آهن :

۱) حيات قليچ از همايون بيگ ۱۹۳۷ع

---

۲) مولوي فاضل محمد صادق صاحب بلوچستاني

۳) مولوي خدا بخش لهڻي

۴) مولانا نبي بخش ڪولاچي

۵) مولانا محمد مبارڪ ميان ڳوٺي

٦) مولوي محمد اسماعيل شاهلي

۷) مولوي محمد يعقوب سبي

مرزا مرحوم ننڍپڻ ۾ آخوند شفيع محمد جي مڪتب ۾ تعليم ورتي ، جتي قرآن شريف ۽ ڪجهه فارسي پڙهيو ، ان کان پوءِ آخوند ولي محمد جي مڪتب ۾ فارسي پڙهڻ لڳو جتي ديوان ڏيارام گدومل ۽ ساڌو هيرانند به ساڻس گڏ آخوند وٽ تعليم وٺندا هئا . فارسيءَ ۾ چڱي لياقت پيدا ڪري سرڪاري سنڌي اسڪول ۾ داخل ٿيو . چار درجا پاس ڪري ، حيدرآباد گورنمينٽ هاءِ اسڪول ۾ اتڪل ١٨٦٥ع ۾ انگريزي شروع ڪيائين . ڇهين درجي ۾ پهچڻ وقت هاءِ اسڪول ۾ پرشن ٽيچر مقرر ڪيو ويو . ١٨٧٢ع ۾ مئٽرڪ امتحان ڏئي ١٨٧٣ ۾ بمبئي الفنسٽن ڪاليج ۾ بي - اي جي تعليم وٺڻ لاءِ داخل ٿيو . ڪاليج ۾ به فارسيءَ جو فيلو مقرر ٿيو . پوئين سال ۾ مرزا مرحوم حسابي ڪسر ۾ ناپاس ٿيو جنهن ڪري وري حيدرآباد موٽي آيو . ڪجهه وقت بيروزگار رهڻ بعد جڊيشل امتحان پاس ڪري ضلع شڪارپور ۾ مختيارڪار مقرر ٿيو ۽ پوءِ جلد ئي ترقي ڪري ڊپوٽي ڪليڪٽر جي عهدي تي آيو .

مرزا صاحب عربي ، فارسي ، ترڪي ۽ انگريزي زبانن جو ماهر هو . هو ننڍپڻ کان وٺي شاعر هو . تمام اورچ ۽ ڏاڍو محنتي ٿيندو هو .

---

١٢) قرب قليچ از محمد صديق مسافر ١٩٣٩ع
٣) مقدمه بر ديوان قليچ از اجمل بيگ ١٩٥٧ع
٤) زندگی و آثار ميرزا قليچ بيگ از ديوان گدومل ، انگريزي ١٩٢٦
٥) زندگي ميرزا قليچ بيگ از غلام علي الا ... " ١٩٤٥
٦) ميرزا قليچ بيگ از ضياءالله غلام علي " ١٩٦٦
٧) گلدستهء قليچ از اعجاز علي ميرزا
٨) ماهنامه سنڌي سنهارا از ڄيٺانند
٩) جنب گذاريم جن سين از جي - ايم سيد ج ١ ص ٢٧٤ ١٩٦٧ع
١٠) يادگيريون ميرزا قليچ بيگ
١١) ڪارو پن ساوو پن "

نوڪري جي زماني ۾ به ڪجهه نه ڪجهه پيو لکندو هو، پورا ٣٠ سال نوڪري ڪيائين پر انهن ٽيهن سالن ۾ ڪوبه اهڙو ڏينهن بيڪار ڪونه گذاريائين جنهن ۾ صفحو يا اڌ صفحو ڪتاب جو نه لکيو هجيس. لکڻ کان بچت وقت ۾ ڪتابن جو مطالعه ڪندو هو، هن وٽ تمام گهڻا ناياب ڪتاب جمع ٿيا هئا[1]. پينشن ۾ اچڻ کان پوء سمورو وقت تصنيف ۽ تاليف ۾ خرچ ڪيائين. سندس حياتيءَ ۾ ئي سندس ڪتاب بيحد مقبول ٿيا. سندس شعر ڏاڍي شهرت حاصل ڪئي.

مرزا صاحب جي ١٤٠ ڪتابن مان ڪي ڪتاب ڇپجي پڌرا ٿي ويا آهن پر اٽڪل ١٢٦ ڪتاب اهڙا رهيل آهن جي اڃا ڪونه ڇپيا آهن.[2] علمي خدمتن جي ڪري ١٩٠٥ع ۾ — شمس العلماء — جو لقب ملبس ۽ خلعت به سرڪار مان عطا ٿيس. ان کان پوء خانبهادر به ٿيو، مگر هن کي انهن ڳالهين جي ڪا پرواهه ڪانه هوندي هئي. مرزا نماز جو سخت پابند هو، بلڪ تهجد جي نماز به قضا ڪانه ڪندو هو. تهجد جي نماز بعد ڪڏهن ڪڏهن هو هوريان هوريان

١- ڏسو راقم (حسام الدين) جو مضمون 'ميرزا قليچ بيگ جي ڪتب خاني ۾ چند گهڙيون'.

٢- راقم (حسام الدين) تاريخ ١٥ جون ١٩٥٥ع جو سندن فرزند ميرزا اسد بيگ ۽ مرحوم همايون بيگ جي ڪوٺ تي مرزا صاحب مرحوم جو ذخيرو ڏٺو. سندن نوشتن جو انهيءَ وقت هيٺين ريت شمار بيٺو :-

قلمي سنڌي ڪتاب	صفحا جملي	٩٥٨٥
ڇپيل سنڌي ڪتاب	,,	١١٥١٤
انگريزي ,,	,,	١٤٩٢
ڇپيل سنڌي ڪتاب جيڪي ناياب آهن	,,	٢٣٩٠
فارسي ڪتاب	,,	١٥٩٤
اردو ,,	,,	٣٦٩
عربي ,,	,,	٥١٤
		٢٧٤٥٨

☜

راڳ به ڳائيندو هو . هن جو والد ۽ پيا اثنا عشري شيعا هئا ، مگر مرزا اهل سنت جماعت جو هو ۽ هن هڪ ڏگهي نظم ۾ ان جو اظهار به ڪيو آهي . صوفيانه خيالات جو مٿس وڌيڪ غلبو هو ، جنهنڪري ڪنهن به مذهب جي دل آزاري هن وٽ جائز نه هئي .

مرزا صاحب پنهنجي حياتيءَ ۾ قبر نهرائي ڇڏي هئي ، جنهن ۾ ڪفني پاتي جمعه ڏينهن ڪجهه وقت وڃي سمهندو هو ۽ موت کي هميشه ياد ڪندو ۽ ان جي تياري ۾ رهندو هو . مرزا صاحب ٧٤ ورهين جي ڄمار ۾ ٣- جولاءِ ١٩٢٩ع [1] ۾ وفات ڪري ويو ۽ مرڻ کان اڳ پنهنجي وفات تي اڳواٽ قطع تاريخ لکيو هوائين . جنهن جي پوئين شعر جي پوئين مصرع مان هجري سال وفات نڪري ٿو :

تاريخ وفاتم چو دلم خواسته از غيب   هاتف ز ڪرم ڪرد ندا ! بهشت سوءَ [2]
١٣٤٨هه

١- ٧٧ ورهيه ڄمار تاريخ وفات ٢٦ محرم ١٣٤٨هه
٢- قطعو هي آهي :-

عمرم بهمين سال هفتاد شد و هفت   آمد ملڪ الموت ز درگاه حق شه
گفته که بسي زيستي در منزل دنيا   شو عازم عقبا که بد بيني رخ شاه
از فرط مسرت زدم آهي و بمردم   در عالـــم ارواح رسيدم دم ديگـر
تاريخ وفاتم چو دلم خواسته از غيب   هاتف ز ڪرم ڪرد ندا — بهشت سوءَ
١٣٤٨هه

☜ انهيءَ زماني ۾ سنڌي ادبي بورڊ ۾ تحريڪ ڪئي ۽ مرزا صاحب مرحوم جا ڪتاب (خطي سنڌي) ڇپجڻ شروع ٿيا ۽ ڪيترا ڪتاب هن وقت تائين ڇپجي چڪا آهن .

مختلف زبانن ۾ ڪتابن جو تعداد هن طرح آهي :

سنڌي	٣٨٥	جلد
انگريزي	٤١	،،
فارسي	٢٢	،،
عربي	٣	،،
اردو	٥	،،
بلوچي	١	،،
	٤٥٧	جملي ڪتاب

٦ ١- محمد محسن بيكس روهڙائي

روهڙيءَ جي مشهور شاعر فقير قادر بخش بيدل جو اڪيلو فرزند ، خوش گو شاعر ۽ پنهنجي والد جي تربيت ۾ نپايل ۽ صوفيانہ توحيد جي شراب سان مخمور تيل هو ، ٢٨- جماديالثاني ١٢٧٥ھ (١٨٥٩ع) (جو ڄائو) سندس والد ڄمڻ جي تاريخ هيٺين ريت لکي آهي :-

بيست هشتم جمادي‌الثاني زاد　　محسن و مولدش مبارک باد
پنج و هفتاد و يک هزار و دوصد　　بعد ز هجرت رسول شاه رشاد

ٻارهن ورهين جي ڄمار جو مس ٿيو تہ سندس والد بزرگ وفات ڪري ويو . ان وچ ۾ هن فارسيءَ جي تعليم حاصل ڪئي . سنڌي زبان کان سواءِ اردو بہ ڄاڻندو هو . والد جي صحبتن ۽ سندس ساٿين مان هن گهڻو ڪجهہ پرايو هو جنهن ڪري هو عشق مجازيءَ جي ڏاڪڻ تان اڳتي وڌڻ جي ڪوشش ۾ لڳو رهيو ۽ ورثي طور شاعري جو شغل بہ جاري رکندو رهيو ۽ هڪ پختہ گو شاعر جي حيثيت ۾ پيءُ کان پوءِ شهرت حاصل ڪيائين. هو اڃا جوين جي ڀرپور زماني کي پورو پهتو ئي ڪونہ هو تہ اجل جي سڏيندڙ کي لبيڪ چئي راه رباني وٺي رمندو رهيو . اهو واقعو ٥- رمضان ١٢٩٨ھ (١٨٨٢ع) ۾ ٿيو . وصال وقت فقير صاحب جي ڄمار فقط ٢٣- سالن جي هئي . سندس سال وفات ڪنهن شاعر هيٺين فقري مان ڪڍيو آهي .

« شهيد شوقش پاڪ محمد حسن »

اولاد جي بجاءِ پنهنجي پوئتان فارسي ، سنڌي ، اردو ۾ غير فاني ۽ روحاني اولاد ڇڏي ويو . سندس فارسي شعر جو نمونو هيٺين ريت آهي :-

حکایت حالت هجران تو می دانی و میدانم
شکایت شوخی چشمان تو می دانی و میدانم

بوه یادت که پیش ازین انیس و همدمم بودی
فرق افتاد از خویشان تو می دانی و میدانم

خدا را ساعتی با بیکس مسکین، نوازش کن
شراب وصل خود نوشان تو می دانی و میدانم

فارسي ڪلام مان اندازو ڪري سگهجي ٿو تہ اها پختگي ڪانہ آهي جا هڪ فارسي شاعر ۾ هئڻ گهرجي ، تنهن ڪري بيڪس فقير جي شاعرانہ ڪمال کي سندس مادري زبان سنڌيءَ ۾ ئي تلاش ڪرڻ ڪرڻ گهرجي جنهن جي سنڌي ڪافين جو سنڌ جي صوفين ۾ ڏاڍو چرچو آهي ١

١٠٧- سيد ميران محمد شاهہ ذڪڙائي

حضرت حاجي حافظ خواجہ محمد حسن جان مجدّدي سيد ميران محمد شاهہ کي هيٺين لفظن ۾ ياد فرمايو آهي :

سيد موصوف شريف النسب عالم ، عامل ، طبيب حاذق ، شاعر ماهر ، عابد ، زاهد ، در فنون خوشنويسي و انگريزي خواني و لطيفہ گوئي لاثاني (تذڪرة الصلحاء)

سيد موصوف متعلوي سادات جي خاندان مان هو . ابتدائي چمار تڪڙ جي شهر ۾ پنهنجن ڳوٺ وارن آخوندن ۽ عالمن کان علوم جي تحصيل فرمايائين ۽ علم طب ۾ تمام وڏي مهارت حاصل ڪيائين ، پاڻنجي تو تہ آخري چمار ۾ پنهنجي ذهانت ۽ ذڪاوت سبب انگريزي

١- سندس سنڌي ديوان عطا حسين شاهہ موسوي مرحوم سنڌي ادبي بورڊ طرفان شايع ڪيو آهي .

۽ بقدر ضرورت حاصل ڪئي هوائين . سندس فارسي ڪلام ان وقت جي شاعرن ۾ بيحد مقبول ٿيل هــو ، بعض قطعات تاريــخ نظر مان گذريا آهن جي سندس شاعرانه بلنديءَ تي دلالت ڪن ٿا .

انگريزن جي اوائلي راڄ ۾ سنڌي زبان کي مرتب ڪيو ويــو ٿي ، جن سنڌي دان عالمن هن وطني ٻولــيءَ جي جوڙجڪ ۾ حصو ورتو تــن مان هڪ سيد ميران محمــد شاه ۽ آهي ، ان زمانــي جي ڪمشنر سنڌ جي استدعا تي هڪ ڪهاڻي لکيائين جا ' سدا طوري ۽ ڪدا طوري ' جي نالي سان ڇپجي تيار ٿي . شاه صاحب ١٢٨٧ ھ ۾ حرمين شريف جي زيارت جو سفر ڪيو . سندس ڪمالات ۾ هــن سعادت واري ڪماليت جو ۽ اضافو ٿيو ، حج تي وڃڻ کان اڳ ۾ پنهنجن شاگردن ۽ اولاد لاءِ علم طــب ۾ هڪ رسالو يادگار طــور ڇڏيائين ، جنهن ۾ گهڻو ڪري سندس مجربات ذڪر آهن ۽ ان رسالي جي آخر ۾ مفردات طب جو ۽ بيان ڪيل آهي، اهو نسخو راقم‌الحروف وفائي سيد موصوف جي فرزند سيد حاجي زين‌العابدين ٽکڙائي وٽ ڏٺو، جنهن جو مڏ هيٺين ريت آهي :

نحمدالله و نصلي و سلّم علي رسوله سيدنا محمد و علي
آله و صحبه اجمعين ، ميگويد فقير اضعف عبادالله الاحد
السيد ميران محمد که اين چند فوائدست در علم طب
الخ ....

رسالي جي آخر ۾ هيٺيون قطع تاريخ درج ٿيل آهي :

شکر لله شد تمــام ايـن نسخهٔ شيرين لطيف
مجمـــع رمز طبابـت ، معدن علم شريف
چونکه جستم از خرد تاريخ اين موجز غريب
هيــن جـــوابش را نگر ... شوخ عجيب
١٢٦٨ھ

راجي رحمة ربه ميران محمد

چوٿين مصرع ۾ ڪي لفظ پڙهڻ ۾ نه آيا جي محو ٿيل هئا .

شاه صاحب نقشبندي طريقي ۾ خواجه عبدالقيوم مجددي (متوفي ١٢٧١) کان بيعت ٿيل هو . پنهنجي مرشد زاده حضرت خواجه عبدالرحمان مجددي (متوفي ١٣١٥ﻫ) مان عشق جي درجي تائين محبت پهتل هوس . خواجه عبدالرحمان صاحب مجددي سن ١٢٩٧ ۾ قندهار مان هجرت فرمائي جڏهن حرمين شريفين جي ارادي سان وطن مان روانا ٿيا ۽ سيد صاحب کي اها سڌ پهتي تڏهن سيد صاحب پنهنجي ڳوٺ ٽکڙ مان ٣ سو ميل پنڌ ڪري پاڳ ناڙي ۾ وڃي پنهنجي مرشد زادي جو استقبال ڪيو . هن صاحب جي ڪوشش سان ئي خواجه عبدالرحمان مجددي قدس سره حرمين کان واپس اچي ٽکڙ ۾ هميشه لاءِ سڪونت اختيار ڪئي ۽ اتي ئي وفات ڪئي .
(تذڪرة الصلحاء) .

ايڏي ڪماليت ۽ بزرگي ديني ۽ دنيائي رياست جي مالڪ سيد صاحب مغرب جي وقت سومر ڏينهن جماديالاولي سنه ١٣٠٩ﻫ ۾ ذاتالجنب (نمونيا) جي بيماريءَ ۾ وفات فرمائي پنهنجي رب جي رحمت سان وڃي همقرين ٿيو، سندس رحلت تي جن شاعرن تاريخون لکيون آهن تن مان ڪجهه هيٺ ڏجن ٿيون :

از سيد غلام محمد شاه گدا

سيد ميران محمد شاه بود	عارف حق و قدوهٔ اهل يقين
کاظمی و حيدری و موسوی	زبدهٔ اولاد ختم المرسلين
متقی و حاجی و پرهيزگار	حافظ قرآن بحکمت همقرين
خادم شرع محمد مصطفی	استقامت داشت بر دين متين
فيض ياب از خواجگان نقشبند	واقف اسرار رب العالمين
محو در انوار يزدانی مدام	بود فارغ از خيال آن و اين

جد پاکش آمد از متعلوی — کز قدومش شد تکر رونق گزین
وقت مغرب روز مریخ آمده — کرد رحلت در جمادی‌الاولین
از لقائی ایزدی شد کامیاب — مسکنش حق داد فردوس برین
نور حق برتر بتش چون سائبان — مرقدش هردم برحمت همقرین
با سر افسوس تاریخش بگو — وائی سید پاک ذات و پاک دین

۱۳۰۹ھ

ایضاله

اشکبار رحلتش برنا و پیر — هائی هی هی بود سید بینظیر

۱۳۰۹ھ

ایضاله

باسر همت گدا تاریخ او — زد رقم میران محمد در بهشت

۱۳۰۹ھ

از مخدوم ابراهیم نقشبندی تتوی

برای رحلت میران محمد صاحب — که بود سید عالی نسب اریب نجیب
به بحر فکر چو غواص طبع غوطهٔ زد — کشید این در غلطان ــ غریب بود مجوب

۱۳۰۹ھ

از علامه سید اسدالله صاحب تکرائی
در صنعت سهملات

الله الله مصلح اسلام ، صمصام عدو — اکرم اولاد آدم احد مورد هر محمده
اکمل و اسعد ، محطالکمال حاوِ للعلوم — سلم طارم علیا ، اهل امل را موسده
سالک مسلک سلوک، مالک ملک ولا — مصدر علم و عمل، اطلس هدی را مرصده
عالم عامل کلام الله ، محمودالکرم — محورالاکرام ، اعطاء کرم را مائده
حال امصاراً کماله ، راح سحر للکلام — جام موم الاصلحا ، مادام دهراً رصده
سلم لما دعاه الله الی دارالسلام — روحه طارالسماء ، حور حسام مهده
سال وصلی اکمل‌الکملاء در الهام اسد — مصدر اسرار اله و اکرم دهر ــ آمده

۱۳۰۹ھ

ايضاله

سال وصـل آن شه ذوالمکرمة   گفت هاتف ـــ مجمع فيض و کرم١
١٣٠٩ه

سيد حاجي زين‌العابدين ولد مرحوم سيد ميران محمد شاه مونکي ٻڌايو تہ : جڏهن سندس والد جي وفات ڪان پوءِ شاعرن وفات جـون تاريخون پيش ڪيون تڏهن هرهڪ چـوڻ لڳو تہ جيڪي بہ وصفون شعر ۾ سندس ڪيون ويون آهن سي سموريون هن بزرگ ۾ موجـود هيون ۽ هي هڪ اهڙو ماڻهو ٿي گذريو آهي جنهن جي حق ۾ شاعرانہ مبالغو ڪري نٿو سگهجي . رحمةالله عليه رحمة واسعة ٢

١٠٨- مولوي حسن حيدرآبادي

هي بزرگ اصل ضلع دادو جي ڳوٺ ڪنڌي جو رهاڪو آهي . هن سمورا ڪتاب نهايت محنت ۽ جان فشانيءَ سان شهدادڪوٽ جي مولانا نور محمد صاحب ٣ ۽ سندس والد ارشد مولانا گل محمد صاحب

١- هي شعر هڪ ڏکهي مرثيہ جي آخر سان ورتل آهي ، جنهن ۾ ڪل ١٧ شعر آهن . هي تاريخون هڪ ڪتاب جي ٻاهرين ورقن تان حضرت علامہ اسدالله شاهہ جي دستخط سان لکيل هيون ، جتان نقل ڪيون ويون . (وفائي)

٢- ڊاڪٽر اسدالله شاهہ (ثاني) ٺٽي جي شاعرن جو تذڪرو (تذڪره شعراء ٺٽہ) لکيو آهي، جنهن کي سنڌي ادبي بورڊ ڇاپيو آهي . مرحوم ميران محمد شاهہ جو احوال انهيءَ ۾ ڏنل آهي .

٣- سوانح ڏسو مهراڻ ١٩٥٧ع ص ٢١ جنهن ۾ سندن هيٺيان شاگرد ڄاڻايا ويا آهن :

١) مولانا مخدوم محمد قريشي (ڳوٺ پير قمبر - لاڙڪاڻو)
٢) " نور محمد پٺي (ميرپور بي بي يا ڀڻاڙي)
٣) " حاجي احمد صاحب بوهڙ . (بوهڙ - قمبر - لاڙڪاڻو)
٤) " گل محمد صاحب شهدادڪوٽي متوفي ٢٧ ذي الحج ١٣٠٦ه (سندن وڏو صاحبزادو)
٥) " ميان غلام صديق شهدادڪوٽي ولادت ٤ ربيع الاول ١٢٦٠ه وفات ربيع الاول ١٣٢٣ه (سندن ننڍو صاحبزادو)

وٽ پورا ٿيا .

هڪ معتبر ماڻهو ڳالهه ڪئي ته : طالب علميءَ جي زماني ۾ ڪڏهن به هو گهر ڏانهن پنهنجن عزيزن جي ملاقات لاءِ نه ويو ۽ نه وري هنن کي ڪو خط لکيائين بلڪ جيڪي به گهوٽان خط ايندا هوس سي هڪ پراڻي مٽ ۾ اڇلائيندو ويندو هو، جڏهن سيني علومن کان فارغ ٿي فضيلت جي دستاربندي ڪيائين تڏهن مٽ ۾ پيل خط کولي ڏٺائين جن ۾ ڪن عزيزن جي موت ۽ ڪن جي شادين جا واقعا درج ٿيل هئا . فرمايائين ٿي ته جيڪڏهن طالبعلميءَ جي زماني ۾ اهي خط پڙهندو رهان ها ته علم جي طلب جي ڪيفيت ۾ يڪسوئي نه رهي ها، تنهن ڪري انهن کي هٿ ئي نه لاتو ويو، جنهن ڪري علم جي راه ۾ ڪابه رنڊڪ نه پيئي .

مولوي محمد حسن صاحب جي لاءِ پاٽ جي مرحوم قاضي امام علي انصاري حيدرآباد ۾ هڪ مدرسو قائم ڪرايو جتي هي بزرگ سالن جا سال درس ڏيندو رهيو ۽ سموري زندگي درس تدريس جي شغل ۾ بسر ڪندو رهيو، هو سيني علومن جو ياد حافظ ۽ پڙهائڻ جو علامه وقت هو، شهدادپوري بزرگن جي اوائلي شاگردن مان هڪ ممتاز ترين هستي هو . سندس درس مان جيڪي فيضيافته ٿيا تن ۾ :

١) مولوي غلام محمد صاحب ملڪائي بلوچ

٦) مولانا سيد پير بخش شاه راشدي (ٽنون ڏيرو - لاڙڪاڻو)
٧) " حاجي احمد صاحب ملوي (ملان ابڙو - لاڙڪاڻو)
٨) " محمد حسن (جوهي - دادو)
٩) " تاج محمد صاحب رح. (امروٽي - سکر)
١٠) " محمد هاشم مرحوم ولادت ١٢٥٩هه وفات ١٩- شوال ١٣٢٢هه (ڳڙهي ياسين - سکر)

پاڻ ١٢- ذوالحج ١٢٩٦هه جو ٩٠ ورهن جي ڄمار ۾ فوت ٿيو ۽ شهداد ڪوٽ ۾ دفن ٿيو .

٢) قاضي هدايت الله متعلوي
٣) مولوي احمد بن محمد ابڙه ملوي ١
٤) علامه قاضي اسدالله شاه تکڙائي
٥) مولوي محمد صاحب هالائي ۽ ٻيا سوين ماڻهو آهن .

هن صاحب حيدرآباد ۾ شادي ڪئي هئي مگر ڪوبه اولاد ڪونه ٿيو ۽ اٺين علومن جي سخاوت ۽ رات ڏينهن جي نوافلن جي عبادت ڪندي حيدرآباد ۾ ئي وفات فرمائي ويو . مون سان سندس صحبتين مان هڪ ماڻهوءَ ڳالهه ڪئي ته : وفات واري رات به هو چڱو ڀلو اڌ رات کان پوءِ پنهنجي پاڙي جي مخلص دوستن ۽ جماعتن کي سڏائي سائن موڪلائيءَ جي ملاقات ڪئي ۽ صبح جي وقت پنهنجي گهر واريءَ کان پڇيائين ته نماز جو ٽائيم ٿيو آهي يا نه ؟ هن هاڻ ڪئي تڏهن مولانا تيمّم ڪري اشارن سان الله اڪبر ڪندي تڪبير تحريمه چئي ۽ ان حالت ۾ سندس روح پاڪ ، خاڪي پڃري مان پرواز ڪري ، خطيرةالقدس ۾ وڃي حاضر ٿيو . اهو واقعو ١٣٠٩ هجري ۾ ٿي گذريو .

١٠٩- ابوالبقا پير مظهرالدين راشدي

مظهرالدين ولد حاجي سيد هدايت الله ولد پير سيد محمد راشد روضي ڌڻي رضي الله تعالي عنهم اجمعين .

عالم ، فاضل ، حڪيم ، ذهين ڪامل پير مظهرالدين ، راشدي خاندان جو هڪ چمڪندڙ ستارو هو . پنهنجي والد بزرگ جي خدمت ۾ رهي ظاهري علوم حاصل ڪيائين ۽ ان کان پوءِ پنهنجي خداداد ذهانت جي زور تي پنهنجي مٿي علمي استعداد وڌائيندو رهيو . سندس سوٽ پير سيد محمد رشدالله صاحب (صاحب‌العلم الرابع) سان تمام گهاٽي دوستي هوندي . هنن ٻنهي بزرگن جو علمي استعداد وڌائڻ ۾

١- سوانح ڏسو صفحو ١٧٧

گذوگڏ مقابلو رهندو ايندو هو ، جنهن ڪري پير مظهرالدين وڏي ڪماليت ۽ علم جو مالڪ ٿي ويو .

هن هڪ ليٿو ڇاپخانو نلاه شريف ۾ قائم ڪيو جنهن مان ’ هداية الاخوان ‘ نالي هڪ ماهوار رسالو جاري ڪري مائٽن کي فائدو ڏيندو رهيو. پيا به ڪي رسالا ان ۾ ڇپبندا رهيا. اهو رسالو فقط هڪ سال هلي بند ٿي ويو. وٽس علماء وقت جو هميشه ميڙو رهندو هو ۽ انگريزي ۽ يوناني طبيب هجڻ ڪري روزانه ڪيترا مريض به سندس علاج هيٺ رهندا هئا .

سندس عربي ، سنڌي ۽ فارسيءَ ۾ ڪيترائي رسالا تصنيف ٿيل آهن جي گهڻو ڪري مذهبي يا طبي آهن . هيٺيان رسالا منهنجي نظر مان سندس فرزند پير حاجي محمد بقا منل شاه جي ڪتبخاني ۾ گذريا.

١) تکوير الامامة علي ان القلنسوة لا يكره فيها الاقتداء والامامة .

٢) الفوائد الجمة في احكام العمامة (هن مٿئين رسالي کي قدري بسط سان لکيو ويو آهي)

٣) القواعد المهمة للفوائد الجمة (هن ۾ رسالي ۾ سندس همعصر مولوي محمد اسماعيل تي رد آهي جنهن سندس پهرئين رسالي تي اعتراض ڪيا هئا)

انهن رسالن ۾ هڪ ئي مسئلي جي صفائي ڪيل آهي ته ٽوپي ۾ جماعت جو امام تي نماز پڙهائڻ جائز آهي . هن رسالي جو سندس ڪنهن مريد سنڌي جي جهوني نظم ۾ ترجمو به ڪيو آهي جنهن جو ديباچو هن طرح آهي :

پڇاڻا حمد و صلواة جي ٿو چوي شيخنا
شيخ مرشد سيد عالم تحريرا
ابوالبقا پير مظهرالدين سنڌن اسم سگهورا
جو پٽ شيخ عالم ، مقتدي ، متدين صاحب تقوي

حاجي ميان هدايت‌الله شاه اسم منيفا
٤) تحريرات مباحثه قراءت قرآن جهر در جماعت
٥) تحصيل‌الصحته عن‌السقامة بما جاء في‌الفصد والحجامة
٦) افحام الافحم بتائيد ابراء المتهم
٧) تحقيق‌الخبر في صلاة الجنازة علي‌القبر
٨) مجربات مظهرية يوناني
٩) رسالہ در فن ڪيميا فارسي
١٠) سنڌي ڪافين جو ڪتاب .

هو ايڏو ذهين ماڻهو هو جو وڏي عمر ۾ ٿوري انگريزي سکي، ان زبان ۾ هڪ غزل بہ لکيو اٿس . چيو وڃي ٿو تہ انگريزي لکي نہ سگهندو هو پر پڙهي ويندو هو.١

هي بزرگ نهايت ڪامياب حياتي گذاري جوانيءَ جي وقت ۾ جو سندس چمار مس ٤٢ سالن کي پهتي هئي، اربعہ ڏينهن ٩ بجي صبح ٢٢- ربيع‌الثاني ١٣١٨هہ جي هن دنيا فاني مان لاڏاڻو ڪري ويو ۽ پنهنجي خاندان جي مقبري ۾ نلاه شريف ۾ مدفون ٿيو. ٢

١١٠- مصري شاهہ نصرپوري

نصرپور جي شاه پوٽن ساداتن جي خاندان جو هڪ صوفي بزرگ ۽ سنڌيءَ جو بهترين شاعر هو. هن ويدانت چانڊڙ هندو فقيرن سان بہ صحبتون ڪيون ۽ مسلمان درويشن مان بہ گهڻو پرايو. زمين آسمان جي ڀيهڪ ۽ هن دنيا جي پيدائش واري مسئلي تي ڪافي طرح

١- ڪتاب ١-٤-٥-٦ پير سائين جهنڊي واري جي ڪتب خاني ۾ موجود آهن.
٢- هن بزرگ جي هٿ اکرين ڪجهہ رسالا راقم (حسام‌الدين) جي ذخيري ۾ موجود آهن .

غور ڪندي ڪندي توحيد جو مسئلو صوفيانہ رنگ ۾ سمجهي ويو ۽ ان کان پوءِ هو دنيا جي پاڇي کان پڇي اصل حقيقت جي سمجهہ کان پوءِ ان کي سنڌي نظم ۾ بيان ڪرڻ لڳو جيئن تہ هڪ سنڌي ڪافي ۾ فرمائي ٿو :

بيرنگـــي بـي اختيـــار ۔۔۔ رنگا رنگي تـو رونق ماڻـي

١ــ بيرنگيءَ جون با کون ڦٽيون ۔۔۔ ڪثرت قلزم تي چوهون ڇٽيون

مهـــريـن لڪ هـــزار ۔۔۔ احـــد اصل جي صفت سڃاڻي

٢ــ احد اصل کي اونـو چڏيو ۔۔۔ سر سلطاني گولـــن گـڏيو

استـــغـــنائـــي اپـــار ۔۔۔ پنهنجي قدرت تون تو ڄاڻي

٣ــ اورانگي افـلاڪ اڏائـــي ۔۔۔ پڇري پاڇي پهين اڇي پاڻهي

دم اهـــو دشـــوار ۔۔۔ 'ڪن فيڪون' جي قيد ڪهاڻي

٤ــ ڪثرت قلزم معني مصري ۔۔۔ روي وحدت ۾ ويئي وسري

سمي جـــي سرڪـــار ۔۔۔ ء مالڪ وچ تي ٿي مئي مهاڻي

هو جنهن صورت ۾ ويدانت فلاسفي جو هندو درويشن جي صحبت ۾ ڄاڻو هو تنهن ڪري هو ڪڏهن ڪڏهن هنديءَ ۾ بہ انهيءَ فلاسفي يا حڪمت تي شاعري ڪندو هو . سندس هڪ ننڍڙو گيت نمونـي طور هيٺ ڏجي ٿو :

الکہ اگم ڪوئي انت نہ پاوي ۔۔۔ لا ک لا کيٽو ڪونہ لکي ري

نام نرنجن ڪـا بيتر بـاسا ۔۔۔ جهنگل جوگي ڪانہ جکي ري

سيو ستگر سنـت سبهدسي ۔۔۔ پر گهٽيو پريو پاس پکي ري

ڪرناٽڪ ڪو تيسر ڪالـي ۔۔۔ گهٽ وچ گنگارام رکي ري

گر چرنين مصري سيس اتارو ۔۔۔ ڪاشي ڪروت ايڪ اکي ري

هو دنيا کان الگ ٿيڻ کان پوءِ هڪ خاص صوفيانہ رنگ ۾ هميشہ مٿي اگهاڙو رهندو هو ۽ بدن تي فقط ڪاري الفي پيل هوندي هوس . گپالهائيندو هميشہ ٿورو هو ، راتيون جاڳي هڪ ٿي هـڪ

حقيقت ۾ غـرق رهندو هـو . هندو مسلمان هن کي برابر نظرن سان ڏسندا هئا . بلڪ هندن جو هن ۾ پين کان وڌيڪ اعتماد هو . انهيءَ حالت ۾ ئي وڏي ڄمار کي رسي اٽڪل ١٨٩٥ع (١٣١٣هه) ۾ هن ڪثرت جي دنيا مان پرواز ڪري وحدت جي وهڪري ۾ وهي ويو. سندس مقبرو نصرپور[١] ۾ آهي .

١- راقم‌الحروف (حسام‌الدين) مقبري جي زيارت ڪئي آهي . سندس ديوان چيپل آهي. نصرپور ۾ ساليانو ميلو پڻ لڳندو آهي. منهنجي برادر مڪرم پير علي محمد شاه راشدي جي ياداشتن ۾ مصري شاه متعلق هي نوٽ آهي (بروايت پير جعفر علي شاه راشدي مرحوم) — صوفي مشرب ، متوڪل ۽ قلندرانه وضع جو ماڻهو هو . سندس تاريخ تولد ۽ وفات بابت پڪ ڪانه آهي ، البته ايترو چئي سگهبو ته اٽڪل ٦٠ يا ٦٥ سال جي عمر ۾ اٽڪل ٣٠ (؟) سال کن ٿيا جو وفات ڪئي هئائين . هو تمام حليم ۽ خاڪسار طبع جو انسان هو . گرد و نواح جا ماڻهون سندس گهڻو معتقد هئا ۽ سندس ڪرامت جون ڳالهيون اڄا تائين زبان زد عوام آهن . سندس ڳوٺ نصرپور جو شهر آهي جو ٽنڊي الهيار کان ٨ ميل ڪسيانه يا نصرپور روڊ اسٽيشن کان ٽي ميل آهي . سندس مقبرو به اتي آهي . نصرپور ۾ سندس اوتارو يا تڪيو مشهور آهي . ٽنڊي الهيار ۾ سندس آمد هرڪنهن مهيني جي پهرين سومار روز ضرور ٿيندي هئي .

سندس سجاده نشين سندس پاڻيهو علي غلام شاه ٿيو جو ڪيس صلبي اولاد ڪونه هو . علي غلام شاه به ٨-٩ سال ٿيندا جو وفات ڪري ويو آهي . هن وقت (١٩٣٤ع) سيد سريد علي شاه سندس سجاده نشين آهي .

مرحوم پير غلام شاه راشدي سان سندس ملاقات صرف هڪ دفعو ٽنڊي الهيار ۾ ٿي هئي . باقي پرپٺ شاعرانه نوڪ جهوڪ گهڻي ڪندا هئا .

سندس ڪلام جي تدوين سندس وفات بعد ٿيل آهي ، مگر ڇپيل نه آهي . سندس سجاده نشين وٽ ڪلام موجود آهي. سندس ڪلام پر اثر ۽ صوفيانه رنگ جو آهي ، نموني لاءِ ڪافي ڏنل آهي :

ڪنيائون ڪلي نبڻ گهرا گلابي .... الخ .

مصري شاه جو حليو هي هو . قد ميانه ، رنگ گندمي ، بت پورو پنو ، اکيون مخمور ۽ وڏيون . ڏاڙهي ڇڊي ۽ متشرع . مٿي جا وار ڪن تائين (شرعي) نيم سياه نيم سفيد . مٿي تي قلندرانه وضع جو سفيد ڪلاه . ڳچي ۾ ڪاريءَ ڪٿيءَ جي ڪفني . پاجامو سفيد شرعي . غرض ته فقيرانه وضع جو شيرين ڪلام متواضع ۽ بلڪل خليق انسان هو . آفيم جو عادي هوندو هو .

١١١- مخدوم محمد سيوستاني

ابن مخدوم محمد عارف صديقي ، مجذوب طبع، صاحب ڪرامات ۽ فضيلت جو هو . سيوهڻ ۾ ٿي پنهنجي والد بزرگوار کان ديني علوم حاصل ڪيائين . نقشبندي طريقي جو وڏو سالڪ ۽ خضر صفت انسان هو . سندس وقت جا هزارين احتياج وارا انسان سندس خدمت ۾ دعا گهرائڻ لاءِ ايندا هئا . سندس سيفي زبان مان جيڪو لفظ نڪرندو هو اهين ئي ٿي پوندو هو . سيوهڻ جي لڳ درياه ۾ وچي ٽپي ڏيندو هو ته ڪوٽڙيءَ کان وڃي نڪرندو هو. گهڻو ڪري ارل ڏينڊ تان وضو ۽ غسل ڪري پوءِ نماز ادا ڪندو هو. مجذوبيءَ جي حالت ڪري ڪڏهن ڪڏهن نمازن ۾ سنڌي زبان ۾ مناجات ڪندو ۽ دعائون گهرندو هو ۽ ڪڏهن فقط هڪ رڪعت نفل پڙهندو هو .

الله تعاليٰ جل شانه جي نالي تي ڏاڍو جذبو ۽ جوش ۽ جلالت پيدا ٿيندي هوس ، تنهن ڪري جنهن ماڻهوءَ جي نالي ۾ اهو اسم پاڪ هوندو هو ته ان کي بدلائي سڏيندو هو. مثلا : اسان جي آستاد مخدوم حاجي حسن‌الله پاٽائي — جو سندن ويجهو عزيز هو — تنهن کي حسن‌الدين ڪري سڏيندا هئا. (اهو واقعو مون کي پاڻ استاد صاحب بيان فرمايو هو .)

’تذڪرةالصلحاء‘ ۾ چاڻايل آهي ته مخدوم مجذوب جڏهن سيوهڻ مان حج جي ارادي تي نڪتو تڏهن ساڻس فقط هڪ ٽڪو يا ٻه پئسا هئا ۽ پيادل گهر مان جذبي جي حالت ۾ روانو ٿي ويو ، پوءِ قدرت هن جي توڪل ۽ همت ڪري اهڙا اسباب پيدا ڪيا جو بمبئي پهتو ۽ ان کان پوءِ جهاز ۾ سوار ٿي حج پڙهيائين ۽ مديني شريف زيارت لاءِ سفر ڪيائين ۽ وري خيريت سان اچي گوٺ به پهتو . ساداتن ۽ عالمن ۽ خصوصاً حضرت امام رباني شيخ احمد سرهندي رحہ جي

اولاد جو ڏاڍو ادب ۽ خيال رکندو هو . هندو توڙي مسلمان هن بزرگ کي هڪ جهڙو مڃيندا ۽ عزت ڪندا ۽ دعائون پنندا هئا .

ٻه شاديون ڪيون هوائين ، هڪ پنهنجن عزيزن صديقي خاندان مان ۽ ٻي پچاڙي چمار ۾ ٻه هڪ شادي ڪيائين . پهرينءَ مان هڪ فرزند مخدوم احمد تولد ٿيو جنهن جو مشهور فرزند مخدوم بصرالدين عليه الرحمت ٿي گذريو آهي . ٻي شاديءَ مان هڪ فرزند ميان محمد صادق ٿيو . مخدوم صاحب پنهنجن عزيزن جي اولاد مان ڪن ننڍن نوجوانن کي سبق به پڙهائيندا هئا . (ٻاڻ) جيڏ عالم ۽ صوفي بزرگ ۽ سموهڙ جي قضا جو مالڪ هو مگر تصوف جي غلبي سبب فتوي يا قضا جو شغل گهٽ جاري رکيائين .

حضرت استاد حاجي حسن الله پاٽائي رحه روايت فرمائي ته هڪ دفعو مخدوم حاجي فضل الله پاٽائي مخدوم محمد صاحب سان گڏ ويٺل هئا ته اينري ۾ هڪ ماڻهوءَ اچي پڇيو ته کوهه ۾ ڪتو مئو پيو آهي ڪيترو پاڻي ڪڍيو وڃي. جنهستائين حاجي صاحب پاٽائي جواب ڏئي تيستين مخدوم محمد صاحب فرمايو ته حديث ۾ ايو آهي ته - الماء طاهر لا ينجسه شيء - يعني ته پاڻي پاڪ آهي ، ان کي ڪابه شيءِ پليد ڪري نٿي سگهي . آخر ۾ حاجي صاحب پاڻ مسئلي جو جواب ائين ئي ڏنو جيئن فقه جي ڪتابن ۾ آيل آهي . مگر هن بزرگ جو رستو بالڪل سڌو هوندو هو .

ٽالپرن جي زماني ۾ جيئن سندس ڏاڏي بزرگ مخدوم عبدالواحد سيوستاني ۽ سندس والد مخدوم محمد عارف لاءِ نذرانه ۽ سوکڙيون ايندڻون هيون، تيئن سندس اوائل جوانيءَ جي زماني ۾ مير حسن علي خان ٽالپر حيدرآبادي پنجاهه رپيا نذرانـي طور خدمت ۾ موڪليا ۽ هيٺيون خط به ارسال ڪيو :

مخدوم صاحب مهربان ، ولايت و كرامت نشان ، غواص بحر عرفان ، شناور دريائي ايقان ، مخدرم محمد ساكن سيوستان! خدا جل شانه آن ولايت نشان را ابدا برفيض مامور فرموده است لهذا اميدواريم كه درين وقت متوسل حضرت سيد قلندر لعل شهباز عليه‌الرحمته مدام مدد دعاء خير عافيت در حق اين جانب ارزان فرمايند . مبلغ پنجاه روپيه در وجه خيرات نذرانه ارسال خدمت است و اميد كه خواهد رسيد ، و بموجب اشاره آن ولايت نشان هر انفاس متبركه را خداى تعالى آفريده ، اين جانب از آن بامنيت ، خاطر بطمانيت دارند ، از جانب احمد على سلام دعا بدرجه اجابت رسند . ۱۲ شعبان سنه ۱۲۸۱ه

مير محمد حسن علي

مخدوم صاحب کي جڏهن اهو خط پهتو تڏهن خط پڙهي پنجاه رپيا واپس ڪندي فرمايائين تہ رسول‌الله صلي‌الله عليه وسلم جي صحابہ ڪرام جي دشمن جو نذرانو نہ گهرجي .

ايڏي باڪمال عارف ڪامل نقشبندي طريقي جي مرشد بزرگ ۱۵- رمضان شريف سنہ ۱۳۱٦ھ ۷٦ سالن ۾ وفات فرمائي سيوهڻ ۾ پنهنجي خانداني مقبري ۾ سپرد خاڪ ڪيو ويو .

قطعه تاريخ از ميان محمد صالح سيوستاني

حضرت مخـــدوم محمد رهبـر راه هـــدى
جاذب قلب خلائــق سوى اوج اهتدا
عالم و عارف ، ولى‌الله ، ستون فيض حق
جامع حسب و نسب ، خورشيد چرخ اتقا
مرد ميدان توكل ، مست جـام معرفت
حاجـــى و حافظ ، حدود الله ، فخر اتقيا
كاتب قدرت بلوح قلب پاكش بر نگاشت
صد هزاران نكته چون برگ و توكل بى ريا

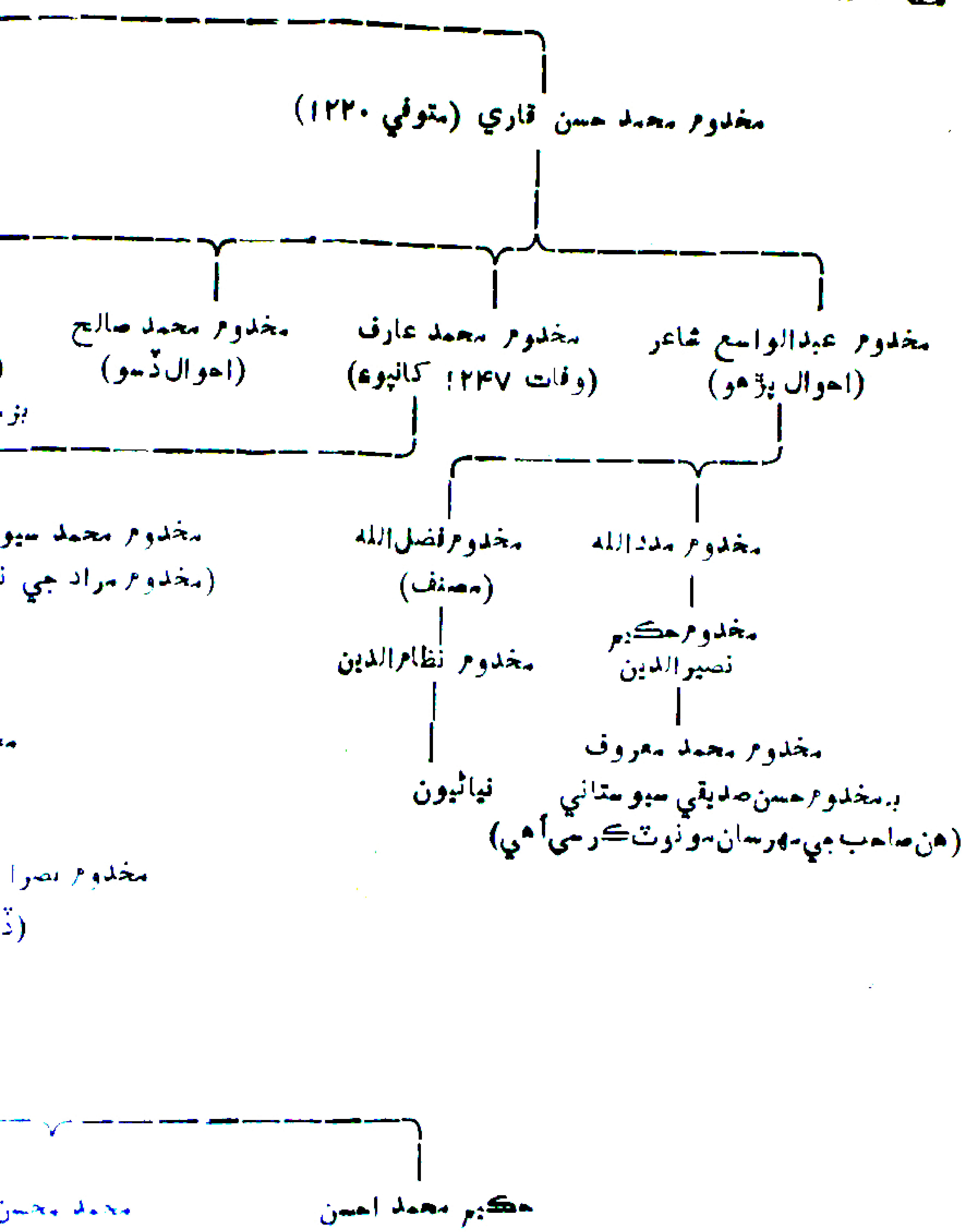
مخدوم محمد حسن قاري (متوفي ١٢٢٠)
مخدوم محمد صالح
(احوال ڏسو)
مخدوم محمد عارف
(وفات ١٢٤٧ ؛ ڪانپوء)
مخدوم عبدالواسع شاعر
(احوال پڙهو)
مخدوم محمد سيو
(مخدوم مراد جي
مخدوم فضل الله
(مصنف)
مخدوم مدد الله
مخدوم نظام الدين
مخدوم حڪيم
نصيرالدين
نيائيون
مخدوم محمد معروف
ب. مخدوم حسن صديقي سيوستاني
(هن صاحب جي مهربان سو نوٽ ڪري آهي)
مخدوم نصرا
حڪيم محمد احسن
محمد محسن

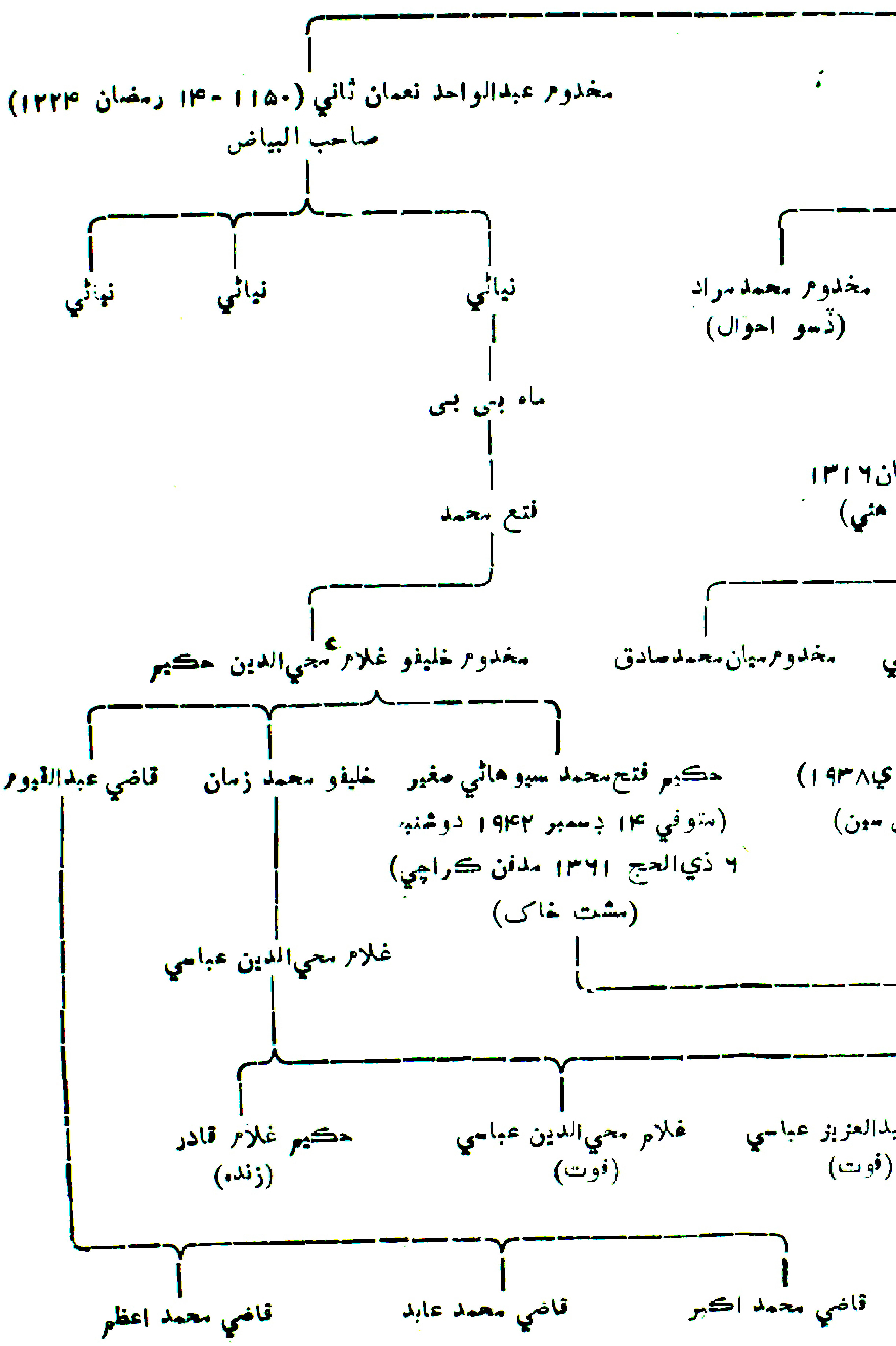
مخدوم عبدالواحد نعمان ثاني (١١٥٠ - ١٤ رمضان ١٢٢٤)
صاحب البياض
نياڻي
نياڻي
نياڻي
ماه بي بي
فتح محمد
مخدوم خليفو غلام محي الدين حڪيم
مخدوم محمد مراد
(ڏسو احوال)
مخدوم ميان محمد صادق
قاضي عبدالقيوم
خليفو محمد زمان
حڪيم فتح محمد سيوهاڻي صغير
(متوفي ١٤ ڊسمبر ١٩٤٢ دوشنبہ
٦ ذي الحج ١٣٦١ مدفن ڪراچي)
(مشت خاک)
غلام محي الدين عباسي
حڪيم غلام قادر
(زنده)
غلام محي الدين عباسي
(فوت)
(فوت)
قاضي محمد اعظم
قاضي محمد عابد
قاضي محمد اڪبر

دعوتش از آسمان استجابت رد نبـود
زانکه باب طبع او مسدود بود از ما سوا
چون ندای ارجعی را از جناب حق شنید
زد چو شاهان جهان اندر فضا جنت اوا
پانزده تاریخ بگذشت از مه رمضان شریف
کآن جناب از دار فانـی کرد آهنگ لقا
عمر آن شاه ولایت از وفا بـی پا ببین
چون وفا در عمر دنیا، نیست پایش، شد رها
با سر زاری بگفته صالحش سال وصال
جامع علـم و معارف کاشف رمز هدی

١- سيوهڻ جي مخدوم صاحبن جو نسب نامو هن طرح بيهي ٿو :
— شيخ شهاب‌الدين سنڌي سهروردي (٨٠٣-٨٩٤) — شيخ معروف پاتائي (٨٤٤-٩٠٧) — شيخ رڪن‌الدين پاتائي (٨٧٥-٩٥٢) — شيخ‌الاسلام يوسف سنڌي محدث پاتائي (ولادت ٩١٠) — شيخ قاسم پاتائي برهانپوري (٩٦٢-٩٨١) — مسيح‌الاوليا شيخ عيسيٰ جندالله برهانپوري (٨٦٢-١٠٣١) — شيخ شهرالله رمضان (٩٧٦-١٠١٧) (برادر محدث فتح محمد صاحب‌مفتاح‌الصلواة) — مخدوم حسن قاري (٩٩٠ ١٠٨٢) — شيخ عيسيٰ ثاني پاتائي (١٠٠٤-١٠٧٠) — مولانا محمود سهروردي (١٠١٩٩-١٠٨٥)

عبدالرحمان ١

مفتي الاسلام فخرالدين عبدالواحد ڪبير پاتائي (صاحب ڪشف الاسرار)
(١٠٤٧-١١٢٣)

مخدوم دين محمد (وزير ۽ مفتي حاڪمان ڪلهوڙه)
(١١١٣—١١٩٢)

مخدوم محمد حسن قاري
متوفي (١٢٢٠)

قاضي محمد احسان مخدوم عبدالواحد صغير
نعمان ثاني صاحب بياض
(١١٥٠—١٤ رمضان ١٢٢٤) [illegible]

١- هي نالو ڪرمي نامي ۾ آهي جيڪو مخدوم محمود حسن بن مخدوم نصيرالدين هٿ اڪرين مهر سان لکي ڏنو آهي ۽ مون وٽ آهي .

١١٢- خواجه نظام الدين مجددي شڪارپوري

ملقب به قطب جهان و سراج الاولياء - بن خواجه غلام محي‌الدين - بن خواجه محمد صادق - بن خواجه غلام محمد ملقب به معصوم ثاني - بن خواجه محمد اسماعيل - بن خواجه صبغةالله - ابن عروة الوثقي خواجه محمد معصوم - بن حضرت امام رباني خواجه احمد سرهندي مجدد الف ثاني قدس‌الله اسرار هم .

خواجه نظام‌الدين جي ولادت با سعادت پشاور جي شهر ۾ ٿي ۽ ننڍي هوندي پنهنجي ڏاڏي بزرگ جي نظر عنايت هيٺ تربيت ۽ تعليم حاصل ڪيائون ۽ تصوف ۽ سلوڪ جون منزلون طي ڪيون . ڪجهه وقت کان پوء خواجه غلام محي‌الدين سندن والد ، سفر حج جي ارادي سان روانو ٿي سنڌ ۾ وارد ٿيو. ساڻس ٻه فرزند به هم رڪاب هئا:

١) خواجه نظام‌الدين

٢) خواجه فدا محي‌الدين

قندهار جي امير تيمور بن احمد شاه ابدالي پاران ان زماني ۾ شڪارپور جو حاڪم نواب مولاداد افغان هو . خواجه غلام محي‌الدين جو ڏاڏو معتقد هو سو پڻ سفر حج ۾ ساڻن هم رڪاب ٿي نڪتو . جڏهن اهو قافلو حيدرآباد سنڌ ۾ پهتو ۽ خواجه صاحب جي ڪرامت ۽ ولايت جو غلغلو بلند ٿيو تڏهن ڪيترائي ماڻهو سندن حلقهٔ ارادت ۾ اچي جمع ٿيا .

ان زماني ۾ حيدرآباد جو نمبر ٽيون حاڪم مير ڪرم علي (مير فتح علي خان فاتح سنڌ جو ڀاءُ) تازو وفات ڪري چڪو هو، ١ ماڻهن ۾ مشهور هو ته مير ڪرم علي جي قبر ڪي اندران ٿي اندران باهه لڳل آهي ۽ قبر مان دانهون اچي رهيون آهن . مير ڪرم علي

١- وفات ١٢٤٤هه

خان جي عزيزن مان هڪ صاحب ارادو ڪيو تہ خواجہ صاحب جي خدمت ۾ پهچي مير صاحب لاءِ دعاءِ مغفرت گهرائي وڃي. پر خواجہ صاحب پنهنجن خادمن کي حڪم ڪيو تہ فلاڻو ماڻهو اچي رهيو آهي ان کي مون تائين اچڻ نہ ڏجو ، جنهن جي خادمن تعميل ڪئي ۽ مير ۽ سندس ماڻهن کي موٽايو ويو . مير ڪرم علي جي معصوم (نياڻي) بي بي جندو کي جڏهن اها سڌ ملي تڏهن قرآن شريف مٿي ڪري خواجہ صاحب جي خدمت ۾ اچڻ جو ارادو ڪري نڪري پيئي . خواجہ صاحب کي ڪشف جي طور بي بي جندو جو اچڻ معلوم ٿيو. خادمن کي حڪم ڪيائين تہ بي بي صاحبہ کي رستي تان موٽايو ۽ کيس اسان وٽ اچڻ جي تڪليف نہ ڏيو ۽ کيس تسلي ڏيو تہ انشاءالله تعاليٰ اها تڪليف دور ٿي ويندي . ان کان پوءِ خواجہ صاحب مير ڪرم علي جي قبر تي اچي مراقبو ڪيو ۽ حڪم ڪيائون تہ منهنجي قبر بہ تيار ڪئي وڃي . برابر ٣ ڏينهن مير جي قبر ڏي متوجہ رهيا ۽ پنهنجي قبر بہ اتي ئي لڳولڳ نهرائي ان ۾ سمهي خاطري ڪري، پوءِ ٣ ڏينهن وضو ڪري نفل شروع ڪيائون ۽ سجدي جي حالت ۾ پنهنجي جان جان آفرين جي سپرد ڪيائون .

خواجہ صاحب جي اها ڪامل ڪرامت ڏسي سنڌ جا سوين ماڻهو حلقہ ارادت ۾ داخل ٿيا . هڪ طرف ميرن جي خاندان ۾ جا پريشاني هئي سا خوشيءَ سان مبدل ٿي ۽ ٻئي طرف هي حرمين ڏانهن ويندڙ مسافرن جو قافلو يتيم ٿي پيو . ميرن قدر شناسي ڪري ، خواجہ غلام محي الدين جي صاحبزادن لاءِ ٢٥ هزار ايڪڙ جاگير مقرر ڪئي ۽ ڪن تعلقن ۾ سندن حصا بہ مقرر ڪيا . آخر نواب مولاداد خان دراني جي مشوري سان صاحبزادن کي حيدرآباد مان واپس آڻي شڪارپور ۾ رهايو ويو ، جن مان خواجہ نظام الدين شڪارپور ۾ رهيو ۽ سندس ننڍو ڀاءُ خواجہ فدا محي الدين شڪارپور جي ٻاهران پنهنجو

١١٢- خواجه نظام الدين مجددي شڪارپوري

ملقب به قطب جهان و سراج الاولياء - بن خواجه غلام محي الدين - بن خواجه محمد صادق - بن خواجه غلام محمد ملقب به معصوم ثاني - بن خواجه محمد اسماعيل - بن خواجه صبغةالله - ابن عروة الوثقي خواجه محمد معصوم - بن حضرت امام رباني خواجه احمد سرهندي مجدد الف ثاني قدس‌الله اسرار هم .

خواجه نظام‌الدين جي ولادت با سعادت پشاور جي شهر ۾ ٿي ۽ ننڍي هوندي پنهنجي ڏاڏي بزرگ جي نظر عنايت هيٺ تربيت ۽ تعليم حاصل ڪيائون ۽ تصوف ۽ سلوڪ جون منزلون طي ڪيون . ڪجهه وقت ڪان پوءِ خواجه غلام محي‌الدين سندن والد ، سفر حج جي ارادي سان روانو ٿي سنڌ ۾ وارد ٿيو. ساڻس ٻه فرزند به هم رڪاب هئا:

١) خواجه نظام‌الدين

٢) خواجه فدا محي‌الدين

قندهار جي امير تيمور بن احمد شاه ابدالي ٻاران ان زماني ۾ شڪارپور جو حاڪم نواب مولاداد افغان هو . خواجه غلام محي‌الدين جو ڏاڍو معتقد هو سو پڻ سفر حج ۾ ساڻن هم رڪاب ٿي نڪتو . جڏهن اهو قافلو حيدرآباد سنڌ ۾ پهتو ۽ خواجه صاحب جي ڪرامت ۽ ولايت جو غلغلو بلند ٿيو تڏهن ڪيترائي ماڻهو سندن حلقه ارادت ۾ اچي جمع ٿيا .

ان زمانـي ۾ حيدرآباد جـو نمبر ٽيون حاڪم مير ڪرم علي (مير فتح علي خان فاتح سنڌ جو ڀاءُ) تازو وفات ڪري چڪو هو، ١ ماڻهن ۾ مشهور هو ته مير ڪرم علي جي قبر ڪي اندران ٿي اندران باهه لڳل آهي ۽ قبر مان دانهون اچي رهيون آهن . مير ڪـرم علي

١- وفات ١٢٢٤هه.

خان جي عزيزن مان هڪ صاحب ارادو ڪيو تہ خواجہ صاحب جي خدمت ۾ پهچي مير صاحب لاءِ دعاءِ مغفرت گهرائي وڃي. پر خواجہ صاحب پنهنجن خادمن کي حڪم ڪيو تہ فلاڻو ماڻهو اچي رهيو آهي ان کي مون تائين اچڻ نہ ڏجو ، جنهن جي خادمن تعميل ڪئي ۽ مير ۽ سندس ماڻهن کي موٽايو ويو . مير ڪرم علي جي معصوم (نباڻي) بي بي جندو کي جڏهن اهـا سڌ ملي تڏهن قرآن شريـف ميڙ ڪري خواجہ صاحب جي خدمت ۾ اچڻ جـو ارادو ڪري نڪري پيئي . خواجہ صاحب کي ڪشف جي طور بي بي جندو جو اچڻ معلوم ٿيو. خادمن کي حڪم ڪيائين تہ بي بي صاحبہ کي رستي تان موٽايـو ۽ کيس اسان وٽ اچڻ جي تڪليف نہ ڏيو ۽ کيس تسلي ڏيو تہ انشاءالله تعاليٰ اها تڪليف دور ٿي ويندي . ان کان پـوءِ خواجہ صاحب مير ڪرم علي جي قبر تي اچي مراقبو ڪيو ۽ حڪم ڪيائون تہ منهنجي قبر بہ تيار ڪئي وڃي . برابر ٣ ڏينهن مير جي قبر ڏي متوجہ رهيا ۽ پنهنجي قبر بہ اتي ئي لڳولڳ نهرائي ان ۾ سمهي خاطري ڪري، پوءِ ٣ ڏينهن وضو ڪري نفل شروع ڪيائون ۽ سجدي جي حالت ۾ پنهنجي جان جان آفرين جي سپرد ڪيائون .

خواجہ صاحب جي اها ڪليل ڪرامت ڏسي سنڌ جا سوين ماڻهو حلقہ ارادت ۾ داخل ٿيا . هڪ طرف ميرن جي خاندان ۾ جا پريشاني هئي سا خوشيءَ سان مبدل ٿي ۽ ٻئي طرف هي حرمين ڏانهن ويندڙ مسافرن جو قافلو يتيم ٿي پيو . ميرن قدر شناسي ڪري ، خواجہ غلام محي الدين جي صاحبزادن لاءِ ٢٥ هزار ايڪڙ جاگير مقرر ڪئي ۽ ڪن تعلقن ۾ سنڌن حصا بہ مقرر ڪيا . آخر نـواب مولاداد خان دراني جـي مشوري سان صاحبزادن کـي حيدرآباد مان واپس آڻـي شڪارپور ۾ رهايو ويو ، جن مان خواجہ نظام الدين شڪارپور ۾ رهيو ۽ سندس ننڍو ڀاءُ خواجہ فدا محي الدين شڪارپور جي ٻاهران پنهنجو

ڳوٺ ٻڌارايو .

خواجہ نظام‌الدين جي رهڻ لاءِ شڪارپور جي علوي خاندان جي بزرگن پنهنجون جايون ۽ حويليون خالي ڪري ڏنيون جتي نقشبندي طريقي موجب ذڪر اذڪار ۽ تلقين جو سلسلو جاري رکيو ويو . چيو وڃي ٿو تہ باوجود جاگيرن ۽ معتقدن جي نذرانن جي پاڻ فقير ۽ درويشيءَ ۾ گذاريندا هئا ، دنيا وغيره ڏانهن ڪو توجہ ڪونہ هوندو هون . جاگيرن جي آمدني سموري سندن ننڍي ياءُ جي حوالي هوندي هئي ۽ ان کان ڪڏهن بہ حساب ڪتاب ڪونہ پڇيو ويندو هو پر هن صاحب جو بہ ايڏو مهمان خانو هوندو هو جو زمينات جي آمدني کان پوءِ ، ڪڏهن ڪڏهن گهرج پوندي هون تہ ، وڏي ياءُ خواجہ نظام‌الدين وٽ ايندا هئا ۽ چوندا هئا تہ خرزين ناڻي جي پري ڏي تہ پوءِ ڪاڏو ڪائيندس نہ تہ فاقي ۾ رهندس ، آخر جڏهن ايتري دولت پلئي پوندي هوس تڏهن راضي ٿيندو هو .

شڪارپور ۾ هڪ سيٺ نيوند مل رهندو هو جو خواجہ صاحب جو بيحد معتقد ۽ سندن مودي هو ، چئن حويلين جو خرچ ۽ مهمان خاني جو پورائو ۽ بي سموري ڏيتي ليتي هن جي ذمي هوندي هئي . نيوند مل جيترو بہ قرض ڪٽي ڪم هلائيندو هو سو سال جي چوٿيءَ تي سيني لهڻيدارن کي ادا ڪري ڏيندو هو . سيٺ نيوند مل جو چوڻ هو تہ سال پوري ٿيڻ ۾ حساب چڪتو ڪرڻ واري رات خواجہ صاحب پراڻا ڪاغذ گهرائي انهن کي قينچيءَ سان رپين جي گولائيءَ جيڏا ڪترائي حجري ۾ اڇلارائي ڇڏيندو هو . صبح جو چار ماڻهو اتان مٺيون ڪٽي اچي گلم تي سندن خدمت ۾ آڇلائيندا هئا ، پوءِ سيٺ نيوند مل سيني لهڻيدارن کي حڪم ڪندو هو تہ جنهن جو جيترو بہ حق هجي اتان ڪٽي وڃي، وڌيڪ نہ ڪٽي . پوءِ جيڪي ڪجھ

باقي بچندو هو سو سيٺ نيوندمل جي حوالي رهندو هو .

معتبر ذريعي سان بيان ڪيل آهي ته علوي خاندان جي ٻاهرين ڪوٽ لڳ هڪ تلاءُ هوندو هو. خواجه صاحب رات جو روزانه اتان وضو ڪري پوءِ ياد خدا ۾ مشغول رهندا هئا . هڪ رات اتي ڏٺائون ته هڪ ماڻهو سياري جي سرد رات ۾ تلاءُ جي ٿڌي پاڻيءَ ۾ بيٺو ڪجھ پڙهي رهيو آهي. پڇيائونس ته : هي ڇا ڪري رهيو آهين! هن چيو ته : سائين سوره ياسين جو عمل ڪنهن بزرگ ڏسيو آهي سو ان ريت پڙهي رهيو آهيان! خواجه صاحب فرمايو ته : هٿ جي مُٺ ڪي ڇو ٻڪوڙيو اٿئي؟ چيائين ته : سائين پڙهندو ان تي دم ڪندو وڃان ٿو! فرمايائونس ته : سوره ياسين جون ٻه يا ٽي آيتون پڙهي هاڻي مُٺ تي دم ڪر ۽ پوءِ مٺ کولي ڏس! هن ائين ڪيو، ڇا ڏسي ته سموري مٺ خالص سون سان ڀرپور هئي .

خواجه صاحب جن فرمائيندا هئا ته عمليات وغيره ڪجھ، ڪجھ به نه آهن . اصل مقصد الله تعاليٰ جي بندگي ۽ سندن رضا آهي ۽ بس ۽ اها ئي تعليم سندن جد امجد جي ڪين ورثي ۾ ملي هئي . سندن مقولو آهي ته :

— آنچه بر ما فقيران لازم است دوام ذل است و افتقار و انکسار
و تضرع و التجا و اداى وظائف عبوديت و محافظت حدود
شرعيه و متابعت سنت سنيه —

اهو ئي سندن اصول هو ۽ انهيءَ تي ئي سموري زندگيءَ جو پروگرام يا دستورالعمل ناهيائون ۽ ان تي هلندا رهيا . پاڻ خانداني ورثي موجب فارسي شعر به چوندا هئا . ڪجھ غزل ۽ مناجاتون هن وقت به موجود آهن جن مان نموني طور هڪ مناجات جا چند شعر هيٺ ڏجن ٿا :

گناهائیکه من دارم نمی گنجد به تحریری
اگر عمر ابد باشد نمی آید به تقریری
درختان جملگی کاغذ، سیاهی گر شود دریا
نیستان کلک گر گردد کجا آید به تسطیری
ز احوال درون خود، بسی شرمندگی دارم
شیاطین‌وش مقید گشت نفس من به زنجیری
کریم است و رحیم است و غفور و جرم بخش کل
بجز فضلش شکسته دل نیابد هیچ تعمیری
شفیعم هست چون **احمد** ندارم غم ز عصیانها
بود الطاف او یاور به این مسکین دلگیری
نظامی غم مخور می باش بر لا تقنطوا خرم
برت این مژده کافی هست از قرآن تفسیری

سندن تصنيفات مان ڪتاب:

١) اسرار رموز نقشبنديه: ١ موجود آهي جنهن ۾ نقشبندي طريقي جي خوبين ۽ تصوف جي اسرارن جو بيان ٿيل آهي ۽ نقشبندي مشائخ طريقت جا حالات به آهن، ان کان سواءِ ٻيا به ڪتاب آهن جي ناياب ٿي چڪا آهن.

خواجه صاحب جي وفات قريب ٿيندي وئي ته پاڻ سڀني دوستن کي ان جو اطلاع ڏنائون ۽ علوي خاندان جي ميرن کي چوائي موڪليائون ته فقير جو لاڏاڻو آهي تنهن ڪري مقبري لاءِ ڪنهن مناسب هنڌ تي جاءِ جو بندوبست ڪريو. جنهن لاءِ علوي بزرگن لکي دروازي تي پنهنجي ملڪيت مان هڪ جاءِ جو ٽڪر مقرر ڪيو. آخرين ملاقات لاءِ هزارين ماڻهو ايندا رهيا. ان موقعي تي سندن موديءَ سيٺ نيوند مل به اجازت گهري ته مون کي به حجري ۾ اچڻ جي اجازت ڏني وڃي ته پوئين ملاقات ڪريان. نيوند مل اڌ ڪلاڪ

١- پيو ڪتاب — مخمس ڪريما — سندن تصنيف آهي. تڪمله مقالات ٥٩٩

اڪيلائي ۾ ملڪ ڪان پوءِ ٻاهر نڪتو ته سنڌس منهن تي روشنائي جي چمڪ ڏسڻ ۾ آئي تي ۽ بيحد خوش هو. باطن ۾ ته اڳ هو اسلام سان مشرف هو، پر آخرين توجه سان هن کي معرفت جو چسڪو به پياريو ويو، اهو ملاقات جو آخرين ڏينهن جمع جـو هو، پاڻ چنچر جي صبح جو ١٧- رجب ١٢٧٣هه ۾ الله تعاليٰ جي رحمت ۾ وڃـي شامل ٿيا ۽ لڪي دروازي تي مقرر ڪيل جاءِ تي سنڌس جسم مبارڪ کي سپرد خاڪ ڪيو ويو.١

قطعه تاريخ وفات

صبح شنبه به هفدهم رجـب — گفت خلد آشيان نظام‌الدين
صالحا سال رحلتش بشمار — بود قطب جهان نظام‌الدين ٢
١٢٧٣هه

خواجه صاحب کي ڪل ٩ فرزند هئا جن مان وڏو فرزند خواجه امام‌الدين ٣ سجادگي جي مسند تي وهاريو ويو جنهن جو ذڪر باب الف ۾ گذري آيو آهي.

١١٣- خليفو محمد يعقوب همايوني

هن عالم فاضل جو تولد بلوچستان جي ڪوٽ ڇٽ ۾ ٿيو. ننڍپڻ هو ۽ انهيءَ حالت ۾ طالب علمي ڪندو رهيو. آخر وقت جي وڏي

---

١) ڏسو تصوير ٢٥-٢٦ تڪمله مقالات ۽ حالات ساڪني ڪتاب ۾ ص ٥٩٩

٢) هي ڪتبو مقبري جي در مٿان لڳل آهي. محمد صالح وزيرآبادي قطعات تاريخ جو پورو ديوان مرتب ڪيو آهي. جنهن ۾ ٧٩ قطعه آهن جن ۾ (١١١٥) بيت آهن. تڪمله ۾ راقم (حسام‌الدين) تاريخ وارا بيت سيپني ڏني ڇڏيا آهن، ص ٦٠١ تا ٦١٥ - اهو ديوان مرحوم آغا بدرالدين خان دراني جي ڪتب خاني ۾ موجود آهي

- امام‌الدين جو احوال اڳي ڇپو آهي.

عالم ۽ فياض مولانا عبدالحليم صاحب ڪنڊي واري جي خدمت ۾ علمن حاصل ڪرڻ لاءِ روانو ٿيو، ١ چيو وڃي ٿو ته مولانا عبدالحليم

١- هيٺين روايت قاضي جان محمد روهڙي واري ۽ شاه سائين تراب علي شاه مرحوم جي زبانيءَ منهنجي برادر محترم پير علي محمد راشدي پنهنجي يادداشت ۾ نقل ڪئي آهي:

١) **روايت قاضي جان محمد:** اصل ڪنڊي (نزديڪ بيل پٽ) جا باشندا هئا، وڏا عالم فقير ۽ حافظ هئا. طريقو سندن قادري سروري هو. محمد پور پني عاقل جي بزرگن جا شاگرد هئا. محمدپور واري بزرگ جو نالو محمد صديق ۽ ذات جو سيهڙ هئو. بيعت به انهن جي هٿ تي ڪياءُ، جن جو سلسلو سلطان باهوءَ سان ملي ٿو. مجرد رهيا. (٣٠-٣٥) ورهيه قاضي غلام محمد بن قاضي جان محمد ثالث جي اوطاق ۾ رهيا. ات درس ڪونه ڪرائيندا هئا. سندن باطني شاگرد خليفو محمد يعقوب (مولوي عبدالغفور همايوني جو والد) هوندو هو. پاڻ چوندا هئا ته:

— اسان وٽ جيڪا امانت هئي سا محمد يعقوب لٽي ويو!— ڪڏهن ڪڏهن ٻئي ٻئي مهينا پنهنجي وطن ڪنڊي ڏانهن هليا ويندا هئا. ڪنڊي ۾ به سندن پاڻن جو اولاد آهي. هيئنر مولوي عبدالرحمان آهي.

قاضي ميان عبدالڪريم عرف حسين بخش (راويءَ جو اولاد) ان وقت ٧-٨ ورهن جو هو. جنهن اوطاق ۾ مولوي صاحب رهندو هو ات آخوند عبدالعليم نالي هڪ صاحب درس ڏيندو هو. ميان حسين بخش مڪتب ۾ وڃڻ وقت روئيندو هو، مولوي صاحب چيچ ڪان وٺي چوندو هوس:

حسن بندهٔ خــالــق گردگار که هر روز گریه کند زار و زار

تصنيف ڪاڻ ڪيائون پر ڪتاب جي هڪ ورق تي دل جي تصوير پنهنجي هٿ سان ڪڍي اٿائون جنهن ۾ تصوف جي اصولن مطابق الله ۽ محمد جو نالو لکيو اٿائُ. اها تصوير قاضي جان محمد ولد قاضي عبدالڪريم (راوي) روهڙي واري وٽ آهي.

عمليات ۾ سخت دخل هوندو هون. هڪ دفعي مير رستم خان ٽالپر ناٺچن جي ڳوٺ ۾ (جيڪو هاٿوڪيءَ بيراج واري پل جي پرينءَ ڪناري تي آهي) اچي لٿو. مولوي صاحب قاضي غلام محمد کي چيو ته اڄ توکي هڪ ڪرشمو ڏيکاريون ٿا. رستم خان جنهن جو تون ملازم آهين ان کي هٿ ڳهرايون ٿا. هڪ [illegible]

کي خواب ۾ حضرت سيدنا ابو بڪر صديق رضہ ارشاد ڪيو تہ محمد يعقوب جي پارت اٿوَ ، خواب ۾ خليفي جـي صورت بہ مولانا کي

☜ تعويذ لکي کٽ جي پائي هيٺان رکياءِ ۽ گلم وڇارائي ڇڏياءِ. ٿوري دير ۾ رستم خان هڪ ڪنجڪيءَ سان گهوڙي تي چڙهي اچي لٿو . مولوي صاحب سان خوش خير و عافيت ڪري سڪوت ۾ ويهي رهيو. ڪا ڳالهہ ٻولهہ ڪانہ ٿي. ڏهن پندرهن منٽن کان پوءِ مولوي صاحب تعويذ کٽ جي هيٺان ڪيارائي ڇڏيو. مير صاحب هڪدم بنا موڪلائڻ جي هليو ويو . قاضي غلام محمد سوال ڪيو تہ ڇو اوهان کان مير موڪلائي نہ ويو؟ مولوي صاحب چيو تہ جبرا آيو هو ، وقت جا حاڪم آهن ، اسان سندن رعيت آهيون ، جي نہ موڪلايائين تہ فڪر نہ آهي .

انتقال کان ٤-٥ مهينا اڳ ميان جنيد روحاني واري مقبري تي ختم چوڻ لاءِ قاضي غلام محمد سان گڏجي ويا . هاڻوڪيءَ قبر واري جاءِ تي ويهي ٻاڦ فرمايائون تہ هن جاءِ تي هڪ مسافر دفن ٿيندو . غلام محمد عرض ڪيس تہ سان بہ ان مسافر جي پرسان دفن ٿيان . ٻاڦ چيائون — خدا جي اختيار آهي ! — سندن وصال بعد ٿين اتي رکيائون . قاضي غلام محمد ان جي پرسان پنهنجي قبر تهرائي پٽن کي وصيت ڪيائين تہ جڏهن مران تہ مون کي ان قبر ۾ دفن ڪجو . مگر قدرت الاهي جو قاضي غلام محمد جو ٻيو نمبر پٽ قاضي پير بخش (متوفي ٢١- رجب ١٢٦٧هہ) پيءُ جي جيئري فوت ٿيو جنهن لي ان قبر ۾ رکي ڇڏيائون پوءِ قاضي غلام محمد جي قبر ٽئين نمبر ۾ ٿي .

مولوي صاحب جو انتقال ٩- محرم ١٢٥٤هہ جو ٿيو .

٢) پير تراب علي شاہ مٽائين جي روايت : حافظ ميان عبدالحليم مولوي ميان محمد ڪامل ڪنڀارن ١ واري جي هٿ تي بيعت ڪئي هئي . حافظ ڪامل جي فرزند خواجہ محمد حسن جي هٿ تي، مولوي غلام صديق شهداد ڪوٽي جي والد مولوي نور محمد جي هٿ تي بيعت ڪئي ، ۽ خواجہ محمد حسن جي مولوي غلام حيدر صاحب جي هٿ تي مولوي غلام صديق ٻاڦ ڪئي مولوي نور محمد مذڪور حافظ عبدالحليم صاحب جو شاگرد هو . [illegible]

١- مولوي محمد ڪامل ڪنڀاري (١١٥٠ - ٢٣٩) ۽ سندن فرزندن مولانا محمد ڪنڀاري (متوفي ١٢٥٥ هہ) مولانا ميان محمد حسن ڪنڀاري (١١٩٨-١٢٧٤) لاءِ ڏسو الرحيم مشاهير نمبر ص ٩٩ تا ص ١١١ .

ڏيکاري وئي . صبح جو مولانا صاحب ڳوٺ ڪنڌي کان ٻاهر نڪري خليفي صاحب جي استقبال لاءِ وڃي بيٺو جڏهن هي نوجوان طالبعلم پهتو تڏهن .ولانا صاحب نهايت عزت ۽ احترام سان کيس وٺي مدرسہ ۾ داخل ڪيو ، پوري محنت ۽ تحقيق سان کيس پڙهائيندو رهيو ۽ سيني علمن ۾ يگانہ روزگار بنايو . پنهنجي حياتيءَ ۾ ئي مدرسو سندس حوالي ڪري پنهنجو خليفو بنايو جو سيني شاگردن کي درس ڏيندو رهيو .

مولانا عبدالحليم جو تعلق مير حيدر ابڙي سان هو. ان زماني ۾ خان قلات ۽ حيدر خان ابڙي بلوچستانيءَ جو ڪن ملڪي ڳالهين تي اختلاف ٿي پيو جنهن ڪري مير حيدر خان بلوچستان مان هجرت ڪري سنڌ ۾ آيو تہ مولانا صاحب سمورن شاگردن ۽ مدرسہ سميت حيدر خان سان سنڌ هليو آيو . جڏهن مولانا همايون کان لانگهائو ٿيو تڏهن همايون جي زميندار رئيس غازي خان سومري جي استدعا تي اتي ئي رهجي پيا . چون ٿا تہ انهيءَ زماني ۾ همايون ۾ اوچتو ماڻهن جي گهرن کي ٻاهيون لڳنديون هيون . مولانا جي تشريف آوريءَ سان اهي بند ٿي ويون، جنهن ڪري مولانا جي آمد کي ماڻهن غنيمت

☜ حافظ عبدالحليم جو استاد اولين مولوي حافظ نور محمد پاڳي، جو هو ، ان کان پوءِ مولوي نور محمد (عاريجن تعلقہ ڏوڪري) واري وٽ آيو جنهن چيس تہ عاقل شاہ هالائي وٽ وڃو ۽ پوءِ آنهن وٽ پڙهيائين.

حافظ عبدالحليم صاحب جو چوڻ هو تہ — توضيح ۽ تلويح (علم اصول) جي عرش تي جيئن مان پہن تي هلندو آهيان پير صبغت‌الله بہ ائين هلندو آهي

حافظ صاحب ذات جو جويو هو ۽ علم دعوت ۾ ايتري مهارت هوندي هوس جو قبر تي ويهي ماڻهن کي چوندو هو تہ پنهنجي پنيءَ ڏانهن وٺي آرپار قبر ڏانهن نظر ڪر تہ توکي مردو ڏسڻ ۾ ايندو ۽ ساڻس گفتگو ڪري سگهندين.

(روايت ١٩٣٣ع)

سمجهيو . مولانا مرحــوم همايون ۾ ثورو وقت رهي پوءِ روهڙيءَ ۾ وڃي رهيا ، پوئتان درس تدريس جو سمورو ڪم خليفي محمد يعقوب جي حــوالي رهيو . سندس علمي شهرت دور دور پهچڻ لڳــي ، جنهن ڪري ڪيترا شاگرد خليفي صاحــب جي حلقهٔ درس ۾ اچي شريڪ ٿيا ۽ ڪيترا فيض ياب ٿي ويا . سندن مشهور شاگــردن مان هيٺيان علماء ڪرام آهن :

١) مولانا نور محمد صاحب شهداد ڪوٽي .
٢) مولانا عبدالله صاحب رستمي ،
٣) مولانا عبدالقادر قاسم پوري (پنهواري)
٤) مولانا عبدالرحمان سکري
٥) مولانا سلطان محمود صاحب سيت پوري
٦) مولوي قادر بخش صاحب مهاجر مڪي وغيره .

حضرت خليفو محــمد يعقوب صاحــب شريعت جو نهايت پابند هو ۽ سندس وقت ۾ همايون شهر ۾ ڪو به ماڻهو بي نمازي ڪــونه هوندو هو . بي نمازين لاءِ مسجد جي دروازي تي ڪاٺ پيل هونــدو هو جتي نماز جي تارڪن کي سزائون ڏنيون وينديون هيون . درس تدريس جي شغل ۾ سموري زندگي گذاري هي بزرگ ١٥- ذوالقعده جمعه رات سال ١٢٧٣ هه ۾ وفــات فرمائي ويو . سندن تاريخ وفات سندن هڪ شاگرد مولوي محمد علي نالي هيٺين ريت چئي آهي :

قطعه تاريخ

حضــرت يعقوب نيکو نام بود
در تمامـی علمها عــلام بود

در همايون بد همايون سايه اش
ظل فيضش فرق خاص و عام بود

صــدر تخت عالمان ديــن بگو
خــاتــم الخلفاء در اسلام بود

بيست و پنجم از مه ذی قعده بود
نيــز ليــل سيدالايــام بود

چونکه من کردم سوال از پير عقل
رحلت او در کدامين عام بود

او ز عام وصل او تاريخ گفت
وه چه وی دريای فيض عام بود

١٢٧٣هه

١١٤- پير سيد محمد ياسين راشدي جهنڊي وارو

سيد محمد ياسين بن سيد محمد راشد (روضي ڌڻي) رحمۃالله تعاليٰ عليهم • هي بزرگ حضرت روضي واري جو ٻيو نمبر فرزند هو• جنهن سان والد بزرگ جو زياده پيار ۽ خصوصي توجهه هو ، اوائلي علم ۽ درس پنهنجي والد جي خدمت ۾ رهي حاصل ڪيائين ۽ ان کان پوءِ قادريه ۽ راشديه طريقي جي تڪميل به پنهنجي والد وٽ ڪري وقت جي وڏن ڪاملن جي درجي تي پهتو • حضرت پير سائين روضي وارن جي وفات کان پوءِ جڏهن وڏن پائرن ۾ ڪجهه اختلاف ٿيو ته هي بزرگ پير جو ڳوٺ (ڪنگري) ڇڏي ڀيريان رحيمڏني ڪلهوڙي جي ڳوٺ ۾ اچي مقيم ٿيو، مگر اتان وري وڏي ڀاءُ پاڳاري يعني حضرت پير صبغت‌الله رحه ڪيس موٽائي آندو • ان کانپوءِ وري هجرت ڪيائين ۽ فريدآباد لڳ ڏوڪريءَ ۾ اچي مقيم ٿيو • ان کان پوءِ ٽلاهه ۾ باقراڻي جي لڳ سڪونت ڪيائين • آخر ۾ ڳوٺ پير جهنڊو تعلقو هالا ۾ اچي مقيم ٿيا •

جدا جدا هنڌن تي هجرت ڪري ويهڻ سبب پاڻ – پير سائين جاڻن وارو – جي لقب سان مشهور ٿيل آهي • ٻئي طرف وري پير سائين روضي ڌڻي رحه ڪيس هڪ جهنڊو عطا ڪيو هو اسلامي جهاد لاءِ ، اهو جهنڊو بلند رهندو اچي • ان ڪري 'پير سائين جهنڊي[١]' واري جي لقب سان به مشهور ٿيو • اهو جهنڊو اڄ تائين هن خاندان ۾ موجود آهي ، جيئن سندن وڏا سوٽاڻ 'پاڳارن' جي خطاب سان

١- هي پير سائين صاحب‌العلم اول آهي •

مشهور آهن ، تيئن هي خاندان ’جهنڊي وارن‘ جي لقب سان مشهور آهي .

هي صاحب وڏو ترڪ ۽ توڪل جو مالڪ هو ، رضا ۽ تسليم جو مجسمو هو ، الاهي رضا ۾ فنا جي درجي کي پهتل هو . توڪل جي هيءَ حالت هئي جو فاقن تي فاقا پهچندا رهندا هئا مگر ڪنهن کي به ڪڏهن سوال نه ڪيائون . جماعت کي ياد الاهي جي تربيت ڏيندا ۽ ذڪرن ۾ مشغول رکندا ايندا هئا ، نماز جي پابندي ۽ قادري طريقي جي ذڪر جو سخت انتظام ۽ اهتمام هوندو هو . سنڌي زبان ۾ ڪڏهن ڪڏهن ’ڪافيون‘ به چوندا هئا جن ۾ تصوف ۽ عشق الاهيءَ جون رمزون بيان ڪيل آهن . ١

هن بزرگ جي اُٿڻي ويهڻي ۽ گفتگو هڪ ڪتاب جي صورت ۾ جمع ڪيل آهي جنهن کي پير حاجي هدايت الله صاحب نلاهي ٢ سندن نڌي فرزند جمع ڪيو هو جنهن مان پيرسائين ’ جائن واري ‘ جي درجي ۽ عظمت جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو .

ٽالپرن جي راڄ جو خاتمو ٿي چڪو هو ، ان وقت مير نور محمد خان ولد مير نصير خان حيدرآبادي اچا ڪنهن چڱي حالت ۾ هو . هن پير سائينءَ کي جماعت جي گذران لاءِ هڪ جاگير جو پروانو لکي ڏنو مگر پاڻ اهو نڪرائي ڇڏيائون ، هميشه جي دستور موجب توڪل تي گذاريندا رهيا .

(پاڻ) لاڙ جي سفر ۾ هئا ، سائن ٿي فرزند يعني پير محمد رشيدالدين ’ بيعت وارو ‘ ۽ پير سيد صديق رسول ۽ پير حاجي هداية الله نلاهي ٢ به هم سفر هئا . انهيءَ سفر ۾ راڃي خاناڻي جي ڳوٺ تعلقي گوني ۾

١- سندن ملفوظات ۽ پيو ڪتاب ”صراط الطالبين“ پيو سائين جهنڊي جي ڪتبخاني ۾ آهي . اهو ڪتاب فارسي ۾ قادري طريقي جي ذڪر ۽ فڪر ۾ آهي .
٢- ڏسو صفحو ٢٨٢

هڪ رات ، جماعت ۽ فرزند ڪان، دنيا مان لاڏاڻي جو الوداع ڪري انهيءَ رات ذڪر ڪندي وفات ڪيائون، ۽ سندن جسم مبارڪ کي اتي ئي دفن ڪيو ويو . اهو واقعو ١٥- رجب سنه ١٢٧٥ هه ۾ ٿي گذريو .

هڪ سال گذرڻ کان پوءِ سندن وڏي فرزند پير فضل‌الله شهيد جسم مبارڪ اتان ڪڍائي ٺلاه شريف ۾ مسجد جي اُتر پاسي کان دفن ڪرايو جتي هميشه لاءِ محو آرام آهن . سندن ڪرامتون بيشمار آهن جن جو هت ذڪر غير ضروري آهي ، سندن ملفوظات ۾ ڏسڻ گهرجن .

قطعه تاريخ وفات از آخوند احمد هالائي

آه زين درد وغمم ، اين از چه خاست — واى تسكين دل من ، از چه كاست
روز و شب چون شمع مى سوزد دلم — يا الهى منبع اين غم و الم(؟)
چون ز سوز دل نمودم بس حريٰ — شد ازو مكشوف جمله ماجريٰ
ماجراى هست ، گويا حشر شد — جمله (عالم) سر زنان چون نشر شد
واى ! اين قطب جهان ، غوث زمان — عزم كرده زين جهان بر لامكان
چون ز كثرت خلوت وحدت گزيد — ميل از تعداد عالم بر كشيد
رفعت علا العليٰ منظور ساخت — روح كاخ لامكان معمور ساخت
خون ز چشمم مى چكد دايم، چو آب — گل ، ز خون من همى ريزد گلاب
قلب قرآن نام آن سالار بود — از مسمى او مپرس ، اسرار بود
قلب قرآن را **محمد** پيش شد — اسم كامل آن كرامت كيش شد
دين مرسل زو تجدد يافته — نفس و شيطان را ز ره انداخته
مانند عالم دردمند ، از بهر او — گفت جان : هى! داغ دلها هجر او

١٢٧٥هه

سال مولودش مرا انديش نفت — شيخ اوحد پير مهدى زاد ، گفت

١٢١٢هه

از سنين عمر چون كردم صدا   اين ندا آمد كه : او مـاه هـدىٰ
٦٢

دل بآه و نالـه بعدالبعد منـه   گفـت : آه بـالله رضي الله عنـه
١٢٧٥ھ

١١٥- مولوي الحاج محمد هالائي

سندن آباء و اجداد اصل بوبڪ ضلع دادو جا باشندا ۽ 'بوبڪائي آخوند' سڏبا هئا. ڪجھ وقت ڪان هجرت ڪري اچي هالن ۾ رهيا هئا. مولانا مرحوم جي ولادت هالن پراڻن ۾ تاريخ ٢٧- رمضان المبارڪ شب قدر ١٢٧٦ھ تي. ايـام طفوليت ۾ ئي کين علم جي طلب جو شوق افراط سان پيدا ٿيو ، تنهن ڪري پاڻ نـون هالن ۾ عربي نصاب جا ابتدائي ڪتاب حضرت خليفہ حافظ عبداللطيف صاحب رحمۃالله عليه جن وٽ پڙهڻ شروع ڪياؤن. کين شب خيزي جي عادت ٨-٩ سالن جي عمر کان وٺي هئي ، تنهنڪري پاڻ رات جو هميشہ گھڻي قدر علم جي ياد ڪرڻ تي محنت ڪندا هئا. هالن مان سڏا غربت ۽ مسڪيني جي حالت ۾ پاٽ ضلع دادو جي مدرسي ۾ مولانا مرحوم حسن‌الله صاحـب پاٽائي وٽ تعليم وٺڻ لاءِ روانا ٿيا ، جتي ٿورو وقت تعليم وٺي ، جڏهن کين معلوم ٿيو تہ هالن جي نزديڪ حيدرآباد سنڌ ۾ مولانا محمد حسن صاحب قبلہ ڪنڊي واري وڏو مدرسو کوليو تہ ، هڪدم اچي ان مدرسي ۾ داخل ٿيا. اتي ڪمال انهماڪ سان سمورا درسي ڪتاب پڙهي نصاب ختم ڪياؤن ۽ سندن دستاربندي اتي باقاعدي ٿي چڪي. ان ڪان بعد پنهنجي شفيق استاد جي اجازت سان حيدرآباد جي نزديڪ ٽنڊي مير نور محمد خان ۾ جدا مدرسو کولي عربي علم جي تعليم ڏيندا رهيا. ٢-٣ سال اتي رهي پوري سندن والد جي حڪم موجب کين پنهنجي وطن ۾ اچڻو پيو ۽ اتـي

به نهايت همت سان مدرسو کولي عربي علم جي تعليم ڏيڻ لڳا ۽ سنڌ جي مختلف اطرافن مان ڪيترا پرديسي مسافر طالب به سندن درس علم ۾ اچي داخل ٿيا . قضا سان سندن والد ماجد جلد ئي وفات ڪئي ۽ ان وقت سڄي ڪٽنب ۾ فقط پاڻ ئي رهيا هئا .

ڪين پنهنجي والد جي ملڪيت متروڪه ورثي طور ملي جا فروخت ڪري سڀ پئسا پاڻ سان ڪٺي حج جي ارادي سان ربيع‌الاول ١٣٠٩ھ ۾ حجاز شريف روانا ٿيا . اتي پورو هڪ سال رهي حضرت مولانا عبدالحق صاحب بن شيخ شاه محمد بن شيخ يار محمد مهاجر اله آبادي جي خدمت ۾ رهي، علم حديث جو مطالعو ڪيائون ۽ اوليات احاديث جا پڙهي ڪائنن حديث ۽ اصول حديث ۽ ٻين علمن جي اجازت حاصل ڪيائون . اهي اجـازت ناما اجـا تائين سندن ڪتبخانه ۾ موجود آهن . باقي بچيل پئسن مان عربي ڪتابن جو هڪ وڏو ذخيرو مڪي مڪرم مان خريد ڪري پاڻ سان ڪٺي اچي پنهنجي وطن ۾ پهتا . اتي دستور موجب وري به تعليم جي ڪم ۾ مشغول ٿي ويا .

علم فقه سان سندن شغف حد کان زياده هوندو هو . سندن اها شهرت سنڌ جي اطرافن ۾ زياده کان زياده ٿي وئي هئي ، تنهن ڪري روزانه وٽن مختلف اطرافن کان شرعي سوال ايندا هئا ، ۽ پـاڻ انهن جا جواب لکي سائلن کي موڪليندا هئا . اهو سلسلو تـا دم حيات جاري رهيو ان وچ ۾ پاڻ هڪ وڏي :

١) فتاوي محمدي : عربي ۽ فارسي ۾ ٻن ضخيم جلدن ۾ تيار ڪري ورتائون. ۽ هڪ فتاوي سنڌي زبان ۾ پنهنجي فرزند اڪبر جي نالي سان

٢) فتاوي احمدي : نالي به گڏ ڪيائون .

پاڻ ڏينهن جو جيڪڏهن مدرسي جي تعليم ۾ مشغول هوندا هئا ته رات جو تحرير نويسي ۽ مطالعہ ڪتب جو شغل جاري هوندو هون . سندن سموري زندگي متوڪلاڻہ حالت ۾ گذري . پاڻ پهرين حضرت مولانا ميان ولي محمد صاحب ملاڪاتياريءَ کان بيعت ورتي هئائون ، انهن جي وفات کان پوءِ وري دوباره حضرت خواجه حاجي عبدالرحمان صاحب مجددي فاروقي کان بيعت حاصل ڪيائون .

سندن تصنيفات ۾ مٿين فتاوائن کان سواءِ ڪتاب :

٣) شرح احاديث ، ۽

٤) مسائل اربعين سنڌي، بہ ڪار آمد آهن . ٻيا ننڍا ننڍا رسالا ته گهڻا سندن تصنيف ٿيل آهن جن مان ڪن جا نالا هي آهن :

٥) حقوق الزوجين ،

٦) المسائل الخمسة في دفع توهمات الشيعة ،

٧) تمام العناية ترجمه بداية الهداية ،

٨) حل الترڪيب منطق ،

٩) دووايو عربي و سنڌي ،

١٠) ڪشف الجان سنڌي ،

١١) خلاصة الاصول عربي ،

١٢) عشرين مسائل فارسي وغيره وغيره . ۽

١) مرحوم خليفو مولوي جان محمد بدينوي ،

٢) مرحوم مولوي عبدالرحمان صاحب سمه قرنائي ،

٣) هاڻ نون جا موجوده مولوي صاحب ،

٤) مولوي قاضي ميان معين الدين صاحب ،

٥) خليفو مولوي حاجي محمد صاحب ۽ سندن ٢ فرزند ،

٦) مولوي ميان احمد صاحب ،

٧) مولوي ميان عبدالله صاحب ، سندن فيض مان مستفيض

ٿيل آهن جن کي پاڻ من اوله الي آخره نصاب عربي پڙهائي پنهنجي هٿن مبارڪن سان دستاربندي ڪرائي هئائون .

سندن هم عصر علمائن ۾ برگزيده بزرگ حضرت مرحوم مولانا شاه اسدالله صاحب ٽکڙائي ۽ مرحوم مولانا مولوي حاجي حافظ لعل محمد صاحب متعلوي ۽ مرحوم مغفور خليفو مولوي حاجي عبداللطيف صاحب حيدرآبادي ڪين وقت بوقت فقه جي تحريرن ۽ بحث مباحثن ۾ داد ڏيندا هئا .

سندن مدرسو هن وقت به بحمده تعاليٰ سندن ٻن فرزندن هرهڪ مولانا مولوي احمد صاحب ۽ مولانا مولوي عبدالله صاحب جي اهتمام ۽ انتظام هيٺ بخوبي هلي رهيو آهي . سندن ڪتبخاني ۾ قريباً ٦٠٠ جلد هرهڪ فن ۾ مختلف مصنفن جا موجود آهن .

آخرڪار بحڪم 'ڪل نفس ذائقةالموت' ماه ذوالقعده ١٣٣٥ھ جي آخري هفتي ۾ فالج جي بيماريءَ ۾ مبتلا ٿيا ، سندن اها بيماري ڇهن مهينن تائين هلي ۽ پاڻ مورخه ٤ ماه ربيع الاخر ١٣٣٦ھ روز جمعه سحور جي وقت هن دار بي بقا مان انتقال فرمايائون . إنا لله و إنا اليه راجعون .

سندن وفات تي ، وقت جي علمائن ۽ شاعرن چند قطعات تاريخ تصنيف ڪري موڪليا هئا جن مان هت فقط هڪڙو قطعو تاريخ مؤلفه حضرت علامه سيد اسدالله صاحب ٽکڙائي عليه الرحمة جو (جو سندن مزار تي به منقوش آهي) لکيو وڃي ٿو :

تاريخ وفات حسرت آيات حضرت قبله مولانا الحاج محمد طاب الله ثراه وجعل الجنته مثواه

از رشحه قلم مرحوم مولانا الحاج شاه اسدالله صاحب ٽکرائي المتخلص به فدا

جناب مولوی حاجی محمد محمدت مظهر

مه برج مکارم مطلع الانوار علامه

بعلم و حلم شرع و ورع و تقوی اوحد و اکمل
قیام دین محب ایزد غفار علامه
فضائل را ازو تحسین ، فواضل را ازو تمکین
نجی الله سمی سرور ابرار علامه
بمعقولات بی بدلی ، بمنقولات بی همتا
بکشف معضلات علم گوهر بار علامه
درین قحط‌الرجال آمد و جودش مغتنم از بس
دریغا رفت از ما احسن الاطوار علامه
شنیده چون ندائی ، ارجعی! از عالم غیبی
شده واصل بحق، رحلت گزین، زین دار علامه
بفضل ایزدی بادا بهین صدر نشین جنت
به دیدار خداوندی بود سرشار علامه
بچارم مه ربیع الاخر و شب جمعه ، داخل شد
به جنت خلد تجری تحتها الانهار علامه
چو استفسار رفت از بهر سال وصل آن اقدس
فدا احقر رقم زد — مخزن الاسرار علامه

۱۳۳٦ھ

١١٦- مولوي محمد هاشم ٻُرڙهي ياسيني

هي بزرگ اصل شهدادڪوٽ جو رهاڪو هو ۽ اتي ئي زماني جي وڏي استاد مولانا نور محمد صاحب وٽ سمورا علم ۽ متن سالن جي قليل عرصي ۾ پڙهي پورا ڪيائين . پوءِ شهدادڪوٽ جي لڳ پرمي جي ڳوٺ ۾ درس تدريس جو شغل جاري رکيائون ۽ نهايت محنت ۽ جان فشانيءَ سان شاگردن کي علمي فيض پهچائيندا رهيا. بعض حالتن ۾ برابر ٧٠ شاگردن کي به اڪيلي سر سبق پڙهائيندو رهندو هو. چون ٿا ته صبح صادق کان به اڳ ۾ درس شروع ڪندو هو ۽ ضروري حوائج کان سواءِ عشا جي نماز تائين درس پڙهائيندو

رهندو هو، وٽانس ڪيترائي وڏا وڏا عالم فيض ياب ٿي ويا :

١) مولوي ڪريم داد نوڙهي تعلقو قمبر

٢) مولوي غلام محمد ڏگهه تعلقو قمبر

٣) مولوي عبدالله رتوديرو

٤) مولوي محمد حسن صاحب سجاده نشين درگاه ڪنٻار (بلوچستان) وغيره. اهي سڀ مشهور ماڻهو سندس شاگردن ۾ منسلڪ آهن.

هي بزرگ پرمي جي مدرسي واري زماني ۾ بلوچستان جي امير اسدالله خان رئيساڻي جي استدعا تي محرم واري جاگير ۾ قاضي مقرر ٿيو، مگر بلوچستان جي انهيءَ ٽڪري جي سخت گرمي ۽ پاڻيءَ جي قلت سبان ٻن سالن کان پوءِ اهو عهدو ڇڏي سنڌ ۾ واپس آيو. ڳڙهي ياسين جي امير الله بخش خان بارڪزئي جي طلب تي خانن جي مسجد ۽ عيدگاه جو متولي ٿيو ۽ مدرسو قائم ڪري درس تدريس جو اتي ئي شغل جاري رکيائون.

هي بزرگ ادبي علمن ۽ فقه ۾ وڏو ماهر هو. فتوي نويسيءَ جو پورو محاورو هوس، پنهنجن همعصرن مان مخدوم حاجي حسن الله صاحب پاٽائي سان هندستان جي دارالحرب يا دارالاسلام هجڻ تي وڏا تحريري منظرا ٿي گذريا، يعني ته مولانا محمد هاشم جو رايو هو ته هندستان دارالاسلام آهي پر مخدوم صاحب ان جي خلاف هو.

شب خيز ۽ زاهد، عابد ۽ متقي هڪ ئي هو. ڳڙهي ياسين ۾ ئي درس تدريس ۽ فتويٰ نويسيءَ جو شغل جاري رکندي ١٣٢٢ هه ۾ وفات فرمائي ويا[١] سندن وفات جون تاريخون وقت جي عالمن

١- مولانا صاحب جو تولد سال ١٢٥٩هه ۾ ٿيو ۽ وفات ١٩- شعبان ١٣٢٢هه ۾ ٿي. سندن بيعت مولانا ميان تاج محمد ڪنٻارڪان ٿي. مولانا جا شاگرد هي آهن:

عربي ۽ فارسي ۾ لکيون آهن جن مان سيد احمد شامي جي چيل عربي تاريخ هن فقري مان نڪري ٿي - معدل الرضوان - ٻئي هڪ هندي
١٣٢٢ھ

١) مولانا گل حسن سجاده نشين ڪنڀار
٢) مولانا مولوي عبدالله رتائي (هنن جو شاگرد مولانا خادم حسين ۾ پيا بزرگ ٿيا) .
٣) مولانا مولوي ڪريمداد ٽيڙهيءَ وارو
٤) مولانا غلام عمر ڏگهه وارو
٥) مولانا محمد قاسم ڳڙهي ياسيني (مولانا جو فرزند)
٦) مولانا تاج محمد بلوچستاني
٧) مولانا جمال الدين صحبت پوري
٨) مولانا حافظ نور محمد صاحب ياسيني قاري
٩) مولانا فقير محمد صاحب
١٠) مولانا ڪمال الدين سيوائي
١١) مخدوم غلام مصطفيٰ صاحب سجاده نشين محمد پور شريف
١٢) مولوي عنايت الله آڪرو
١٣) مولانا گل محمد صاحب واره وارو
١٤) مولانا پير محمد صاحب واره وارو

پنهنجي پاڻ بزرگن ٽي فرزند ڇڏيا :
١) مولانا حاجي محمد صالح صاحب
٢) مولانا محمد قاسم صاحب
٣) مولانا محمد ابراهيم صاحب (هن بزرگ جي راقم (حسام الدين) سان ڏاڍي محبت هئي ۽ پاڻ هميشه خط فارسيءَ ۾ لکندا هئا . ڪيترا خط منظوم لکيائون) . حضرت علامه محمد هاشم جي وفات تي حضرت احمد شامي صاحب (راقم حسام الدين جي مرشد) هيٺيون قطعو تصنيف فرمايو :

اسفا لقد العالم الرباني	صدرالعلوم و مفخر الاعيان
الكامل المفضال زبدة عصره	شيخ الكرام و ربة العرفان
امنى محمد هاشم من قربدا	ضيفا من الاضياف للرحمان
بشراه قد فاز السعادة بالرضا	تاريخه في - معدل الرضوان

١٣٢٢ھ

تخلص شاعر جي فارسيءَ ۾ تاريخ چيل آهي جنهن جو پويون مصرعو مقبري جي مٿي واري سر تي هيٺين ريت لکيل آهي:

جست هندی چو سال رحلت او گفت هاتف : شد اندرون بهشت

۱۳۲۲ھ

سندس پويان سندس صالح مولانا محمد قاسم مدرسي کي قائم رکندو ۽ فتويٰ جو ڪم جاري رکندو آيو ، جنهن جو ذڪر پنهنجي جاء تي ايندو . ۱

۱۱۷- نصيرالدين نوشهرائي

نصيرالدين ولد مخدوم عبدالحي ولد مخدوم شهاب الدين نقشبندي. هي خاندان انصاري مشهور آهي ، مگر ڏسجي ٿو ته اصل ۾ عرب نه پر سنڌي نو مسلم بزرگ آهن . اگرچه هي خاندان اصل ۾ نقشبندي طريقي تي بيعت ۽ تلقين ڪندو هو، پر مخدوم عبدالحي، جهوڪ جي مشهور فقير فضل الله قلندر جو مريد ٿي رهيو ۽ وحدت وجود جي مسئلي جي دعوت ڏيڻ لڳو . نصيرالدين سندس فرزند انهيءَ مسلڪ جو سنڌ ۾ وڏو مبلغ ٿي گذريو آهي . هو نقشبندي لحاظ ڪري

☜ مولانا فارسيءَ ۾ شعر به چوندا هئا . ڪن بزرگن جي وفات جون تاريخون پڻ تصنيف ڪيون اٿائون . سندن تصنيفون ضايع ٿي ويون آهن . هيٺيان رسالا ملن ٿا :

۱) رسالہ نذر بابت
۲) حاشيہ و ترڪيب مائة عامل
۳) حاشيہ هداية النحو
۴) حاشيہ بديع الميزان
۵) حاشيہ ايسا غوجي
۶) حاشيہ صرف بهائي

۱- ڏسو صفحو ۲۸۳

اهل سنت جماعت جا پائبند ۽ پيرو هئا جيئن نصيرالدين جي مجموعہ 'ديوان' ۾ هڪ فارسي نظم نظر مان گذري جنهن ۾ فقير صاحب ٽن يارن سڳورن جي کُلي دل سان تعريف ۽ ساراه ڪئي آهي، مگر پويان سمورا فقير سندس اولاد سميت شيعہ مذهب اختيار ڪري چڪا ۽ اها تصوف واري صحيح شيءِ هن خاندان مان هميشہ لاءِ ختم ٿي وئي .

نصيرالدين فقير جي شاعريءَ مان معلوم ڪري سگهجي ٿو تہ فارسي ۽ عربيءَ جو وڏو ڄاڻو هو خط ڏاڍا خوشخط لکندو هو. سندس والد جي وفات کان پوءِ فقير خير محمد جسڪاڻي ۽ عثمان فقير سانگي سندن خدمت ۾ رهي هن نوجوان کي 'همہ اوست' جي مسئلي تي تربيت ڏيڻ لڳا ۽ انهيءَ فقير جي زماني ۾ نوشهرائي فقيرن جي جماعت ۾ ڀنگ نوشيءَ جو رواج بہ ٿيڻ لڳو ورنہ اڳ، سندس وڏا شريعت جا پائبند ۽ نقشبندي طريقي جا مرشد هئا .

شاه نصيرالدين جي 'همہ اوست' جي نعري يا ويدانت فلاسفي جي مسئلي ڪري ڪيترا هندو بہ اچي مريد ٿيا ۽ هندو مسلم ايڪتا جو هن جي مريدن ۾ ڏاڍو دلچسپ نظارو پيدا ٿيو مگر ، اهو اڳتي هلي لادينيءَ ۾ بدلجي ويو ۽ مريدن ۾ شيعي مذهب جي پکڙجڻ کان پوءِ هندو الڳ ٿيندا ويا . شاه نصيرالدين جي مريدن جي جماعت لاڙڪاڻي ۾ گهڻي انداز ۾ موجود هئي جتي پاڻ بہ ڪافي وقت اچي گذاريندو هو .

هن صاحب ، پنهنجن فقيرن سان گڏجي ، قندار ، بلوچستان ، اجمير ۽ سرهند شريف تائين سفر ڪيو . پوئون هڪ سفر بمبئي ڏانهن بہ ڪيائين، جنهن کان پوءِ نوشهره فيروز ۾ رهي پنهنجي زندگي جو وقت گذاريندي ١٣١٨هہ ۾ هن دنيا فاني مان رحلت فرمائي ويو، شاه نصير، سندي، اردو ۽ فارسي جو شاعر هو. سندس سندي ڪلام

عام ماڻهو سنڌ جا ڳائيندا آهن جو گهڻو ڪري وحدت وجود جي صوفيانه رنگ ۾ ٻڌل آهي. سندس فارسي شعر جو نمونو هيٺ ڏجي ٿو:

غبار کوی او با دیده رفتیم — ز درد جوریش شبها نخفتیم
ز یار اغیار، حال دل نهفتیم — بشمشیرم زدو با کس نگفتیم
که راز دوست از دشمن نهان به

هن ۾ پوئيون شعر حافظ شيرازي جو آهي جنهن تي شاه نصير تضمين ٻڌي آهي. ازان سواءِ حافظ جي ٻي هڪ مڪمل غزل تي سندس تضمين ٻڌل آهي جنهن مان سندس طبع جي رواني ۽ فارسي ۾ ڪامل دست رسيءَ جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو.

اڙدوءَ جو نمونو ملاحظ ڪريو:

پنجۂ مرجان ہے اس کے، جب پیا جام مے
اڑ گیا دل سے مرے جو خوف مرجانے کا تھا
ساقیا میخوارون نے کی آج میخواری عجب
زعفران سا عرنگ سارا زرد میخانے کا تھا
مرغ دل کو دام گیسو مین نہین جینے کا غم
اک خیال اس کو مگر اس خال کے دانے کا تھا
رشک، رضوان لیتا ہے، اس یار کے دربان سے
ای نصیرا شرمگین کا شان کاشانے کا تھا

هندي ڪافيءَ جو نمونو:

رکھ نور جمال نظر وچ — تصویر نگار اندر وچ
سن عاشق عشق اشارا، بره نقارا
جنهن وچ معشوق سماوندا — پھر موت نہ اس نون آوندا
قسم رسول خدارا، کر اعتبارا
برھان وچ بي خود هوکے — جند جان کنون ھت دھوکے
پیچھے مارین نینھن نظارا، اناالحق وارا
سانون پیر مغان فرمایا — وحدت راہ بتایا
ٻلھار چوان ٻلھاري، یوسف یارا

سندس سنڌي ڪلام به تمام گهٽو ۽ اڪيچار آهي مگر پوئين وقت ۾ شعر و شاعري کان بلڪل خاموش ٿي ويو ، ليڪن انهيءَ خاموشي ۽ چپ جي زماني ۾ به ڪڏهن ڪڏهن ڪٽي ڪو ڪلام فرمائيند هو، مگر وحدت جي انهيءَ بحر ۾ ، سڪوت ۾ رهي رياست خيرپور جي اگهڙن جي ڳوٺ ۾ وفات ڪري ويو . قادر بخش بيدل سندس تاريخ وفات هيٺين ريت چئي آهي :

اين چه دوری ، که در زمان رفته	عارف کامل از جهـــان رفته
یوسف مصر جان عزیز وجود	جانـــب ملـــک جـــاودان رفته
گشت روپوش زین تجلی گاه	به نهان خانه بـی نشان رفته
نور حق مدتـــی به پستی مانـد	بـــاز بـــر اوج لا مکان رفته
سال وصلش خرد بجست سروش	گفت : طائر بــه آشیان رفته

١٢٦٩هـ

١١٨- يوسف نانڪ

هي وجودي فقير اصل لاڙڪاڻي طرف ڪنهن ڳوٺ جو رهاڪو ٿيو وڃي ٿو مگر سندس پوئين زندگي خيرپور رياست ۾ رهندي نظر مان گذري ٿي . فقير صاحب درازن جي مشهور شطاري بزرگ حافظ عبدالوهاب عرف سچل فقير جو مريد هو ۽ مرشد جي صحبت جي سانگي پوءِ سندس بازي ۾ ئي رهي پيو. هو اگرچه دنيا جو تارڪ هو پر هن هڪ دفعو شادي ڪئي ، جنهن مان هڪ نياڻي ٿيس جنهن جو نڪاح مرشد جي پاڻيٽي فقير قبول محمد صاحب سجاده نشين درازن واري سان ڪري ڇڏيائين. فقير قبول محمد کي انهيءَ بي بي مان هڪ فرزند به ڄائـو ، مگر اهو ٢٠ ورهن ڄمار ۾ نوجوان ٿي وفات ڪري ويو .

سچل فقير جو زمانـو ٽالپرن جو پوهون زمانو هو ، يعني ميرن

سهراب خان ۽ ان کان پوءِ مير علي مراد خان جو زمانو هو . يوسف فقير پنهي ميرن سان ملاقاتون ڪيون ۽ مير علي مراد ته خصوصي طرح سندس معتقد هوندو هو . سندس صوفيانه توحيدي شعر رياست جي رئيساڻي سرائڪي زبان ۾ ۽ ڪجهه نج سنڌي ۾ آهي . هن جي هندي ڪلام جو نمونو هيٺين ريت آهي :

گم هوڪے ديکهه نظارا ، آپ سارا ! محبوب کي صورت مين،
رکهه خيال هڪ هڪ دم دا ، دم دم وچ خوف ختم دا
دم کر تون جسم وسارا ! آخر گذارا !!

١١٩- مولوي محمد صديق سيتائي

معقول ۽ منقول جو وڏو ماهر عالم ۽ مناظر متڪلم ۽ فقيه هو . هن وڏي ڄمار ۾ مخدوم حاجي حسن الله صاحب پاٽائيءَ وٽان علومن جي تحصيل ڪئي ۽ پنهنجي خداداد قابليت ۽ ذهانت سان وڏي شهرت حاصل ڪئي . علم طب ۾ مهارت سبب وقت جا خواص ۽ عام ماڻهو وٽس رجوع ڪندا رهندا هئا . سيتا ۾ مدرسو قائم ڪري درس تدريس جو شغل جاري رکيائين جنهن ڪري سوين ماڻهو وٽانئس علمي فضيلت جي دستاربندي ڪري فارغ ٿي ويا، جيئن ته :

١) مولوي حڪيم فتح محمد سيوهاڻي ،
٢) مولوي عبدالعزيز ملڪاڻي ،
٣) مولوي عبدالرزاق بوبڪائي ،
۴) مولوي عبدالله سيتائي ،
۵) مولوي رحمت الله سيتائي ،
٦) مولوي عبدالقيوم بختيارپوري ،
٧) مولوي عبدالرحيم بختيارپوري .

١٢٠- مولوي عبدالوهاب بوبڪائي

مخدوم عبدالڪريم متعلوي مهاجر (مڪي) جي وڏن شاگردن مان هڪ بزرگ فقيه عالم هو. مولوي عبدالرئوف بختيارپوري روايت ڪئي آهي ته : مان ڪيس تمام بڍاپڻ جي حالت ۾ ڏٺو جو قريباً ٩٠ سالن جي چمار کي پهتل هـو . هئڻ ۾ رعشو يا ڏڪڻي پيدا ٿيل هوس . جوانيءَ جي زماني ۾ ڪيترن ئي ڪتابن جا پنهنجي دستخط سان نقل ورتا هئائين . جيئن ته :

١) تحفةالاخيار حاشية الدرالمختار مصنف ابراهيم‌الحلي ۽
٢) بياض مخدوم محمد هاشم
٣) بياض مخدوم عبدالحليم سيوستاني .

سندس قلم جا لکيل (ڪتاب) مولوي عبدالرؤف ڏٺا هئا . ازان سواءِ بيا به ڪيترا ناياب ڪتاب سندس ڪتبخاني ۾ موجود هئا . هو صالح بانهو ١٣٢٠هه ۾ هن دنيا جـي مطالعہ ڪان اکيون بند ڪري پٺي جهان ڏانهن روانو ٿي ويو .

١٢١- مولوي عبدالله ڏيپڻائي

عالم ، صالح ، قوم پنهور ، مخدوم حاجي عبدالڪريم متعلوي، مهاجر مڪيءَ جو شاگرد هو . فقه جي جزئيات ۽ مسئلن ۾ محققانہ راءِ جو مالڪ هو . هن گهڻن سالن تائين پنهنجي ڳوٺ ڏيپٽ ۾ تدرس جو شغل جاري رکيو ۽ ڪيترن طالب علمن وثانئس فائدو پرايو .

پنهنجي همعصر عالمن مان جيئن ته مولانا عبدالحي لکنوي (متوفي ١٣٠٤هه) ۽ حڪيم خلفو غلام محي‌الدين سيوستاني سان بعض مسئلن تي تحريري مناظرا رهيس ۽ تحقيق ۾ هن بزرگ جو پهلو هميشہ غالب رهندو هو . هو فقهي تحقيق ۾ ڪيترن اڳوڻن فقيهن

سان اختلاف رکندي پنهنجي راءِ کي دليلن سان ثابت ڪندو هو .

مون کي مولوي عبدالرؤف صاحب بختيارپوري روايت ڪئي تہ: مولوي عبدالله صاحب جو ،

١) زڪواة جي نصاب تي هڪ مستقل رسالو آهي ، جنهن ۾ مولانا عبدالحي لکنوي تي رد ڪيو اٿس ، مولانا عبدالحي جي تحقيق آهي تہ موجوده انگريزي رپين جي حساب سان ٤٠ رپين تي زڪواة لاڳو ٿئي ٿي ، پر مولوي صاحب پوري تحقيق سان درم ۽ دينار جي جوَن ۽ ماسن سان تور ڪري ثابت ڪيو آهي تہ زڪواة جي نصاب لاءِ چالو انگريزي رپيا ٥٣ هجڻ گهرجن . هن بزرگ جو هڪ ٻيو

٢) رسالو بہ آهي ، جنهن ۾ مثل ماڻهن جي نمازن ۽ روزن جي ڪيرائڻ لاءِ قرآن شريف بخشائڻ‌ءِ جي عدم جواز جي فتوي ڏني اٿس .

هن بزرگ کي ڪتابن گڏ ڪرڻ جو ڏاڍو شوق هو جنهنڪري هڪ وڏو ڪتبخانو جمع ڪيو هئائين ، جنهن مان طالب علم ۽ عالم فائدو وٺندا رهندا هئا .

تصوف ۾ نقشبندي طريقي موجب خواجہ حاجي عبدالرحمان مجددي سرهندي (متوفي ١٣١٥) جو بيعت هو . آخر چمار ۾ اکين کان نابينا ٿي رهيو ۽ انهيءَ حالت ۾ قريباً ١٣٢٥هـ ۾ وفات فرماياائين.

١٢٢- پير حاجي هدايتہ‌الله راشدي ڏلاهي

حاجي هدايتہ‌الله ولد پير محمد ياسين 'جاٺين وارو' ولد پير سيد محمد راشد 'روضي ڌڻي' رحمتہ‌الله عليهم . قادري طريقي جو صوفي ۽

جماعت جو مالڪ وچين درجي جو عالم بزرگ هو .

هن کي ڪتابن جمع ڪرڻ جو بيحد شوق هو . فقه حنفي جي پائبنديءَ سان گڏ اهلِ حديث مذهب ڏانهن ميلان رهندو هوس ، جنهن ڪري سندس ڪتبخاني ۾ اهل حديث مذهب جا ڪتاب تمام گهڻا جمع ٿيل هئا، جي پنهنجي حياتيءَ ۾ ئي پنهنجن فرزندن ۾ تقسيم ڪري ڇڏيا هئائين .

هن بزرگ جي پنهنجي والد کان بيعت ٿيل هئي ۽ پنهنجي والد جي

١) ملفوظات : قديم سنڌي زبان ۾ هڪ ڪتاب جي صورت ۾ جمع ڪيائين .

٢) رسالو ' ارشادالطالبين ' : مصنف پير محمد ياسين رحه جو تحت لفظي سنڌي ترجمو ڪري ڇپارايائين جنهن ۾ قادري راشدي طريقي جي سلوڪ جا سبق ڏنل آهن .

هن صاحب جا بمبئي ، ڪراچيءَ ۽ بلوچستان ۾ گهڻا مريد ۽ معتقد هئا جن جي دعوتن تي به سفر ڪندو هو . تمام گهڻي اولاد ڇڏي ٦٣ سالن جي ڄمار ۾ ١٨- ربيع الثاني شام جو ٤ بجي ١٣٣٢ هه جو هن دنيا مان لاڏاڻو ڪري ويو ۽ ڳلاءِ شريف ۾ پنهنجي والد جي مقبري ۾ دفن ٿيو .

١٢٣- مولوي محمد قاسم ڳڙهي ياسيني

ولد مولانا محمد هاشم صاحب ١٦- ربيع الاخر ١٣٠٥ھ (آچر ڏينهن صبح جو) ١ ۾ تولد ٿيو . ڇهن سالن جي ڄمار کي پهچڻ بعد

١- تاريخ تولد آهي :

پرسش از ميلاد او کردم، سروش صدر اعظم ، گفت : تاريخش بگو

پنهنجي والد جي تربيت ۾ قرآن شريف ۽ فارسيءَ جي تعليم حاصل ڪرڻ لڳو . بيحد ذهين ۽ هوشيار هو . فارسيءَ جي تعليم واري زماني ۾ شاگردن سان بيت بازيءَ جي شغل لاءِ هن ذهين ٻارڙي کي هزارين فارسيءَ جا شعر برسر زبان ياد هوندا هئا . ان کان پوءِ عربيءَ جا سمورا ڪتاب پنهنجي والد علام وٽ پڙهي پورا ڪيائين ، سواءِ هڪ ٻن ڪتابن جي .

اهي پويان ٻه چار ڪتاب مثلا – ميبذي – توضيح معه حاشيه تلويح – ۽ مطول شرح تلخيص المفتاح – مولانا عبدالغفور همايوني صاحب وٽ پورا ڪري علمي فضيلت جي دستاربندي ڪيائين . فارسي زبان جي هزارن شعرن ياد هجڻ ڪري هن ۾ فارسي شاعريءَ جو طالب علميءَ جي زماني ۾ ئي ڪامل استعداد پيدا ٿيل هو . سنڌس ڪيترا قصيدا ۽ تاريخي قطعات ۽ غـزل موجود آهن ، جن تي ، پختہ گو فارسي شاعرن کي به ۽ داد ڏيڻو پوندو هو .

طالب علميءَ واريءَ ننڍي ڄمار ۾ هڪ فارسي غزل چيو اٿن، جنهن مان نموني طور هت ٿورو انتخاب ڏنو وڃي ٿو .

روی دلدار من ست این ، یا منور اختری
یا یدبیضاست این ، یا ماهتاب انـوری
حلقه لعل ست ، یا قند است ، یا آب حیات
یا لب یار است ، یا حوضی ز آب کوثری
چهچهای طوطی ست این ، یا نوائی عندلیب
یا کلام قاسم ست ، انـدر ثنائی سروری

مولانا محمد قاسم صاحب سان فقير جامع اوراق جون ملاقاتيون رهيون ۽ وٽانس طالب علميءَ جي زماني ۾ – ڪافية النحو – جا ٿورا سبق به پڙهيا ويا هئا . هو علم ادب ۽ عربيت جو ايڏو وڏو عالم هو جو ، سنڌ ۾ سنڌس همعصر علمائن مان ڪو به انهيءَ مرتبي جو ڪونه هو . مهمان نواز ، گفتگو جو فصيح ۽ ڪنهن کان ٿورو ٻوڙو ۽ فقه

جي مسائل کي حل ڪرڻ ۽ فتوي نويسيءَ جو گهڻي ۾ گهڻو استعداد ۽ محاورو هوس. مولانا عبدالغفور همايوني جي وفات کانپوءِ بلوچستان ۽ شمالي سنڌ جون فتوائون ١ ڪانونس ڏي پڇيون وينديون هيون ۽ عام ماڻهن جو مرجع ٿي چڪو هو ۽ ان سان گڏ درس تدريس جو شغل به جاري رکندو آيو ٿي. هن جي نقشبندي طريقي ۾ حضرت خواجه عبدالرحمان مجددي ٽکڙائيءَ سان بيعت هئي، جنهن ڪري عبادت ۽ قرآن جي تلاوت جو پورو پورو پابند رهندو ايندو هو ۽ سلوڪ جا به سير سفر جاري رکندو آيو.

افسوس جو هي صاحب ٤٤ ورهن جي ڄمار ڪي مس پهتو ته هن دنيا مان محرقه بخار جي عارضي ۾ گذريو ياسين ۾ ١٧- ذوقعده ١٣٤٩ هجري جو وفات فرمائي ويو. انهيءَ قبرستان ۾ دفن ڪيو ويو، جتي سندس والد جي مزار آهي. سندن وفات تي قطعات تاريخ جدا جدا شاعرن لکيا آهن، جن مان صاحبزاده محمد اسماعيل جان مجددي متخلص 'روشن' جو قطعه تاريخ هيٺ درج ڪجي ٿو:-

محمد قاسم آن علامهٔ دهر — نکو روی نکو خونی نکو نام
شرافت در وجودش بود مضمر — شهامت با نهادش داشت ادغام
به تقوی و تقاو زهد و پرهيز — ربوده گوی از فقهائی فهام
هزاران طالبان نزدش رسانيد — نصاب علم حقانی بانجام
بزور بازوی تقرير، می کرد — ز مشکل تر مسائل رفع ابهام
بدهر ار بيش جوئی، کم بيابی — چو او در بيشهٔ تحرير ضرغام
دريغا! رفت از دنيائی فانی — بحکم خالق ارواح و اجسام
بعليين رسد اعلی مقامش — ز لطف حضرت دادار منعم
ز وصلش گفت روشن با سر آه — بگو: گل گشت شمع اهل اسلام ٢

١٣٤٩هـ

١- سندن فتوائن جو مجموعو — فتاواي قاسميه ج اول — نالي سان ڇپيل لاهور ۾ ۽ تازو قندار (افغانستان) ۾ ڇپيو آهي.

٢- مولانا صاحبداد ناصح سلطان ڪوٽي (جامع فتاوي قاسمي)، قاضي محمد ابراهيم ڪارڙائي، حڪيم مطيع الرحمان، مولوي محمد عظيم شيدا پڻ تاريخون چيون آهن.

١٢٤- مولوي عبدالله بنگلديرائي

ولد آخوند عبدالرحيم . هي بزرگ ڳوٺ باگڙجي تعلقو سکر ۾ (١٢٧٧ع هجري) ۾ تولد ٿيو . اجا هوش ئي ڪونه سنڀاليو هئائين ته سندس والد وفات ڪري ويو . ڇهن ورهن جي ڄمار ۾ سندس والد سنڌي اسڪول ۾ داخل ڪيس . اسڪول جي پنجن درجن پوري ڪرڻ کان پوءِ عربي ۽ فارسي علومن جي تحصيل لاءِ ڳوٺ مان نڪتو ، پوئتان فقط هڪ والده ۽ هڪ ڀاءُ هوس جن کي پنهنجي والد آخوند عبدالرحيم جي معتقدن جي سرپرستيءَ ۾ حوالي ڪري پاڻ

☜ آهن . (ڏسو مهراڻ ١٩٥٧ ص ١٢١) سيد عبدالفتاح رضواني (مدينه منوره)، مولوي نذير حسين جلالي ۽ ماستر جان محمد محسن ۽ مولانا قمرالدين مهيسر مرثيا چيا آهن .

مولانا مرحوم جا شاگرد هي بزرگ آهن .

١) مولانا محمد ابراهيم ياسيني مرحوم (سنڌي ڀاءُ)
٢) مولانا صاحبداد سلطان ڪوٽي مرحوم (تولد ١٣١٦) ڏسو مهراڻ شخصيات نمبر ٢٣٧)
٣) مولانا احمد صاحب قاضي مڪران
٤) مولانا ولي محمد قاضي منڙي بلوچستان
٥) مولوي عبدالحليم
٦) مولوي غلام صديق خجڪي
٧) مولانا محمد حسين مرحوم (مدير الحنيف جيڪب آباد) (هي بزرگ ڀاءُ حسام الدين جو عزيز دوست هو ۽ سندس وفات تائين سنگت هلي)
٨) مولانا محمد حسن صاحب مڪراني
٩) مولانا صاحبڏنو قرني
١٠) مولانا عبدالرحمان بلوچستاني ثم جيڪب آبادي
١١) مولانا حافظ محمد هاشم اسحاق ديرائي
١٢) مولانا فضل محمد واعظ ياسيني
١٣) مولانا محمد عابد استوي
١٤) مولانا نصيرالدين شهداد ڪوٽي

مولانا محمد اسماعيل ابڙن واري وٽ علمن حاصل ڪرڻ ۾ مشغول ٿيو. پوري همت ۽ استقلال سان اتي ئي هڪ استاد وٽ رهي سمورا ڪتاب ختم ڪري ١٣٠٢ هجري ۾ علمي فضيلت جي دستاربندي ڪيائين. ان ڪان پوءِ الله تعاليٰ تي توڪل ڪري ڳوٺ بنگلديري ضلعي لاڙڪاڻي ۾ مدرسو قائم ڪيائين. جنهن صورت ۾ ڪم فقط خدا ڪارڻ شروع ڪيو هئائين تہ شهر جي زميندار ميان يار محمد سومري ۽ ٻين نيڪ مردن جي ساڻس همدردي رهي. شاگردن جي کاڌي پيتي جي ڪفالت شهر جا رهاڪو ڪندا رهيا، جن جو تعداد بعض حالتن ۾ هڪ سؤ کي بہ وڃي پهچندو هو ۽ هو بزرگ اڪيلي سر سڀني جي پڙهائي کي منهن ڏيندو رهندو هو. برابر ٤٠ سال تدريس جو ڪم ڪندا رهيا ۽ اتڪل ٻتيهہ عالم، وٽانئن فارغ التحصيل ٿي نڪتا، جن مان:

١) مولانا مير محمد صاحب نورنگي،
٢) مولوي عبدالڪريم ڪورائي،
٣) مولوي غلام رسول لاٽاري،
٤) مولوي عبدالحليم پنداڻي،
٥) مولوي عطا محمد بلوچستاني،

مشهور شاگرد آهن. آخر عمر ۾ پيرانہ سالي ڪري تعليم جو شغل گهٽ ڪري ڇڏيائين ۽ فتوي ۽ تحرير نويسي جو ڪم آخر عمر تائين جاري رکندو آيو. بعضي علمي ڳالهين تي مولانا همايوني رحه ۽ ڪن ٻين علمائن سان تحريري مناظرا ٿي گذريا.

١٣٤٠ هه (١٩٢٠ع) ۾ جڏهن ملڪ ۾ خلافت هل چل شروع ٿي، تڏهن هي بزرگ هندن سان اتحاد ڪرڻ جو مخالف رهيو. هڪ دفعو سکر ۾ 'جمعيتہ علماء سنڌ' جي ڪانفرنس ۾ حجتون ۽ دلائل بہ

پيش ڪيائين ته : هندن کي پاءُ سڏڻ ناجائز آهي ، مگر جڏهن پڌايو ويو ته : قرآن شريف ۾ پيغمبرن پنهنجي ڪافر قوم کي ڀاءُ ڪري سڏيو آهي پوءِ هندن کي ڀاءُ سڏڻ ۾ ڪهڙو حرج آهي ؟ ته پوءِ خاموش ٿيو ۽ قبول ڪيائين .

مولوي عبدالله صاحب حضرت مولانا تاج محمود صاحب امروٽ واري جو ڏاڍو معتقد هوندو هو ۽ وٽن هميشه ايندو ويندو هو ۽ بزرگ امروٽ وارا به سندن ڏاڍي عزت ۽ احترام ڪندا هئا .

هو تمام سادي طبيعت جو ۽ عابد شب زنده دار ۽ روزانه بلا ناغي قرآن شريف جي هڪ منزل تلاوت ڪندڙ هو . چون ٿا ته هڪ دفعو سندن ننڍڙو نينگر سخت بيمار هو . هن ٻاهر قرآن شريف جي تلاوت ويٺي ڪئي، گهران ماڻهو آيس ته : ٻارڙي جي سڪرات واري حالت آهي، اوهان اندر اچو! پر منزل پوري ڪرڻ کان اڳ نه ويو ۽ ٻارڙو فوت ٿي ويو. هن بزرگ ٢ دفعا حج به پڙهيو . طب جي علم جو وڏو ماهر هو .

١) تحفةالحڪماء : نالي طب اڪبر فارسي جو سنڌي ۾ ترجمو ڪري ڇپارايائين جو هن وقت سنڌ جي طبيبن لاءِ ڏاڍو ڪارآمد ثابت ٿيو آهي .

جامع اوراق فقير (وفائي) جي ، مولوي صاحب موصوف سان هڪ به دفعا ملاقات ٿي هئي ، قد جو درميانو ، حنائي ڏاڙهي ۽ سفيد گول پڳ سر تي هوندي هوس. قديم وضع جو ساده مزاج عالم سڳورو هو .

٢٠- اپريل ١٩٣٢ع (١٣٥٠هه) جي پنهنجي ڳوٺ بنگلديري ۾ وفات ڪري هميشه واري جهان ۾ وڃي آرامي ٿيو . ١

١- مولانا مرحوم هي جلد ٢ فيبروري ١٩٤٦ع (مطابق ١٦- ربيع الاول ١٣٦٥ هه) جو لکڻ شروع ڪري پنجن مهينن ۾ لکي ختم ڪيو. راقم الحروف ٣ جولاءِ ١٩٧٢ع کان تصحيح ۽ ڇپائي شروع ڪئي . تصحيح جو ڪم ٥- نومبر ١٩٧٢ع جي ١٢ بجي رات جو ڪراچي ۾ ختم ٿيو . آخري صفحن جو پروف ٢٢-٥-١٩٧٣ ع جو ڪراچي ۽ اسلام آباد جي وچ ۾ هوائي جهاز ۾ ڏنو ويو .

فهرست رجال

ا

ابراهيم ، (پيغمبر) ۴۷

ابراهيم ابو اسحاق بن نصر بن عسڪر سنڌي موصلي، ۲۳

ابراهيم بڪري، سيد - ۴۶

ابراهيم ٺٽوي، امين الملڪ ، قاضي ۱۳۴، ۱۳۷، ۱۳۸

ابراهيم الجلي ، ۲۸۱

ابراهيم حسيني بڪري ، ۳۰

ابراهيم خليل نقشبندي ٺٽوي، ۱۷۳، ۱۷۵، ۱۹۵، ۲۰۵، ۲۲۳، ۲۴۴-

ابراهيم، درس- ۱۳۲ (ح)

ابراهيم سنڌي (شطاري) قاري (مرغ لاهوتي) ۷۵، ۷۶، ۷۷

ابراهيم نقشبندي ٺٽوي ، مخدوم- ۱۷۳، ۱۷۵، ۲۴۴

ابراهيم شاه عادل - ۱۰۳ (ح)

ابراهيم بن عمر سنڌي ، شيخ ۴۲، ۷۴

ابراهيم ڪلهوڙو - ۷۴، ۸۵

ابراهيم ولهاري، ميان- ۲۰۳

ابن ابي ذئب - ۲۱

ابن بطوطه ، سياح - ۳۱، ۳۲

ابن حجر، عسقلاني ۱۳، ۱۷، ۲۰

ابن خلڪان - ۲۵

ابن عدي - ۱۵

ابن عربي ، شيخ (محي الدين ابن عربي) ۱۵۹، ۱۶۳

ابن مبارڪ - ۱۷

ابن منصور - ۱۴

ابن نديم (صاحب فهرست) ۱۶

ابن مهدي - ۱۴

ابن نمير - ۲۰

ابو اسحاق فرازي - ۱۸

ابو برده بن ابي موسيٰ - ۱۳

ابو تراب محمد رشدالله شاه جهنڊي وارو پير سيد - ۱۶۳

ابو جزء نصر بن ظريف - ۱۵

ابو حاتم محمد بن ادريس رازي - ۲۱

ابوالحسن بڪري شافعي ، شيخ ۸۲

ابو حفص عمر شيخ شهاب الدين ڪبير ۱۵۷ (ح)

ابو حنيفه، قاضي، بکري - ٢٥
ابو دائود - ١٥
ابو ربيع زهراني - ١۴
ابوالبقا امير خان ٺٽوي - مير (ابوالبقامير) ۷۳، ١٢٨، ١٣۴، ١٣٨، ١٣٩، ١۴١، ١۴٢،
ابوالبقا ٺٽوي، مُلا - ١١٥
ابوبڪر جتوئي - ١٠۷
ابوبڪر ، شيخ - ٥٢
ابوبڪر حضرت- ٢٠٥، ٢٠۷، ٢٦٢
ابوبڪر سنڌي (ابوبڪر احمد بن محمد بن علي قريشي ملقب به بدر)- ٦٩
ابوبڪر شيخ ، عرف منگير شاه - ۷
ابوبڪر هذلي - ٢١
ابوبڪر هالائي ، مخـدوم (ابوبڪر)- ١١٦، ١١۷، ١٢٠
ابو تمام - ۷٨
ابو جعفر منصور (منصور) خليفه - ٨٠، ٨١، ٨٢
ابوالحسن ٺٽوي، (ابوالحسن) مخدوم - ١٢٢، ١٢٥، ١٢٦
ابوالحسن ، مولوي ولد شيخ رياض احمد ردولوي- ٢١٩
ابوالحسن ، ميان - ١٢٦
ابوالحسن سنڌي - ١٢٢
ابوالحسن، شيخ، فقيه - ١٢٥
ابوالحسن ڏاهري (نقشبندي) مخـدوم (ابوالحسن) ١١٦، ١١۷، ١١٩، ١٢٣
ابو دلامہ (شاعر) - ٨١، ٨٢
ابو طالب مڪي، شيخ- ١٠٥
ابوالعطا سنڌي (افلح - عطا) ۷٨، ۷٩، ٨٠، ٨١، ٨٢
ابو عبدالملڪ، محدث سنڌي ٢١
ابو علي ثقفي - ۷۷
ابو علي سنڌي ، شيخ- ٢١، ٢٢، ٢٣
ابوالفتح ٺٽوي (ملا) قابل خان ١٣٠، ١٣١
ابوالفتح (رڪن‌الدين ملتاني) شيخ - ٣٠، ٣٣، ٣۴
ابوالفضل، علامہ - ١١۴
ابوالفيض، غلام عمر جتوئي، مولانا - ١٨٨
ابوالقاسم بغوي - ٢٠
ابوالقاسم، خان‌زمان، ٺٽوي ، (مير ابوالقاسم) ١۴٨، ١۴٩، ١٥٠، ١٥١، ١٥٢

ابوالقاسم سلطان نتوي (ابوالقاسم - سيد) - ١٥٢، ١٥٣، ١٥٥ (ح)
ابوالقاسم شکر اللهي نتوي، سيد (ابوالقاسم سراج الدين محمد) ١٢٦، ١٢٧، ١٢٨
ابوالقاسم نقشبندي، ميان - مخدوم - ١٥٩
ابوالقاسم (نورالحق درس نتوي، مخدوم (ابوالقاسم) ١٣٢، ١٣٣
ابوالقاسم، شيخ - ٥٢
ابوالقاسم، نمکين، هروي بکري، مير (ابوالقاسم، مير، سيد) - ٩٥، ١٣٨، ١٤٣، ١٤٤، ١٤٥، ١٤٦، ١٤٧
ابو محمد مخزمي - ٢٠
ابو محمد سالم سنڌي، حافظ ١٩
ابو محمد صالح شاه راڻيپوري، سيد - ٢٣٣
ابو معشر نجيح (ابي معشر) بن عبدالرحمان سنڌي، ١٢، ١٣، ١٤، ١٥، ١٦، ٢١
ابوالمکارم شهود، مير نتوي (ابوالمکارم) مير، سيد - ١٢٨، ١٣٤، ١٣٦، ١٥٦
ابو مويد علي، سيد - ٢٧
ابو نصر (فتح) بن عبدالله سنڌي (شيخ) ٢٧، ٢٨
ابو نصر هاشم بن قاسم - ١٤
ابو نعيم ١٣، ١٤
ابو نعيم فضل بن وکيل ٢٠
ابو يعلي موصلي ٢١
ابي طالب ١٣٨
احمد بابا بکري (نعلبند) ٦٨
احمد ابن تيميه، شيخ الاسلام ١٦١
احمد نتوي، ملا ١١٢، ١١٣
احمد، ملا - ١١٣، ١١٤
احمد شامي، سيد - ٢٧٥
احمد کتابي نتوي، مخدوم (احمد، مخدوم) - ١١٥
احمد قاضي - ٦٨ (ح)
احمد بن حسن بن عبدالجبار صوفي ٢٠

احمد بن حنبل ، امام- ۱۴،
۱۵، ۱۶، ۱۸، ۲۰
احمد بن ابي خثيمه ۲۰
احمد ، معروف به ملا جيون
۲۱۹
احمد خان ڪوروائي ۲۲۱
احمد سرهندي، شيخ، مجدد
الف ثاني ۱۲۳ ، ۱۳۲ ،
۲۵۲، ۲۵۶
احمد سيوستاني ، مخدوم -
(۲۵۵) الف
احمد شاه ابدالي - ۲۵۶
احمد بن علي - ۲۰
احمد متعلوي، قاضي، ۲۲۴-
احمد ملا ساوڻي هالائي ،
آخوند - ۱۸۱
احمد، مولانا، قاضي مڪران
۲۸۶
احمد ، مولوي ۱۷۷، ۱۷۹،
۲۷۱، ۲۷۴
احمد هالائي (بن مخدوم
اسحاق) آخوند ۷۱، ۷۲،
۲۶۸
احمد ملوي ، حاجي - ۱۷۷
۱۸۹، ۲۴۶ (ح) ۲۴۷
اخنف بن قيس - ۱۷ (ح)
ادراڪي بيگ لاري- بيگ لار
۱۵۳، ۱۵۵
ادريس سمو ، مخدوم - ۶۳
ارشاد حسين رامپوري، مولانا
-۲۲۹
ارغون، بيگ لار ۱۵۲
اسحاق بڪري - ملا (اسحاق
ملا) ۱۴۲، ۱۴۳
اسحاق، سنڌي قلندر پاناڻي،
۱۰۶
اسحاق صديقي، مخدوم- ۱۳۲
اسماعيل بن ابي حارث - ۳۰
اسماعيل جرجاني، سيد - ۱۸
(ح)
اسماعيل سومرو ، مخدوم -
۷۰، ۷۱
اسماعيل سيد (بن علي اصغر
۲۷
اسماعيل متعلوي ، حافظ -
۲۰۱
اسماعيل ، مخدوم - ۷۱
اسماعيل صفوي - ۱۱۲
اسماعيل ثاني- ۱۱۲
اسماعيل بن علي - ۲۰

اسماعیل ، سید - ١٩١
اسمعي (سيمي نيشاپوري) ١٣٦
اسدالله بكري (ساقي) مير (اسدالله ساقي) ١١٧، ١١٨، ١١٨ (ح) ١١٩
اسد بيگ، ميرزا- ٢٣٨ (ح)
اسدالله حسيني ، علامه سيد ٢٢٨
اسدالله خان رئيساني - رئيس بلوچستان - ٢٧٤
اسدالله شاه ٽكڙائي (تخلص فدا) ١٧٧، ١٧٩، ٢٤٤، ٢٤٧، ٢٧٢
اسدالله شاه (ثاني) ڊاڪٽر ٢٤٥ (ح)
اسدالله - ٢٢١
اسدالله ، مير - ١١٨
اعتمادالدوله آصف جاه (خان) (ابوالحسن) نواب ٤٤، ٤٦
اعجاز علي، ميرزا- ٢٣٧(ح)
اطهر مبارڪپوري ١٣ (ح)
اڪبر (اعظم) بادشاه ٥٥، ٥٨، ٨٤، ٩٢، ٩٩، ١١٣، ١٤٢، ١٤٣، ١٤٤، ١٥٠
الله بخش ٩١ (ح)
الله بخش نماڻو ، مولوي ، ١٩٦-
الله بخش خان بارڪزئي امير ٢٧٤
الياس لنگراچه - شيخ ١٠٧
الياس محمد ، ميان ١٠٩
امام اعظم - ١٩
امام بخش ، مولوي ١٩٢
امام حسين رضه ١٦٠
امام الدين ، فرزند خواجه نظام الدين ٢٦١
امام الدين راشدي ، حاجي (امام الدين، سيد) ١٧٦، ١٧٧
امام الدين مجددي شڪارپوري (امام الدين، خواجه)-١٦٨، ١٦٩، ١٧٠، ١٧١، ١٧٢، ١٧٣
امام علي انصاري، قاضي ٢٤٦
امام علي صفي پوري، شيخ - ٢٢١-
امام علي ميناڻي لڪنوي ، مولوي ٢٢١
امام غزالي (ابو حامد محمد حجة الاسلام) ٤٥، ٩١، ١٠٣، ٥٩ (ح)

امام قشيري - ١٠٤
امام محمد نقي ٢٧
امتياز خان (رک : حسين اصفهاني خالص) ١
امانت علي مرادآبادي ، مولوي ٢٢٠
امروٽي ، مولانا - ٢٣٠ (ح)
(ڏسو : تاج محمد امروٽي)
امانت علي، سيد، نيشاپوري ٢٢٠
امان علي قائم ڪنجوي ٢٢١
امان الله جوڌپوري، حضرت ٢٢٠
اُم موسيٰ (بنت منصور) ١٢، ١٦
انور شاه خان ٢٢١
انوشتگين خوارزم شاه - ١١٨ (ح)
امير شاه قاسم خان - ١٥٢، ١٥٥ (ح)
امير علي، مولوي ٢١٩، ٢٢٠
امير علي خان ، مير - ١٨١
امير علي شاه فتح پوري - حڪيم ١٤٧
امير علي شاه ، مولوي (ولد شيخ محمد بخش) ٢١٩
امير علي ، مير - ٩٠
امير محمد آچي - ١٥٦
امين الدين خان حسين نتوي، مير - ١٢٨، ١٣٠
امين محمد ثاني هالائي ، مخدوم - ١٧٤
اورنگزيب عالمگير - ١٢٧، ١٢٩، ١٣٠، ١٣١، ١٤٠، ١٥٨، ٢١٩
اوزاعي ، امام - ١٩

ب

آدم شاه ڪلهوڙو سکري ، ميان (آدم شاه - ميان) ١٠٧، ١٠٨، ١٠٩
آدم ، مخدوم - ١٣٢
آصف خان - ١١٣
آعظم خان ، نواب (عزيز ڪوڪ) ٨٥

ٻ

بابا ابو محمد لولوي ٦٨(ح)
بابا خوجو - ٦٨ (ح)
بابا ڪمال مالوي- ٦٨ (ح)
بابا سماح - ٦٨ (ح)

بابا دهوڪل - ٦٨ (ح)
بابا لڏو - ٦٨ (ح)
بابا توڪل - ٦٨ (ح)
بابا علي شير - ٦٨ (ح)
بابا محمود - ٦٨ (ح)
بابا ڪرامت - ٦٨ (ح)
بابا لاڏو - ٦٨
باقر، مير، قورچي، صفاهاني ٥ (ح)
باقي بالله ، خواجه - ٥٠
بايزيد بسطامي ، شيخ - ٢١، ٢٢، ٢٣
بحرالعلوم، مولانا - ١٩٢
بحرالعلوم علامه عبدالڪريم- ٢٠٣ (ح)
بخاري - امام - ١٥
بدرالدين (محمد) سيد ، بڪري - ٢٥، ٢٦، ٢٧
بدر عالم ، سيد - ٣٠ (ح)
بدرالدين خان دراني ، آغا ٢٦١ (ح)
برهان‌الدين بڪري، مولانا - ٢٨
برني ، ضياء الـدين (صاحب تاريخ فيروز شاهي) - ٢٨
برهان‌الدين احمد صديقي بلگرامي ٢٢١
بصرالدين سيوستاني، مولوي، مخدوم- ١٨٨ (٢٥٥ الف)
بلاڪمين - مستر (بلاخمين) - ١٤٧
بلال باغباني، مخدوم(بلاول، مخـدوم) بـن مخـدوم حسن - ٤٢، ٤٣، ٦٣، ٦٥، ٦٦
بندگي، شاه، حضرت - ٣٠ (ح)
بولق ، قاضي - ٥٢
بو علي ، مير ، مشهدي -
بوريا نشين - ٥ (ح)
بهادر شاه بن مظفر شاه (شهيد) ١٠٠
بهادر خان - ٥٦
بهاري ، خواجه - ٥٣
بهاء الدين - ١٧٣
بهاء الدين زڪريا ملتاني ، خواجه - ٦ ، ٧، ٢٨، ٢٩، ٩٣، ١٠٨

بهاءالـدين بهائي (مولوي
بهـائي) ١٨٢، ١٨٣،
١٨٤
بهاول شطاري، شيخ ٣٦،٣٧
بيرم خان، خانخانان- ٩٦(ح)
بي بي جـمـال خـاتـون
سيوستاني - ٦٢
بي بي پائي (چامل مائي)
(بي‌بي بادي) ٥٢؛٥٢ (ح)
بي بي خاتون - ٢٦
بي بي فاطمه ٤٨
بي بي نور ١٩١
پ
پائي خان (ملا گدا علي)
١٤١ (ح)
پل ڪلهوڙو - ١٠٧
پاڳارو - پير ٨
پنو خان ولد رحمت خان
٢١٩
پنهون ١٠٩
پير بخش شاه راشدي، مولانا
سيد - ٢٤٦ (ح)
پير بخش، قاضي- ٢٦٣ (ح)
پير بخش محمد پوري،
مخدوم - ٢٢٣
پير جهنڊو - ٢١١
پير شاه ، پير - ١٨٦
پير محمد مولانا، واره وارو-
٢٧٥
پير محمد - ٧
ت
تاج‌الدين احمد صديقي
بلگرامي ٢٢١
تاج‌العاشقين (رڪ - محمد
سنڌي، تاج‌العاشقين) ٥٦
تاج محمد بلوچستاني، مولانا
٢٧٥
تاج محمد لکنوي - ٢٢١
تاج محمد خان افغان- ١٦٩
تاج محمد ڪتبار ، مولانا
ميان - ٢٧٤ (ح)
تاج محمود امروٽي ، مولانا
سيد (امروٽي، مولانا) ١٧٩،
٢٢٦،٢٣٠(ح)٢٤٦،٢٨٨
تراب علي شاه مرحوم ، شاه
سائين - ٢٦٢ (ح) ٢٦٣
ترمذي ، امام - ١٥
تفاول خان، وزير اعظم ٤١

تقي الدين، شاه قطب الاقطاب
(تقي الدين، سيد) ۳۰ (ح)
تيمور ، امير - (بن احمد شاه
ابدالي) ۲۵۶
ٺل (کلهوڙو) ۱۰۷
ڄام نظام الدين سمو - ۶۳
جان محمد ، پير - ۱۱، ۱۲
جان بابا ، مرزا - ۱۴۹
جان محمد بدينوي ، خليفو
مولوي ۲۷۱
جان محمد ، قاضي ، روهڙي
وارو - ۲۶۲ (ح)
جان محمد محسن ، ماستر
۲۸۶ (ح)
جاني بيگ ، مرزا - ۱۴۱،
۱۵۰، ۱۵۲، ۱۵۳، ۲۲۳
جعفر ، سيد - ۱۹۱
جعفر طيار ، حضرت - ۱۳۸
جعفر هادي - ۷
جعفر طيالسي - ۲۰
جعفر ، سيد ثاني ۲۷
جعفر بوبڪائي، مخدوم - ۱۰۲
جعفر غنذر - ۲۰
جعفر علي شاه راشدي مرحوم
پير - ۲۵۱ (ح)
جلال الدين سيوطي ، محدث
۱۱۷
جلال خان ۱۰۴
جلال الدين ٺٽوي، مولانا ۳۷
جلال متو برهانپوري- ۴۶
جلال الدين ٺٽوي، مولانا ۳۶
جلال الدين حسين ڪبير بن
علي بخاري، اُچي - ۲۵،
۲۶، ۲۷
جلال الدين ڪبير (ڏسو
جلال الدين حسين ڪبير
بخاري)
جمال الدين ، مولانا ، سيد -
۱۹۲، ۱۹۳
جمال الدين صحبت پوري ،
مولانا ۲۷۵
جمال الدين احمد جوزقاني -
۶۵
جمال محمد گجراتي ، ميان
۹۴
جمالي دهلوي - ۶۶ (ح)
جمال خاتون، بي بي - ۵۳
جنيد بغدادي ، سيد الطائفه -
۶۵
جهانگير (سلطان - بادشاه)
۴۴، ۴۵، ۵۰، ۵۱، ۹۵، ۹۶،
۹۷، ۱۱۲، ۱۴۴، ۱۵۴،
۱۵۵، ۲۲۳ (ح)

جي - ايم سيد - ۲۳۷ (ح)
جڳتياڻي - ۲۳۷ (ح)
چارلس نيپئر ، سر ۱۹۴
چندا ٻائي ماه لقا ۹۹ (ح)
حاتم بن ليث ۲۰
حاتم علي ، سيد - ۱۹۱
حاجي، خليفو - ۷۷ (ح)
حاجي، متعلوي، سيد - ۴۳
حامد تکڙائي ، حافظ ۲۲۸
حامد شاه راشدي - ۱۸۶
حامد قادري ، ملا ۵۳
حبيب الرحمان خان نواب
صدر يار جنگ ۹۹
حبيب الله سيوستاني ۳۶
حر بن عبدالله قريشي - ۷۹
حرمت خان افغان جهان آبادي
۲۱۹
حزب الله شاه راشدي ،
مسکين (تخت ڌڻي)
پير سيد - ۱۸۲، ۱۸۳،
۱۸۴-۱۸۵-۱۸۶-۲۲۶
حسام الدين راشدي - ۵۳(ح)
۸۷، ۹۵، ۹۹ (ح) ۱۴۱،
۱۴۲، ۱۴۳(ح) ۱۵۱(ح)
۱۵۲ (ح) ۱۷۷ (ح)
۱۸۶، ۲۱۰ (ح) ۲۱۵
(ح) ۲۲۳ (ح) ۲۲۹ (ح)
۲۳۸ (ح) ۲۴۹ (ح) ۲۵۱
(ح) ۲۶۱(ح) ۲۱۶، ۲۷۵
۲۸۶
حسام الدين ، مرزا ۵۰، ۵۱
حسن الله ، حاجي، مخدوم ،
۱۱
حسن شيرازي، مولانا ۱۰۴
حسن قادري ، مخدوم ۱۵۷
حسن قاري پاٽائي ، مخدوم
۱۵۶، ۱۵۷ (ح)
حسن حيدرآبادي ، مولوي
۲۴۵
حسن جان سرهندي خواجه -
۱۲۳ (ح) ۲۱۱
حسن ۲۱
حسن بن سفيان - ۷۷
حسن صديقي سيوستاني ،
مخدوم (۲۵۵) الف
حسن علي خان ٽالپر حيدرآبادي،
مير - (محمد حسن علي
مير) ۲۵۳، ۲۵۴
حسن علي آفندي، خانبهادر-
۱۹۶

حسن بن علي معمري ٢٠
حسن محمد ، سيد (بن دين محمد) ٢١٨
حسن بيگ لکنوي ، مرزا - ٢٢٠
حسن‌الله پاٽائي صديقي ، مخدوم، حاجي- ١٨٧، ١٨٩، ٢١١، ٢٢٩، ٢٣٠ (ح) ٢٥٢، ٢٥٣، ٢٦٩، ٢٧٤، ٢٨٠
حسين اصفهاني (صفاهاني) شهيد خالص ، سيد ٢٠١
حسين اول ، قاضي ٢٢٣ (ح)
حسين بخش خان (شاڪر) فرخ آبادي ٢٢٠، ٢٢١، ٢٢٢
حسين، جلال‌الدين جهان گشت ٢٦
حسين علي خان ٽالپر ، مير - ١٧٨، ١٨٠، ١٨١
حسين بغدادي ، شيخ ٥٧
حسيني مرزا ٩٨
حفص ١٥٧
حفظ‌الله خان، نواب ١٢٥
حفيظ مجيبي ٢٢١
حڪيم مرزا - ١٤٣
حلي ، علامه ١٦١
حنيف‌الله مولوي، ٢١٩
حماد بن زيد - ١٨
حمايت‌الله لکنوي ، شيخ - ٢٢٠
حمزه بن رفعه - شيخ ، ١٤٨
حمزه ڪتاني ٢٠
حميدالدين مهونوي، مولوي- ٢٢٠
حميدي ٢٠
حميد محدث، شيخ ٨٢، ٨٥
حميد دربيلي، شيخ (حمد شيخ) بن قاضي عبدالله سنڌي) ٨٤
حسن‌الله پاٽائي حاجي، ٢٧٤
حويده خاتون ٢٦
حيدر سنائي ٦٦
حيدر ، مير ابڙو (بلوچستاني) ٢٦٤

خادم حسين، مولوي- ٢٣١
٢٧٥ (ح)
خان جهان لودي - ٩٦،
٩٨،٩٧
خان محمد قريشي ، حاجي
پير - ١٢،١٠
خدابخش لهڙو ، مولوي ٢٣٦
خسرو بيگ ، مرزا ، ٢٣٦
خسرو چرڪس - امير -
(خسرو خان) ١٥١،١٥٠
خضر عليه‌السلام - ٦٤
خضر سيوستاني - ٥٢،٤٨،
٦٢ ،٦١
خطيب بغدادي - ١٤،١٣
خليل ، خواجه ٧
خيرات علي اله آبادي ، سيد
٢٢١،٢٢٠
خير محمد جسڪاڻي ، فقير
٢٧٧
خير محمد جوڻيجو پاڻاڻي ،
مولوي ١٨٨
خير محمد هيسباڻي ، فقير -
٢١٦
دارا شڪوه ١٣٨
دانستر ويل مسٽر ڪليڪٽر-
١٦٣
داؤد ميان - ١٠٩
درويش بابو سنڌي - ٦٧
دوست علي سيستاني - ٦٥
دين محمد ، سيد (بن
عرب شاه)
دين محمد صديقي ٢١٣،٨٦
دين محمد ، مخدوم - ٢٠٣
دين محمد ، ميان ١٠٩
ڏيارام گدومل، ديوان -
٢٣٧ ،٢٣٧ (ح)
ڏيان سنڌي ، شيخ ٨٦،٨٥
ذڪي نديم، ميرزا - ٨٨(ح)
ذهبي، علامہ ١٣، ١٤، ١٥،
٢٠، ١٧
رابعہ بصري ٦٢
راڻي ورسي - ١٤٨
راجن ، شيخ - ٧
رحمت‌الله دربيلي (سنڌي)
مدني شيخ‌بن قاضي‌عبدالله
دربيلي - ٨٤،٨٣،٨٢
رحمت خان لکنوي - ٢١٩

رحمت‌الله ، مدني ، سنڌي
شيخ - ٨٢،٨٣ (ح) ٨٤
رحمت‌الله سيتائي ، مولوي
٢٨٠
رحمت‌الله باقي (بن عبدالله
قاضي - ١٠١،١٠٢
رحمت‌الله (بن طاهر) ١٠٥
رحمت‌الله، شيخ - ٧
رزاق ڏنو ، آخوند ٢٠٦
رستم خان ٽالپر ، مير ٢٦٢
رستم علي (محمد يعقوب)
بکري رامپوري ، مولوي
١٩٠،١٩١،١٩٢،١٩٣
رشدالله صاحب‌العلم ، پير
سيد ١٧٧،٢٢٩
رشيدالدين، صاحب‌العلم‌الثالث
پير سيد (جهنڊي وارو)
١٧٤،١٧٦،١٨٣،٢٦٧
رضي‌الدين، شيخ - ١٥٧(ح)
رضي‌الدين علي، لالا غزنوي
٦٥
رفيع‌الدين مجددي شڪارپوري
١٧٢
رفيع‌الله ، پير - ١٧٣
رڪن‌الدين بن معروف ١٠٢
رڪن‌الدين ٺٽوي ، مخدوم
٦٦
رڪن‌الدين (سخي) متعلوي،
سيد - ٣٨،٤٣
رڪن‌الدين ملتاني شيخ (ڏسو
شيخ ابوالفتح رڪن‌الدين
ملتاني
رڪن‌الدين ، شيخ المعروف
اسماعيل شهيد - ٧
رمضان شهرالله ، شيخ ١٥٦
١٥٧، (ح)
روح الله (بکري) مخدوم
٨٧،٨٨،٩٠
روز بهان بقلي (شيخ ابو
محمد) ٢١
رئيس محمد حسن کهاوڙ -
٢٠٦
رياض احمد ردولوي ، شيخ،
٢١٩
ز
زبيد احمد - ١٦ (ح)
زڪريا ، مير ، ١١٨ (ح)
زڪريا ، ملا ١١٦
زهره ٢٧
زهري يحيى بن ڪثير ١٧
زهري ، امام ١٧

زين‌العابدين تکڙائي ، سيد حاجي ٢٤٢-٢٤٥
زين‌الدين خوافي - ١٠٥
ساهڙ لنجار (ساهڙ) مخدوم - (انڙپوري) ٣٨، ٤٢، ٤٣ ٤٤، ٦٦
سائينڏنو ، قاضي - ٤٨
سراج‌الدين ، شيخ ١٥٧ (ح)
سراج محمد بنبائي، شيخ ٥٨
سعدالله ، قاضي- (٢٥٥)الف
سعدالله سورتي، سيد - ١٦٢
سعدالله هالائي، مفتي- ١٧٣
سعد بن ابراهيم بن سعد- ٢٠
سعدي ، شيخ - ١١٥-
سعدي شيرازي - شيخ ١٤٢
سعيد بن ابي سعيد مقري-١٣
سعيد بن مسيب(سعيد)- ١٣
سفيان ثوري، امام - ١٤، ١٦، ١٧، ١٨
سڪجي ، شيخ - ٥٨
سلطان باهو - ٢٦٢ (ح)
سلطان احمد - ٦٨ (ح)
سلطان‌الاوليا (ڏسو نظام‌الدين اوليا، سلطان)
سلطان محمود بکري - ١٤٢
سلطان محمود سيتاپوري ، مولانا - ٢٦٥
سلطان محمد ، سيد ، ٢١٩
سلطان محمود ، مولانا ٢٢٩
سليمان بن سليم - ٨٠
سليمان ساؤجي، خواجه ١٥٥
سليمان ، شاه - ٥٢
سليمان - ١٣٨
سمعاني (ابو سعيدعبدالڪريم السمعاني المروزي) ٧٧، ٧٧ (ح)
سيد احمد - ٢٧
سيد احمد بخاري بکري- ٢٥
سيد علي اصغر - ٢٧
سيد علي بکري - ٣٠
سيد احمد ڪبير بخاري ٢٧
سيد احمد کتو - ٦٨ (ح)
سيد علي بن محمد (بدرالدين بکري - ٢٩
سيد علي همداني ، مير ٤٣
سيد محمد چشتي بکري ، خواجه ٥٦
سيد مهدي جونپوري - ٧٤
سهراب خان مير - ٢٨٠

سسئي - ۱۰۹
سيف‌الدين ، شاه ولد خواجه
محمد معصوم ۱۳۲،۱۳۳

ش

شائسته خان آصفي، نواب ۹۸
شاه بيگ ارغون ۶۵،۸۲،۹۹
شاهجهان (شهاب‌الدين محمد
بادشاه) ۵۲، ۵۶، ۹۷،
۹۸، ۹۹، ۱۱۲، ۱۱۴،
۱۳۷، ۱۳۹، ۱۳۹ (ح)
۱۴۰، ۲۲۳ (ح)
شاه حسن‌بيگ ارغون، مرزا
۲۶، ۷۳، ۱۴۸، ۱۴۹
شاه داؤد - ۵۲
شاه عالم (فرزند اورنگزيب) ۱
شاه عالي گوهر (مغلي گورنر)
۱۹۱
شاه قاسم، خان زمان ۱۴۰(ح)
شاه مبارک (ڏسو ميران
مبارک ثاني) - ۷۴
شاه محمد ۲۷۰
شاه محمد کوکلتاش ، آقا -
۱۰۸
شاه مردان شاه ثاني ، پير
سائين - ۱۸۵،۱۸۶
شجاع - ۳۰
شريرالملک (شريف‌الملک)
شريف خان ، يک چشم
۱۳۹-۱۳۹ (ح) ۱۴۰
شعبه - ۱۷
شفيع محمد، آخوند - ۲۳۷
شکرالله قاضي - ۱۲۶
شمس‌الدين پير (بن خواجه
امام‌الدين) ۱۷۰،۱۷۳
شمس‌الدين بلبل، ميان ۱۶۹،
۱۹۸، ۱۹۹
شمس‌الـدين مزوقاني ، شيخ
۶۵
شمس‌الدين علي همداني، سيد
۶۵
شمس‌الدين ، مولوي - ۲۲۰
شمس‌الدين محمد ، شمرازي -
۲۵ (ح)
شمس‌الدين يحيٰي اودي، صوفي
۳۲،۳۳
شهاب‌الحق ، سيد ، سلطان
۳۰(ح)

شهاب خان (گورنر) ٨٤
شهاب‌الدين سنڌي، شيخ ٩٣
شهاب‌الدين واصل سنڌي - ٥٩، ٦٠، ٩١
شهاب‌الدين (شيخ) ١٠٢
شهاب‌الدين سهروردي صديقي پاڻائي ٣٥، ٣٦، ١٠٥، ١٥٧
شهاب‌الدين هالائي، مولوي ١٨٨
شهاب‌الدين نقشبندي ٢٧٦
شهامت خان، نواب ١٢٦
شهباز خان ڪنبوه، نواب ٩٧
شهابي سهروردي ١٥٧ (ح)
شهودالدين ١٧٣
شيخ‌الدين ابراهيم - ٢٢ (ح)
شيخ شاه محمد شاه بدخشي بدخشاني ٥٣
شيخ محمد، سيد (بن سيد حسن محمد) ٢١٨
شير شاه سوري - ٣٧

ص

صاحبڏنو شڪارپوري، "صاحب" آخوند - ١٩٩، ٢٠٠، ٢١٤
صاحبڏنو قرني، مولانا ٢٨٦
صادق بيگ دهلوي، مرزا - ٢٢٠
صادق محمد خان اول، نواب - ٨
صاحبداد لامع، سلطان‌ڪوٽي، مولانا ٢٨٥ (ح) ٢٨٦
صبغت‌الله، پير (تجر ڏني) ١١٦، ١٨٢، ١٨٦، ٢٦٤، ٢٦٦
صبغت‌الله، خواجه ٢٥٦
صبغت‌الله شاه شهيد ١٨٦
صدرالدين ابو المڪارم، شيخ - ٧
صدرالدين، امام، حنفي - ٢٥ (ح)
صدرالدين بکري ٢٨-٣٠(ح)
صدرالدين، علامه - ٣٣
صدرالدين محلاتي - ٢٢(ح)
صدرالدين سنڌي برهانپوري، حافظ، ٧٦

صدرالدين (محمد طيب) سيد، بکري - سنڌي ۲۵، ۲۶
صدرالدين محمد، پير، مخدوم ۲٦
صدرالدين قونوي، شيخ - ۱۰۵
صديق اکبر رضہ، حضرت ۲۳۳
صديق حسن خان، محدث، نواب سيد - ۲
صديق رسول، پير سيد ۲٦۷
صعصہ بن سوهان - ۱۷
صفي الله، شاه (قيوم جهان) تخلص صفي ۱۷۳
صفي الله مجددي، خواجہ - ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰٦
صوبدار خان ٽالپور مير- ۱۸۱، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵

ض

ضياءالحق مجددي قنڌاري- ۲۲٦
ضياءالدين، بلبل ۱۹۹ (ح)
ضياءالدين، مخدوم - ۱۱۵
ضياءالله غلام علي- ۲۳۷(ح)
ضياءالدين برني ۳۲ (ح) ۳۵

ط

طاهر بن يوسف سنڌي، شيخ، ۴۱، ۵۵، ۵۹، ٦۰، ۹۱(ح) ۹۲
طاهر ولد ميان راڻو - ۱۰۷
طاهر، قاضي - ۵۲
طهماسپ صفوي، پادشاه - ۱۱۲
طيب، شيخ - ۵۹
طلا محمد پشاوري، قاضي - ۱٦۲
طاهر بن شيخ يوسف صديقي پاتائي (ابو عبدالله) ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰٦
طاهر نسياني ٺٽوي، سيد - ۱۴۳
طيب بن شيخ يوسف صديقي پاتائي - ۱۰۲

ظ

ظهيرالدين بکري سنڌي، مولانا - ۳۲، ۳۳، ۳۴، ۳۵
ظهيرالدين شافعي - ۲۳

ع

عابد کبير، شيخ - ۵۲
عارف علوي - ۱۵۸
عاصم - ۱۵۷
عاصم بن علي - ۱۴
عاقل شاه هالائي- ۲٦۴ (ح)

عائشه صديقه رضه ، بي بي ٢٠٧

عباس ، حضرت - ١٠٩

عباس پاتائي، مخدوم، محدث ٥٧

عباس ، مخدوم - ١١٥

عباس ، مخدوم (ابن جلال محدث پاتائي - ٤١، ٥٧، ١٠٩، ١١٥

عباس دوري - ٢٠

عبدالباري ، شاه ٢١٩

عبدالباقي ، باقي ، خواجه - ١٧٣

عبدالجليل بلگرامي ، مير ، علامه - ٢،١

عبدالحسين سانگي ، حيدرآبادي ، مير - ١٩٨ ١٩٩

عبدالحڪيم ، مخدوم مولانا ٢١٧

عبدالحڪيم، مولانا، مخدوم (بن سيد شيخ محمّد) ٢١٧، ٢١٨

عبدالحليم ، مولوي - ٢٨٦

عبدالحليم پنڊائي ، مولوي ٢٨٧

عبدالحليم پڪي وارو ، مولانا ٢٢٩ (ح)

عبدالحليم جان، آغا - ٢٢٨ ٢٣٠ (ح)

عبدالحليم ، مولانا، ڪنڊي وارو - ٢٦٢

عبدالحليم ، ميان ، حافظ ٢٦٣، ٢٦٤ (ح)

عبدالحميد سهروردي- ١٤٨

عبدالحميد شائق متعلوي ، آخوند - ١٧٥

عبدالحق مهاجر اله آبادي ، شيخ - ١٨٨

عبدالحق بهاري ، مولوي - ٢٢٠

عبدالحق بن شيخ شاه محمد ٢٧٠

عبدالحق محدث ، دهلوي - ٥٠، ٥١، ٩٩، ١٠١

عبدالحي اسماعيل ١٣٨

عبدالحي ، مخدوم - ٢٧٦

عبدالحي لکنوي، مولوي - ۸۴، ۱۰۱، ۲۸۱، ۲۸۲

عبدالحي ، قاضي - ۱۴۴

عبدالحي ، نقشبندي ، مخدوم - ۲۱۵

عبدالخالق وکيل ، ميان - ۲۱۴

عبدالرحمان، مولانا، قاري - ۱۵۶

عبدالرحمان مجددي، حضرت خواجه - ۲۴۳

عبدالرحمان سکر وارو ، مولانا ۲۳۰ (ح)

عبدالرحمان ، امير (والي افغانستان) ۲۲۷

عبدالرحمان مکري، مولوي- ۲۲۵، ۲۲۶

عبدالرحمان نبي آبادي، ۲۲۲

عبدالرحمان عمر (امام اوزاعي) ۱۷

عبدالرحمان سندي ، سيد - (متخلص به موحد) ۲۱۷، ۲۱۸

عبدالرحمان موحد لکنوي (موحد) ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۱، ۲۲۲

عبدالرحمان بلوچستاني ثم جيکب آبادي - ۲۸۶

عبدالرحمان مجددي سرهندي، خواجه - ۲۸۲، ۲۸۵

عبدالرحمان بن مهدي - ۲۰

عبدالرحمان، مولوي ، ۲۶۲

عبدالرحمان سمه ترنائي ، مولوي - ۲۷۱

عبدالرزاق - ۱۴

عبدالرزاق بوبکائي، مولوي ۲۸۰

عبدالرزاق ، شيخ - ۵۲

عبدالرزاق بن همام - ۲۰

عبدالرؤف بختيارپوري، مولوي- ۱۸۱، ۲۸۲

عبدالرحيم ۱۵۷

عبدالرحيم ، آخوند - ۱۸۶

عبدالرحيم بختيارپوري ، مولوي- ۲۸۰ -

عبدالرحيم خانخانان ، مرزا - ٣٧، ٣٨، ٩٦، ١٠٨، ١٥٠
عبدالرحيم شڪارپوري ، مولوي ٢٣٥
عبدالرحيم سرهندي فاروقي مجددي نقشبندي خواجه، حاجي ميان - ٢٢٧
عبدالرحيم مجددي متعلوي ، آغا - ٢٢٦، ٢٢٧
عبدالرحيم ، مخدوم - ١٦٥
عبدالرزاق (ترائي واري) حڪيم ، مولوي - ٢٣١ ٢٣٢ (ح)
عبدالستار رستم وارو، مولوي- ٢٣٠ (ح)
عبدالسلام سنڌي ، علامه ، قاضي - ٥٧
عبدالرسول صديقي نقشبندي ١٢٢
عبدالرشيد هالائي ، مخدوم ٤٢
عبدالشڪور بيگ لکنوي ، مرزا ٢٢٠
عبدالشهيد عبيداللهي، خواجه ٨٣
عبدالعزيز ابهري، مخدوم ٩٩
عبدالعزيز بن احمد - ٣٢ (ح)
عبدالعزيز ملڪائي ، مولوي ٢٨٠
عبدالعليم - ٢٦٢ (ح)
عبدالغفار خان خانگڙهه وارو مولوي ٢٣٠ (ح)
عبدالغفور متعلوي ، مولوي ٢٠١
عبدالغفور همايوني ، تخلص مفتون مولانا - (مولانا همايوني)- ٢٢٩، ٢٣٠(ح) ٢٣١، ٢٣٣، ٢٣٥، ٢٨٤، -٢٨٥
عبدالغني مجددي ، شيخ - -١٧٧
عبدالغني مهاجـر مڪي ، مولوي - ٢٠١
عبدالغني کڏهري ، مولوي- ٢٠١
عبدالغفور همايوني ، مولانا- ٢٨٤، ٢٨٥
عبدالغفور لاري، مولانا - ٢٢

عبدالفتاح رضواني ، سيد - ٢٨٦ (ح)
عبدالقادر بدايوني، ملا- ١١٣
عبدالقادر پهنواري ، مولانا ٢٣٠ (ح)
عبدالقادر جيلاني (گيلاني) حضرت سيد - ٤٨، ١١٩ ١٣٨
عبدالقادر قاسم پوري (پنهواري) ٢٢٦، ٢٦٥
عبدالقدوس حنفي ، صوفي- ٣٦
عبدالقيوم بختيارپوري ، مولوي - ٢٨٠
عبدالقيوم ، شاه - ١٧٣
عبدالقيوم ، قاضي (٢٥٥)الف
عبدالقيوم مجددي، قندهاري خواجه - ٢٤٣، ٢٢٥
عبدالڪريم درس، مولوي - ١٨٩، ٢٢٨
عبدالڪريم ، قاضي - ٢٢٠
عبدالڪريم عرف حسين بخش ٢٦٢ (ح)
عبدالڪريم مهاجر مڪي ، صالح مخدوم ٢٠١، ٢٨١
عبدالڪريم متعلوي مهاجر (مڪي) مخدوم - ٢٨١
عبدالڪريم ڪورائي ، مولوي - ٢٨٧
عبدالله ، قاضي - (عبدالله بن قاضي ابراهيم) ٨٢ (ح) ، ٨٢، ٨٤
عبدالله، مولوي - ٢٨٨
عبدالله بن ادريس - ١٤
عبدالله نو مسلم - ٤١
عبدالله متقي درٻيلي مدني ، سنڌي محدث - ٨٣، ١٠١، ١٠٢
عبدالله (بن طاهر) ١٠٥
عبدالله ڪبير، مفتي - ٣٦
عبدالله (بن علي اصغر) ٢٧
عبدالله - ٢٧
عبدالله رتائي ، مولانا ٥-٠
عبدالله سنڌي - ٥٥
عبدالله ، حافظ - ٤٤
عبدالله ، قاضي بن قاضي ابراهيم درٻيلي مدني ٩٩
عبدالله، قاضي سنڌي درٻيلي ١٠٠، ١٠١

عبدالله رستمي، مولانا - ٢٦٥
عبدالله رتو ديـرو (رتـائي) مولوي - ٢٧٤، ٢٧٥
عبدالله، ميان، مولوي- ٢٧١ ٢٧٢
عبدالله ٹيڻائي، مولوي- ٢٨١ ٢٨٢
عبدالله بختيارپوري، مولوي- ٢٨٢
عبدالله بنگلديرائي، مولوي- ٢٨٦
عبداللهپاٹائي صديقي- ١٥٧ (ح)
عبدالله حريري، شيخ - ١٤٨
عبـدالقادر قـاسم پـوري، مولوي - ٢٢٦
عبداللطيف ٹِٹائي، شاه - ٨٦، ١٥٩، ١٦٤، ١٦٨، ٢٠٣
عبداللطيف (ٺٽـوي) ولـد مخدوم محمدهاشم- ١٦١، ١٦٢، ١٧٣
عبداللطيف، خليف، حافظ - ٢٦٩، ٢٧٢
عبدالواحد سيوستاني، مخدوم- ٣٦، ٨٧
عبدالواحد سيوستاني، مخدوم- ٢٥٣ - (٢٥٥) الف
عبدالواحـد "واحـــدي" (قاضي محمد احسان سيوستاني (نعمان ثاني) مخدوم- ١٨٧، ٢٠١، ٢٠٣، ٢٠٤، ٢٠٥، ٢٠٨، ٢١٢، ٢١٣
عبدالواحد کبير پاٹائي بن مولانا عبدالرحمان قاري - ١٥٦، ١٥٧(ح)، ٢٠٣
عبدالواحد سيوهائي، پاٹائي، مفـتـي - ٣٦، ١٥٦، ٢١٣، ٢٥٣، (٢٥٥) الف
عبدالواسع شاعـر ، مخدوم - (٢٥٥) الف
عبدالوهاب عـرف (سچـل فقير) ٢٧٩
عبدالوهاببوبڪائي، مولوي- ٢٨١
عبيدالله احــرار، خواجہ - ٤٣ (ح)
عبيدالله سندي، مولانا- ٢٢، ١٥٨، ١٧٧

عبدالوهاب متقي - ٨٣
عثمان فقير سانگي - ٢٧٧
عثمان، قاضي - ٥٢
عثمان بوبڪائي، حڪيم - ٥٥، ٥٧
عثمان، مخدوم - ٢٠١، ٢٠٢
عثمان نوشهرائي ، قاضي محدث - ٢٠١
عثمان دارمي - ٢٠
عثمان ڙڪاڻائي، عثمان فقير - ٢١٥، ٢١٦
عثمان متعلوي، مخدوم- ٢١١
عرب شاه - ٢١٨
عرفي شيرازي - ١٣٧
عزيزالله ڪرموي - ٢٢٠
عطا بن رباح (مفتي مڪہ) ١٧
عطاءالله فيروزشاهي، مولانا - ١٨٧، ٢٣٠(ح) ٢٣٧(ح)
عطا محمد بلوچستاني ، مولوي - ٢٨٧
عڪرمہ صحابي- ٢٣٣
علاؤالدين ابو المڪارم سمناني - ٦٥
علاؤ الدين جيوري- ٣١
علاؤ الدين خلجي ، سلطان - ٢٩ (ح)
علاؤالدين محمد شاه خلجي، سلطان (علاءالدين خلجي) ٢٨
علاؤالملڪ ، امير (ڏسو : فصيح‌الدين لاهري)
علم‌الهدي ، سيد (بن سيد حسن محمد) ٢١٨
علي اصغر شيرازي ٺٽوي ، سيد - ١٣٨
علي‌اصغر، مرزا ولدآصف جاه- ٩٧
علي بخش خان، مير، حاجي - ١٨١
علي بن علي - ٣٠
علي‌بن‌حسام‌الدين‌متقي- ١٠٠
علي بن محمد بن الحسين بزدوي - ٣٢ (ح)
علي متقي هندي، شيخ - ٨٣، ١٠٠، ١٠٥
علي قاري مڪي ، شيخ (ملا) ٨٣، ١٠١

علي سامي - ٢٢ (ح)
علي شير قانع ٺٽوي ، مير - ٤٠، ٨٧، ٨٨، ١١٨ (ح)
علي عادل شاه ، سلطان (راجه علي خان) ١٥٣، ١٠٣ (ح) ١٠٤ (ح)
علي غلام شاه - ٢٥١ (ح)
علي محمد شاه راشدي، پير - ١٨٦، ٢٦٢ (ح)
علي محمد جعفري، قاضي - ١٣٨
علي محمد ، قاضي ، تخلص فقير - ٢٢٣، ٢٢٤، ٢٢٥
علي مراد خان ، سر ، والي خير پور ، ١٨٣، ٢٨٠
علي مظفر شاه - ١٨٥
علي گوهر اول ، سيد - ١٨٢، ١٨٣، ١٨٥، ١٨٦
علي نقي امام - ١٩١
علي رضه ، حضرت - ١٦٠، ٢٠٧، ٢٢٧
عمادالدين محمد سجاد - ٧
عمر بن خطاب رضه، حضرت - ٤٨
عمر ، مخدوم - ٧١
عنايت الله ٺٽوي، مخدوم - ١١٥
عنايت الله ، قاضي - ١٧٧
عنايت الله، اگرو ، مولوي - ٢٧٥
عنايت الله، شاه، صوفي (شهيد) ٨٨، ٩٠
عمر فاروق رضه (حضرت) ٨٣
عنتره بن سماڪ - ٧٨، ٧٩
عنايت الله مسڪين شاه، مير - ٥٣
عين القضاة همداني ، ١٠٥
عيسيٰ، حاجي، محدث - ١٨٢
عيسيٰ پاتائي، شيخ بن مخدوم حسن قاري پاتائي - ١٥٦، ١٥٧
عيسيٰ ثاني پاتري ، شيخ - ١٥٧ (ح)
عيسيٰ ترخان ، مرزا - ١٤٩
عيسيٰ سنڌي برهانپوري (پاتائي) مسيح الاولياء ، جندالله - ٣٧، ٤٠، ٤١، ٥٧، ٥٩، ٦٠، ٦٢، ٦٧، ٧٥، ٩٢، ٩٣، ٩٤، ٩٥، ١٥٦، ١٥٧

غازي بيگ، مرزا (وقاري) ٤٥، ١١٢، ١٤١، (ح)١٥٢، ١٥٣، ١٥٤
غازي خان سومرو - ٢٣٠(ح) ٢٦٤
غلام حسين شاه - ١٤٣
غلام شاه، ميان - ١٠٩
غلام حسين نديمي- ٢٢ (ح)
غلام حيدر، مولوي - ٢٦٣
غلام رسول افغان خاموش- ٢٠٦
غلام رسول لاشاري، مولوي- ٢٨٤
غلام صادق، شاه - ١٤٣
غلام محمد، شاه - ١٤٣
غلام محمد معصوم، خواجه (قطب الاقطاب) ١٤٣
غلام محي الدين، خواجه- ١٦٨
غلام نبي شاه - ١٤٣
غلام نقشبند - ١٤٣
غلام سرور لاهوري، مفتي - ٥٤، ٦٢، ٦٣
غلام شاه راشدي، پير - ٢٥١ (ح)
غلام صديق خجڪي - ٢٨٦
غلام صديق شهداد ڪوٽي، ميان - ٢٤٥(ح)٢٦٣(ح)
غلام علي، تخلص جعفري- ٢٢٣
غلام غوث قادري - ٢١٩
غلام قادر حڪيم (٢٥٥ الف)
غلام مجدد متعلوي، پير - ١٨٨، ١٨٩
غلام محمد، خواجه - ملقب به معصوم ثاني - ٢٥٦
غلام محمد بن قاضي جان محمد - ٢٦٢ (ح) ٢٦٣ (ح)
غلام محمد سيوستاني، حڪيم خليفو - ٢٨١
غلام محمد، مولوي - ٢٤٤
غلام محمد اورنگ آبادي، حاجي - ٢٢١
غلام محمد فائق اميئوي - ٢٢٠
غلام محي الدين، خواجه - ٢٥٦، ٢٥٤
غلام محي الدين، عباسي الف (٢٥٥)

غلام محي الدين سيوستاني ، خليفو (حڪيم) ٢١٢، ٢١٣

غلام محمد شاه، گدا - ٢٢٨

غلام محمد ملڪائي بلوچ - ٢٤٦

غلام محمد شاه گدا، سيد - ٢٤٣

غلام محمد، مولوي- ٢٢٥

غلام محي الدين مجددي ، قنڌاري - ٢٠٨

غلام مرتضي شاه مرتضائي نثوي - ٢٢٤

غلام مصطفي قاسمي، مولانا- ٢٠٩

غلام مصطفي ، مخدوم (سجاده نشين محمد پور شريف) ٢٧٥

غياث الدين تغلق، سلطان- ٣٣، ٣٤، ٣٥

ف

فاضل خان، مير منشي - ١٥٨

فاطمه - ٢٧

فاطمه ، بي بي ، بنت سيد بدرالدين بن سيد صدرالدين بکري - ٢٥

فتح علي خان، مير فاتح سنڌ - ١٧٩، ١٩٣، ٢٠١، ٢٥٦

فتح علي شاه ولد محمد فاضل خان فتحپوري اميٺي- ٢١٩

فتح الله شاه - ١٢٢

فتح الله قادري ، علامه - ٥٤

فتح محمد سيوهاڻي، حڪيم- ١٩٠، ٢٠٩، ٢١٣ (٢٥٥)

الف ، ٢٨٠

فخرالدين، ميان - ٢٥٥

فخرالدين ، مولانا - ٢١٩

فخرالدين دهلوي، شاه- ١٩٣

فدا محي الدين، پير - ١٧٣

فدا محي الدين، خواجه- ٢٥٦، ٢٥٧

فرخ سير - ٣٠٤

فريدون بيگ، مرزا - ٢٣٦

فيروز، مخدوم - ١٣٨

فريد بکري، شيخ - ٤٥، ٩٥، ٩٦، ٩٧، ٩٨، ١٤٥ :

فصيح الدين لاري ، قاضي (علاءالملڪ خراساني) ٣١، ٣٢

فضل بن هيمون - ١٣
فضل احمد مجددي، مولوي- ١٧٢
فضل الله پاٽائي، حاجي- ٢١٣، ٢٥٣
فضل الله، حاجي - ١٨٧
فضل الله 'فضل'، شاه - ١٧٣
فضل الله، پير سيد (جهنڊي وارو) ١٨٣
فضل الله شهيد، پير - ٢٦٨
فضل الله قلندر، فقير - ٢٧٦
فضل الله مجددي قنڌاري، خواجه - ٢٠٥
فضل محمد ملوي ابڙو- ١٧٧، ١٨٩
فضل محمد، واعظ ياسيني- ٢٨٦
فضل الله، مخدوم- ٢٥٥ الف
فقيرالله علوي شڪارپوري، شاه - ١٥٧، ١٦١
فقيرالله لاهوري، مولوي- ٦٩
فقير محمد، محدث - ١٨٧
فقير محمد، مولانا - ٢٧٥
فندر، ڊاڪٽر - ١٧٩
فولاد برلاس، امير - ١١٤
فيروز، جام - ٦٥، ٧٤، ١٠٧
فيض الله خان، نواب (رامپور) ١٩٢

ق

قتاده شداد - ١٧
قادر بخش بيدل، فقير- ٢٢٥، ٢٤٠، ٢٧٩
قادر بخش مهاجر مڪي، مولوي - ٢٦٥
قاسم، بنگالي، مير - ۵ (ح)
قاسم خان بيگ لار - ١٤٨
قاسم، شيخ - ١۵٧ (ح)
قاسم سنڌي پاٽائي، شيخ، (رئيس المحدثين) بن شيخ يوسف محدث پاٽائي- ٩٣، ٩٤، ٩٥، ١٠٢
قاضي قاضن - ٤٨، ٧٤، ١٠١
قاضي ڏتو سيوستاني - ٦٦
قطب الدين، شيخ - ٧
قلندر قاضي - ٤٨

قانع ٺٽوي، مير (علي شير
قانع، مير) ۲، ۵، ۱۱۸،
۱۱۹، ۱۲۷، ۱۳۱، ۱۳۵،
۱۳۶، ۱۴۳، ۱۵۱
قائم‌الدين، شڪارپوري،
حاجي - ۱۷۱
قائم‌الدين قريشي، بکيرائي،
مخدوم - ۷
قبول‌محمد، فقير، سجاده‌نشين
درازن وارو - ۲۷۹
قدرت‌علي ردولوي، مولوي-
۲۲۱
قدرت‌الله گوپاموي، حاجي -
۲۲۰
قطب‌الدين‌محمدبن‌انوشتڪين،
خوارزم شاه - ۱۱۸ (ح)
قليچ بيگ، مـرزا - ۱۹۸،
۱۹۹، ۲۳۶، ۲۳۷ (ح)
قليچ خان - ۵۶
قمر الدين مهيسر - ۲۸۶

ڪ

ڪرم علي خان ٽالپر، مير -
۱۸۰ (ح) ۲۰۷، ۲۰۸،
۲۳۶، ۲۵۶، ۲۵۷

ڪريم بخش صفـي پوري،
شيخ - ۲۲۱
ڪريم خان پوپالي - ۲۲۱
ڪريم داد خـان افغـان
صفي پوري - ۲۲۱
ڪريم داد، مولوي - ۲۷۴
ڪريمداد نيڙهي وارو - ۲۷۵
ڪلن بيگ مهونوي، مرزا -
۲۲۰
ڪمال‌الدين سيوهاڻي، مولانا-
۲۷۵
ڪمال‌الدين، مولوي - ۲۲۵

گ

گل‌حسن، مولانا سجاده‌نشين
ڪٽبار - ۲۷۵
گل محمد، مولانا - ۲۴۵
گل محمد خان، تخلص زيب،
بلوچستاني، سردار - ۲۳۴
گل محمد شهداد ڪوٽي ،
مولانا - ۱۸۷
گل محمد واره وارو - ۲۷۵
گل‌محمد هالائي، خليفه- ۷،۸

ل

لڏو (لاڏجيو) فقير سنڌي- ۴۱
لشڪر محمد عارف، شيخ - ۴۱، ۴۱ (ح)، ۴۷، ۵۵، ۵۸، ٦۷، ۷۵، ۱۰۴
لطف الله، ياڻي خان- ۱۴۱ (ح)
لطف الله نيشاپوري ، مير (لطف الله مير) ۱۳۵
لطف علي، مولوي - ۲۲۱
لعل محمد متعلوي، مولوي، حاجي، حافظ - ۲۲۲
لکميداس سيوهاڻي - ۹۵
ليث بن سعد - ۱۴

م

مالک، امام - ۱۷، ۱۸
ماه‌بي‌بي- ۲۱۳ (ح) (۲۵۵) الف
مبارک پاڻائي ، شيخ - ۴۰
مجدد الف ثاني، امام رباني- ۱۷۳، ۲۲۷
مجدالدين بغدادي، شيخ- ٦۵
مجدالدين مهونوي، مولوي - ۲۲۰
محسن بن عيسي - ۲۰
محسن شاه ونجهيسري ، سيد - ۷
محمود بکري، سلطان - ۱۴۹
محمود ، قاضي - ۵۷
محمود ، شاه - ۷
محمود، ابو محمدسنڌي- ۲۰
محمود چراغ دهلوي (شيخ نصير چراغ- ۳۳، ۳۳(ح)
محمود سهروردي (مولانا) ۱۵٦، ۱۵۷
محمود شاه، پير - ۱۷۷
محي‌الدين ابن عربي ، شيخ - ۱۰۵
محي الدين اورنگ زيب عالمگير - ۱
مددالله، مخدوم (۲۵۵) الف
مراد علي خان، ٽالپر ، مير - ۱۷۹، ۱۸۱ (۲۵۵) الف
مراديابخان، ميان، ڪلوڙو- ۱۱۸، ۱۲۷، ۱۲۸
مريد علي شاه، سيد- ۲۵۱ (ح)
مرتضي، سيد ، شعبان‌الماٽ- ۳۰ (ح)

مرتضيٰ فريد بخاري (مرتضيٰ
بخاري)، سيد - ۹۵، ۹۶
مرتضيٰ نظام الملڪ - ۱۰۳
مردان شاھ ، پير پاڳارو،
شاھ مردان - ۲۳۳
مسعود، شيخ - ۱۵۷ (ح)
مسلم، امام - ۱۵
مسو خان سنڌايو - ۲۳۰ (ح)
مشتاق متعلوي، قاضي - ۶۳،
۶۶، ۱۳۸
مصطفيٰ جونپوري، علامي - ۹۵
مصطفيٰ سرهندي، حاجي - ۵۳
مصطفيٰ، علامي، برهانپوري - ۴۵
مصري شاھ نصرپوري - ۲۴۹،
۲۵۱ (ح)
مطيع الرحمان ، حڪيم -
۲۸۵ (ح)
مظهرالدين، پير - ۲۴۸
مظهرالدين راشدي ، ابوالبقا
پير - ۲۴۷، ۲۴۸
مظهرالدين (ڪاتب) ۲۱۰ (ح)
مظفر گجراتي، سلطان - ۷۴، ۸۴
معاويه، امير، حضرت - ۱۷۸،
۱۷۹
معروف، شيخ، پاٽائي - ۱۰۲
۱۵۷ (ح)
(معين الحق ، جهونسوي ،
مير - ۳۰ (ح)
معين الدين سيوستاني، مخدوم -
۱۸۸
معين الدين، مولوي قاضي - ۲۷۱
معين ٺٽوي ، علامه (مخدوم)
۱۳۳
مقدسي (ابوالفضل محمد
المقدسي) ۷۷، ۷۷ (ح)
مقصود ، ملا - ۱۵۲
مڪي، شيخ، ۲۴
ملا شاھ بدخشي - ۵۱ (ح)
مودود چشتي ، خواجه - ۵۶
موسيٰ حلبي ، شيخ - ۵۲
منصور ، خليفه - ۱۹
منصور بن ابي مزاحم - ۱۴
منصور ، شاھ - ۷۴
منوچهر محسني - ۴۳ (ح)، ۶۵
منهاج الدين بهاري - ۳۰
موسيٰ بن بشار - ۱۳
موسيٰ، شيخ اهدائي - ۲۸، ۲۹
مولاداد خان افغان دراني،
نواب - ۲۵۶، ۲۵۷

مهابت خان - ٤٦
مهدي، خليفه - ١٦، ٢١
مهر، (غلام رسول) مولانا - ١٠٩ (ح)
ميان ابراهيم - ١٠٧
ميان اوڍائي - ١٠٧
ميان چنيهه - ١٠٧
ميان خان - ١٠٧
ميان راڻو - ١٠٧
ميان شاه محمد عرف شاهم - ١٠٧
ميان موريو، عرف عبدالله واعظ - ١٢٥، ١٢٦
ميان وجيه سنڌي - ٣٧، ٣٨
ميان ڪچن - ١٠٧
ميان محمد - ١٠٧
ميان محمد مير (ميان مير) سيوستاني (لاهوري) ٤٨، ٤٩، ٥٠، ٥١، ٥٢، ٥٤
مير سبزواري، ملا - ٢٤٣
ميران حسين - ١٠٣
ميران محمد ثاني بن مبارڪ ثاني - ٥٨ (ح)
ميران محمد شاه تڪڙائي - ٢٤١، ٢٤٢، ٢٤٣، ٢٤٥
ميران، مخدوم - ١٠٢
ميران محمد مهدي جونپوري - ١٠٧
مير محمد نورنگي مولانا - ٢٨٧
محمد - ٢٩
محمد آصف خير آبادي، سيد - ٢٢٠
محمد اچي هروي، قاضي - ٢٢٣ (ح)
محمد اشرف قريشي، پير - ٨، ١٠، ١١
محمد بزرگ، مير - ١١٨
محمد باقي (ترخان) مرزا - ١٤٩، ١٥٢،
محمد بن جعفر غنذر - ٢٠
محمد بن ابي معشر - ١٣، ١٤
محمد باقر گيلاني، مير - ١٠٧
محمد ابن بطوطه، سياح - ٢٥، ٢٨
محمد بن بڪار - ١٤
محمد بن سيرين - ١٧
محمد بن قيس - ١٣

محمد بن ڪعب قرظي - ١٣
محمد بن ليث جوهري - ٢١
محمد بن منڪدر - ١٣
محمد پناه رجا ٺٽوي - ١٦٥
محمد ٺٽوي، علامي، بن ملا يوسف ٺٽوي - ٤٥، ٤٦
محمد جعفر - ٣٠ (ح)
محمد چشتي، خواجه، سيد - ٥٦
محمد خان قنڌاري لکنوي - ٢٢١
محمد، خليفو مولوي - ٢٧٢
محمد خليل بدخشاني، مرزا - ١٢١
محمد سعيد لواري - ٢٢٨
محمد سليمان - ٧
محمد سنڌي، تاج العاشقين - ٥٥
محمد سيوستاني، مخدوم - ٢٥٢، ٢٥٣ (٢٥٥) الف
محمد شاه (مرزبان) ٨٦
محمد شاه تغلق، سلطان - ٢٥، ٣١، ٣٥
محمد شاه غازي - ٨٧
محمد شاه فاروقي (بادشاه) ٧٦
محمد شاه ابن مبارڪ شاه - ٥٨
محمد شجاع، مخدوم - ٢١١
محمد شريف رائيپوري - ١٦٥، ١٦٨
محمد شريف، خواجه، ولد خواجه سيد سلطان الدين محمد - ٢١٩
محمد شڪارپوري، قاضي - ٢١١، ٢١٢
محمد، شيخ معروف به شيخ احمد عمادالدين - ١٥٧ (ح)
محمد صاحب مجذوب سيوهائي، مخدوم - ٢٢٦
محمد صاحب هالائي، مولوي - ٢٤٧
محمد عباسي سيوستاني، مير - ٢٠٧
محمد عبدالعزيز عباسي، خان بهادر (٢٥٥) الف
محمد فرغلي نوراني نقشبندي، مولانا - ٣٦، ٣٧
محمد، قاضي - ٥٢
محمد قريشي، مخدوم مولانا - ٢٤٥ (ح)
محمد قعب (ڪعب) ١٤
محمد ڪتباري، مولانا - ٢٦٣ (ح)

محمد، هالائي، مولوي الحاج - ٢٦٩، ٢٧٢
محمد، ابڙو ملوي - ٢٤٧
محمد ابراهيم کارڙائي، قاضي - ٢٨٥
محمد ابراهيم (کڙهي ياسيني) مولانا - ٢٠٩، ٢٧٥، ٢٨٦
محمد ابراهيم مڏئيوارو - ١٦١
محمد ابراهيم مير پوري، قاضي - ٢٢٩ (ح)
محمد ابراهيم، مولانا - ٢٣٤
محمد احسان، ميان - ٢١٢
محمد احسن حڪيم - (٢٥٥) الف
محمد اسحاق (مولانا) ١٩١
محمد اسحاق دهلوي، شاه - ١٧٨
محمد اسماعيل، خواجه - ٢٥٦
محمد اسماعيل جان مجددي، صاحبزاده - ٢٨٥
محمد اسماعيل ابڙن وارو، مولانا - ٢٨٧
محمد اسماعيل شاهلي، مولوي - ٢٣٦
محمد اسماعيل، مولوي - ٢٤٨
محمد اشرف - ٧، ١٧٣
محمد اعظم، قاضي (٢٥٥) الف
محمد افضل، مولانا - ٢٠٤، ٢٠٦ (ح)
محمد افضل، ميان - ٢٠٩
محمد افضل - ٩١ (ح)
محمد اڪبر، قاضي (٢٥٥) الف
محمد اڪرم، قاضي - ٢٠٣
محمد اڪرم اکهي، مخدوم - ١١٥
محمد اڪرم - ٢١٨
محمد اڪرم ميناڻي لکنوي، مولوي - ٢٢٠
محمد امين - ١٥٨
محمد امين ٺٽوي، حافظ - ١٩٢
محمد امين، ميان - ٢١٤
محمد بخش، شيخ - ٢١٩
محمد حسن (بن ابوالفضل ٺٽوي) ١١٤
محمد حسن (بن سيد علم الهدي) ٢١٨
محمد حسن - ٢٠٣
محمد حسن، مولوي - ١٧٧، ٢٤٦

محمد حسن جان مجــددي ، حافظ خواجه - ٢٤١

محمد حسن حيــدر آبــادي ، مولوي - ١٨٧

محمد حسن ، خواجه، فرزند مولوي محمد كامل - ٢٦٣

محمد حسن صديقي، مخدوم، ميان - ٨٧، ١٥٦

محمدحسن، كنديوارو - ٢٦٩

محمد حسن قاري ، مخــدوم (٢٥٥) الف

محمد حسن، مخدوم - ٢١٣

محمدحسن مكراني - ٢٨٦(ح)

محمد حسن، ميان - ٢١٣(ح)

محمد حسين خان بن محمدخان قنداري، لكنوي - ٢٢١

محمد حسين (مدير الحنيف) ٢٨٦ (ح)

محمد حسين پتو - ٢٣١ (ح)

محمد حسين سيوستاني - ٢٠٦

محمد حسين شوقي - ١٢٦

محمد حسين قاضي - ٢٢٣(ح)

محمددارا شكوه(دارا شكوه) ٤٩، ٥٣، ٥٤، ٦١، ٦٣

محمد داؤد دربيلائي، مخدوم- ١٨٨

محمــد ذاكــر متعلــوي ، ميان - ٢٠١

محمد رشدالله ، ابوتــراب ، صاحب العلم الرابع (جهندي وارو) ١٨٨، ٢٤٧

محمد راشد (روضي ڌڻي) پير، سيد - ١٧٦، ١٨٢، ١٨٣، ١٨٦، ٢٠٢، ٢٤٧، ٢٦٦، ٢٨٢

محمد رضائي سنـدي (رضائي) ١٠٩، ١١٢

محمد رفيق، قاضي، بن قاضي عبدالرزاق - ٢٣١ (ح)

محمد زمان ثالث ، مخدوم - ١٧٤

محمد زمان، خليفو (٢٥٥) الف

محمد صادق، ميان (٢٥٥) الف

محمد صادق، خواجه - ٢٥٦

محمد صادق بلوچستـــاني ، مولوي فاضل - ٢٣٦

محمد صالح مرحـوم (صالح) مولوي - ٢٢٦

محمد صالح سيوستاني، ميان- (٢٥٥) الف ٢٥٤

محمد صالح وزير آبادي ۲٦۱ (ح)
محمد صالح پٽني - ٤۲
محمد صالح، مولانا حاجي - ۲٧۵
محمدصالح، مولوي-۲۳۲(ح)
محمد صبغت‌الله، خواجه (قيوم زمان) ۱٧۳
محمد صدرالدين - ۲۹
محمد صديق مسافر - ۲۳٧
محمد صديق (وزير بادشاه دهلي) ۱۳۳، ۱۳۳(ح)
محمد صديق، حافظ - ۸
محمدصديق سيتائي، مولوي - ۱۸۸، ۲۸۰
محمد طاهر، مولانا - ۱۱۴
محمد عابد انصاري سيوهالي، مخدوم - ۲۰٦ (ح)
محمد عابد، قاضي(۲۵۵) الف
محمد عارف، مخدوم - ۲۵۳ (۲۵۵) الف
محمد عارف صديقي - ۲۵۲
محمدعارف‌شڪارپوري،ميان تخلص "عارف م صنعت" - ۲۰۰، ۲۱۴، ۲۱۵
محمد عارف (سيوستاني) بن مخدوم‌محمدحسن مخدوم - ۲۱۲
محمد عاقل 'عاقلي' - ۱۸۲، ۱۸۴
محمد عالم، قاضي - ۱۸٧
محمد عبده مصري، شيخ، سيد (محمد عبده قاهري) ۱۱٧، ۱۱٧ (ح)
(محمد) عثمان متعلوي، مخدوم - ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳
محمد عظيم، شاه - ۲۱۸
محمد عظيم شيدا، مولوي - ۲۸۵
محمد علاء الدين بخاري - ۳۲ (ح)
محمد علي، مولوي - ۲٦۵
محمد عمر جان مجددي، خواجه - ۱٧۰
محمدغوث امنوي،شاه - ۲۲۰
محمد غوث - ۹۱ (ح)
محمد غوث، شيخ - ۹، ٧
محمدغوث گوالياري - ۳٦(ح) ٤٦، ۱۰۳

محمد غوثي، سيد (مصنف تذڪره گلزار ابرار) ٥٨
محمد غوثي برهانپوري- ١٠٦
محمد فاضل - ٥٠
محمد فاضل خان فتحپوري اميني - ٢١٩
محمد فاضل سنڌي - ١٥٧
محمد فريد اول، قاضي، شيخ- ٢٢٣ (ح)
محمد قاسم ديبالپوري، شيخ- ٢٢٠
محمد قاسم گڙهي ياسيني، مولوي - ٢٧٥، ٢٧٦، ٢٣٤، ٢٨٣
محمد قائم ٺٽوي، مهاجر، مخدوم - ٢٠١، ٢٠٢
محمد ڪامل (ڪتباري) مولوي، ميان - ٢٦٣(ح)
محمد مبارڪ - ٢٢٩(ح)
محمد مبارڪ ميان گوڻي - ٢٣٦
محمد محسن ٺٽوي - ١٦٤
محمدمحسن بيڪس،روهڙائي- ٢٤٠
محسن (٢٥٥) الف
محمدمراد، مخدوم(٢٥٥)الف
محمد مراد صديقي، حڪيم- ٢٠٩ (ح)
محمدمظهر خان،خواجہ- ١٧٠
محمد معروف ، مخدوم - (٢٥٥) الف
محمد معصوم (بن مجدد الف ثاني) ١٢٣، ١٣٢، ١٧٣، ٢٥٦
محمد معصوم ، مير - ٧٣، ٨٤، ٨٥، ١١٧، ١١٨، ١٤٣
محمد معين ٺٽوي ، علامہ، مخدوم(علامہ معين)تسليم، بيراگي - ١٥٨، ١٥٩، ١٦١، ١٦٢، ١٦٤
محمد مقيم بريلوي - ٢٢٠
محمد مڪي بڪري، سيد - ٢٩، ٣٠
محمد منعم، مير - ١١٥
محمد هاشم اسحاق ديرائي ، مولانا حافظ - ٢٢٦
محمد هاشم ٺٽوي، مخدوم - ١١٥، ١٢٣، ١٣٣، ١٦١، ١٦٢، ١٦٣ (ح)، ١٦٨، ٢٠٠، ٢٠٢، ٢٠٥

محمد هاشم ٺٽوي ٺٽوي، سيوهاڻي، مولوي - ١٨٧، ٢٣٠، ٢٤٦، ٢٧٣، ٢٧٤، ٢٨٣

محمدياسين راشدي جهنڊيوارو (پير سائين جائن وارو) ١٨٣، ٢٦٦، ٢٦٧، ٢٨٢

محمد يحيٰ ثاني - ٢٢٣ (ح)

محمد يعقوب بساولي، مولوي - ٢٢٠

محمد يعقوب پاڳناڙي - ٢٢٩ (ح) ٢٣٠ (ح)

محمد يوسف بکري، مير - ١٩١

محمد يعقوب سمي - ٢٣٦

محمديعقوب همايوني، خليفو، (مولانا همايوني) ٢٢٣، ٢٢٥، ٢٦١، ٢٦٢ (ح) ٢٦٣، ٢٦٤، ٢٦٥

ن

نادر شاه - ٨٨

ناصرالدين جاناڻ، خواجه - ١٧٣

ناصر ميرزا - ٧٣ (ح)

نافع مولي ابن عمر - ١٣، ١٧

نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر - ١٦٣ (ح)

نبي بخش ڪولاچي، مولانا - ٢٣٦

نثار احمد دولوي، مولوي - ٢٢١

نثار شاه لاهوري - ٥٣

نجم الدين احمد بن عمر ڪبري خوارزمي - ٦٥ (رک: نجم الدين ڪبري)

نجم الدين عزلت، رضوي، بکري - ١٦٠

نجم الدين ڪبري، شيخ - ٤٣

نذير حسين جلالي (هاري ليڊر) مولوي - ٢٣١ (ح)

نذير حسين، مولوي - ٢٨٦ (ح)

نسائي، امام - ١٥

نصربن يسار (اموي) ٨٠، ٨١

نصير خان، مير - ١٩٤

نصير خان حيدرآبادي، مير - ٢٦٧

نصير خان، مير والي قلات - ٢٣٠ (ح)

نصيرالدين، شيخ - ٥٨

نصيرالدين (فقير) ٢٧٦، ٢٧٧
نصيرالدين، مخدوم، حڪيم (٢٥٥) الف
نصير محمد، ميان - ١٠٩
نصيرالدين نوشهرائي، شاه - ٢٧٦، ٢٧٧، ٢٧٨
نصيرالدين شهداد ڪوٽي - ٢٨٦ (ح)
نظام الدين احمد، خواجه، (صاحب طبقات اڪبري) ١٤٢ (ح)
نظام الدين نظام، شاه - ١٧٣
نظام الدين اوليا، سلطان، (سلطان الاوليا) ٣٢، ٣٣، ٣٥، ٦٧
نظام الدين، پير - ١٦٨ (ح)
نظام الدين صديقي پاٽائي، مخدوم - ١٩٨
نظام الملڪ - ١٤٢، ١٤٣
نظام الدين مجددي شڪارپوري خواجه (ملقب بہ قطب جهان) ٢٥٦
نظام الدين، مخدوم (٢٥٥) الف ٢٥٦، ٢٥٧، ٢٥٨، ٢٦١
نظام الدين، خواجه - ١٦٨
نعمت الله سرهندي، شاه - ٥٣
نعمت الله ٺٽوي، مخدوم - ١٦٥
نمرود - ٤٧
نوح سخي سرور، مخدوم - ١٧٤
نوح هالائي، مخدوم (نوح، مخدوم) ٤٣، ٤٤، ٥٧
نورالحق، مولانا - ٥١
نورالدين عبدالرحمان، اسفرائني - ٦٥
نورالدين ٻهر (بن خواجه امام الدين) ١٧٠، ١٧٣
نورالدين - ١٥٧ (ح)
نورجهان بيگم، نواب - ٤٤، ٤٦، ٩٦، ٩٨
نورالنساء (نورجهان) ٩٦
نورالله ٻجاڻوي، مولانا - ٢١٧
نور محمد خان ثاني، مير، حاجي - ١٨١
نورمحمد خان، مير، پروفيسر، ڊاڪٽر - ١٨١

نور محمد (شهداد کوٽي) مولوي-٢٦٣(ح)٢٦٤(ح) ٢٦٥
نور محمد کهڙهي ياسينــي، مولانا - ٢٧٥
نور محمد (اول) مير (ٽالپر) ١٧٩، ١٨١
نور عالم، مولوي - ١٩٢
نور محمد، مولانا - ١٨٧
نور محمد، مولانا - ٢٧٣
نورالحق، مولوي - ٢٢٠
نورالدين محمد (احمد آبادي) ١٢١
نور محمد نصرپوري، صوفي، محدث - ٢٠٠، ٢٠٢
نور محمد سيوهاڻي (ڪاتب) ٢١٠
نور محمـد شهداد ڪوٽي، مولانا - ٢٣٠ (ح)
نور محمد، مولانا - ٢٤٥
نور محمد پٽي - ٢٤٥ (ح)
نور محمد ڪلهوڙو، ميان، (خدايار هزبرجنگ عباسي) ٨٦، ٨٧، ١٠٩، ٢٠٣
نور محمد خان، مير - ٢٦٧
نيوند مل، سيٺ - ٢٥٨
نهيڪ بن معبد عطاودي- ٨١

و

واقدي - ١٦
وجيهه‌الدين، شيخ - ١٥٧ (ح)
وجيه‌الدين علوي احمد آبادي، شيخ - ٥٧
وزير احمد - ٦٨ (ح)
وزير خان نواب - ٥٢
وفائي، مولانا، دين محمد - ٢٩(ح)، ٦٣، ٦٦، ٦٨(ح) ٨٦، ١١٩(ح)١٥٦، ١٨٨، ١٩٨(ح) ٢٢٢(ح) ٢٢٣، ٢٤٥، ٢٨٨
وقارالملڪ، نواب - ١٩٨
وڪيع - ١٤
ولي‌الله، شاه، دهلوي- ١٥٧، ١٥٨، ١٥٩، ١٦١، ١٩٢، ١٩٣

ولي محمد، آخوند - ٢٣٧
ولي محمد، قاضي، ٢٨٦
ولي ، مير - ١٢٦
ولي مهر ، مولانا ميان (ملا ڪاتياري) ٢٧١
والڀذنه ، مولوي - ٢٢٣
وليد بن مزيد - ١٨ (ح)
وهب‌الله صديقي پالائي- ١٨٧
وهب بن جرير - ٢٠
وهيو چانيه ، مخدوم - ٣٨، ٣٩، ٤٠
وهيه ، ميان - ١٥٥ (ح)

ه

هارون الرشيد، خليفو - ١٦
هارون قانونگو متعلوي ، آخوند - ٢٠١، ٢٠٢
هدايت‌الله شاه، حاجي ميان- ٢٤٩
هدايت‌الله نلاهي،حاجي-٢٦٧
هدايت‌الله متعلوي، قاضي - ١٧٧، ١٨٩، ٢٢٧، ٢٤٧
هدايت‌الله ولد پير سيد محمد راشد - ٢٤٧
همايون بيگ، ميرز - ٢٣٦، ٢٣٨ (ح)
همايوني، مولانا (عبدالغفور) ٢٣٣، ٢٣٥(ح) ٣٨٧
همايون (نصيرالدين همايون) بادشاه - ٣٦، ٣٧، ٤٣، ٤٤، ٢٦٤، ٢٦٥
هنري ڪربن، پروفيسر - ٢١
هشيم بن بشير - ٢٠
هشام بن عروه - ١٣، ١٦
هشيم - ١٤
هوتي لاڪو - ٤٤
هندال مرزا - ٣٦ (ح)
هديت‌الله راشدي ، نلاهي ، پير حاجي - ٢٨٣

ي

يار محمد الرآبادي، شيخ- ٢٧٠
يار محمد، سيد (بن دين محمد) ٢١٨
يار محمد فائق متعلوي ، آخوند - ٢٢٨
يار محمد ڪلهوڙو ، ميان - ١٠٩، ١٢٩، ٢٨٧
يحيي ثالث، قاضي - ٢٢٣

يحيٰ بن سعيد قطان - ۱۷، ۲۰
يحيٰ ، شيخ - ۷
يحيٰ بن معين - ۱۵، ۲۰
يزيد بن هارون - ۲۰
يسار بن يسار - ۷۸
يعقوب بن ابراهيم - ۲۰
يعقوب بن شيبه - ۲۰
يعقوب بن يوسف مطوعي- ۲۰
يعقوب خان سکري، حکيم
سيد - ۱۱۸
يوسف بنگالي ، شيخ - ۵۸،
۱۰۴
يوسف پالائي، مخدوم - ۵۹،
۱۰۶، ۱۵۷ (ح)
يوسف الدين جيلاني، سيد-۱۲۵
يوسف علي قنڌاري، مولوي،
حاجي - ۲۲۰
يوسف فقير - ۲۸۰
يوسف بن محمد بلخي- ۱۴۸
يوسف نانڪ - ۲۷۹
يونس سنڌي، مفتي - ۹۲

—— :o: ——

فهرست قبائل

● آل حڪم - ٧٧
آل مهلب - ١٩، ٢٠
ارغون - ۴٢، ٦٦
انصاري - ٢٧٦
امير خاني (سادات)
● بنو اميه - ١٩،٧٨،٨٠،٨١
بنو حنظله (تميمي) ١۴
بنو عباس - ٨٠
بنو مخزوم - ١٢
بنو هاشم - ١٢، ١٣
بيگلار - ۴٠
● پنهور - ٣٨١
● ترخان - ۴٥،۴٦،١١٢،١٥٢
● ٽالپر - ٨،١٧٩،١٩۴،٢٠١،
٢٠٢، ٢٠۴، ٢١٣، ٢١٥،
٢١٨، ٢٥٣، ٢٦٧، ٢٧٩،
● جهنڊي وارا - ٢٦٧
● ڏل - ١٥٨
● راجپوت - ٥٦
راشدي (خاندان) ١٧٧، ١٣٣
● سادات - ٧٣
سيهڙ - ٢٦٢ (ح)
● صديقي (خاندان) ٢٥٣
● علوي (خاندان) ٢٥٨، ٢٥٩،
٢٦٠
● فاروقي - ١١٢
● قاضي (خاندان) ٢٢٣
قريشي (شيخ) ٨، ٥٢
● ڪلهوڙا - ١٠٩
● گوجر - ١٠٧
● متعلوي، سادات - ٢۴١
مهالبه (مهلب) ٢٠
● نظام شاهي - ١٥٣ (ح)

فهرست کتب

ا آفتاب (اخبار) ۱۹۷، ۱۹۸

آئینہ ظرافت - ۱۹۷

ابن ندیم، فهرست - ۱۶ (ح)

احسن التواریخ - ۱۹۷

اخبار الاخیار - ۲۷، ۸۳، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲

اربعین بروایتہ سراج المسلمین - ۲۱۱

اربعین في رشد الطالبین - ۲۱۰، ۲۱۱

اربعین في فضل المجاهدین - ۲۱۰ (ح)

اردو ادب (رسالہ) علي گڑھ - ۶۶

ارشاد الصواب (لمن وقع في بعض الاصحاب) ۲۱۰ (ح)

ارشاد الطالبین، رسالو - ۲۸۳

ازالة الاشتباه - ۲۱۱

اسرار رموز نقشبندیہ - ۲۶۰

التصدیق با فضیلتہ الصدیق، اصدق - ۲۱۰ (ح)

افحام الافحم بتائید ابراء المتوهم - ۲۴۹

انجمن اسرار قلمي، رسالہ - ۲۰۵

انتخاب مواهب الدنیہ - ۱۰۵

انساب العرب - ۷۷ (ح)

انسائیکلو پیڈیا آف اسلام - ۱۸ (ح)

انوار الفیوضات الباطنیہ في امتیاز اهل الباطن من الباطنیہ - ۲۱۰ (ح)

الابداح في محاکمتہ بین النووي و الصلاح - ۱۶۳

الازهار المتناثره في الاخبار المتواتره - ۲۱۰

الاستدراک للدورک - ۲۱۱

البراهین الغرض مع بیع المحبر - ۲۱۱

الجود الثمین - ۱۶۲

الخواطف للتصوف - ۱۶۲

الحق الصریح - ۱۶۳

الحق - ۱۹۶

الدر المنثور في امتداد من اهل القبور - ۲۳۳

الذريعہ - ۵ (ح)
الرحيـــم ، رسالـــہ - ۲۰۰، ۲۰۳(ح) ۲۰۹(ح) ۲۱۳(ح)
۲۲۹(ح) ۲۳۰(ح)
الفوائدالجمہفي احکام العمامہ-
۲۴۸
القواعـــد المهمہ للفـوائـد
الجمہ - ۲۴۸
المتانہ - ۲۰۹ (ح)
المدرار الديميہعلي حاشيتہالقديمہ
۱۶۳
المسائـل الخمسہ في دفـع
توهمات الشيعہ - ۲۷۱
المعجم - ۹۱ (ح)
الوحيـد ، سنڌ آزاد نمبر -
۲۳۶ (ح)
اليسر المطلوب - ۲۱۰
القول الجلي في تذکير البغي -
۲۰۹، ۲۱۱
المنار (رسالو) ۱۱۷
انشاء واحدي - ۲۱۰
انوار الرحمان لتنوير الجنان -
۲۱۷، ۲۱۹
انور المجد في نتج الوجد - ۱۶۲
انيس الواعظين - ۶۸، ۶۹
ايضاح العاقبتہ في طلب العافيتہ
(ايضاح الخافيہ في سوال العافيہ)
۲۱۰، ۲۱۰ (ح)
ايقاظ الوسنان - ۱۶۳
ب
برهانپور کے سندهی اوليا -
۴۶ (ح) ۱۰۶ (ح)
بزم صوفيا - ۲۸ (ح)
بناء الاسلام - ۱۲۴
بوستان - ۱۱۵
بهار عشق - ۱۹۷
بهارستان بلبل - ۱۹۷
بهجہ النظائر ، في براۃالابرار -
۱۶۳ (ح)
بياض حبيب‌الله صديقـــي ،
سيوستاني - ۸۶، ۱۵۶
بياض حسام الـدين راشدي -
۲۰۹ (ح) ۲۱۱ (ح)
بياض مخدوم محمد عارف
(سيوستاني) ۲۱۳
بياض مخدوم عبدالحليم ،
سيوستاني - ۲۸۱
بياض مخدوم محمد هاشم -
۲۸۱
بياض مشتاق متعلوي - ۶۵

بياض واحدي - ۲۰۹، ۲۱۱

بيگلر نامہ - ۱۴۹

تاريخ احمد آباد - ۱۲۱ (ح)

تاريخ بدايوني - ۱۱۴

تاريخ خطيب بغدادي - ۱۶، ۲۰ (ح)

تاريخ سنڌ قلمي (از اميرعلي شاه فتح پوري) ۱۴۸

تاريخ طاهري (طاهري) ۱۴۳، ۱۵۰، ۱۵۴

تاريخ فيروزشاهي برني - ۲۸ (ح)

تاريخ ڪلهوڙا، اردو- ۲ (ح)

تاريخ معصومي (تاريخ سنڌ) - ۶۶، ۶۶ (ح) ۷۳، ۸۲، ۸۳، ۸۵، ۹۹، ۱۰۰ (ح) ۱۰۱

تحرير المسائل علي حسب النوازل (مشهور بياض واحدي) ۲۰۹

تحريرات مباحثہ قرات قران جهر در جماعت - ۲۴۹

تحفہ اولي الالباب في رد علي طاعن الاصحاب- ۱۷۸، ۱۸۹

تحفہ حضرت شاهجهاني - ۹۸

تحفة الحڪماء، سنڌي - ۲۸۸

تحفة الاخيار حاشيہ الدر المختار - ۲۸۱

تحفة الطاهرين- ۱۱۵ (ح) ۱۲۶

تحفة العرفان في ذڪر الاقطاب- ۲۲ (ح)

تحفة الڪرام (فارسي-سنڌي) (حاشيہ راشدي) ۲۹، ۴۲، ۴۵، ۶۴، ۷۲، ۷۳، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۹۱، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۶، ۲۲۸، ۱۳۰، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۱، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۵ (ح)

تحصيل الصحة عن السقاتہ بماجاء في الفصد و الحجامة- ۲۴۹

تحقيق الخبر في صلواة الجنازة علي القبر - ۲۴۹

تذڪره اذڪار ابرار - ۳۳، ۱۰۲، ۱۰۶

تذکره سادات بخاري - ۲٦ (ح)
تذکره امیرخاني حسام الدین راشدي - ۹۵ (ح) ۱۲۹، ۱۳۰ (ح) ۱۳۵، ۱۳۷ (ح) ۱۴۵ (ح)
تذکره حسیني - ۵ (ح)
تذکره شعراء ٹکر - ۲۴۵ (ح)
تذکره شعراء کشمیر حسام الدین راشدي - ۵۱ (ح) ۵۳
تذکرة الحفاظ - ۱۳، ۱٦ (ح) ۲۰
تذکرة الصلحاء - ۲۴۱، ۲۴۳، ۲۵۲
تذکره علماء هند - ۵۷ (ح) ۸۸ (ح)
تذکره گلزار ابرار - ۲٦، ۲۹، ۳۷، ۳۸، ۴۱ (ح) ۴۲، ۴۷، ۵۸، ۵۹، ٦۰، ٦۷، ٦۸، ۷۱، ۷۴، ۷۵، ۷٦، ۸۲، ۹۱، ۹۲، ۱۰٦
تذکره لطفي - ۲۰۰ (ح)
تذکره مذکر احباب - ۷۳ (ح)
تذکرة المعاصرین (حزین) ۵ (ح)
تسحصیل الصعب في ابیات الکعب - ۲۱۰، ۲۱۱
تفسیر مجمع البحار طاهري - ۱۰۴
تفسیر مدارک - ۱۰۵
تکملہ (مقالات الشعرا) ۱۳۲، ۱۳۳، ۱٦۸ (ح) ۱۷۳ (ح) ۱۸۰، ۱۹۴ (ح) ۱۹۵، ۲۰۳ (ح) ۲۰۵ (ح) ۲۲۳ (ح) ۲۲۴، ۲۲۵، ۲٦۰ (ح) ۲٦۱ (ح)
تکویر الامامه علي ان القلنسوة لا یکره فیها الاقتداء و الامامة - ۲۴۸
تلخیص المفتاح - ۲۸۴
تمام العنایۃ ترجمہ بدایۃ الهدایۃ - ۲۷۱
تنبیہ الواعظین - ٦۹
توحید (رسالہ) ۹۹ (ح) ۱٦۵
توضیح تلویح - ۲٦۴ (ح) ۲۸۴
تهدید الغافر في تعذیب الکافر - ۲۰۹، ۲۱۰ (ح)
تهذیب التهذیب - ۱۳، ۱٦ (ح) ۲۰ (ح)

ج

جامع ترمذي - ۱۳
جیر التسکین في کسر التنوین - ۲۱۱

جبر السكين في تسلية المسكين - ٢١٠
جدائي نامہ (مير صوبدار) ١٩٥
جمع المسائل علي حسب النوازل (بياض واحدي) ٢٠١، ٢٠٤
جنب گذاريم جن سين- ٢٣٧
الف (٢٥٥)
جودة الطبع في كثرة السبع - ٢١١

ڇ

چنيسرنامو- ٤٠ (ح) ١٥٢ (ح) ٢٥٣، ١٥٤، ٢٥٥

ح

حاشيہ اشباه و النظائر - ٢٠٩
حاشيہ ايساغوجي - ٢٧٦ (ح)
حاشيہ بديع الميزان - ٢٧٦
حاشيہ تفسير بيضاوي - ٥٩
حاشيہ شرح زوراء - ١٦٣
حاشيہ صدرا - ١٩٣
حاشيہ مير فبهائي - ٢٧٦ (ح)
حاشيہ عبدالغفور - ٢٢٩
حاشيہ هدايت النحو- ٢٧٩ (ح)
حاشيہ و تركيب مائة عامل - ٢٧٦ ح)
حاشيہ مير زاهد - ١٩٢
حجة الجاہل - ١٦٢
حديقة الاوليا - ٢٨ (ح) ٢٩، ٣٠ (ح) ٣١ (ح) ٣٨ (ح) ٤٢، ٧٠، ٧٢
حزب البحر - ١٨٨
حسن الفهم والتعقل في جمع الكسب والتوكل- ٢١١
حل التركيب المنطق - ٢٧١
حماسہ - ٧٨
حيات قليچ - ٢٣٦

خ

خزينة الاصفيا - ٢٧، ٣٢ (ح) ٣٣، ٥١، ٥٢، ٥٤، ٦٢، ١٠٠
خسرو شيرين، مثنوي- ١٩٥ (ح)
خطوط (منظوم فارسي) ١٥٩
خلاصة الاصول عربي - ٢٧١
خلاصة التداوي - ١٩٥ (ح)
خير جاري - ١٠٥
خير خواه (اخبار) ١٩٦

د

دراسات اللبيب - ١٦١، ١٦٢، ١٦٣ (ح)
دائره معارف اسلاميہ - ١٧، ١٨ (ح)

درالدارين - ٩٤
در مختار - ٢٠٩(ح)٢١٠(ح)
دکن ايگريڪلچرل رليف
ايڪٽ - ١٩٢
دلائل الخيرات - ١٨٨، ١٩٠
دليل الذاڪرين - ٤٣، ٤٤
دووايو عربي سنڌي - ٢٧١
ديوان بلبل، سنڌي - ١٩٧
ديوان بلبل، فارسي - ١٩٧
ديوان حسين (فارسي) ١٨١
ديوان صنعت - ٢١٤، ٢١٥
ديوان عطا حسين موسوي -
٢٤١ (ح)
ديوان فارسي (ميرابو المڪارم)
١٣٤
ديوان قليچ - ٢٣٧ (ح)
ديوان مفتون، سنڌي - ٣٣٤
ديوان مسڪين - ١٨٥
ديوان مير (صوبدار)
ديوان واحدي - ٢١٠
● ذب الذبابات - ١٦١ (ح)
ذخيره خوارزم شاهي - ١١٨
ذخيرة الخوانين، ٤٥، ٤٦، ٥٧،
٩٨، ٩٩، ١٤٢، ١٤٣، ١٤٤

● رجال السندّ و الهند - ١٣(ح)
٢١، ٨٢ (ح)
رحيما - ١٩٧
رد الهفوات - ١٧٨
رسالہ اويسيہ - ١٦٣ (ح)
رسالہ در حرمت دخان- ٢١٠
رسالہ در عدالت امير معاويہ رض
٢١٠
رسالہ غوثيہ - ٩٢
رسالہ في جواب السيد عبداللطيف
ڀٽائي - ١٦٣(ح)
رسالہ قيصريہ - ٤١
رسالة الاعتدالات الاربعہ- ١٦٢
رسالة الڪلي الطبعي - ١٦٣
رسالہ در ڪسب و توڪل- ٢٠٩
رسالہ محمد اشرف - ٦
رش الانوار حاشية الدرالمختار-
٢٠٩
رشحات الفنون - ١٢٩
روح الاشڪال والزحمہ - ١٦٣
رفع الغين - ١٦٢
ريحانة الادب ج ٤ - ٤٣(ح)
رياض الشعرا والہ داغستاني-
٥ (ح)
رياض الصالحين - ١٠٥

ريحانۃ الادب - ١٧، ١٨ (ح)
١٩، ٢٢
● زندگي و آثار ميرزا قليچ بيگ-
٢٣٧ (ح)
زيبا نگار (مثنوي) ١٠٩ (ح)
● سبط المقال في حل الاشکال-
٢١١
ستاره سندۃ - ١٦، ٢٠ (ح)
٢٠٠ (ح) ٢١٥ (ح)
سر اکبر - ٥١
سرو آزاد - ٥ (ح)
سفينۃ الاوليا - ٤٩، ٦١، ٦٣
سکينۃ الاوليا (اردو) ٤٩،
٥٠ (ح) ٥٣ (ح) ٥٤، ٦١
سندۃ جي ادبي تاريخ - ١٢٥
سندۃي سونهارا (ماهنامہ)
٢٣٧ (ح)
سندۃي کافين جو کتاب -
٢٤٩
سيرة النبي، (شبلي نعماني) ١٦
سير العارفين - ٦٦ (ح)
سير القادريہ - ٥٢، ٦٢
سير المتاخرين - ١١٤
سيف الملوک و بديع الجمال -
١٣٥
● شام غريبان - ٥ (ح)
شاهد الامت (فارسي- نثر) ١٨١
شاهنامہ - ١١٦ (ح)
شاه ولي الله کي سياسي تحريک-
١٥٨
شد الازار - ٢٢ (ح)
شرح جامي - ٢٢٥، ٢٢٩
شرح حال - ٢٢ (ح)
شرح ديوان حافظ - ١٦٣
شرح شطحيات - ٢١
شرح شمسيہ - ١٠٢
شرح صحيح بخاري - ٥٩
شرح قسطلاني - ١٠٥
شرح قيصري - ٤١ (ح)
شرح گلشن راز - ٥٥
شرح مائۃ احاديث - ٢٧٢
شرح مخزن الاسرار - ١٣٨
شرح منازل السائرين - ٥٥
شرح مواقف - ٥٥
شطاح فارس - ٢٢ (ح)
شمس المکاتيب - ١٩٧
شمع انجمن - ١، ٥ (ح)
شيخ نجم الدين کبري- ٤٣
(ح)

● صبح گلشن ٥ (ح)
صحيح بخاري - د ١٠، ٢٠٣ (ح)
صد پند سود مند - ١٩٧
صراط الطالبين - ٢٦٧ (ح)
● ضميمة الانتصار - ١٣٨
● طب اكبر فارسي - ٢٨٨
طبقات اكبري - ١٤٢ (ح)
١٤٣
طرب الاماثل في تراجم الافاضل
٨٤، ١٠٢
طريق السداد في وجوب الاعتداد
٢١٠ (ح)
● عماد السعادت - ٥ (ح)
عمدة الخليل من مواهب الجليل
عمدة المقامات - ١٧٣، ٢٠٥
عشرين مسائل (فارسي) ٢٧١
عقل ۽ تهذيب - ١٩٧
عوارف - ٦٦ (ح)
عين الحيات - ١٢١
عين المعاني - ١٥٧ (ح)
● غاية الصراحة في تحريم النياحة
٢١١
غاية ما ظهر الاضعف الانام في
ان الكلام المتحمل لايوجب
١٦٣ (ح)
● فتاوي احمدي - ٢٧٠
فتاوي محمدي - ٢٧٠
فتاوي همايوني - ٢٢٩، ٢٣٤
فتح نامه (مير صوبدار) ١٩٥
فرهنگ سخنوران - ٥ (ح)
فرهنگ همايوني - ٢٣٣
فصوص الحكم - ١٥٩
فضائل ربيع - ٢١١
فن كيميا، رساله - ٢٤٩
فوات الوفيات للكتبي ٨٢ (ح)
فهرست برٽش ميوزم - انڊيا
آفيس - اسپرنگر - ٥ (ح)
● قرب قليچ - ٢٣٧
قسطاس المستقيم - ١٦١
قصه پري خانه سليمان - ١٣٥
قصه سيف الملوڪ وبديع الجمال
(مير صوبدار خان) ١٩٥
قصه ڪامروپ - ١٣١
قصيده برده - ١٨٨، ١٩٠
قطبي - ١٠٢
● ڪتاب الانساب - ١٦ (ح)
ڪتاب الاغاني - ٨٢ (ح)

کتاب التفسير - ١٨ (ح)
کتاب السنن - ١٨ (ح)
کتاب اللطائف - ١٠۴
کتاب المسائل (فقه) ١٨
کتاب المغازي - ١٦، ٢١
کراچي گزيٹ - ١٩٦
کشف الاسرار - ٣٢، ١٥٧
(بزدوي) ٣٢ (ح)
کشف الجان سندي - ٢٧١
کشف الکامن في علم الباطن - ٢٠٩، ٢١٠ (ح)
کنز الوصول الي معرفة الاصول - ٣٢ (ح)
کواکب السعادات - ۴٠، ٧٠، ١٨٩، ٢٢٧

گ
گلدستهٔ قليچ - ٢٣٧ (ح)
گلستان - ١١٥
گنج تاريخ - ٢٧ (ح)
گنج معرفت - ١٩٧

ل
لب لباب (فارسي، شعر)
لباب المناسک - ٨۴
لب تاريخ سند ١۴٦
لطف اللطيف في اعطاء الرغيب - ٢٠٩، ٢١٠

م
ما مقيمان - ١٠١
مجالس النفائس - ١٣٦
مجربات مظهريه - ٢۴٩
مجمع الاخبار - ٣٣
مجمع النفائس - ٥ (ح)
مجمع النکات - ١٦٣ (ح)
مجمع اهل الحمات بذکر اهل الممات - ١٢١
مجموعه رسائل سيوستاني - ٢١١
مجموعه رسائل مخدوم - ١٦٣ (ح)
مجيب (اخبار هفتيوار)
محاسن المساعي في مناقب الاوزاعي - ١٨ (ح)
مختصر قوت القلوب - ١٠٥
مخدوم ابوالحسن سندي - ١٢٥
مخزن الغرائب - ٥ (ح)
مخمس کرهما - ٢٦٠ (ح)
مرآة الحلية - ٢١٠ (ح)
مسائل اربعين سندي - ٢٧١
ملفوظات (پير سيد محمد راشد) سندي - ٢٨٣
منطق الطير - ٦٧

مهراڻ (رسالو) ۲۳۰، ۲۴۵،
۲۸۵ (ح) ۲۸۶ (ح)
مراصد الاطلاع - ۲۲ (ح)
مسافر ، اخبار - ۱۹۷
مسلمان ۽ تعليم - ۱۹۷
مسودات مشتاق متعلوي-۴۳
مسودات ميان حبيب الله
سيوستاني - ۲۰۵، ۲۰۶،
۲۰۸
مشڪواة شريف - ۸۵، ۹۲
مطارحات التحقيق في برهان
التطبيق - ۱۶۲
مطول - ۲۸۴
معارف (رسالہ ۱۹۴۲) ۱۶،
۲۱
معارف اسلاميہ، لاهور- ۱۶ (ح)
معاون (هفتوار اخبار)
معجم المطبوعات - ۳۲ (ح)
۵۹
معلومات الآفاق - ۱۲۹، ۱۳۰
معيار الحق - ۱۸۰
معيار السالڪين - ۴۰، ۱۳۳
مفتاح التواريخ - ۵ (ح) ۵۰
مفتاح المصلي - ۱۲۳
مقالات الشعرا (مقالات قانع)
۱، ۲ (ح) ۱۴، ۴۵ (ح)
۵۱، ۵۲(ح)۸۸(ح)۱۱۶،
۱۱۸، ۱۲۸، ۱۳۶، ۱۴۳،
۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۵، ۱۶۳،
۱۶۵ (ح)
مقالات مولانا محمد شفيع-۵(ح)
مڪلي نامہ - ۱۴۱ (ح)
ملتقط جمع الجوامع، سيوطي-
۱۰۵
ملن جي سنڌي - ۱۶۵
مناقب علوي (فارسي-نثر) ۱۸۱
منتخب مشڪواة المصابيح -
مناسڪ المتوسطة - ۸۳
منبع قديم - ۶۳ (ح)
منتخب الاشعار - ۵ (ح)
منبع الانساب - ۳۰ (ح)
منشات عالمگيري (منشات
آداب عالمگيري) ۱۳۱(ح)
منهاج السنة النبويہ في ڪلام
الشيعہ و القدريہ- ۱۱۷(ح)
۱۶۱
منهاج السنہ مصنف شيخ الاسلام
ابن تيميہ - ۱۶۱

منهاج العابدين (الي الجنة) ٥٩، ٩١ (ح) ١٠٣

مواهب سيد البشر - ١٦٢

مونس المخلصين - ٦٨(ح)

ميبذي - ٢٨٤

مرزا غازي ترخان اور اس کي بزم ادب - ١٤١ (ح) ١٤٣ (ح)

ميرزا قليچ بيگ - ٢٣٧ (ح)

ميرزا قليچ بيگ جي کتبخانه ۾ چند گهڙيون - ٢٣٨(ح)

● نتائج الافکار - ٥ (ح)

نجم الدين کبري - ٦٥ (ح)

نزهة الخواطر - ١٦، ٢٥، ٢٦، ٢٧، ٢٨، ٣٢، ٣٣، ٣٥، ٨٢

نص السارب في قطع الشارب - ٢١٠، ٢١١

نفحات الانس (جامي) ٢٢

نقد نصوص شرح فصوص - ٥٥

نور الانوار - ٢١٩

نور العينين في اثبات علم الغيب سيد الثقلين - ١٨٩

نور العين - ١٦٢

نيجرل کرهما - ١٩٧

● وحدت الوجود والموجود - ١٦٣

وسيلة التائبين - ١٢١

وفيات الاعيان - ٢٥

وقايه - ٥٧

● هداية الاخوان - ٢٤٨

هدية الارفين - ١٧ (ح) ١٨ (ح)

هندستاني (رسالہ) ٢٢٢ (ح)

● يادگيريون - ٢٣٧ (ح)

ينابيع الحيوة الابديه في طريق الطلاب النقشبنديه ١١٦، ١١٧، ١٢٣

يوسف زليخا، ممنوي - ١٠٩

———:o:———

شهر ۽ ڳوٺ

ا

آدم شاھ جي ٽڪري - ١٥٧
آگره - ٣٦ (ح) ٣٧، ٥٥، ٥٦، ٩٤، ٩٦
اجمير - ٩٦، ٢١٨، ٢٧٧
اُچ - ٢٦، ٢٧،
احمدآباد - ٤١، ٦٧، ٥٧ (ح) ٧٥، ٨٢، ٨٤، ٩٦، ١٠٠، ١٠١، ١٠٢، ١٢١، ١٣٣، ١٤٢، ١٤٣
احمد نگر - ١٠٣ (ح)
اسپين - ٣١
استنبول - ٧٧
اسلام آباد - ٢٨٨
اسير - ٧٦ (ح)
افغانستان - ٢٢٧
اڳڙن جا ڳوٺ - ٢٧٩
اگهم ڪوٽ - ٧١
الوَر - ٢١٨
الور (اروڙ) ١٤٥
الہ آباد (يو پي) ١٩١، ٢٢٢
امروهہ - ٢١٩
اميرخاني قبرستان- ١٣٠ (ح)
اندلس - ١٧، ١٨ (ح)
انڙپور - ٤٤
اوَدھ - ٢١٩
ايران - ٥٦، ١١٠، ١١٢، ٢٣٥، ١٨٢
ايلچ پور (ايرچ پور) ٤١، ١٠٣

ب

باغبان (ٽلٽي) ٦٣ (ح) ٨٢، ٩٩
باڳڙجي، ڳوٺ - ٢٨٦
بانڪي پور - ٢ (ح)
بجنور - ١٩٢
بخارا - ٢٦
بدر، پير (پُل) ١٣٩ (ح)
بدين - ١٤٨
برار - ٩١، ٩٢
برهانپور - ٣٥، ٣٧، ٤١، ٤١ (ح) ٤٧، ٥٥، ٥٧، ٥٨، ٦٧، ٧٤، ٧٥، ٧٦ (ح) ٧٧، ٨٦، ٩٢، ٩٤، ٩٥، ١٠٣
بلوچستان - ٥٦، ١٧٨، ٢٢٥، ١٢٩، ٢٦١، ٢٦٤، ٢٧٤
بندر لاري (شاهبندر) ١٣١
بعلبڪ - ١٧ (ح)
بغداد- ١٦، ٢٠، ٢١، ٢٣، ١٢٥

ٻڪيرا - ٦
بکر - ۱، ۲۵، ۲٦، ۲۷، ۲۸، ۳۰، ۵٦، ۵۷، ۷۳، ۷۴، ۹۵، ۹۷، ۹۸، ۱۴۴، ۱۵۷
بمبئي - ٦۹، ۲۳۷، ۲۷۷
بنگال - ۳٦ (ح)
بنگلديرو، ڳوٺ - ۲۸۷، ۲۸۸
بوبڪ - ۲٦۹
بوهڙ - ۲۴۵
بهاولپور، رياست - ۷، ۸،
بيروت - ۱۷، ۱۸، ۱۹
ٻيلي ٻٽ - ۲٦۲

پ

پرچونديءَ - ۷، ۸

پ

پيـاٽ - ۳۵، ۴۰، ۸٦، ۱۰۲، ۱۰٦، ۱۵٦، ۱۵۷، ۱۸۸، ۲۰۳، ۲۱۳، ۲٦۹
پرياگ (الہ آباد) ۳۰
پشاور - ۱۵٦، ۱٦۸
پنجاب - ۱۴۳
پنو عاقل - ۲٦۲ (ح)
پير ڳوٺ - ۱۸۴

ت

ترائي - ۲۳۱ (ح)
توران - ۱۱۰
تورڪئي - ۱۵۲ (ح)
تهران - ۲۵ (ح) ۴۳، ۵۲، ٦۱ (ح)

ٺ

ٺنڊو الهيار - ٦ - ۲۵۱
ٺنڊو باگو - ۷
ٺنڊو گدو - ۱۸۰
ٺنڊو مير نورمحمد خان - ۲٦۹

ٺ

ٺلاه شريف - ۱۷۷، ۲۴۸، ۲٦۸
ٺٽو - ۲۹، ۳٦، ۳۷، ۴۴، ٦۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۲۵، ۱۲٦، ۱۳۰، ۱۳۲، ۲۳۳، ۱۳۴، ۱۳۷، ۱۳۹ (ح) ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱٦۴
نوڙهي - ۲۷۴

ج

جارجيا - ۲۲٦
جمنا نديءَ - ۳۰
جوپره، قصبه - ۴۱
جوهي - ۲۴٦ (ح)
جهان آباد (آگره) ۱۱۴
جهانسي - ۳۰، ۳۱
جهٽ پٽ - ۲۲۹
جهوڪ - ۲۷٦
جيڪب آباد - ۲۳۰ (ح) ۲۸٦
جيهپور - ۲۱۸

● چاندوڪي - ١٠٧
● چٺ، ڳوٺ - ٢٦١
● حجاز شريف - ١٢، ٢٧٠
حديده (يمن) ٢٠٥
حــرمين - ٢٦، ٨٣، ١٠١، ١٢١ (ح) ١٢٢، ١٦١، ١٧١، ١٧٨، ١٨٨، ٢٣٢، ٢٤٢
خطيرة القدس - ٤٨، ٧٠
حنتوس (ديهه) ١٩ (ح)
حيدر آباد - ٥، ١٦٨، ١٧٣، ١٧٧، ١٧٨، ١٨٠، ١٨٢، ١٩٤، ١٩٧، ٢٠٨، ٢٣٦، ٢٣٧، ٢٤٦، ٢٤٧، ٢٥٧، ٢٦٩
● خدا آباد (هالا پراڻا) ١٩٤ (ح)
خانديش - ٤٧، ٥٥، ٥٨، ٧٤، ١٠٣، ١٠٤
خانپور (شڪارپور) ١٢٩
خراسان - ١١٠
خير پور، ريـاست - ١٤٧، ١٨٣، ١٩٨، ٢٧٩
خيوه، شهر - ٦٥ (ح)
● دادو، ضلع - ٢٤٥، ٢٤٦ (ح) ٢٦٩
در بيلو - ٨٢، ٩٩، ١٨٨
دکن، ص - ١، ٩٧، ١٠٦
دمشق - ١٧
دروازه شڪارپور ١٦٩
درياه راوي - ٢٩
دهلي - ١، ٢٨، ٢٩، ٣٢، ٣٣، ٥١، ٦٦، ٩٩، ١٢٩، ١٣٧، ١٥٦، ١٩١، ٢١٨، ٢١٩
ديره غازيخان - ٥٧ (ح)
● ڏوڪري، تعلقو - ٢٦٤، ٢٦٦
● ڏڪڻ، ڳوٺ - ٢٢٦، ٢٣٢ (ح)
ڏڪهه - ٢٧٤
● راڄو خاناڻي، ڳوٺ - ٨، ٢٦٧
رنوديرو - ٢٣، (ح) ٢٧٤
رامپور (رياست) ١٩٢، ١٩٣
روپاه - ٢١٧، ٢١٨
راوٽ (سرڪار سيوستان) ٩٩
روهڙي - ٢٥ (ح) ٩٥، ١٤٤، ١٤٧، ٢٢٥، ٢٤٠، ٢٦٥
رحيمڏنو ڪلهوڙو- ڳوٺ - ٢٦٦
رسول آباد - ١٥٦، ١٥٧ (ح)
ربواڙي - ٢١٨
● ساڪرو درياه -

سرهند - ۱۳۲، ۱۳۳، ۲۷۷
سکر (سکر پرانو) ۲۹ (ح)
۹۵، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۹۶،
۱۹۷، ۲۲۶، ۲۴۶، ۲۸۶
سلامو - ۲۳، ۲۴
سمرقند - ۷۳ (ح) ۱۴۸
سنڌ - ۱، ۷، ۱۲، ۱۹، ۲۵، ۳۱،
۳۳، ۳۵، ۳۷، ۵۶، ۵۷، ۶۹،
۶۰، ۶۵، ۶۷، ۶۹، ۷۰، ۷۳،
۷۴، ۷۵، ۸۶، ۹۱، ۹۹،
۱۰۳، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸،
۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۲، ۱۳۲،
۱۳۳، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۶،
۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰،
۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۹، ۱۹۰،
۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴،
۱۹۶، ۲۰۰، ۲۰۵، ۲۰۷،
۲۱۳، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۲۵،
۲۲۷، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۷۴،
۲۷۶، ۲۸۴، ۲۸۵
سنڌو ندي - ۳۱
سورت - ۱۳۳
سوڦو جتوئي، ڳوٺ - ۱۸۸
۱۸۹، ۱۹۰
سيراف - ۲۲ (ح)
سيوهڻ (سيوستان) ۳۵، ۴۸،
۴۹، ۶۱، ۶۱ (ح) ۶۳،
۶۴، ۶۵، ۱۳۶، ۱۳۸،
۱۵۶، ۱۸۸، ۲۰۳، ۲۰۴،
۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۱۳،
۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵

ش

شاهه بندر (ڏسو: لاهري بندر)
شاهه جهان آباد (دهلي) ۱۳۷
شام - ۱۸ (ح)
شڪارپور - ۱۵۸، ۱۷۱،
۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۹، ۱۹۹،
۲۰۰، ۲۳۷، ۲۵۶، ۲۵۷،
۲۵۸
شهاب الدين جو ڳوٺ - ۵۹
شهدادڪوٽ - ۲۴۵، ۲۴۶ (ح)
۲۷۳
شيخوپوره - ۳۰
شيراز - ۱۱۴

ص

صفصفا - ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶،
صيت پور - ۵۷

ع

عاريجا - ۲۶۴ (ح)
عبدالحڪيم جو ڳوٺ - ۲۱۷
عراق - ۱۶، ۷۸
عرب - ۱۹
عظيم آباد (پٽنه) : (ح)

عمر ڪوٽ - ١٣٠، ١٤٨،
١٥٠
علي ڳڙهه - ٦٦، ٩٩
فارس - ٣١
فرخ آباد - ١٩٢، ٢٢١، ٢٢٢
فريد آباد - ٢٦٦
فيض آباد (اجوڌيا) ٢١٩
قاسم خواني، پهاڙي - ١٤٦
قاهره - ١٨ (ح) ٢٥، ١٧٨
قبةالاسلام (بات) ٣٥ (ح)
قبرستان امين الدين چشتي- ٢١٥
قلات - ٢٢٩ (ح)
قلعه آگره - ٩٧
قلعه ترنالہ - ١٠٣
قمبر - ٢٤٥، ١٧٤
قندهار - ٥٦، ٧٣ (ح) ٩٩،
١٤١ (ح)، ١٥٤، ١٧٣،
٢٢٧، ٢٥٦، ٢٧٧
قيس (جزيره) ٢٢ (ح)
ڪابل - ٥١
ڪاٺياواڙ - ١٢١
ڪامارو - ٥، ٦، ٧، ١٠،
ڪانگڙه، قلعه - ٥٠
ڪنبار - ٢٧٤
ڪراچي - ١٨٩، ١٩٦، ١٩٨،
٢٨٣، ٢٨٨ (ح)
ڪرم پور - ٢٠٧
ڪشمير - ٥٠، ٥١، ١١٤
ڪلڪته - ١٧٩، ١٨٠، ١٩٤
ڪنڌي، شهر - ٢٢٩ (ح)
٢٣٠ (ح) ٢٦٢، ٢٦٤
ڪنگري - ٧، ٢٦٦
ڪوڙا جهان آباد - ١٩١
ڪوفه - ٧٨
ڪيچ - ١٢٥
گجرات - ٥٦، ٥٨، ٧٤، ٨٢،
٩١، ٩٦، ٩٩، ١٠٠، ١٠٣،
١٢١، ١٢٣
گڙهي ياسين - ١٨٧، ٢٢٣،
٢٣١ (ح) ٢٣٢، ٢٤٦ (ح)
٢٨٥
گلو پير، موضع - ٨
گنگا (ندي) ٣٠
گنج (جرجانيه) ٦٥ (ح)
گوني، تعلقو - ٢٦٧
گوٺ پير جهنڊو - ٢٦٦

ڪوٽ شيخ شهاب الدين سنڌي - ١٥٢
ڪڙهه مڪتيسر - ١٩٢
ڪهوٽڪي - ٧

ل

لاڙ - ٢٦٧
لاڙڪاڻو - ١٠٧، ١٧٧، ١٩٦، ٢١٥، ٢١٦، ٢٤٥، ٢٤٦(ح) ٢٧٧، ٢٧٩، ٢٨٧
لاهري بندر (شاهبندر) ٣١، ٣١ (ح)
لاهور - ٤٨، ٤٩، ٥١، ٥٢، ٥٦، ٧٣(ح) ٩٦، ١٣١
لسبيلو - ١٠٧
لکنؤ - ٢٢٢
لکي دروازو - ٢٦٠
لواري - ٢٢٨

م

مبارڪ پور - ٢١٧
منڙي (بلوچستان) - ٢٨٦
متياري، متيارين (شهر) ٤٢، ١٨٧، ١٨٨
محمد آباد - ٨١
محمد پور - ٢٦٢ (ح) ٢٧٥
معزمي (محله بغداد) ٢٠
محله پاٽي خان (ٺٽو) ١٤١
مراد آباد - ٢١٩
مدينه - ١٦، ٢١، ٨٢، ٨٤، ١٠٠، ١٠١، ١٠٢، ٢٥٢، ١٦١، ١٧٠، ٢٣١ (ح) ٢٨٦
مستونگ - ٥٦
مسجد امير خاني - ١٣٩
مسجد شيخ زبيري - ١١٦
مسجد ناصر الملڪ - ٤١
مرگهه منارو - ١٥١
مڪو - ٨١، ٨٣، ٢٠٦، ٢٣١ (ح) ٢٧٠
مڪلي - ١٢٦، ١٣٠، ١٣٢، ١٣٩، ١٤١ (ح)
ملان ابڙو - ١٧٧، ٢٤٦(ح)
ملتان - ٧، ١٠٧، ١٠٨، ١٣١
موصل - ٢٣، ٢٤
مياڻي - ١٧٩، ١٩٤
ميٺا (ديبل) ٧
مير پور بٺورو (ميرپور) ١٣٩، ١٤١، ٢٤٥ (ح)
ميهڙ - ١٩٦، ١٩٨

ن نبي آباد - ٢٢٢
نجف - ١٠٨
نصر پور - ٣٩، ١٤٩، ٢٠٠، ٢٤٩
نوشهرو فيروز - ١٨٧، ٢١٥
نيرنڪوٽ (ڏسو: حيدرآباد) ٧٢
نيشاپور - ١٣٦
و واره - ٢٧٥
ه هالا، تعلقو - ٢٦٦
هرات - ٣١
همايون، ڪوٽ (ح) ٢٣٠ (ح) ٢٣١ (ح) ٢٣٥
هندستان (هند) ١، ٣١، ٣٣، ٣٦، ١٠٣، ١١٠، ١١٢، ١٣٢، ١٣٢، ١٤٠، ١٤٣، ١٤٩، ١٦٢، ١٧٩، ١٨٢، ١٨٧، ١٩٨، ٢١٧، ٢١٨
ي يو-پي - ٢١٧، ٢١٩
يورپ - ١٧٨

—:o:—

مدرسا ۽ ادارا

- آل انڊيا ايجوڪيشنل ڪانفرنس- ١٩٨
الفنسٽن ڪاليج، بمبئي- ٢٣٧
- پاڪستان هسٽاريڪل سوسائٽي- ٩٩ (ح)
پنجاب يونيورسٽي - ١٦٠(ح)
- جمعيت علماء سنڌ - ٣٨٧
- دارالرشاد، ڳوٺ پير جهنڊو- ١٧٧، ١٨٩
دارالفيض، مدرسه - ١٨٨، ١٨٩، ١٩٠
- سنڌ محمدن ايسوسي ايشن- ١٩٦
سنڌ مدرسته الاسلام - ١٩٦
سنڌي ادبي سوسائٽي- ١٦١(ح) ١٧٥(ح) ١٩٩(ح) ٢٠٩(ح) ٢١٥(ح) ٢٤١(ح) ٢٤٥(ح)
سنڌي اسڪول - ٢٨٦
- شيام سندر پريس، شڪارپور - ٢٣٤
- ڪتبخانه اسلاميه ڪاليج- ١٦(ح)
- مدرسته الاسلام (ميهڙ) ١٩٨
مظهرالعلوم، ڪراچي- ١٨٩
- نظاميه ڪاليج - ٢٣
- هاء اسڪول ميهڙ - ١٩٨

فهرست مصادر

(هينئن ڪتابن مان مدد ورتي وئي آهي)

اخبار الاخيار	عبدالحق دهلوي	دهلي ۱۳۳۲
الرحيم - رسالو	مولوي غلام مصطفيٰ	حيدر آباد سنڌ
برهانپور کے سندهي اولياء	راشد برهانپوري	سنڌي ادبي بورڊ
تاريخ ڪلهوڙا	مولانا مهر	سنڌي ادبي بورڊ
تاريخ فيروز شاهي	برني	ڪلڪته ۱۸۶۲ع
تحفة الڪرام	مير قانع - حسام الدين	جديد ڇاپو ۽ قديم فارسي ڇاپو
تحقيق در احوال و آثار نجم الدين ڪبري	منوچهر محسني	تهران ۱۳۳۶
تاريخ معصومي	مير معصوم - ڊاڪٽر دائودپوٽو	بمبئي ۱۹۳۸ع
تڪمله مقالات الشعرا	خليل ٺٽوي - حسام الدين	سنڌي ادبي بورڊ
تذڪرهء اميرخاني	حسام الدين	سنڌي ادبي بورڊ
تذڪرهء شعراء ڪشمير	حسام الدين	اقبال اڪادمي
حديقة الاولياء	عبدالقادر ٺٽوي - حسام الدين	ادبي بورڊ ۱۹۶۷
خزينة الاصفيا	غلام سرور لاهوري	
ريحانة الادب ۶ جلد		تهران
رجال السند و الهند		
سڪينة الاوليا	دارا شڪوه اردو	پيڪيجز لاهور
سفينة الاوليا	"	نولڪشور ۱۸۸۴
سر اڪبر	"	تهران
شذالازار فارسي	غلام حسن نديمي	تهران
شرح شطحيات	ڪربن	تهران
شمع انجمن		ڀوپال

گلزار ابرار	غوثي	آگره
مقالات الشعرا	قانع - حسام الدين راشدي	سنڌي ادبي بورڊ ١٩٥٧
مفتاح التواريخ	جان بيل	
مخبر الواصلين		دهلي
معجم المطبوعات	سرڪيس - اليان	مصر ١٩٢٨
ميرزا قليچ بيگ جي ڪتبخاني ۾ ٻه گهڙيون	حسام الدين راشدي	
مذڪر احباب	حسن نثاري	حيدرآباد دڪن ١٩٦٩
ميرزا غازي ترخان اور اسڪي بزم ادب	حسام الدين راشدي	انجمن ترقي اردو
مآثر الامرا ٣ جلد	شاهنواز خان	ڪلڪته
مظهر شاه جهاني	يوسف ميرڪ - حسام الدين	سنڌي ادبي بورڊ
مراصد الاطلاع		مصر
نزهة الخواطر	عبدالحي ٣ جلد	حيدرآباد دڪن

۽ ٻيا ڪيترا ڪتاب، بياض ۽ نوٽ بڪ.

——— : o : ———

First Edition **1974** **Copies 1000**

(All rights, including the right of translation and reproduction reserved with the Sindhi Adabi Board).

Price Rs. 20 .00

To be had from:

Sindhi Adabi Board's Book Stall,

Hyderabad Sind, Pakistan.

Printed Mr Ali Nawaz Wafai at **Wafai Printing Press,**
Pakistan Chowk, Karachi

and Published by Mr. Ghulam Rabbani A, Aghro, Secretary
Sindhi Adabi Board, Hyderabad, Sind, Pakistan.

TADHKIRA MASHAHIR SIND

By

MAWLAVI DIN MUHAMMED WAFAI

Edited:

By

SAYYED HUSSAMUDDIN RASHDI

SINDHI ADABI BOARD
Hyderabad, Sind
PAKISTAN
1974.